ISSN 0131-2561

Вітчизна

12 '89

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

В. Євтушевський. Гобелен «На робочій орбіті» (фрагмент)

Вітчизна

12

ГРУДЕНЬ 1989

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник Спілки письменників України

Київ · Видавництво «Радянський письменник»

Видається з 1933 року

В номері

ІННА КУЛЬСЬКА

Тортури світлом

ВІДЧАЙ

Крізь показуху дня і тоскну щирість ночі
До Правди чистої я спраглі зводжу очі.
І бачу:
        горда й вічна, як Медея,
В болоті топчеться знекрилена Ідея.

— Висока, світла, ленінська, свята,
Чому не ближчає ніяк твоя мета?
— Мені брехня підтяла вільні крила,
Дрібна підлота долі прихилила,
Лукавство і злодійство
                                        коло ніг
У трясовинні мостять свій барліг...

— На́ руку та вийми з болота ноги,
Йди на високі, на тверді дороги!

— Не можу. Там самі одинаки,
Вони безсилі, хоч і маяки.
Я в люди кинулась. Я дужчих об'єднала.
Та, хитрістю розтята на шматки,
Верховній ницості служу за укривало,
Щоб виразки приховувать гидкі.

— Так хто ж Тебе врятує для людей,
О найчесніша й найпрекрасніша з ідей?!!

1963

ТА, ЩО ПЕЧІ МАЛЮЄ

Світлій пам'яті щирої моєї
виховательки бабусі Філарети
Мілентіївни Ясінської

Наші баба самі собі шили чуні.
Ревматизмом покручені пальці
    не лізли ні в яке взуття.
Я їх бачила босих.
    Баба просо товкли у клуні.
  Їхні ноги на ступі
      пам'ятаю усе життя.
    Пам'ятаю і бабині руки:

такі ж зморшкуваті, як лиця.
Із набряклими пучками.
З мавками на кісточках.
Звідки знали вони
тайни баранкіа та композицій?
З них в'юнилися квіти.
З них випурхнув
райдужний птах!
Баба хату мастили.
Їм сміялися фарби у глечиках:
Малинові, оранжеві, темно-сині і голубі.
А тоді верхом печі
з-під такого куценького пензлика
Бігли барані узори,
летіли півні й голуби.
При буденні ми бачили бабу
з дійницею, сапкою, з решетом,
Та у свято, бувало,
а часом і так, при гостях,
Наші баба вставали
як пісня
а керсетці вишитій.
Наші баба були
перша скрипка на весіллях.
Баба грали на слух.
Бо не бачили нотів і близько.
Це була у них, певно,
висока потреба душі.
І пісні, й гопачки,
і мелодію світлу Огінського
Мені бабина скрипка співала
під хатою на спориші...
Бабо, бабо,
тепер би вам буть
композитором а чи поетом;
Може б, славу співав вам
і кожен змальований птах...
А тоді...
ось звання ваше,
бабо моя Філарето:
«та, що печі малює»
або
«та, що грає на весіллях»...

ВЕСЕЛІ БОРЦІ

Упало зі сходів од головокруту
Голодне дівча одинадцяти літ.
Наважилась мати на трудну покуту —
Везти хвору доню у рідний повіт.

Що виїхать вдасться, ніхто не вірив.
Примхливо ходили тоді поїзди.
Звисали з дахів, з буферів пасажири...
Начпоїзда все-таки нас посадив.

Яка то була неймовірна посадка!
Мене й чемодан подали у вікно.
«Ми їдем до баби» — пливе моя згадка.
«До-ба-би» — колеса стукочуть одно.

Бабуся зустріла слізьми:
— Ой, сердешне,
Ой, руці, мов курячі лапки, сухі... —
А в хаті немислимо пахне яєчня!
Ті пахощі в голову б'ють, мов духи.

Бабуся і мама за руки взялися,
Ззирнулись, вхопились в обійми міцні,
І сльози в річках в обох полилися —
Ото вже дорослі, ото вже чудні!

От мама: — Чи вдасться дитя врятувати?!
А баба: — Врятуєм, який розговор?
І стала борщами мене пригощати:
— От їж, тут співає всіх овочів хор!

— Їж з горщика борщик,— почне примовляти:
Черпак-доїдак,— до дощу не прощу! —
Я в мисці ніколи не смілв лишвти
І ложки веселого того борщу.

Ми з бабою порались вдвох на городі,
Прополотих грядок втрвчвючи лік.
І біг для нвс в теплій, веселій згоді
Буремний, голодний двадцятий рік.

Потрошечки й руці малі наливались
М'якеньким, свіженьким, рожевим м'ясцем.
Ніколи сухоти уже не вертались
До дівчинки з круглим рум'яним лицем.

НА ДНІ

Що лежало у скрині на дні,
То не знвли того і мати,
Бо таки заказали б мені
Біля хати таке тримвти.

А я звикла: за німців, було,
Ще підколювала під днище
Свої вірші про хиже зло,
Про скривавлені чоботища.

Там і справжня листівка була,
Що упала до нас з-за хмари.
Скільки копій я з неї зняла,
Щоб розтикувати на базарі...

А уже в шістдесяті, коли
Знову мучилась: — Правдо, де ж ти? —
Коли після відлиги пішли
Косяками нові арешти,—

Гострі сумніви, сором і біль
Я самій довіряла скрині...
І кричали за мене звідтіль
Пізні ночі мої самотинні.

1988

ДОЛЯ ПОДРУГИ

Риві Балясній

Ламало, трощило, калічило долі.
Зникали таланти і світлі уми.
...Голками під нігті її не кололи.
Тільки навчали благати пітьми.

Тортури світлом?
Тортури світлом:
Тисячосвіччя ув очі б'є.
Пече і ріже спухлі повіки...
Де ти, колишнє щастя моє?
Міське дівчатко,
мала шевчиха.
Конвейєр: туфельки для дітвори.
Вона про них вірші співала.
Стиха.
Ріс голосочок. Ріс до пори.
Було й кохання.
Був і синочок.
Зоряне Зорик придбав ім'я.
Як же він тішив мамині очі!
— Кровиночко,
крихітко ти моя!
Знов світло!
Зле світло пропалює мозок.
А допит тривав одинадцять години.
— Згадайте, який у парткомі був лозунг?
— Та ленінський, ленінський був один!

За місяцем місяць — ті самі нари.
А допит — той самий дзиглик чека.
Безсоння й кошмари,
безсоння й кошмари...
— Так хто вішав лозунг, чия рука?

— Який саме лозунг? Яка цитата?
— Забула... не знаю... болить голова...
Проклята цитата, цитата проклята...
Чи я уже мертва, чи ще жива?

І навіть пізніш,
як всміхнулась воля,
І вихудлий Зорик маму зустрів,
Життя не вернуло творчої долі:
У мозкові наче спухав нарив.

Нема тебе, подруго наша нещасна,
На дереві слави присохла віть...
А як же співала —
душевно, прекрасно!
Спогад болить...

ОЧИМА МОЛОДОСТІ

Був ліс-вухоріс: кругом вуха та й вуха.
А мати казали: — Мовчи, хтось слуха.
Про себе зміркуй та й ховай свою гадку,
Бо буде й тобі отаке, як татку.

А батьку було, що взяли, та й нема.
І мати мовчать, мовчать, як німа.

Я підростаю — не можу мовчати!
Думаю: як і де закричати?

А в лісі птахи: на папузі папуга.
Що бевкне одна, повторила друга.
А то як беруться горлати хором,
Мене, ще малу, пропікає сором,
Бо хвалять гуртом — от страшна дивина! —
Таке, що не хвалить в душі ні одна.

Живу. Підростаю. Навчають кричати.
Ні, думаю, ні. Я буду мовчати.

І от настав раиок! Промчав чистий смерч!
Розкована Правда пройшла через смерть.
Став ліс геть прозорий: ні вух, ні папуг!
Слова щиросерді гримлять навкруг!
У них пізнаю свою тайну гадку:
Неправдою шлях перетято батьку!
Я вірю схвильованим віршам в журналі,
Мої ж бо такі ще у папці злинялій.
Я вірю найдужчим, що йдуть перед нами,
І бачать трояндн за полинами.

Та й в радості чую укол недовір'я:
Чи душі папужі міняють пір'я?

1953—1957

СХИЛЯЮСЬ ПЕРЕД ПОДВИГОМ СТРАЖДАННЯ

Я не чекала допитів ночами.
Мені на тому дуже повезло,
Що в таборах не мучилась роками,
Коли Вітчизну затопило зло.

В розпеченім тюремному вагоні
То не мене виймали із петлі.
Не я чманіла тижнями в безсонні
Без слідчого при слідчевім столі.

У «чорний ворон», змучену, охлялу,
Мене під ранок не жбурляли, ні.
Не я, не я в безтям'ї зізнавалась
Про небувалі злочини страшні.

А ви, Вітчизни чесні й дужі діти,
За «планом Берія» скалічені тоді,
Чи ті знущання ви могли б стерпіти,
Якби не вірили, що буде край біді?

І деякі з вас правди дочекались,
Хоч стільки зникло там, за дротом,
назавжди!..
Як до життя ви тяжко повертались,
Які страждені їхали сюди!

Де б не зустріла я «людину заздри»,
Героя бачу в ній!
І за страждання ті,
Схиляючись, їй простягаю квіти,
Які без мук зростила у житті.

1957

ПІЗНЯ МОЛОДІСТЬ

Бачили, як двоє увостаннє
Викрадають в старості кохання?

Ще стрункий, уже срібноголовий,
Він знайшов для пізньої любові
Молоді, одсвіжені слова:
— Ти для мене мавка лісова!
Ти для мене вранішня, мов квітка! —

І до клумби нахилившись швидко,
Він зірвав
і вплів у коси жінки
Дві навдані гілочки барвінку...

О, кохання! Ти створило диво!
— Я щасливий. Ну, а ти?
— Щаслива!
Ти прекрасний, мій останній любий...

І у жінки паленіли губи,
Рожевіли щоки, сяли очі.
З них ясніло справді
щось дівоче.
Почуттів нежданих свіжа сила
Дивно жінку ту одмолодила,
Йшла вона летючою ходою
І здавалась ніжно-молодою.

Хтось хихикнув ззаду:
— Ну, мара!
Заквітчалась,
а сама стара...

Я ж стояла й думала:
— Чим, власне,
Смішно те,
що старість в них
прекрасна?!

Я їм заздрила,
цим двом,
що, ставши сивими,
Вміли бути
молодо-щасливими...

Мал. В. Кузьменка

ОЛЕКСАНДР МАТІЙКО

Пісня родання

ОСТАННІЙ ПОДВИГ МОГО БАТЬКА

Він за столом сидів у час урочий свій,
свідомість гаснула, пливла кудись до броду
і все вгортала у тремкий сувій —
і пасіку, і стежку, що з городу...

Приморена недоглядом бджола
з холодної комори, як уміла,
придибала на просторінь стола
і бджоляреві на долоню сіла.

«Зігрій мене...» — почулося йому,
і він віддав їй свій останній подих.
То був його насамкінечний подвиг.
Бджола злетіла — він ступив у тьму.

ПІСНЯ РОДАННЯ

Пісне родання —
весела, печальна,
тиха косарська, порадча, весільна,
нововрождена і відначальна —
пісне висока,
пісне всесильна...

Що то естрадні нам кидають мушлі?
На радіохвилях ритмічні приблуди...
Пісне висока,
люби наші душі.
Хай тебе, пісне висока, пребуде

з сонцем на сході — завтра й сьогодні,
з жайвором ранім — над орачами.
Тільки ж не дайся,
щоб хлопчики модні,
пісне висока,
тебе закричали.

КОЛО СИВОЇ МОГИЛИ

Я скажу тобі, хто рубався тут,
хто вростався тут у траву святу:
і шабельники, бучми й рубани...
Всі посічені, всі порубані.

Той із пікою, ті із косами...
Скільки живі їх поназносили,
поназносили та засипали
під тополями, за осиками!...

Колупалося землю шаблею,
насипалась могила шапкою,
аж під жайвора насипалася,
щоби слава та не минала́ся.

І лежить вона убережена,
літом бабиним помережена,
не зачеплена босм-січами...
Пам'ятатимем — будем вічними.

Я сказав тобі, а скажи мені,
із якої ти — не збреши — рідні
і якого ти роду,
що приорюєш до городу
од святої могили?...

РІДНЕ СЛОВО

Ці тихі журкоти русельця...
Цей грім, що йде у висоту...
У слово маминого серця,
землі, що маю за святу,
вслухаюсь, тішуся, росту.

Вслухаюся: а всі там живі?
Вслухаюсь: рідністю війне,
озветься в давньому мотиві
високодухе і земне.
Живи і радуй ти мене.

Живи і благодействуй, мово.
Твої слова — мої дива:
оцеє — сяє світанково,
в цім — призабуте ожива,
а третє — спіле, мов жнива...

Як починається з русельця
судьба Славутича-ріки,
так слово, з маминого серця
почавшись, обійма віки,
єднає будні і святки.

Ти не покривдь (чи й ненавмисне),
не знехтуй, ставши на поріг,
це слово — усне, рукописне...
Пройшовши тисячу доріг,
скажи: плекав його й беріг,

ще й молодого напоумив
не одриватись од землі:
як звуться ті ж таки г р а б л і,
перш ніж питать, щоб добре думав,
бо зарегочуть у селі.

ХЛІБ

Він твій друг, правдивий друг і вірний —
хоч спокійно в світі, хоч війна.
Він такий ласкавий і покірний
(бач, як шию жито нагина?)...

Та не зійде з поля хліб ніколи,
хай снаряди там, нехай вогонь.
А до столу сядуть хлібосоли,
то який він в затишку долонь?...

Він смачний, в мішку солдатськім тертий,
ще смачніший з материнських рук.
...Рік зорить голодний,

тридцять третій,
на шкуринку
кинуту на брук.

ТЕАТРАЛЬНИЙ СПОГАД

Театр і музика.
По роботі
гарно і любо тут обом нам.
Та нагло згадалося:
на болоті
лежу — наді мною
гойдається бомба.

О музика, музика!...
Ні час, ні відстані
тобі, всесильній, не перешкода.
На позавоєнній домашній пристані
не втихомирюється воєнна негода.

Чорно-чорно бомба шкіриться,
і вибуха ленінградське болото.
Маю щастя: уже й не віриться,
що так було, що все було то.

ПЛАЧ БАБИ МОКРИНИ ЗА МАКОМ

Плаче баба Мокрина, плаче:
— І нащо тебе, маче,
красо городу
і всього сільського народу,
біда опосіла?..
Я ж тебе сіяла. сіяла...
На пиріжки... та на кіфлики...
та на кутю святу...
А квіточку-мачиночку оту
діти рвали
і ляльку мали:
тут тобі русява косичка,
тут тобі готова червона спідничка...
А тоді в о н о
причвалало в село...
Ти, маче,
саме грівся під місяцем у мене ще.
А в о н о,
патлате і невмиване бусурманнище,
усі головки тобі поскручувало
перед самісіньким празником
великомучеників —
маковієм.
Тепер, маче, тебе й не сієм.
І не буде у мене вже коржів з маком,
а будуть коржі з таком.
Одначе,
маче,
макогона не викидаю.
Може, в о н о навідається.
Виглядаю.

ОЛЕКСА ЮЩЕНКО

З ЦИКЛУ «НОСТАТІ»

ЛЕЛІЄ ДАЛЬ. ЯК СЛОВО РІДНЕ...

«...вкладн також словник Грінченка» — з листа Миколи Куліша до дружини з соловецького заслання. 4.II.1937 р.

Де соловецька сіра мла,
Похмуростінна кам'яниця,
У сні тривожному прийшла
До нього річка яснолиця.

В зелених вербах степова,
Така собі звичайна Конка.
І тихий шелест не вгава.
І коники навперегонки...

І очерет, і осока,
І лепеха зашелестіли...
Ти, як сестра, моя ріка —
Її очима заясніла.

Легенду степову століть
Співають жайвори-поети...
І вже й лелека ген стоїть
В стрункім юнацькім очереті.

Леліє даль, біжить, пливе...
Поволі йдеш босоніж влітку...
Таке тобі все там нове
І зайчик сонячний — лелітка...

Почулась пісня в ...Соловках!
— Невже співаєш, соловію? —
Мов крихітка, злітає птах.
— Невже без тебе посивію?

А потім осінь золота,—
«Солімка» — ніжно звуть солому...
Мороз край вікон зацвіта...
— Чи ж повернувся я додому?

Я повернувся...
Сон зника.
Лелека, очерет, лілея...
Де ж ви?! І верби, і ріка?
Скажіть, чи знаєте ви, де я?

Це ж соловецька сторона —
І води сірі, й мури сірі.
...Мелодія вже не зрина —
Все потопа в холоднім вирі.

Гаї.
Криниця.
Батько-мати.
Верба.
калина.
деревій.
Любисток.
І ковил, і м'ята,
І теплий вітер степовий.
Журба.
Кохання.
Вірність.
Лада —
О, скільки їх у словнику!
І кожне — дорога принада.
Принесена ще в сповитку.
Родина.
Сестри.
Побратими.
Народ і рід.
Сім'я, рідня.
Січ.
Берестечко нескоримі —
Без чого не прожити й дня.
Чаруються, як я, землею
Лелека,
Ластівка,
Лілея.
Чебрець, і рута, й нагідки,
Такі собі дрібні квітки
І степові, і лугові
Бринять в душі моїй живі.
Тут їх немає — з далини
Хай в словнику летять вони.
Чекаю їх.
Жадаю їх,
Бо в них життя, і горе, й сміх.
Словник Грінченка поклади,
Нічого не прошу я більше.
Душа народу на лади
Лягла, як в пісню вічні вірші,
Як серце вічне Кобзаря.
Цілюще слово небайдуже,
З якого світиться зоря.
Вклади словник Грінченка, друже.

Обов'язково, друже мій,
Вклади,вклади словник Грінченка.
Душа моя! Не занімій,
Хоч путь додому далеченька.
Не занімійте вік вуста
І вимовляйте слово-мрію —
Народу в ньому висота
Безсмертям, вічністю зоріє.

БЛОК ЗУСТРІЧАЄ РАНОК

Найкраще в Києві — Дніпро гоголівський, величезний...

О. Блок, 1907

Йде історія владно. З вітрами
Засурмили заводів гудки.
Невтолима історії драма,
Цвітом-сяєвом стигнуть думки.

І музичні сплітаються гами
У розвихрені хвилі ріки.
І вчорнілі струснулися брами,
Бо нові наступають віки.

Мов господар, встає серед ночі
Гул у серці поета пророчім,
І рожево зоря випливá.

Ось проснувся Дніпро і клекоче,
Променистий, засліплює очі
І підказує віщі слова...

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

Відлуння

Той постріл травня в серці громом.
Він став провісником тривог,
І не лишився невідомим
Трагедій багатьох пролог.

Тепер ми зрозуміти можем
Таємні підступи котів.
Поставить крапку їх загрозам
Тим пострілом співець хотів.

Хотів усіх він сповістити
Про помах чорного крила,
Бажав братам творити, жити,—
Епоха їх не вберегла.

Вони прийшли на поклик ранній,
На чай і на гітари дзвін.
Вони прийшли на спів прощальний —
Востаннє їм співає він.

«В поле бес нас водит, видно,
Да кружит по сторонам...»[1]
Хоч побратимам буде кривдно,
То попрощатись треба ж нам...
Прощався з піснею і з ними,
Навік прощався з усіма.
І вдарив постріл за дверима.
Судилось іншим Колима.
У таборах співці закуті
По Соловках ти по Якутії...

[1] 13 травня 1933 року Микола Хвильовий запросив до себе друзів, за чаєм наспівував під гітару слова з вірша Пушкіна «Бесы», перед тим як вийти до іншої кімнати, звідки й пролунав постріл.

Давно було, та не забуто.
Давно було, та закипа
В душі, як грім-поріг Славути.
Душа народу не сліпа.

Ти нас не кидаєш, тривого.
І не простити нам повік
Життя розбите Хвильового.
Сосюриного серця крик.

РАТАЙ ЗА ПЛУГОМ НА НИВІ...

Євген Плужник

Його привезли вночі в колишній Інститут шляхетних дівчат. В тридцятих роках в тому будинку містилося НКВС. Там почалися допити й слідство. В хвилини марення йому, можливо, вчувались звуки вишуканої музики. Окрики вартових та слідчого повертали до дійсності.

...І ось він в підвалі глухому.
На допит вели не раз.
«Забудь про шляхи додому,
Про сонячну Ялту, Кавказ.
Знать, Соловки тобі й куля
Або Колима неблизька...»
І накувала зозуля
Що для Косинки й Влизька.
Однаковісінька доля
Їх чатувала усіх.
Однакові серця болі,
Зачовганий смерті поріг.

Там, де шляхетні дівчата
В танці легкому пливли,
Музиці не звучати —
Влада мерзенна хули.

...Пливли вони лебедятами,
Шляхетні, у білім вбранні...
...А хто про нас правду знитиме
У рідній, своїй стороні?..

І Плужник встає над муками,
Як ратай — за плугом — в поля!
Веснянами перегуками
Звітує життю земля.

Звітує словами віщими.
Ні, він безслідно не зник:
Високим стоїть між найвищими
Поезії чарівник.

...Пливуть в білосніжному платті
Задуми... мрії... слова...
При місячному багатті
Зоря оживає світова.

Пливуть вони лебедятами
У київськім небі вгорі.

Людоморами страчені клятими
В проклятій чорній порі...

БАЖАННЯ МАКСИМІЛІАНА ВОЛОШИНА

...Не ставте пам'ятник на цій горі,
Де височіть моя могила буде,—
Змайструйте лавку: вдень чи на зорі
Хай відпочинуть подорожні люди.

Хай на побачення сюди ідуть
Всі, хто захоплений красою і коханням:
Висока до душі їм стане путь
При стрічі першій чи перед прощанням.

Височина — зірчаста борозна...
Легенда вічна таїну розкриє.
Душа могутня всесвіту впізна,
І ти їм другом станеш, моя мріє.

Освідчуйтесь в найкращих почуттях,
Злітайте вище, полоніть простори.
Як відімре навіки розпач, страх,
То радість вже ніхто не переборе.

Не ставте пам'ятник, бо навіть лабрадор
Печаль навіє. Навкруги погляньте,
У неземний звитяги вічний хор
Вслухайтеся, ощаснені Атланти!
Чаруйтеся, захоплюйтесь, любіть,
Кохайтеся і вірно, і шалено,
Втоляйте вічну серця ненасить...
Мій силует вам нигиди про мене?
Не надавайте значення йому.
Хоч все-таки дивитимусь на суще...
Нічого я з собою не візьму:
Я смертний. А навколо — невмируще.

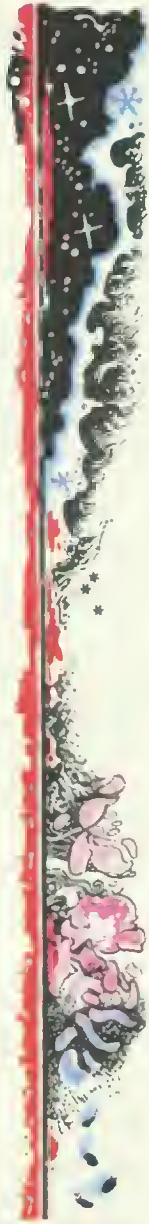
СЛОВО-КВІТКА

Павло Тичина, чернігівський семінарист, приніс півонії донькам Коцюбинського — Ірині та Оксані.
«Зачепився букет за гілку в саду — осипались пелюстки»,— згадувала Ірина Михайлівна через багато літ...

Ах, півонії червонії,
Маєво гаряче...
За тим цвітом
Теплим літом
Серце ледь не плаче.

— Та журитись не дозволим!
Просим: ваші квіти,
Що осипалися долу,
Віршем замінити!..

...Пелюстками сяє слово
І вже й квітка пишна,—
Багряниста, сонцеброва
З його серця вийшла...

АНДРІЙ ДАНЧЕНКО

на вічному шляху

ФЕДЕРІКО ГАРСІА ЛОРКА

Хто б повірив, що на землі знайдуться чудовиська, здатні на такий мерзенний злочин.
Пабло Неруда

Ніч навіть не скинула оком на них —
Закрить, заступить, врятувать би хотіла!
У літнім світанні оливи тремтіли.
Не зніс святотатства, ізблід срібляник.

Кому?! Не співав. Криком рвав в собі голос.
«Та я — це ж Іспанія! Нелюди ви!»
Образа густа до фонтанових сліз
Стікала, спливала нечерпаним болем.

Над Сьєрра-Невада здіймався туман...
Поети Альгамбри! — рубають вам крила!
Заскелянний яр безнадійно мовчав —
Іспанії серце об камінь розбилось...
І день теж не скинув очима на них —
В пані мили кулі ...із кров'ю святих.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

Коли антрополог Герасимов для створення скульптурного портрета М. Гоголя відкрив труну, «великий насмішник» лежав у позі кіммерійця — притиснувши коліна до підборіддя. Незважаючи на заповіт, поховали живу Людину, живого! — Поета...

І стало йому краще, зразу краще.
Блаженна поза вічного шляху.
Як в лоні матері — відбув вже все —
й забув.
Застукали, загупали —
не спав ще...

Уже в труні коліна пригорнув
До підборіддя — чулось наче дзвони...
Тих мертвих душ — кадильниць
упокійних...

На бік вмостився — і уже заснув
Сном праведним, на пасіці в Диканьці...
Вже над Дніпром змішався з козаками...
І гострим носом слухав їх,
                    чуднів...
...Через Лубни вже їхали, і місяць
Червоно, ніби злякано, хрестився —
А там Сорочинці...
Й ще більше дивних див...
....
І стало йому краще,
            зразу краще...

МИКОЛА ЛУКАШ

Пригніченню не було меж.
Тільки завірюха —
            остуджувала...
Зустріч. В якомусь році.

...Його подобу мав ліпить Роден.
Архипенко чи Паращук. Чи інший —
Що ненароджений (і, може, ще сильніший) —
З тепла земного, світлого, як день.
І може бути, вклав би сфери сині —
Замість очей — щоб бачилось встократ! —
Мислитель лагідний, до себе —
                    як Сократ!
Він весь Гомеровий —
            Микола з України.

Тятиву власну сам зірвав давно.
Не смерть з лучиська
            сіється — зерно!
Трудів землян —
        влаврованих, народних.

З Боккаччо, з Гьоте, з Бернсом
                    містом ходить
Розсіяний — в залюбі
                    многомовній,—
Розвихрений й байдужий —
            що десь гримлять
                    богове.
....
О Час, замри, не йди, спинись!
Ти — Лукаш?! — стань,
            спочинь,
            не гнись!
На Сонце —
    Небом! — подивись!

Мал. О. Бичка

ОЛЕКСІЙ МИКИТЕНКО

СОН СРІБНИХ ЛЕБЕДІВ

Її теліпало, наче в пропасниці, аж у серці від переживання пощипугувало. Ганна Сокирко вже з добру годину нерухомо сиділа на ослоні під грубою, в якій потужно гуготіло полум'я, і все ніяк не могла заспокоїтися. Треба ж таке, щоб після всіх нещасть, які за останні півроку так несподівано звалилися на їхню сім'ю, тепер її ще й до суду на привселюдне позорище потягнуть. Вона сама таки, ніде правди діти, й добивалася суду. Але ж не такого. А щоб по справедливості все було.

Сльози пекли їй зашкарублі долоні.

Одночасно брали зло та образа. Її старшого сина, її кровиночку рідну, звели в могилу зі світу цього, а тепер ті ж таки вбивці-паразити та їхні родичі пришелепуваті ще й насміхаються з них кругом. Просто в вічі нахабно сміються. А то хіба ні? Не хто інший, як та ж тобі Ірина Обліжкичиха, тепер ще й до відповідальності «за довгий язик без припону» Ганну притягує. З якої такої речі, питається? Адже то таки її, Ірини, вицибол Іван своєю автомашиною повіз тоді Анатолія на річку. Так, Іван, бо вони ж через двір по-сусідському жили, та ще хлопці, може, трохи й дружили. Хоча яка то дружба, коли один одному й на пучку ні в чому не поступався. Ще й того намахнюкого Валерія Тюпчика з собою за компанію прихопив. Як же, також родич: до тітки ж рідної сватається. А може, та Люська тільки про людське око манить його за собою, тут же закрутилися думки в зовсім інший бік, бо то ж недаремно балакають, що її Федір ще з позаминулої весни топче туди стежку. Та й навіщо цей шмаркач їй здався? Який з нього, в дідька, хазяїн? Вік їй скоріше в сини годиться. Ну, та чим би воно в них не скінчилося, а хлопці тоді втрьох були. Це всі в селі знають. Що ж вона тут такого несправедливого сказала? Ганна завжди так і в заявах писала. Чи правда очі коле? Тоді й суд ніякий не допоможе тобі, Ірино, від неї сховатися. Та й хто ж вашого Івана розбишакуватого не знає?! Уже трьох дружин спровадив з двору і на жодній роботі більше кількох місяців не затримувався. Та й то як не огородником, то сторожем влаштується, щоб завжди з руки було там щось поцупити. Хіба то він лиш одним своїм коштом вибудувався? Е, хто того не знає, та мовчать люди.

Ну, за що, за що їй така кара господня?!

Ганна звела погляд на весільну фотокартку Анатолія з невісткою Ольгою в рямцях під вишиваним рушником. Й на мить не затримуючись, тут же очі вихопили вже інше фото, що, перев'язане чорною стрічкою, яка тепер ділила цей світ і її життя навпіл, було прилаштоване на лаві. Поряд у тарілці з пшеницею стояла воскова свічка. Там уже її старший син не посміхався. Навіть чуб йому не кучерявився. Він лежав суворий, наче з каменю. Лише темні синці густо покрили його обличчя. Чорна домовина,

немов перевантажений човен, пливла над людським натовпом і теж ділила його вагіл. Ця карточка постійно нагадувала їй недавню трагедію. Однак похоронна музика чомусь не продовжила спомин про той день. Ганна, певно, й не чула тоді ніякої музики. Лиш майнуло зараз вже вкотре, що і в життя прийшов, і женився, і з життя пішов одної пори — літом, і все в один день — день свого народження. То вже, мабуть, така гірка його доля.

Сльози ще нестримніше закапали з очей.

Ледь рипнули, ніби хтось крався злодійкувато, хатні двері, як Ганна відразу мимоволі відзначила про себе, що то зайшов менший з її синів, Михайло, бо дуже аже тихо ті двері за собою причиняє. Вона їх усіх у своїй господі безпомилково на слух розпізнає — що синів, що невісток, що чоловіків Федора з його матір'ю. Кіт, дивися, випадково щось звалить — і то вона точно тобі те скаже. За нею та здатність ще з дитинства водиться.

Чула, як Михайло спочатку роздягнувся в коридорі, попив води на кухні, бо об цеберку кухлем дзенькнув, а тоді зразу до своєї Валентини а їхню кімнату зглянув. Певно, не так до неї, міркувала, як на свого первістка подивитися. Авжеж, уже й він батько, то кортить побавитися. Май собі втіху, допоки малі діти... А їй і цей онук сьогодні не а радість. Зараз Ганні ні від чого немає полегшення. В один день тоді їй наче хто світ заступив. Хоча чому, до першого онука, бач, прикипіла душею. Таке втішне мале. А розумом таке мудре, що не всяке й старе з ним зладить. І з лиця викапаний тобі Только. Та хіба тепер допросишся ту Ольгу коли в гості приїхати. Ще попервах після загибелі через день-другий було прискочить велосипедом, сердечно бідкається за їхнє спільне клопотання про справжнє, а не упереджене розслідування. Під осінь уже рідше стала навідуватися. А а зиму,— це ж усього півроку минуло,— так і зовсім перестала про них згадувати. Про розслідування і для годиться вже не звікається. Хоча б речі, які тепліші, для малого забрала. Чи вона, може, гадає, що для цього тепер згодяться? Чого ти про нього турбуєшся? Живі батьки при здоров'ї, то ще й самі надбають. І хіба тут уже така далечінь? Якісь нещасні три кілометри в те сусіднє село. Роботою відмагається. Чужі вони просто для неї стають. Ольга й за Толиного буття не дуже липла до їхнього двору. Все було мерщій туди, до мами спішить. А будь ти тоді вдома за господиню, то він, може б, і не поїхав з тими анциболами на ту річку прокляту. Ну, а рідної матері воно набагато вільніше, ніж у свекрухи, тут уже нічого кривити душею. І сама Ганна тут нікому не в указ. Тому Ольга відразу й перебралася туди жити назовсім. За вродою — не за душею гналася, те й мав собі на втіху. Валентина в Михайла, звісно, вже іншої вдачі. З першого дня повелася, як буцімто тут і вродилася. А може, то воно тільки попервах так? Только, бач, зароблені гроші всі до копійки матері віддавав, а цей уже й ні — мерщій дружині несе. Проте чого тут ображатися? Вже дорослі. То їхня особиста справа. Чого там, нехай живуть, як самі зуміють. А хати вистачить. Кімнат стільки набудували, що всім є куди порозбігатися.

Чути було, як діти про щось шепочуться. І те трохи дратувало, бо Ганна сама ніколи ні з чим ні від кого не крилася. Таке виходить, що вони тут наче й не господарі. Чи вона зважає їм своїми слізьми, що завжди впівголоса розмовляють? А що вона може з собою зробити, як воно весь час їй болить? То ж не голку загубити. І Ганна на те мати. Нехай Валентині воно трохи чуже, а Михайло таки ж мусить... Хоча про Михайла ще гріх що-небудь погане казати. І трудівник не згірше за Анатолія, і господар, на заздрість іншим, хоч куди, і зайвого не те що сам не скаже, а ще й іншому не дозволить того зробити, і... Це ж він її щойно й від магазину автомашиною своєю колгоспною додому привіз, коли Ганна знову вкотре зчинила той проклятий лемент з Обліжничихою. Ганна ще й чверть дороги від комори, де вони ланкою насіннєвий фонд перевažують, бо ревізія колгоспна саме, додому не здолала, як завідуючий поштовим відділенням похмуро охвалився про ту повістку а суд на післязавтра. Не встигла

охнути, а тут тобі якраз Ірина Обліжник біля магазину їй назустріч. Вона б її десятою дорогою обійшла, так та ж першою зачепила. Ну, й Ганна вже не стримала себе. А куди б воно годилося терпіти таку неправду? Нехай вони тобі краще повсихають, ніж ти мені ті дулі крутиш. Ще й зараз не могла заспокоїтися. Добре, що Михайло так вчасно нагодився, а то вона і коси Ірині повиривала б. Не може Ганна на них спокійно дивитися, й квит!

Ще двері двостулкові не відчинилися, він навіть голосу свого гучного не подав, від чого завжди в такі хвилини ставало моторошно, як Ганна вже по самій важкій ході — здавалося, від неї й стіни здригаються, не лише підлога,— визначила, що це з тракторної нарешті повернувся Федір і тепер знову почне вичитувати їй чергову нотацію, що стало вже звичним за майже три десятки років сімейного життя, коли хто-небудь із їхнього сімейства ненароком вскакував у якусь халепу. Інший господар завжди, дивися, перш за все кидається своїх виручати, а цей тільки те й робить, що мораль читає. Ну, та й дочитався. Коли б ще тільки те... Маленькою Ганні завжди чомусь здавалося, що її доля ходить десь далеко-далеко і тихо-тихо, як нібито такої й зовсім немає. Мріяла, що настане час, і чарівний перевізник переправить її човном хоча б на другий берег їхньої річки, де й знайде вона нарешті ту свою долю. І через багато років одного весняного дня, коли їхня річка під час повені розливається особливо широко, Ганна таки дісталася протилежного берега. На своє нещастя, певно, бо зараз повсякчас доводиться переконуватися, що доля ще й таким гуркалом може гасати. Однак тепер її уже не зречешся, хоч яка вона тобі не осоружна, бо все воно міцно пов'язано життям. Пов'язано... Аж дивно міркувати про те, бо так наче й не до Ганни це стосується і не з нею воно діється, та й діється десь у сні жахливому чи в казці злій, а не в житті реальному. І тут же враз зупинила думку. Вона не хотіла сьогодні про все те судити. Та й що можна тепер змінити? Тільки дратуватиметься даремно...

— Ну навіщо, навіщо ти знову з нею зчепилася?! — роздратований Федорів окрик гострим ножем увійшов їй у самісіньке серце. — Ще й привселюдно. Тепер хоч і ціле село клич собі в свідки, то кожен одне й те саме потвердить. Ні, за тебе сьогодні вже ніхто руки не потягне. Це точно. Мало тобі того клопоту, що перейшов?! Мало?! Так здобрій ще й з цього.

Зупинившись стовпом посеред кімнати, Федір немилосердно втріщився на дружину. Від злості аж іскри сипали йому з очей.

Майже нечутно слідом за сином до кімнати зайшла і Федорова мати. Скоріше то була лише тінь людської подоби, а не жива людина, бо роки й нуждена праця вже висушили її до останку. Обличчя немов печене яблуко, а руки — солома протрухла, та й тільки. Не звертаючи ні на кого уваги, баба Горпина мовчки прочовгикала повз Ганну й причепилася, як загублений осінній листок, на самісінькому краєчку дивана, пучкою поправивши перед цим темне укривало, яке так і залишалося незамінним з дня похорону.

— І я їм те саме товкмачив,— десь із глибини сусідньої кімнати, наче з підземелля, долинув стурбований Михайлів голос. — Але хіба їх умовлянням зупиниш?

— А з якої такої речі я буду їй мовчати? — різко повернула голову в бік коридора. Ще й очі примружила. Проте так нікого там і не побачила. — И нікому з них не змовчу, хіба горло смолою заллють.

— Ну, та й добалакалась... Тепер кожен очі за твій сварливий характер вибиває, ніде проходу не дають. Бригадир тракторної і то... А все через твого ж таки язика. Вони нам і раз не треба, ті балачки. Ще не вистачало, чого доброго, щоб у мене голова колгоспу трактор через твою лайку забрав. Анатолію свого часу добряче перепало за довгий язик, то й мені тепер недалеко до того.

— Чому ти за того трактора переживаєш? Устигнеш заробити свої гроші. Я в тебе їх і копійки не візьму.

Ганна зупинила погляд на Федорових битих валянках з блискучими на носках калошами, які вона купила минулої осені в Києві, коли зі своїм

клопотанням про дорозслідування обставин загибелі сина їздила до прокурора республіки. То тепер поміж людей так кажуть, що «до прокурора республіки», хоч насправді вона й в очі не бачила того прокурора, бо її й близько до нього не підпустили. Тільки й того, що в приймальні папери свої прямо в руки дівчатам-канцеляристкам, від яких тютюном, як від мужиків, на кілометр тхнуло, віддала та ще юридичну консультацію безкоштовно отримала. Однак який толк з тієї консультації, коли вона й сама те все далеко наперед знає. Їй би безпосередньо того прокурора республіки побачити. Вона б тоді всі несправедливості, до отакої мачини, йому повідала. Розказати є що, тільки слухай. Ну, та коли б він її й приймав, як там їх до півсотні з усієї республіки за цілий день переходить. І кожен зі своїм стосом паперів, яким і за годину ради не даси. Та й здатніші набагато, ніж вона. Навіть професори та полковники в тій черзі товпляться. Куди там їй, звичайній ланковій, до них рівнятися?! А проте шана, бач, усім одна...

— Якщо лиш за своє відповідати,— повернувшись думкою до попереднього, вмиротворено сказала,— то невелика ганьба. Я ж не вкрала і не вбила нікого.

— Коли б то тільки за своє,— бухтів, не стримуючи гнівливості. — Там тобі тепер такого набалакають, що й до могили від нього не відмиєшся. Та Ірина, може, навмисне провокує тебе на скандал.

— Геть хоч про могилу, мої діти, не згадуйте,— шморгнувши носом, втрутилася в розмову баба Горпина. — Чому ти на неї весь час напосідаєш? — тут же заступилася за невістку, бо що теж глибоко в душі була на її боці, а ще й любила, мов рідну, за людяність та доброту надмірну. — Не лайкою справу вирішуйте. Вона до добра не доведе,— тихо, ніби шепотом, сипала словами. — Ліпше міркуйте разом та в одне, як позбутися того клопоту, бо він нам, таки й правда, ні до чого. Тож іще й не сам суд, а тільки так викликають, на бесіду, инаґе приміряються до того суду.

— Ну, та й по голівці не гладитимуть. Раз Обліжничиха сама подала заяву на нас, то так безневинно те нам уже не минеться. А я тобі, Ганно, день у день товкмачив,— пістолетиком наставив на дружину чорного від мазуту пальця,— не гризися даремно й словом їх не зачіпай, обійди стороною, коли вони тобі на дорозі стрічаються. Чому вони, наприклад взяти, до мене ніколи не пристають? — запитав запально, аж грудьми наперед подався. — А того, що для мене їх наче й немає. От немає — і все. Я їх не бачу, не помічаю та й не хочу знати. Всяку справу треба розумно вирішувати, по закону, а не лементом та лайкою.

Розпроставши плечі, підвів гордо голову. Тут же занепокоєно глянув через вікно на подвір'я, де голосно загелготіли гуси. Рішуче прогупотів до дверей і, клацнувши вимикачем, ввімкнув світло.

З несподіванки баба Горпина піднесла до очей руку, і та в яскравому світлі люстри засвітилася, ніби воскова пелюстка.

— Ти, Федоре, бушлат отой промащений краще б скинув та виніс у сіни,— порадила синові,— бо вже всю хату мазутом просмердів. А вона ж тут ще нам і спати.

— Мені он поратися треба,— випалив роздратовано,— не буду вам по десять разів роздягатися та знову вдягатися.

— Там уже невелике порання залишилося, на тебе б ще ждали.

Уткнувшись підборіддям у груди, Ганна нервово бгала пальцями край клейончатого фартуха, якого так і не скинула після роботи.

— А я нерозумно його вирішую, не по закону? — важко ковтнувши, нарешті з натугою вичавила із себе. — Хіба ми мало паперів списали? І в район. І в область. Ще й до прокурора республіки їздила,— зненацька сказала для чогось, хоча тут же відразу й пожалкувала, що ні з того ні з сього приплела тепер того прокурора. Федір не в лісі живе, а з ними, йому все відомо, до останньої букви. — Так із них ніхто й навзнаки не дається на балачку, ніби й не про людину наше турбування. В усіх одна стандартна відповідь: «Судмедексперт виявив в організмі значну кількість

алкоголю». Собаці під хвіст підіткніть того свого судмедекспертв. То такий самісінький брехун, як і ви. Хіба його теж не можна купити подачкою та могорчем гарним? Дільничного ж задобрили. Тому Толя відразу й у морг з річки поїхав. І до чого тут алкоголь? Вони ж всі однаково пили. Так Іван Обліжник після ще й на машині своїй до півночі гасав. А він кількість не здоровіший за нашого Толька. І ми ж не судити негайно вимагаємо. Нехай хоча б до пуття розкажуть, за яких таких обставин він попав у ту річку. Бо кругом таке виходить, що там нікого більше й не було, тільки наш Анатолій. Оце раптом спало на думку, та й кинувся ні з того ні з сього одягнений просто в річку. То ж неправда. Вони ж там ще й борюкалися з тим Іваном. Те дехто з людей бачив. Так навіщо ж його замовчувати? Чому ж ви до свідків живих не звертаєтеся, не питаєте їх?

І раптом десь здалеку, немов з небуття, напливло те страшне видіння, коли Мишко та Тюпчиків Валерій менший брат викосили Анатолія з води. Це вже на другий день в обідню пору було. Їхню лавку саме з поліклініки привезли вдома попоратися. На той час Іван Обліжник із дільничним уже все село встигли збаламутити, нібито вони й справді так були стурбовані раптовим зникненням Анатолія. А тому дільничному ніхто із Сокирків ніякої заяви не робив. Ще й сікався та погрожував, бач, покарати за брехню. Чому б це їм своє горе та раптом від когось ховати? Такий ж не ночував удома. А де дівся, то вже краще Івана спитати, бо вони разом його автомашиною на річку тоді звечора подалися. Ще й сім годин не вибило, як вони туди покотили, тільки куряву вслід простягувся... Анатолія недалеко від купальні й знайшли. Кроків за сорок. Валерій Тюпчик з човна побачив у спину Анатолія за осокою майже поблизу самісінького берега. Ніби над чимось схилившись, він сторч головою вгруз у піщане дно. А там же не так уже й глибоко було. Хлопцям і на середині вода пояса не сягала, коли вони в річку забрели. Тюпчик товаришем Анатолієвим вважався, одначе сам, бач, чомусь не посмів викосити його з води — брата замість себе послав. А човен так і не зв'язав тоді містком два береги.

Потопельника несуть на руках, а струмки води так і дзюрять срібними нитками із спортивних штанів на траву. Ще й жабуриння тягнеться за ногою, ніби річка хоче його біля себе втримати. Тіло біле, наче борошном обсипаний, тільки ремінець з годинником на руці чорніють. Те найперше чомусь упало в вічі. По тому Ганна відразу й впізнала свого сина. Так і обімліла вся. Декілька хвилин стояла нерухомо, мов закам'яніла. Тоді вже кинулася до нього. І той їхній скажений дільничний не міг зупинити Ганни. Її Анатолій, таки ж її... Мов живий... Тільки що білий увесь. Буцімто ворочок сиру свіжого, а не голова... Та ще темні п'ятачки по обличчю, ніби хто монету забруднену в чорнило на ті місця прикладав, видніються... Вона тужить над покійником, а дільничний криком людей розганяє, щоб менше хто бачив мертвим її сина та кров, що з рота раптом пішла. Такого потопельника нікому з них не доводилося бачити, скільки й на світі цьому живуть. Алкоголь судмедексперт визначив, а синці та кров, однак, чомусь і не помітив. Щоб тобі й повилазило, ацидол проклятий, як ти того «не бачив». Та те можуть підтвердити і ті люди, хто автомашиною відвозив Анатолія в морг. Санітарки й то неабияк здивувалися такому втопленику... Ще чиясь хлопчина зауважила, що на годиннику стрілки показують вісім годин і шість хвилин. Так воно й мало бути, бо це ж його звечора ще не стало. Як ото поїхали вони гуртом тим пиріжковозом, то вже більше Ганна живим Анатолія і не бачила...

Ні, таки не бачила.

А після дев'ятої Іван Обліжник теж уже вдома був разом зі своєю автомашиною, бо коли Ганна прийшла спитати за Анатолія, то він лежав голічерева на ліжку і дивився по телевізору саме програму «Час». Яке то серце камінне треба мати, щоб і не здригнутися, коли вона апівголоса спитала за сина. Тільки й спромігся промурчати, що не знає, мов, де їхній Анатолій подівся. А потім уже навздогін сердито прокричав, щоб речі Анатолієві з автомашини забрали. Чому б вона брала ті речі? Ну, магніто-

фон, то таке. А майка, тапочки? Їй тоді ще аідразу майнуло: нааіщо ж аін покннуа його нвпівроздягнутим? Це ж уже діло до иочі йде. Ганна тоді так і сказала йому про це. Гм, до тещі подався. Хіба як до тещі, то голому йти? Бодай і самому чорту на очі, а заажди являйся людиною. Не дуже воно а'язалося одне з одним, та а неї тоді не аистачило духу настояти на саоєму і разом з Іааном його аатомашиною негайно проскочити до свахи а сусіднє село, що ось тут же, аідрвзу за річкою, лише за три кілометри. Вони ж сьогодні аже ганяли туди а млин... Раптом рука з годинником у покійника хилитнулася і... Анатолій некааплнао попрямуааа до пиріжкоаоза, що зупиииася біля аоріт, коли вони вже поаернулися назад після того, як аідаезлн соняхи а млин, щоб забити на олію...

Ганну аж стелінуло асю аід того видіння.

— Треба було йому не злигуватися з тим розбишакою.

— Треба було, та хіба агадаєш те наперед.

— Ти сама й винуввта.

— А що ж я його — на налигачі припнула б? Так ти його й цепом не адержиш, коли аін саоє що наміриться робити.

Ганна зноау подумки повернулася до подій того дня проклятого...

Це аже всім достовірно було аідомо, що Анвтолій днями їде на ту новобудоау а Сибір. Ще й не сам, а разом з Ольгою. Бо вже й квитки а Києві на літак придбали. Світу білого закортіло побачити. Ну, та з сокирківсько го роду їм ніхто ні а чім не стояа на зааааді. Міркуаали, що за трудноща молодята ближче між собою зійдуться, міцнішою сім'я буде. Куди ж тепер без сім'ї, як уже саої діти пішли? Бо яка ото Ольгв не гарнючка, проте Анатолій аід неї ніколи ще й у гречку стрибав. Ну, та аесь же а батька пішоа. Тому теж і донині удержу нінкого немає, що тільки очі на те закрнааєш. Одиак від людей нічого не атаїш. А тим на язнк лиш попадися... На інший характер даано треба було з Федором розлучення азяти. Проте Ганнв терпляча. Гадалв, не б'є, не матюкає, господарству лад дає — і то аже добре. В людей буаає набагато гірше. Та й не для того аона заміж аиходнла, щоб дітям з рідним батьком доаелося колись судитися. Настане час, то він і сам спам'ятається. Що тільки пізно буде. Ну, та вже життя своє й так анкинь на смітник, бо назад нічого не поаернеться: ні доля, ні роки, ні молоде заазяття. Тепер не про себе дбай — про дітей. І який ото аітер а Анатоліеаій голоаі не гуляє, а а неї чомусь за нього серце заажди більше боліло, ніж за Михайла. Тому й Сибіру їхньому потурала, а не «грошей дурних закортіло», як пізніше приплели злі язики.

Тільки аони не поділили щось з Ольгою по дорозі, коли назад зі столиці аертали. І через того кореспондента київського, котрий місяць тому видрукуааа у саоїй республіканській газеті нариса доажелезного про Ганну та всю їхню сім'ю трудівничу, погризлися. Ользі геть не сподобалося, що Анатолій зі саоєю аідаертістю надокучливаою чи не а родичі до нього набиааася. Ще докумекав, бач, через телефони в газеті видзвонити того кореспондента. Те й Ганні пізніше згодилося, бо аона сама ніколи б до такого не додумалася. Чого аам, дурним, було гризтися? Кореспондент буа, та й немає, а аам і далі жити однією сім'єю. Але хіба аони на те зааажають? Ну, та це а них постійно на його день народження так аиходило, що кожний сам по собі, наче між ними й змички ніколи ніякої не було.

Тому й не дивно зовсім, що Ольга з аатобуса та за дитину і мерщій до матері саоєї подалася. В Анатолія, праада, цього разу аистачило характеру не побігти, моа той цуцик, слідом за нею. Проте й у чарку не стаа заглядати. Лиш чомусь уаечері, перед тим як лягати спати, таердо сказав, що завтра піде до Обліжникіа помогти Іааноаі наличники а ноаій хаті прибиаати. І то трохи дивно для неї було чути, бо між ними раніше, хоча й по-сусідському жили, ніхто ніколи особлнаої дружби не примічав. Усе було змагаються, як ті цапки, хто з них у діачат авторитет значніший має. Іноколи мало не до бійки доходило. Тож і з Ольгою аін Іванові дорогу перебіг. Міркуааа, пеано, що як писаика собою, то й ума там палата. Е, не так скраю, сину мій дорогий... Ну, та, може, анрішна на мироау піти перед від'їздом? То вже його особиста справа. А чому б і ні? Тепер далеко не ті

часи, щоб через межу там чи клвпоть пісної землі, ик те водилося за дідів їхніх, ворогувати до самого загину, так їй тоді само собою подумалося. Тільки б язик за зубами частіше тримав, бо і не з серцем каже, а пропікає до кісток.

Несподівано на кухні деренчливо заскиглив будильник, який, напевно, залишила там невістка, коли варила кашу для малого, і Ганна від того з переляку вж кинулася. Їй дивно було зараз його слухати, бо вона зовсім не відчувала плину часу. З того самого дня їй все наче зупинилося в своєму русі. Роботу в лвиці й то виконувала скоріше зв звичкою. Тому твк і прохала пильно, щоб її неодмінно замінили на посаді ланкової, бо який з неї тепер керівник...

В свою чергу, дивлячись на великий настінний годинник з римськими цифрами, золотаві стрілки якого вже цілих півроку за настирливим бажанням його дружини показували одни і той свмий чвс — шість хвилин на дев'яту, Федір щодалі більше й більше проймався нестримною злістю. Дратувало все: і сьогоднішній виклик у суд, і її постійні без ума та толку, лише з самої впертості сварки з Іриною Обліжник, і її нерозумна непоступливість перед колгоспними керівниками у вирішенні виробничих питань, і навіть ця дивакувата, на здоровий глузд і раз незрозуміла її витівка з мертвим годинником. Та хіба відтоді лише годинник змертвів? Он і в дзеркало на себе не подивишся, бо всі до одного завішані чорним ганчір'ям, наче то срібних лебедів укутала непроглядна ніч.

Знову нетерпляче поглинув у вікно. Поночіло просто на очах. Птиця й та вже не пикала подаір'ям. Укотре виходило не по його і не так, як задумав раніше. А ще зранку настирливо крутилася думка гайнути сьогодні в протилежний кінець села. Ні, не до кума по тросик до мотоцикла. То лиш для відмови він би притулив того кума сюди. Зненацька душу гаряче обпік спомин про Люсію. Він навмисне й залишив тоді в неї того тросика. Як сильно не гнівалася на нього за цю дурну тяганину з її сестрою Іриною, а все-таки кохання ще зовсім не минулося. Нехай і на самому дні, однак трохи ще залишилося того почуття. Дивно, що він ніколи так не думвв про свою Ганну. А може, коли й думав, лише дуже давно, твк давно, що й з пам'яті тепер усе вивітрилося. Куди їй зараз мірятися на палицю з тією Люською? І не в роках тільки справа, хоча сорок сім, звісно, не тридцять. То сущий дияаол тобі в спідниці, не жінка. Після неї не лише земля під тобою огнем горить. Як не силував себе, а однаково не спромігся втриматися від спокуси. Хоча сама, бач, знову першою до себе в гості запросила. Нічого зайвину набалакувати, він і раз не набивався. А котиться до того, що, може, ще й жити назовсім перейде до Люсії. Вже не раз про це балачка між ними велася. Так би воно краще було. І душі спокій, і перед людьми певніше. А який він розумник, що завбачливо став гроші класти тільки на свою ощадну книжку. Думки про майбутню власну автомашину — то відмовка. Тепер менше буде мороки, коли ділитимуться. Аби той попередній приймак не надумаа повернутися. Тепер він їй ні до чого. Та й Федорові зайвий клопіт. Хоча ще два роки тому вони з ним у парі на одному тракторі працювали. І дружба міцною була. Та й додружилися... Ні, Люсія — вогонь, не молодиця. З Валеркою Тютчиком теж гарно придумала. Водить за носа, ик того бичка, а тому й на думку не спаде, що то для того, щоб на Федорв менше хто пальцем тицяв. Молоко ще не обсохло на губах, а й він тобі вже пнеться в женихи, та ще до такої гарнючки. Куди тобі зі мною змагатися. Люсія й сама Федора нізащо на когось іншого не проміняє. Добрячий настрій був у нього цього вечора...

Тепер усе летіло шкереберть.

Злив не сам клопіт, бо куди ж ти тут від нещастя подінешся, скільки те, що через ці скарги по різних прокуратурах лише нерви та сили марнували. Що тут довго мудрувати, коли прокуратура — їхня, місцева, не чия-небудь — від самісінького початку таке спрямування цій справі дала. Тепер ти й на голову догори ногами стань, то нікому нічого не доведеш, і вони свого рішення попереднього ніколи не змінять на протилежне. Як спочатку записали в протокол, так тепер скрізь і повторюють,

мов сороки. Та й хто захоче руйиуаати ту зумисиу помилку? Не з їхніми зв'язками те робити. Тут і дурню несусаітиому асе зрозуміло, а вона тобі ніяк не вспокоїться. Раніше треба було гаа не ловити, як підказуавли людн розумніші. А то асе на чесність та сирааедливість сподівалася. Думвла, як орденоносив ланковв, то твк і плиятиме скрізь без перешкод. Ага, побвчила свою хаалену справедливість?! І авторитет свій знвчнний аідчула?! Тепер тількн і залншилося ив атіху, що сльози та лемент. Але з тих балвчок иіякого толку. Ото лиш иеслвви встачатиме. Так хіба вонн з мвтір'ю те розуміють? Їм хоч і кілок на голові теши, то ие переконвеш.

— Якби ан язикоаі саоєму та аолі меише давали, то воно б значно ліпше було,— казав, аби не мовчати, бо й сам до пуття не знав, за що зачепитися думкою. Хоча б хто чужий иагоднася, майнуло раптом, тв перебврвнчив цю бучу. Він би тоді мерщій подввся нвдвір біля худоби поратися. Там би вже легше було й з дому втекти. — А то й Аиатолій теж твоєї адачі був. Язикоаі своєму ні в чім ніколи иіякого припону не даваа. Бодай і ту трвкторну аізьми. То так би ще й дввдцять років робив головиим механіком. Ні, аін тобі загризся з бригадиром за перерозподіл тих бурячних комбвйнів. Кому треба, той і сам свого доб'ється, не ти берешся до ннх в вдвокати. Тепер їхиє діло сторона, а ти гибій собі в землі. Ото за те й отримав своє сповиа.

— Ну, та я ж то достовірно не знаю, що він тому Іванові твке вже страшне та болюче в вічі казвв, щоб після цього можив було руку на живу людину підняти.

— А думавш, медом мазав?

— Так хіба мерщій убивати за слово асяке? — здивоввно підвела свої сірі очі. — Тоді вже геть нікому не требв ив саіті білому жити, всіх до одного можиа винищити. Хіба не досить того, що нас раніше різали та вбиввли?

Тут, ие втерпівши, втрутився нврешті й Михайло:

— О, аи зиоау, мамо, своє зачали: як ие зарізвли, то вбили. — Скоріше перекриана, иіж продоажна її думку. — А ви бачили асе, що ото пасталакавте?

— Ну, та й не сам аін кииуася в ту річку, який би п'яний не буа? — миттю заперечила зі злістю. — Нехай ото й ие плещуть даремно своїми брехливими язиками. Я а те иіколи ие повірю.

Розкрила рот, щоб ще щось додати, та так і заціпило, бо що тут казати, колн аоио й без сліа усе всім аідомо. Тільки перед очима мнготіли різиі картини спогадів та в аухах дратіаливо лящали чужі слова.

Ось Ганна адруге тоді авечері, якраз після заходу сонця, пішла а двір до Обліжників і аже твердо иастоялв нв тому, щоб Іван негайио поїхаа у сусіднє село до її сввхи й живого чи мертвого привіз їхнього Анатолія додому. Ганна сама тоді так і сказала: «Жнаого чи мертаого». А Іаан їй на те мугикнув: «Хіба що мертаого». Неаже аона могла подумати в ту хвилину, що а тих його словах є якийсь інший, потаємний смисл? Та иіколн й иізащо в світі. Ось пиріжкоаоз ще червоиим мигтить поза вільхами придорожиими та аерболозом, тоді враз темнмм, иібн хто миттю перефарбувв, зупинився иа залізобетоиному мосту, якого збудуаали позамииулого року. Це їй з молодшою невісткою, котра розвішувала ив шворці випрапу білизпу, аід погрібника добре було аидно. Постояв, скільки твм треба було, і назад гайнув. А тоді ті його слоаа облудної брехні холодиими гадюкамн повзли у ауха. «Немає його твм, де залншив». Так до пуття і ие добилися, де віи «залишив» Толька: під кущем побіля гори чи ив аигоні в центрі села. Еге, жди, щоб допитвтися. Та він того куща і близько не бачив. По очах видио було, що иеправду каже. Тому иа другий день він із самісінького рвику, посадивши збоку біля себе дільничного, і пиряв скрізь як иавіжений своєю аатомашииою. Люди ж то ие стаиуть даремно набалакувати. Ще нахвбства вистачило і погрожуаати. Силу свою відчув. Бо чия влада, того й силв. А аін владу купиа собі добрим могоричем. Чи, може, й ще чим. От до чого докотилися. Або ту ж таки одежу з магнітофоном, що він їх припер до иих уранці, коли вони вже асі

пішли на роботу, візьми. Запитай тільки, з якої такої речі воин в нього опинилися, і відразу все стане зрозуміло. Так то вона, жінка, до цього докумекала. А ви ж спеціалісти! У вас же дипломи! Ото біда лиш, що нікому питати. І з тих розбійників нікому, і з вас також. Або ніхто не хоче того робити. Ну, та й Ганна ж тут нікого не присилує, бо її влада над ними маленька. А воно багато чого й іншого ланцюгом нерозривним потяглося б за тими німими речовими доказами.

— Такі звинувачення, мамо, ще треба довести, бо то поки що лиш самі припущення вашої хворобливої уяви, як зауважив вам районний прокурор.

Михайло зупинився в дверях, спершись плечем об одвірки. Зустрівши підбадьорливий батьків погляд, не втримався і насмішкувато хмикнув.

— Ну, так нехай і доводять. Хіба я проти, чи що? Вони за те гроші отримують.

— О, а ти мерщій в очі штрикай, кому за що гроші платять,— тут же скипів Федір. — Хіба про платню зараз балачка? То не твого розуму діло.

— Чому ж вони тоді такі недвижимі, що ні за холодну воду? — Вкутала долонями обличчя. — Ні прокуратура, ні той же тобі кореспондент.

— Гм, тобі зараз кореспондента ще тільки й не вистачало,— реготнув злостиво. — Досить того, що й один раз усіх жужмом на цілу республіку знеславила.

— Нввіщо вам був здався той кореспондент в адвокати? — беззубим ротом прошамкотіла баба Горпина. — Він би, може, й хотів допомогти, так до всіх не набігається тому лиху навперейми, бо цього цвіту... — недоказавши, немічно махнула рукою.

— А хоча б і кореспондента тепер сюди не завадило,— боролася за своє з якоюсь відчайдушною впертістю. — Хіба я мало йому всього приготувала, коли він у нас був? Пізніше й сам те своє подивування не міг приховати. Недаремно ж, мабуть, біля контори привселюдно хвалився, що до цього його ніде так душевно не шанували.

— Хіба за те, мамо, обов'язково треба платити? — скреготнув зубами Михайло і в цю хвилину був викапаний тобі батько, тільки що зростом не вийшов. — То ви просто стіл до обіду та на вечерю накривали, заради гостинності. Вас же ніхто не силував?

Ганна незмигно дивилася на сина, поки нарешті збагнула, про що він річ веде.

— А я хіба за стіл кажу, чи що? Хто б з нього й узяв ту плату? То вже зовсім з розуму треба вижити. — Переднхнула. — Я за наше життя кажу. Що правду йому до отвкої крапелиночки виповіла,— змтрусила пучкою собі перед очима,— а не показуху з дівчатами влаштували, як те а нашому районі споконвіку заведено. Хоча могла й взагалі з холодком до нього поставитися. В мене нагород і без нього вистачало. Мені за ними не ганятися. Тут керівники й самі в передові та показові випхають, бо вже на такий великий колгосп тільки одна ланка залишилася. Так чогось той його клопіт за свій сприйняла. Бо ми всі люди. І то наша спільна справа. Так я міркую. А він же за правду воює. Сам хвалився. Однак що ж це тоді за правда, коли на неї звертають увагу лише з дозволу редакції, а не за покликом власного сумління?

— Ага, більше треба було язиком мемтеляти.

— Я його й раз не просила за нас писати. То він уже від людей дізнався.

— Так голову з парторгом навіщо туди вмазала?

— Хіба як голова, то що — бог? — навела суворий погляд на чоловіка. — Нехай і він за своє перед людьми відповість. Мусить хтось і крайнім бути при сьогоднішньому господарюванні. Досить уже мовчати. П'ятдесят з лишком років колгоспові — й усе мовчи, хай хоч і зуби, як той казав, повипадають! А коли ж воно нарешті робитиметься з розумом та по правді? И так уже скоро тут нікого не залишиться. Хіба що самі неуки, як оце ми з тобою та наші діти.

— Ага, «неуки»! Вони на те інститути позакінчували.

Нервово марширував по кімнаті, лиш підлога під ним двигтіла.

— Ну, та вже й не відмінники, щоб відмінники. Роззуй трохи очі на тих хвалених наших головних спеціалістів. У кого бодай трохи млинок у голові крутиться, той давно вже в місті прилаштувався. Тут же залишився тільки непотріб, грубо кажучи. А з трієчниками, погодься, багато біля землі не вцурниш, бо до неї треба ще й смальцю в голові, як казав наш Только, царство йому небесне.

— Нам і так непогано живеться,— сказав Михайло,— на біса ще те місто здалося.

— Правильно,— підтримав сина Федір,— нам до них діло маленьке. В одному місці прогорить — зате в іншому своє надолужимо. По правді не дадуть — хитрістю візьмемо. А то й украсти можна. Аби в руках міць була.

— Такому бугаєві, як ти, то звісно, що маленьке. А декому, може, вже й насточортіло даремно піт та сльози лити. Ти про це коли-небудь думав? Та й про землю хто дбатиме? Чи, думаєш, вона вічна? — Ганна вмовкла, лише чути було її переривчасте дихання. — Тому й вони там не по розуму своєму та совісті людській живуть, що отут телепні в кізяках, як ті курки здрипані, довічно будуть гребтися. А треба, щоб колись комусь і там у голову стукнуло, що з такою брехнею та несправедливістю далі вже жити не можна й раз. Для прикладу хоч і моє хвалене ланкування візьми, хоч і нашу прокуратуру разом з судом народним, хоч і... Звичайній тітці те доходить, а вони ніхто не хоче й пальцем ворухнути.

Захникала дитина, і Михайло відразу пірнув у коридорну пітьму.

— Треба було тобі, Ганно, заплатити тому кореспондентові,— впівголоса порушила мовчання баба Горпина,— то він би, може, й потяг твою руку в Тольковій справі. Бо пташка й та тепер даремно не співає.

— Може, й заплатила б, так хіба знаєш, з якого боку до нього підступитися. Я геть зовсім у тому місті розгубилася. Це ж вам не райцентр наш. Мені мов туману хто в очі напустив. — Нервово потерла руки. — Та і з якої це речі я мушу йому платити? — вперлася поглядом у свекруху. — Він же не приватно тримає ту газету? Йому держава гроші платить. — Невдоволено крутнула головою. — Куди не ткнися ступнути, так відразу й плати всякому чорту.

Вмовкла, а в голові й далі продовжувало крутитися все вогненним колесом. Так у чому, в чому її основна помилка? Невже й справді треба було лише хитрувати та дбати про своє особисте, коли держава не завжди тверда в слові та не може на практиці забезпечити обіцяне? Невже кожному його «правда» лише карбованцем і купується? То як же це так?

— О, ви, мамо, ще в політику влізьте, то вам і за те припаяють на додачу,— з'явившись у коридорі, знову обізвався Михайло.

— Ага, мало їй лайки, так нехай ще й політику туди доточить.

Федір скосив очі на весільний портрет старшого сина і чомусь не витримав його погляду, хоча розумів, що то лиш картинка, а не жива людина.

— Яка ж це в біса політика? — оторопіло здивувалася. — Ми про життя наше балакаємо. А куди ж воно годиться, що майже ніхто чесно роботу свою не робить? Так тоді, може, й прокуратуру та суд з усією владою Радянською треба було купити, чи як?..

— На те в нас грошей не вистачить, щоб усіх купити,— грюкнувши чавунними дверцятами в грубі, підсміхнувся Михайло.

— То вже філософія,— гаркнув сердито Федір,— а вона нам ні до чого. Поратися он треба, бо мені ще...

— А на мене, так треба було б заплатити,— торочила своє баба Горпина. — Тепер, треба признатися, ніхто...

— Ну, то й платіть на здоров'я, коли у вас грошей мішок! — вже зовсім сердито закричав Федір на матір. — Толку тепер з тієї плати. Раніше треба було про те думати. І чого хоч ви сюди лізете?

— Бодай сьогодні не горлопань, моя дитино,— плиском пестала до

нього долоню баба Горпина,— бо в нас усе завжди гуркотнява, як у тому пеклі. Коли б ви гуртом в одне дбали, а не кожен сам для себе та не тільки на Ганну надію свою покладали, то воно б і користі більше з вашої метушні було. — Щось метикуючи, пожувала запалими губами. — Тепер такий світ, мабуть, настав, що кожний лиш сам за себе дбає і рідко хто за всіх.

Напевне, в її роки вже важко було збиратися з думками, і вона замовкла. Висохлі пальці тремтливо торкнулися лоба.

— Хіба я не все, що зароблю чи дістану, в свій двір тягну?

— Все, мій сину, тягнеш, все. Тільки трохи в свій, а трохи й для...— на якусь мить зупинилась, наче ще сумнівалася в справедливості своїх слів, але таки закінчила розпочату думку,— для Люсьчиного старався. Тому й хвоста свого проти Оришки, чи хай по-вашому вже Ірини, не дуже піднімаєш. Бо вони ж однієї крові — сестри рідні. А тобі твій блуд у сто крот дорожчий за рідну дитину. Так ото кожен і знайде собі якусь причину, щоб суду справедливого не творити. Недаремно ти й гроші став окремо тільки на свою книжку класти. Таке, наче тікати кудись зібрався.

— Ну, навіщо ви, мамо, ще й це зараз сюди тулите? — благально сказала Ганна. — Чи воно тепер від того що поможеться?

— Нехай занить, коли трохи боляче, а я кажу те, що в житті нашому є. Мені вже небагато залишилося на цьому світі плутати, то щоб не в могилу з собою сховала. Хіба що раніше те казання треба було почати...

— О, мало мене інші поїдом їдять, то ще й ви, мамо, вкусіть! — закричав, що аж шибки в вікнах забряжчали. — Хіба я винуватий, що в них такі закони непевні?! Винуватий?! А ви все на мене та на мене. Чому саме я крайній? Вона он орденоносець хвалений-перехвалений, та й то... Тепер нехай здобріє зі своєї влади найсправедливішої. Думала, як дивуватиме й ночуватиме в тому полі біля буряків за спасибі з медальками, їй колись віддячиться сторицею. Еге, жди. Гудиш Ірину, що та гроші нечесно нажила спекуляцією, а таки тільки гроші й мають силу незбориму, бо її верх є, не наше. Е,— махнув різко рукою,— що з вами говорити. Тьху, та й годі! Краще вже було б звбігти безвісти.

Федір подумки намірився вийти надвір і тому рішуче попрошкував до дверей.

— Біжи-біжи! — невдоволено прошамкотіла баба Горпина. — Там тобі Люська, може, м'якше постеле. То така, що вміє.

— Та й постеле,— зупинившись, кинув через плече,— не переживайте. Телепень тільки, що раніше цього не зробив.

Чути було, як на подвір'ї гавкав собака й тут же відразу затих.

Невдовзі гримнули двері на ганку. Хтось ішов рішуче, але без гупання.

Ганна повела очима на коридор.

Поруч з Михайлом зупинився Валерій Тюпчик. Сьогодні він виглядав значно дорослішим, ніж тоді на човні. Можливо, тому, що був у шапці.

— Я ось тросик до мотоцикла приніс,— мовив різко. Тут же вільною рукою вщипнув себе за рудого вуса. — Та ще скажіть, тітко, своєму дядькові,— чомусь звернувся до Ганни,— щоб його й ноги більше не було в Люсьчиному дворі.

— Ось він перед тобою, то сам йому й скажи, коли те тобі так треба.

— Ну, як собі знаєте. — Ворухнув бровами. — А тільки дивіться, щоб йому не було того, що й вашому Толькові.

— Ти наче погрожуєш? — стиснувши кулаки, стиха подав голос Федір. А в лице йому так і вдарила кров — враз побуряковів.

— Не погрожую, а попереджую, щоб потім не гнівилися ні на бога, ні на людей.

Ткнувши в руки Михайлові тросик, Тюпчик різко крутнув плечем і пішов з хати.

Цього разу собака навіть ланцюгом не брязнув.

Низько схилившись на коліна, Ганна пірнула обличчям у долоні.

Баба Горпина, глипнувши ненароком на фотокартку з покійним онуком у домовині, тільки мовчки перехрестилася.

19.

На світанні, у майже нічній іще пітьмі, Ватутін, низько опустивши голову, брів по саду. Уночі після морозів знову вперіщив дощ з мокрим снігом, наробив на садових алейках слизоти, але командуючий не помічав під ногами ні льоду, ні калюж.

Ніякі особисті трагедії, ніякі похоронні не могли вплинути на його ще з вечора спланований робочий день.

О шостій десять, коли закінчив давати розпорядження начальникові штабу, який ще позіхав після короткого сну, встав з-за столу:

— Треба їхати до Києва.

— Може, я злітаю, Миколо Федоровичу? — співчутливо запропонував Боголюбов. Йому вже встигли сказати, яке горе спіткало командуючого.

— Ні.

А сам і не приліг, до приходу Боголюбова ледь устиг заклеїти конверт, вкласти лист до Ленінграда в папку ад'ютанта «Термінова пошта». І зараз, ідучи по мокрому, змерзлому саду, хотів бодай трохи освіжити голову на повітрі перед поїздкою до прибулого в резерв фронту командарма Леселідзе.

Але за хвірткою вже сигналила машина. Ех, братику, братику...

Він не бачив, як за спиною розгорялася баталія.

— Кому сказано: не мож-на! — начохорони із злим шепотом заступав коло ганку дорогу дівчині, єфрейторові Лютик, яка вперто поривалася слідом за командуючим.

— Мені треба. Дуже-дуже!

Дівчина намагалася пірнути під розставлені руки.

— Кру-ом! — просипів начохорони.

Від безсилля в дівчини закипіли сльози, вона наважилася загукати на весь голос:

— То... оварит командуючий! А він, він... не пускає.

— Ну ж дівка! — чи то чортихнувся, чи захопився начохорони.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1989, №№ 10, 11

Якусь мить у його пильності було упущено, і телефоністка, ухилившись од розчепірених рук, метнулася навпростець, по калюжах. Увесь час втрачала на ожеледиці рівновагу і здалеку затуркала крізь сльози:

— Візьміть мене, га, товаришу командуючий? Я багато місця не займу.

Вона послизнулася, наостанок трохи не збила командуючого з ніг.

Ватутін нарешті озирнувся, проте в невидющих очах робилося таке, що благання застрягли в горлі у дівчини.

— Ой, вибачте... Я... я піду.

— Навіщо тобі у Київ?

Вона бачила, що командуючий запитує без звичайної привітності, зашарілася, молила бога, щоб у світанковому сутінку він цього не помітив.

— Ну... взагалі...

Вона безпорадно оглядалася, не наважуючись вимовити істинну причину, бо зараз наздожене грізний начальник штабу, який їх, телефоністок, ганяє нещадно. Але іншої оказії на Київ сьогодні не передбачається, ад'ютант сказав, і вона виклала одним духом:

— У госпіталі він там. От-от випишуть, в я ж не провідала жодного отакусінького разочка.

Єфрейтор шморгнула носиком і відчула, як щоки ще більш потеплішали.

— В машину,— коротко кинув на хвіртку Ватутін.

— Ви не хвилюйтеся,— радо засокотіла землячка, ніби й не вона допіру розпускала вологість. — У мене чергування тільки через півдоби доба! Ой, а гостинець?!

Крутнулася та, ослизаючись на доріжці, прожогом кинулася назад, у штаб.

— Дитячий садок завели! — буркнув Боголюбов.

Він одсапувався, але був сповнений рішучості ще раз спробувати наставити командуючого з цим злощасним резервом на добрий розум.

— Старшого лейтенанта з оперзв'язку пам'ятаєте? — спитав Ватутін. — Ну, якого поранили в оточенні, у Драгунського?

— Гм, любов?

Укотре вже він не міг збагнути командуючого: на фронті казна-що, а самого горе. І гнався він, між іншим, як скажений не грається ж у цицьки-пацьки з отими дівчатами, котрим свербить під спідницею.

Ватутін зиркнув на нього важко, все ще думаючи про брата:

— Ну, правильно, любов, живить, не за правилами, а смерть за правилами...

Боголюбов стенув плечима.

— Миколо Федоровичу, я чого вас затримав? Я розумію: Черняховському буде непереливки. Але подумаймо востаннє. Чи варта справа заходу, щоб дратувати далі Генштаб розкурочуванням стратегічного резерву? Може, якось виборсається Іван Данилович? Товаришеві Сталіну стане ж відомо.

Йому здалося, що командуючий спохмурнів ще більше.

— Перекажіть Крайнюкову, щоб наздоганяв мене по дорозі. Він теж хоче зустрічати резерви.

20.

У Києві вони застали також дощ із снігом.

«Двірники» безперервно елозили по заляпаному лобовому склу з кульовою пробоїнкою, зганяли вниз, до капота, снігову каламуть. Але однаково видно було кепсько, хоч дівчина крутила шиєю на всі боки.

Вулиці були суціль незнайомі, з великими будинками між голих дерев. Її лише раз провезли по них, коли вузол зв'язку разом зі штабом фронту перебазовувався в Лісову Бучу, то анічого не запам'ятала, наче й не була тут. Та й що роздивишся з-під брезентової запони ЗІСа, окрім того, що місто куди там Воронежу, не те що їхньому райцентрові?

Вони в'їхали, напевне, в центр, бо будинки поамщали,— ті, звичайно, що вціліли або стояли попалені, з вибитими вікнами.

Командуючий, який за всю довгу дорогу з Бучі не зронив жодного слова, почав і собі приглядатися. Шофер же нічого не питав, незворушно крутив обплетеного кольоровими дротиками бублика, спускаючись бульваром з поламаними деревами посередині. Раз командуючий мовчить — їдемо правильно, він же колишній киянин, перед війною.

Дівчина теж німувала, як мишка, на задньому сидінні, де видно було хіба що потилицю командуючого з сірим вишнє, що вилізло з-під коміра. Не вірила й досі своєму щастю. Лише пригортала до грудей, наче його можуть відібрати, брезентовий речовий мішок, куди вона тиждень, звощаджуючи зі свого пайка, рихтувала передачу. Але головна цінність не цукор а грудках, не півсклянки масла, не повидло для пораненого: Трохимович через знайомого у воєнторзі добув п'ять коробок цигарок з верхником у бурці попід горою. На куриві вона, звісно, не розуміється, батько палив самосад, і не бавиться цим, як більшість дівчат на вузлі зв'язку. Але Трохимович казав: справдешні, генеральські.

Проте зараз, коли перед носом військової колони вони завернули на якусь дуже поруйновану вулицю, Лютик захвилювалася. Чи не заблукає серед цього цегляного, закуреного свіжею огрому? Часу в неї обмаль, у нуль годин заступати на чергування. То чи знайде доти отой шпиталь? Їй би хоч одним оком подивитися на нього.

Вона нерелякано помацала в кишені папірець з адресою. Є, слава богу, не згубила. А в кого напитаєш? Людей у місті майже не видно, а батько ж колись казали, буцімто язик до Києва доведе.

Од жахливої перспективи бути близько від нього і не знайти дівчина звсовалася на твердому сидінні, однак питати не наважилася.

— Гальмуй,— наказав раптом командуючий.

Віліс плавно причалив до бровки коло якогось сірого поруйнованого будинку. З-поза плеча з генеральським погоном дівчина побачила лише шматок цементної стіни з виваленими на вулицю парадними дверима. А як же люди додому ходять?..

Командуючий обернувся:

— Значить, так. Уперед квартал, он до того паркану,— бачиш?

Крізь заліплене мокрим снігом скло дівчина не угледіла ніякого паркану, але признатися побоялася. Знайде якось.

— Потім до повороту наліво, там навпроти й госпіталь. Запам'ятала?

— Ой, товаришу командуючий, ще раз!

Ватутін терпляче повторив.

— А як звідси на переправу? — запитав шофер, оглядаючись довкола. Район був незнайомий, жодного разу, здається, не проїздили.

— Покажу.

Ватутін перевальцем виліз із віліса на побитий, з вирвами тротуар. Дівчина миттю почепила на плече лямки речмішка і вискочила на вулицю. Холодна мряка з крупою сіялася густо, набридливо.

— Ну, а Старлей твій чекає?

— Як адресу прислав, значить, чекає, так?

Очі її світилися і страхом, і гордістю водночас.

— А батько що скаже?

— Ой, татуньо все-все про його знають! І що батька розстріляли на заводі. І що вбило бомбою маму з сестричкою. Татуньо з фронту одписали: коли хлопець серйозний, не перекотиполе, забирай його, сироту, дочко, з війни до нас. У селі мужики, надісь, потрібні. З Харкова він, товаришу командуючий.

— От чого несподівано рапорт, на передову...

— На... куди!? Тоді й мене з їм!

Ватутін бачив, що її потемнілі від дощу погони дрібно затремтіли, от-от знову пустить сльозу. Він якось не подумав, що може вразити дівчину в саме серце.

— Промокнеш, Аніка-воїн. Іди.

Дівчина зусиллям волі втримала сльози поміж вій, зло витерла долонькою та випалила:

— Мені без його, так і зивйте, жити невсутерп!

Ватутін кутиками очей усміхнувся забутому, такому предковічно воронезькому слівцю і тут же спохмурнів. Отак воно, братику, все в цьому житті мішається, одне з одним.

Невеселий порух його душі землячка витлумачила по-своєму, строго звела на переніссі брови і приклала руку до вогкої байової вушанки, де мжичкою сріблилося штучне хутро.

— Дозвольте йти?

— Не дозволяю. Одержуй дві доби відпустки за добру службу, товаришу гвардії єфрейтор.

— Ой?!

— Відставити. Ану, за статутом.

— Служу Радянському Союзу!

Дівчиськові несила було стримати радість: цілі дві доби!

Зрештою, чим вони завинили обоє, що молодість їхня припала на цю прокляту війну?

— Отак краще, доба через півдоби... — передражнив її Ватутін. — Це тобі що — з Валуйок з базару попутками?

Він бачив через плече, що вона так і стоїть з долонькою біля вушанки, доки віліс, розбризкуючи калюжі, розвертався на переправу.

21.

На лівому березі Дніпра, у Дарниці та Броварах, куди поспішав ватутінський віліс, супроводжуваний по п'ятах «студебеккером» автоматників охорони, з ночі тривало розвантаження літерних ешелонів.

Маленька товарна станція була вщент розбита, та й від самої Дарниці, приміської лівобережної слобідки, після запеклих боїв на підступах до Києва лишилася тільки назва і славетні щоглові сосни, де їх не встигли, звичайно, спиляти. Їхні прямовисні стовбури, звкучерявлені за багато метрів од землі важкими гронами глиці, вивищувалися, як мастодонти, поміж потрощених пристанційних будов, обвалених до глини мазанок залізничників із спаленими стріхами чи зібраною бляхою, іржавого паровозика-кукушки (тендер йому вирвало вибухом), серед чорної маслянистої жужелиці, поритого воронками піску, розбитої або почавленої гусеницями бойової техніки, німецької та нашої, напівзгорілих, викинутих з колій під піщаний насип шпал, а головне — понад безконечною, перемішаною з мазутом і всіляким військовим непотребом багнюкою, яку всюди розпустила раптова відлига, дощ із снігом, тисячі коліс і сонце, що зрідка-годи виринало в брудному, сіро-рудому околі та засвічувало, наче стовбури прожекторів, медяні тулуби могутніх дерев, іскрилося на бурштинових напливах живиці, запечених там, де кору було рознесено вартвогнем до білого тіла.

З усього цього бедламу, що потопав у непролазному болоті на два боки — на схід, у тил, і до Дніпра — тяглися колії. Де розміновані, а де так-сяк полатані саперними та залізничними батальйонами за останні тижні. Навіть шпали деінде не встигли ще почорніти. Певно, ніколи було просочувати їх креозотом, так свіжообрусованими і поклали під рейки. Бо в районі Києва за рішенням Ставки починали нарешті зосереджуватися стратегічні резерви для контрудару.

Ватутін і мав сьогодні приймати резерви разом з членом Військової ради по тилу генералом Кальченком, який тепер днював і ночував на лівому березі. У Дарницю викликано було також помічників за родами військ, а комісар Крайнюков сам напросився приєднатися, аби особисто перевірити, як він висловився, політзабезпечення прибулих на предмет бойового духу.

— А своєчасно, Іване Івановичу, з мостом ми встигли, скажи? — місячи пристанційну багнюку, казав Крайнюков бронезаму, генералові Петрову. — З РВГК дали дві загальновійськові армії, першу гвардійську та вісімнадцяту. Та ще й танкову Катукова. Чув, напевне?

— Та де вже нам. — Петров закашлявся від паровозного диму. — Я просто для власного задоволення причвалав сюди. З тобою прогулятися по цьому бульвару.

Крайнюков ображено пришвидшив кроки, наскільки давали змогу калюжі в райдужних розводах.

Петров, пробуючи наздогнати набурмосену комісарову спину, спитав:

— Де ж це командуючий затримався?

— До речі,— вхопився за останні слова Крайнюков. — Це ти обізвав мене перед ним домашнім ЧК?

Бронезам весело розреготався:

— А хто ж ти ще?

— Ох, дивися, веселун, дограєшся.

Крайнюков ще наддав ходи, тепер навмисно, і бронезам, з трудом витягаючи ноги з грязюки, ледь устигав за ним. Бо ж був Петров коротконогий, низенького, зовсім не генеральського зросту. Але рубака відчайдушний, ще в громадянську командував славетним Таращанським полком Щорса. Після академії пересів на танк, обожнював цей рід військ, як раніше кавалерію, і нині обіймав посаду заступника командуючого бронетанковими та механізованими військами 1-го Українського фронту. Через нелегковимовну довжину його посадового титулу (а швидше через легендарний зріст генерала) пойменування скоротили, в штабі кликали його позаочі бронезам. Утім, якщо і в очі, Петров не ображався, бо вдачу мав легку та веселу.

Будучи в доброму гуморі, міг і сам позубоскалити над власною персоною. Оповідав, як у громадянську білопольський улан хвиснув його клинком по галіфе, поранив делікатний парний орган, точніше, зменшив його, негідник, рівно наполовину.

— Може, то на краще, га? — питав Петров хитро, погладжуючи голений череп.

Коли ж співрозмовець дивувався з такого чудернацького ходу думки щодо ампутації в лазареті пораненої половини дорогоцінних чоловічих достоїнств, бронезам починав дзвінко реготати:

— Що ж тут незрозумілого? Вб'ють — ні з кого сиріт не нароблю, як ти. І до медсестричок тягне вдвічі рідше. Комісар не пришиє персоналку.

Крайнюкова забавляло, що, оповідаючи про когось з командирів, Петров неодмінно казав: «Гігант, о-отакенного зросту»,— навіть якщо той мав невидатну статуру.

— Бачите, як усе залежить від погляду... — сміявся Крайнюков, трусячи рудуватими кудлами.

Петрова він у принципі любив. Принаймні воювати з ним легко. Недарма ж Ватутін, цінуючи вміння бронезама швидко орієнтуватися в обстановці, постійно направляє його представником фронту до танкістів, особливо ж в армію Рибалка. Своєю енергією та нетерплячістю Петров умів підзаряджати інших. Якби не оці дурні жартики...

Бронезам дріботів за комісаром легенькими, коротюсінькими кроками чобіт спеціально пошитого, майже жіночого розміру, перестрибував баюри з купини на купину і кляв багнюку високим півнячим голосом.

— Чуєш, Костянтине Васильовичу? На полустанку розвантажуються два танкові корпуси. Змінюють частини, що убувають в тил на доукомплект. Може, разом подивимося?

— Не знаю. — Крайнюков глянув на наручний годинник. — Якщо встигну.

Він ще досі сердився на язикатого бронезама.

22.

18-а армія генерал-полковника Леселідзе щойно прибула до Києва з Тамані, з-під Новоросійська. Власне, вона перебазовувалася під Ленінград, на далекий Волховський фронт, але ситуація під Києвом складалася так тяжко, що по дорозі, коли ешелони розтяглися в путі, надійшов терміновий наказ Верховного повернути на Київ, у стратегічний резерв 1-го Українського фронту.

З хвилини на хвилину командарм мав доповісти про прибуття своєму новому командуючому фронтом, а зараз біля штабного вагона шпетив на всі застави полковника-інтенданта:

— Така дивізія небоєздатний! — легкий акцент командарма виказував у ньому грузина. — Де чоботи? Де шинелі? Інші змогли переадягнути людей. Лише ти не зміг!

Ватутін помітив ще здалеку, що прибулих солдатів, які зістрибують з теплушок, тягнуть через болото гармати, взуто у новенькі валянки, а внизу непролазно чвакає. Під насипом інші, пріючи в романівських кожушках, вже переносили важкі снарядні ящики, складали у штабелі коло іржавого пвроаознкв.

— З мокрющими ногами, розпарені! Ти розумієш, Никифоре, чим це пахне? — злим голосом казав командуючий на ходу членові Військради по тилу генералові Кальченку.

— А оно пороздягалися вже мало не до білизни. Це в грудні!

— Кілька таких днів — і нема дивізії!

Командуючий круто зупинився перед розчервонілим артилеристом, з якого піт котився градом, і тим самим роздратованим тоном наказав:

— Ану, поставте ящик. Ідіть за мною, молодший сержант. Головотяпи!

Середнього віку артилерист з ящиком на плечі не второпав, чого це раптом до нього присікалися якісь начальники, але команду виконав. Обережно скинув ящик на підставлену праву руку, перехопив лівою, і отак, в обнімку, пошукав очима, де сухіше, та поставив на горбок. З похнюпленою і на всяк випадок винуватою сутулістю поплентався за неприязними, злими генералами. От, таю мать, ускочив. Хай там що, а три наряди комбатарсі аліпить, як стій. Щоб не крутився під ногами в начальства.

Командарм-грузин, люто поводячи синюватими білками, тим часом вислуховував плутані пояснення інтенданта:

— Ешелони з майном загубилися в путі, товаришу командарм. А я...

— Я, я! Ти, каца, разом з оцим,— командарм настави у тлусте черево інтенданта палець пістолетом,— під трибунал підеш! Шені деда аатіре...

Далі полинуло щось гортанне й кучеряве, що відтворити неможливо через відсутність грузинських літер.

— Згинь з моїх очей... — просичав зненацька командарм.

Він помітив на чолі численного супроводу присадкуватого чоловіка з відзнаками генерала армії на довгополій шинелі, котрий з невдоволено відкопиленою губою наближався до штабного вагона. Вираз обличчя самого командарма, який щойно вовком зиркав на інтенданта, почав змінюватися на протилежний, ледве він кинув уперед, назустріч командуючому фронтом своє сухорляве тіло.

Інтендант, крекчучи, пірнув під сусідній ешелон, під вагоном побруднив спину мастилом, а паровозною сажею коліна, але з того боку зітхнув з полегкістю. Тепер ноги на плечі.

Підійшовши до комфронта карбованим кроком, командарм-грузин з такою ж підкресленою чіткістю підніс до шапки з опущеними вухами довгі тонкі пальці:

— Здравій желаю, товаришу командуючий фронтом! За директивою Ставки прибув у ваше повне розпорядження.

Ватутін недбало козирнув, не донісши руки до мокрої папахи.

— Як це у вас солдати взуті?
— На північ їхали, із субтропіків.
Усмішка на тонкогубому обличчі командарма обеззброювала, очі кольору темного гірського меду дивилися прямодушно, але комфронт не підтримав легкого тону, невдоволено засопів:
— Усіх до лазарету чи через одного? Де ваші інтенданти?
«Начтилу до командарм-а, терміново-оо...» — понеслося вздовж ешелону.
Дядько-артилерист за спинами купи начальників переступав з ноги на ногу. Саме б час під шумок звітритись. Але не наважувався порушити наказ.
— Промахнулись,— з тою ж весною усмішкою пояснив командарм. — Лижі, думав, потрібні по тутешній клімат.
Тепер командуючий ледь помітно всміхнувся й собі: тільки зараз він зауважив на самому командармові розкислі валянки.
Проте захеканого інтенданта, який на ходу намагався обтрусити сажу з діагоналевих колін, поспитав з усією суворістю:
— Ви теж ворожили чи запитували прогноз?
Інтендант облизав сині ковбаски губів, зробив неоковирну спробу стати струнко, від чого черево ще помітніше випнуло начищену бляху.
— Я вже пояснював товаришеві командарму... Майно десь... Пропробачте.
— Знайома пісня! — різко перебив його белькотіння Ватутін. — Ото вже воістину: якщо людина обіймає посаду нижче своїх можливостей, вона страждає сама. Якщо ж посада їй не до шмиги, страждають підлеглі!

Над усе командуючий боявся зірватися по-дурному. Не бажав бачити ні драглистих, апоплексичного кольору щічок інтенданта, ні дратливого блиску пряжки на череві, усього цього тилового шику. Він опустив голову і натрапив звуженими, злими очима на хромові чоботи полковника. Шито запевне на замовлення, добрим майстром. Командуючий згадав про артилериста і кинув, не озираючись:
— Молодший сержант, до мене.
Артилерист з приреченим виглядом пропхався між офіцерами на належну відстань.
— Який носите номер взуття?
— Сорок другий, товаришу генерал. — І додав простакувато: — Розтоптаний.
— А ви?
— Теж... — промимрив інтендант, з жахом усвідомлюючи, до чого все котиться.
— Молодший сержант, поміняйтеся з полковником взувачкою.
Він терпляче чекав, доки артилерист, присівши на рейку, перевзувався. З обличчя сержанта не сходив вираз несподіваної, як сніг на голову, удачі. Набухлі валянки він стягнув хутко і ворушив пальцями в мокрих, брудних онучах, доки інтендант, сопучи від зусиль, не подав йому по черзі свої чоботи. А хромове диво сержант натягнув за вушка ще хутчіш, наче чоботи цупкими халявами самі пострибали на маслакуваті ноги. Ще й притопнув для певності, що все це йому не сниться.
Інтендант же витанцьовував у калюжі, як бусол, на одній нозі, ніяк не міг поцілити у розквецяний валянок. Запацьорив плетені з білої вовни шкарпетки, а потім ще довше борюкався з другим, діравим, геть упріпши.
Командуючий з гримасою відвернувся. Наказав артилеристові:
— Займайтеся далі розвантаженням.
Артилерист чкурнув з усіх перевзутих ніг: раптом начальство пожартувало.
Нарешті впорався й інтендант. Утер рукавом чоло під вушанкою сизого каракулю. З переляку не помічав, що стоїть по щиколотки в рідкій багнюці.
— Ось так краще. — Ватутін зиркнув на нього і сказав виразно: —

Солдвтв треба берегти, полковнику. Він яв війні — головна дійова особа.

Ітендвнт лише кивав зв кожиим словом, ніс його спітнів ив кінчику од поштиності та роннв краплі.

— Даю півдобн. По всіх нвкгвузвх нишпорн. Перевірю сам.

Командуючий поклав руку иа плече полковникв і мовив мвйже мириим робом, од чого, нроте, ставало незвтишио:

— Якщо ие перевзуєш дивізію — поміняєшся з молодшим сержантом ще й погонами.

23.

Ну ж бо й куций у грудия день...

Коли комвндуючий завершуаав знайомство з прибулою в резерв армісю, почало сутеніти. Кволе, знесилене боротьбою з негодою сонце досягало вже лише верхівок багатометрових сосои, а внизу денне світло вичвхло зовсім, наче забуте багаття. От-от ие буде вндио нічого, подумвв Ватутін.

Після бурхливого початку своїх відвідия введеної до склвду фронту нової армії він ие схотів приступвтися до діла, як того чеквв комвндарм Леселідзе. Перш за все в доволі енергійних формулюваннях відпрввив його самого змінити взуття.

— А отой ваш бовдур інтендант нехай перевзується в армії останній!

Але і двлі ие двв оговтатися з дороги. Ледве комвидврм, устатковвиий уже відповідно до погоди, в шинелі, польовому кашкеті, добре змвщених проти вологи кирзяквх, зістрибнув з приступок свого салон-ввгона ив розкввшену землю, тут же відібрвв у нього два нвйкрвщі артполки. Не пояснював, звнчвйно, що ще вночі, колн Леселідзе був у дорозі, вирішив полвтвти ними дірки ив північному крилі фронту, перед виявленими Манштейновими невидимками.

Комвндарм і не спробуввв опирвтися, ніби не знав про недоторканий статус військ РВГК. Точніше, розлючений нехлюйством тилової служби врмії, комвндуючий не дав йому й рота розкрити. Повідомив лише про вилучення чвстини артилерійських сил — і, все ще злий, різко, мов удвром батогв, викликав якогось генервлв із свого почету:

— Никифоре!

«Вах! Ну й звір дістався в комфронти»,— подумвв Леселідзе і вирішив не внсуватися.

— Никифоре, ти все збагнув? — без звйвих роз'ясиень звернувся командуючий до цибатого генералв, який тримввся серед інших з помітною незвлежністю.

— Доки отой розумник інтендант чухвтиметься, пошукаю взуття, шинелі по своїх звгашинках.

Ввтутін кивнув, склопотаний уже новою турботою. Кальченко сів у віліс і покотив нишпорити по своїх складах.

— Командуючий вртилерією тут?

— Я, Миколо Федоровичу.

Комфронт, ніби підтверджуючи невеселий висновок комвидарма, не збавляв ні темпу, ні тону, доки комвндуючий вртнлерією фронту (Леселідзе пошепки спитвв, хто це, в офіцерв, який стояв поруч) ие усвідомнв надтерміновості передислокуаання артполків просто з коліс.

— Людей перевзуєш уже на марші, коли Никифор наздожене мвшинами з обмундируванням. Доти видвй особовому склвду по сотці спирту, щоб не позастуджувалися.

— Зрозумів, Миколо Федоровичу.

— Головою відповідаєш, вле до рвнку вони мають бути в Черняховського!

І тоді лиш згадав про присутність комвндармв-грузина:

— Показуйте свої ешелони.

Вони пройшли всі літерні від пврововозів до хвоств. Побвчене трохи заспокоїло командуючого: частини укомплектовано за штатами, боєзабез-

печення та запрвакн пальним у наявності, люди відіспвлися в ешелоні за довгу дорогу, працюють организовано й споро, а комвидарм добре знає особовий склад, дає чіткі, небагатослівні характеристики своїм командирам. Загалом, якби не раикова накладка...

А Леселідзе переживав, що все вийшло отак по-дурному. Його командирське самолюбство, подвоєне національним характером, було вражене до глибини душі. Знав би командуючий, як і він, і його солдати рвалися сюди, під Київ, коли довідалися, що міняється пункт призначення...

У другій половині дня на станцію підкотив ще один всюдихід. По тому, як машину під'їхала впритул до самого командуючого і її не затримала охорона, командарм збагнув, що то, мабуть, хтось іще з перших осіб на новому фронті.

Коли представилися один одному, комісар Крайнюков почав був занадто розлого оповідати, що встиг уже познайомитися з армійськими політпрацівниками, дати ЦУ, але командуючий тут же його розвернув:

— Катай, Костю, підкрути ивчпрода. Щоб у нього теж часом щось десь не заблукало.

Крайнюков спитав, поляскуючи долонею по черсву:

— Ви вже обідали?

Командуючий так виразно глипнув на нього, що комісар негайно поліз у свою машину, в Леселідзе не наважився сказати, що в нього все давно на мазі.

— То принаймні де тебе шукати? — висунув з дверцят напвху комісар.

— Знайдеш.

У добре натопленому салон-вагоні командарма, де домашнє тепло було особливо приємне після гнилої погоди і можна трохи підсушити промоклі ноги, вони ще раз уточнили райони зосередження, визначені штабом фронту, обговорили, де і як розташовуватимуться на ніч дивізії. Командарм віддав необхідні розпорядження, для чого кудись вискакував вряди-годи, в тоді спитав про обід.

— Чи вже вечеря? А то, як кажуть на Кавказі, наш скромний чоловічий вечеря може поступово перейти в сніданок.

Їсти командуючий не став. Бо командарм, який дедалі більше йому подобався незалежністю і добрим знанням діла, запропонував такі вогнедишні кавказькі страви, що від самого їхнього виду та пряних пахощів засмоктала виразка.

Ватутін неабияк вразив у саме серце успадковані від предків хлібосольні нахили господаря, коли попросив — вах! — каші.

— І неодмінно з солдатського казана.

Командарм нишком, зайшовши за його спину, замахав кухареві, щоб прибрав геть з очей блюдо з шампурами, на які було настромлене рум'яне, добре пропечене м'ясо, обкладене кружальцями сирої цибулі, а по краях — гірками аджики та рубіновими ягодами граната.

— Не подумайте, товариш командуючий, буцімто кожен день шашлик. За грузинський звичай гостю належить хліб-сол.

Його гість покуштував принесену кашу, скривився:

— Рушничним маслом заправляєте?

Від такого зухвалого порушення етикету кавказької гостинності командарм більше не міг приборкувати бурхливий гурійський темперамент:

— Мої люди не рвались сюди, да? У кримський десант не загинул багато грузин, да? Люди, понимаєш, ледве дочекались кінця переформування! За звичаєм предків треба спершу помститися за полеглих товаришів, а потім думати про кашу!

В останній операції — кримському десанті через Керченську протоку — армія зазнала великих втрат. Ціною нелюдських зусиль захопила з моря плацдарм, але, по суті, її десант спіткала невдача, такий сильний був опір німців на заздалегідь укріплених позиціях Ельтигенв, і Крим

було деблоковано з іншого, допоміжного плвцдарму ив північ від Керчі.

Ввтутін принмпрлнво всміхнувся:

— Та ви їжте, Костяитиие Миколайовичу. Не пропадати ж добру. А я ие можу. Виразка.

Командарм звхвилюааася:

— Ну то іншнй діло! Я наквжу прнготуватн пеламуші[1]. І грвнвт! Грвнвт — ммц — проти шлунок! Лечебний!

— Не требв, спвснбі. Просто ці розмвзні-вівсянкн меиі вже в печінквх.

Ватутін доїв ненаансиу перлоаку. Бо ж за день твки зголоднів.

— А ствном армії я задоволенні. Отак, генацвале.

На облнччя командарма нарешті внпливла така ж гарив усмішка.

— Якбн ж нам скоріш у бій...

24.

Попрощавшись з Леселідзе, Ватутін иатиснуа уже на ручку даерцят, але сістн в машниу не встнг: від полуствнкв, де мвлн розввнтажуватися частиіни танкової армії генерала Катукоаа, просто на нтх мчаа, як на пожежу, віліс з плямнстим верхом. За ннм шнрокнм віялом порсквлн на два бокн калюжі, що вже брвлнся на ніч тонким льодком.

— Зупиіін, Костю, цього божевільного,— нвказвв Ватутін, зачняючи даері своєї машини, щоб віліс, бува, ие звчепив.

Крайнюкоа після нагінок у господарстві начпроду повернувся, звнчвйно, наїдений і трохи під шафе, проте встнг ноглннвнням на додвчу даох підряд швмпурів (вле вже без внпнвкн) трохи полатати зввдану комфронтом пробоїну в гостнннх амбіціях командармв-грузина. Підкреслеио твердим кроком він анйшоа на середину дороги, стаа, як протнтанковнй нвдовбень, і владно підніс руку.

Від різкого гальмуввння нв слнзькій грунтовій дорозі віліс розвернуло боком, вле він зупинився. З кабінн внскочнв, мвйже анпаа розгублений лейтенаитик. І розгубився ще більше, коли розгледів, хто його зупинив.

— Якої чвстнин? — спнтвв Крвйиюкоа грізним басом, обдаючи перестрашеного лейтенантика кавказько-москоаськнм духом.

— Нв... нв... ивчвльник КПП,— відкозиряв лейтенвнтик і, щоб хоч якось внправдатн свою скажену гонку, додав по-хлоп'ячому ламкнм голоском: — Днвізіон САУ-сто про... про... пав.

Лейтенвнтнк вияаився заїкою.

— Як так пропав?! — не второпвв Крвйнюков.

— Про... пав...

— Куди прнзнвчений? — Ввтутін напружна бровн.

— У... у... тридцять о-сьму врмію. Я ще ка...а...ажу...

Було ніколи внслуховувати, доки він прожує фрвзу, і Ввтутін махнув: по мвшннах.

Поки доїхвлн до КПП, дощаної будн з поламанням парканчнком, що стоялв нв розвнлці, посутеніло зовсім. Сліди на обох дорогах, які розтеклися в темряву аід буди, довелося підсвічуаати кншеньковимн ліхтариками та жучквми-динамками, докн хтось із водіїв не здогвдався врубатн фарн.

— Та-а не тут. Отуди. — Лейтеиаитик тицьиуа у пітьму. Зв КПП теміло чисте поле.

Твк і є: від дивізіону стоміліметровнх самоходок лншилнся самі слідн від траків, вдруковані в уже затверділу грязюку,— широко полем, в обхід КПП.

— Казнв-що! — обурнася Ватутін, розгинаючнсь. — У Мвнштейна неандимкн, тут — влвсні!

— Я-аа... Я иввіть у повітря стрі...іляв. Н-ннн... не зупинилися.

Лейтенвнтик, здвввлося, от-от розплачеться. Він з жахом побвчнв, що комаидуючий не хоче його й дослуховувати.

[1] Грузинська страва з виноградного соку та кукурудзяного борошна, на зразок застиглого киселю *(ред.)*.

— Петров! Що за бврдвк у твосму господарстві?!

Бронезам прибув на КПП із сусіднього полуствнка лише на кількв хвилин раніше від командуючого. Для нього асе виявилося ткою ж несподіванкою, не астиг навіть іще до пуття розпитати очевидців патрульних.

— Не можу знати,— розвів він коротенькими руками. — З'ясую. Доповім.

— Знайти і вліпити з усією суворістю!

Ватутін хряснув дверцятами машини.

Ну що за день такий, їй-богу, із самої гввкотні?!

25.

У дорозі Ватутін часто чхав і кашляв.

— Що з тобою? — стурбовано запитав комісвр Крайнюков.

Після подвійної вечері його негайно зморило в машині. Хоч її добряче жбурляло на розбитій грунтовій дорозі, комісар задрімав. Ватутін зрадів, що залишився на самоті зі своїми думками. Армія в Леселідзе порівняно свіжа, обстріляна великими боями, тож коли нарешті підемо вперед, розумно, мабуть, домогтися її прилучення до ударного угруповання фронту. Та чи підемо колись? До цього, здається, як до неба...

Комісар солодко сопів поруч та порохкував на вибоїнах, доки путівцями лівого берега вони смеркома пробиралися в напрямку переправи. Отої пам'ятної, на Лютіж, що так дорого коштувала. А тепер, розбуджений кашлем, роздивлявсь у вікно, куди ж вони заїхали. Але там гусла вже суцільна темрява, лише ззаду ледве вгадувалися легенькі підфарники невідчепної машини охорони.

— Подрімай, Костю, вдома зігрію «Бери ложку, бери бак».

Йому не хотілося теревенити, а комісвр не любить мовчвти.

— Тобі зараз хворіти не можна. — Крайнюков позіхнув.

— Хвороби, Костю, не бувають своєчасними.

— Не скажи. А дипломатичні? Не чув? Признаюся, коли повідомили про приїзд Рокоссовського, думав тобі навіть нагадати про цей давній спосіб. Та, слава богу, і так пронесло.

Ватутін невдоволено обірвав його просторікування:

— Спи. Пронесло чи ні, побачимо після контрудару.

Та Крайнюков не вгавав:

— Ну й харч у цього грузина! Шкода, що ти не покуштував. Я такий шашлик останній раз їв у санаторії Наркомату оборони!

Ситне частування, певно, настроїло вразливого до зауважень комісара на мирний лад.

— Тільки пече трохи. Соди б ложечку-другу.

Він склав руки на череві, мерзлякувато засунув кисті у рукава шинелі та відключився.

Ватутін подумав, що все ж таки треба було трохи м'якше з новим командармом, чоловік, з усього видно, енергійний, тямущий. Далі встиг згадати про брата, зітхнув, та не в силі боротися більше з собою впав у яму.

Він прокинувся від того, що машина загальмувала. Шофер розпластав на лобовому склі пошарпану карту-двоверстку та щось роздивлявся, гуляючи по ній ліхтариком. Вони стали в якомусь прибережному селі, не доїхавши до Дніпра.

— Га? Що? — спросоння Крайнюков крутив головою на всі боки і гукав надто голосно. — Де ми?

— Лебедівка,— заспокоїв з переднього сидіння ад'ютант. — Не заблукали.

— Товаришу генерал армії, дозвольте? — Шофер склав карту, засунув у пазуху тілогрійки. — Мати товариша тут. Танкісти просили передати гостинця.

— Запізнюємося. О двадцять другій нуль-нуль нарада з оперативним відділом,— нагадав ад'ютант.

Ватутін мови й не чув. Спитав шофера:

— Далеко?

— Та он, здається, землянка.

Запитання командуючого водій зрозумів як дозвіл і вже виймав з-під сидіння консерви, цукор, мило. На колінах загорнув у газетку.

— Та ви, певно, чули про нього: Шолуденко Никифор.

— Той, що на Хрещатику? — перепитав заспаний Крайнюков.

— Він. Я зараз!

Водій вистрибнув з машини й побіг.

— Ми подання на Героя йому підписували, Миколо Федоровичу.

Крайнюков з трудом перехилився через водієве сидіння, щоб зачинити покинуті дверцята.

За входом у землянку шофер зупинився в нерішучості: у ніс густо вдарило хлівом, щось невидиме, велике ворушилося, зітхало в темряві.

— Це ти, Настусю? — спитав жіночий голос.

Прислухавшись, водій зрозумів, що то, напевне, доять корову: у відро з шипінням цебеніли цівки.

— Є хто живий? — бадьоро спитав він, і у великій ямі дзенькнуло.

— Ху, налякав...

Господиня впустила дійки і мало не перекинула відро. Допіру вона бідкалася подумки, що вим'я скудне, майже порожнє, от-от Лиска перестане доїтися, що тоді робити з дітьми?

— Здрав-жаю, мамашо! Де тут у вас видніше?

— Проходь у хату, раз об'явився. — Господиня подала в пітьмі руку. — Не забийся, одвірок низький.

У землянці, де стояв такий же застояний, з кізяком дух, на кульгавій табуретці сліпав каганчик. Водій ледь розгледів, що в кутку, коло ліжка під рядниною, вавляться на долівці двоє малих.

— Ви будете Шолуденко Меланія Омелянівна?

Питав для годиться, бо землянку коло розчахнутої блискавкою верби танкісти описали точно, нагледів одразу, ледве пересвідчився по карті, що це таки Лебедівка. А йдучи сюди, для певності помацав у пітьмі тріснуту розсоху, навіть скабку загнав у мізинок.

— Ну, я. — Жінка витерла руки подертою фартушиною.

— Прийміть, мамашо, з поклоном гостинчика від товаришів вашого Никифора.

— Сідай, синку, в хаті.

Жінка прибрала з табуретки каганець, бо більше сісти було ніде.

— Не можу, мамашо... зі мною... начальство.

Відповів він у три прийоми, бо зубами спробував викусити скабку.

— То зови і його.

Коли Ватутін з Крайнюковим, пригнувшись, зайшли, мати металася по землянці, прибирала розкидані лахи. Малюки завмерли з пальцями в роті, побачивши незнайомих дядьків.

— Заходьте, люди добрі,— припросила мати, наливаючи на табуретці з відра у кухлі.

Генерали скинули смушеві папахи, привіталися, і вона простягла їм кухлі в обох руках.

— Парне... — низенький генерал аж зажмурився. — Домом пахне.

— Ви пийте, пийте. І ти, синку. — Мати подала молоко водієві. — А я за сина розкажу.

Вона бачила, як один генерал — вищий, дебелий — вихилив кухоль одним духом, а отой, низенький, тримав поміж долонь. Може, горе в нього яке?

— А я ж не надіялася, що до мене син приїде, як оце ви. Теж темно було. І годин дев'ять на вечір. Да... А корівка коло мене, і теличка коло мене. Коли приходить одна небога і друга. І він третій, москаль. Та й кажуть: «Тітко, а не можна у вас переночувати оцьому бійцю?» Я схватилася, а хати ж нема, згорена, ніде й соломиночки не осталося! Чого б це? — кажу. — У вас же хата ціла, а мене сім'я живе ув окопі.

А боєць пита: «А де ваша ще сім'я?» Таж, кажу, ув окопі. Да... До того добалакалася, що одна небога й каже: «Тітко, та невже ви не признали свого Никифора?!»

Жінка зітхнула.

— Ма-тінко моя!! «Ой, якби ж хто присвітив на лице!» Він тоді у кишеню, чую — по спички. «Ой, синочку, наче не ти...» А я ж шість год його не бачила, як в армію пішов,— подумати тільки!

— З фінської, значить, воював,— кивнув Крайнюков.

— Еге ж. Та ви пийте, пийте. — Вона помітила, що низенький генерал так і не пригубив парного. Не любить, чи що? Присів навпочіпки та якось журно пестить долонею голову переляканого хлопчика. — Не бійся, Петю, дядя хороший.

— Тобі б зараз теплого молочка з медом, Миколо Федоровичу,— сказав Крайнюков і пояснив для матері: — Мій товариш трохи застудився, мабуть.

— Та де зараз візьмеш того меду! — сплеснула руками мати.

Ватутін згадав про своє нездужання, відійшов од хлопчика. Не дай боже, щось заразне.

Мати із схлипом перевела дух і продовжила:

— А тоді ще раз приїхав. Донька і я картоплю, значить, копали в долині, коли: «Драстуйте, мамашо!» Серце тьохнуло: Никифор! З товаришами, чоловіка вісім на машині. Це і Сонька сіла, і Петя сів. Поїхали. По ліс на хату. Коли моментально приносить Петя мені папірець: «Мамо, думав и привезти вам лісу на хату, та скомандували на Київ, на переправу. Тяк що не дожидайте, і на все вам добре». А воно ж чутно! Снаряди тут, і це танки, вся дивізія тутечки з їм. А вістки мені ніякої... Ще молочка?

— Спасибі, мамашо,— сказав Крайнюков. — Дітлашня ж у вас.

— Ну, а далі? — спитав Ватутін.

— Еге ж, далі. Коли пасу я корову в бору. Прибігла сусідка: «Чи не чула,— каже,— за своїх синів?» — «Ні, нічого». А в мене ж і другий воює. «Ой,— каже,— один вояк підвозив мою Галю та й питав, чи не знає лебедівського бійця Шолуденка Никифора». — «Чом не знаю, разом у школу ходили». Той посмутнів з лиця і каже: «Хорош парень, а під Києвом погиб».

Мати витерла фартушиною краєчок ока.

— Як зачула я теє, то побігла неатямки куди і навіщо. Кричала я в лісі, кричала, з голосу зійшла — ніщо не пособило. А потім людьми, тарасівськими бабами, писемко те смертельне передали: «Мамашо! Получіть письмо от свого... не ваш син писав, лиш так, як од сина, пише його товариш. Похоронений ваш син у Києві на Хрещатику. Хотіли б ви його забрать, так не віддадуть. Буде поминати його вся Родіна і вся Україна». Отвко якось...

Мати дістала з-за іконки крихітну, з білим кутиком для печатки фотокартку і подала отому, дебелішому, бо він, певно, більший начальник. А сама, в куфайці, тужно склала руки на грудях та закам'яніла.

Крайнюков, піднісши до каганця, подивився.

— Гарний він був у вас. — І передав квадратик фотопаперу Ватутіну.

З поганенької фотографії, знятої, напевне, у п'ятихвилинці для червоноармійської книжки, на Ватутіна дивилося відкрите лице стриженого сільського хлопця, який за минулий місяць уже став розписаною газетами легендою Київської битви. Розвідвзвод з танкового корпусу генерала Кравченка узвозом з Подолу привіз на броні свого загиблого старшину на Хрещатик і вранці шостого листопада, коли горів ще Будинок оборони, поховав на площі Калініна, просто серед руїн[2].

Командуючий довго тримав її перед собою, і Крайнюков помітив, що фотокартка злегка тремтіла.

— Ой, жнаіть, людоньки, жнаіть. Матері у вас, мабуть, є?

---

[2] Герой Радянського Союзу Н. М. Шолуденко (1919—1943) похований зараз у парку Слави (ред.).

— Четверо нас братів воює,— зітхнув Ватутін, повертаючи фотокартку. Він не міг ще привчити себе до думки, що старшого вже нема. — А теж, коли село моє визволили, до матері зміг лише на півгодинки...

— Щаслива. Бо діжде.

— Та ні, вже троє нас...

Мати, певно, не зрозуміла, з надією глянула на водія:

— Ти, синку, знав Никифора?

— Не. В мене товариш — механік-водій, возить його командира. Привіз того тижня в штаб, каже: «Ти, Сашко, всюди мотаєшся, може, оказія буде в Лебедівну». А самим їм зараз ніколи.

— Дякуємо від командування, шановна Меланіє Омеляніано,— поважно проказав комісар,— що зуміли виховати вірного сина Батьківщини та більшовицької партії. Вічна йому слава.

Ватутін покривився. І слова начебто шанобливі, а...

В'їлася ж в нас казенщина клята, до самих кісток.

Коли прощалися, він низько уклонився:

— Простіть нас, мамо.

На обійсті, де дрімучий бур'ян хапав за ноги, Ватутін брів до машини, уперши в землю невидющий погляд. Крайнюков пошепки відправив шофера вперед заводитися, а сам наздогнав командуючого і м'якo взяв попід руку.

— Ну? Чого зажурився?

У голосі Ватутіна забриніла туга:

— Ти позавчора казав, комісар: скоро на нашому фронті мільйон людей, величезна людська маса, відповідальність тощо.

— Ну? А що, не так?

— У маси обличчя нема, не видно. А матері чужій в очі?

Тон, яким це було мовлено, примусив Крайнюкова зупинитися. Він боляче стиснув Ватутіну руку вище ліктя.

— Облиш. Всі по струні ходимо. Сьогодні він, в завтра ти. Чи я. Війна!

— Війна, брат, війна, та доля в кожного одна... — Ватутін не помічав, що повторює свої ж нічні слова, написані матері сержанта Семисвистова.

— Не розслабляйся, командуючий! Легше б, звичайно, самому рушницю в зуби та вперед. Не знав, не знав за тобою такої слабодухості! Гнила інтелігентщина, це я тобі прямо скажу. Дивна для селянсько-бідняцького сина. А на нашому рівні...

Але командуючий вже замкнувсь у собі. Вивільнив руку, мовчки дійшов до машини і лише там кинув ад'ютантові, який нетерпляче позирав на фосфорні стрілки годинника:

— Лісу матері на хату. І дров.

26.

Перекидний календар на робочому столі командуючого фронтом було розгорнено на аркушику 16 грудня. Скільки ж чекав він цього дня, і ось, маєш...

У кімнаті, коло добряче натопленої грубки-голанки, яку до справжніх холодів навзамін димної буржуйки устиг скласти в кабінеті привезений з якогось сусіднього села дід-пічник, всидіти Ватутін міг, лише накинувши поверх кітеля теплу бекешу із смушками,— так морозило. Очі сльозилися, горло довелося обв'язати компресом, від чого гачки стоячого комірця не застібалися, і ця неохайність дратувала командуючого ще більше, аніж недоречна недуга. Як у такому вигляді з'явишся на люди?

Температурило другу добу, а на сьогодні ж заздалегідь призначено Військову раду фронту, де мас нарешті пролунати вголос таке сподіване цілу вічність і в штабах, і в траншеях «наступ».

— Добігалися без шинельки? — бурчав Трохимович, допомагаючи біля дверей старенькому військлінареві зняти кожушок.

Командуючий зміг лише кволо махнути у відповідь. Бо зайшовся в надсадному кашлі, що кігтями рвав груди зсередини. Слава богу хоч малярія не трусить, зглянулася.

Лікар зняв з-під кожушка сухеньку, майже невагому конституцію в мішкуватій гімнастерці з кособоко почепленою для чогось кобурою. Він подякував Трохимовичу церемонним старожитним напівуклоном, клюнувширіденькою клинцюватою борідкою, протер пенсне на довгій чорній оксамитці, запітніле з холоду до сліпоти, через що не міг нічого розгледіти у кімнаті. Але, повернувши носовичком зір, перш ніж приступитися до хворого, приклав сухенькі, почервонілі руки до грубки.

Високопоставленого пацієнта він оглядав тут же, в його робочому кабінеті, бо той навідріз відмовився їхати до госпіталю. Сухими пальцями методично простукав легені, приклався до голої спини без дерев'яної трубочки чи стетоскопа, просто вухом.

Далі наказав Трохимовичу принести чайну ложечку, а командуючому висунути язик і сказати «а». Мовчки притис корінь обкладеного язика та зазирнув без пенсне у горло. А тоді зробив безапеляційний висновок:

— Військову раду, Миколо Федоровичу, доведеться відкласти. І негайно в ліжко.

— Парламентером до Ма-аа... — Ватутін зморщився й голосно чхнув.

— Що, батеньку? — підвів сиву брівку лікар.

— Я кажу: парламентером до Манштейна підете?

— Дожартуєтеся до пневмонії.

Лікар умостився скраєчку столу, присунув чорнильницю, щоб зробити приписи. Але вередливий пацієнт, якого здатен загнуздати хіба що генерал Бурденко[3], і гадки не мав здаватися:

— Ну, тоді до киян. Поясніть, чому вже місяць у вікнах дрижить скло.

— Як людина військова...

Старий лікар, чию суто цивільну, земську зовнішність не могла приховати навіть гімнастерка із срібними погонами підполковника, упіймав секундну іронію в запалених очах генерала армії і повторив з інтелігентською впертістю:

— Так! Як людина військова — не смію заперечувати. Хоча, вельмишановний добродію, не зго-ден.

Ватутін склав в жалісливу міну запухле (пастозне, зауважив лікар, ледве протер пенсне) обличчя:

— Клянуся при свідку: після війни здамся на милість медицини хоч на рік.

Свідок — Трохимович — з неприхованим осудом покрутив сивуватою головою. А хворий звагадково покивав пальцем:

— Лікарю, можна вас тет-а-тет?

Військлікар з готовністю схилився над ним.

— Товаришу військовий, це і є чеховське пенсне?

Лікар знизав сухенькими плечима та розігнувся з образою на білошкірому, із старечими рум'янчиками виду:

— Підкоряюся силі.

І звелів Трохимовичу подати кожушок.

А надворі вже безперервно під'їздили до ганку машини, храпали вхідні двері, збуджені, веселі голоси залунали за стіною.

Члени Військової ради, заступники командуючого, комдивармии із своїми комісарами, командуючі родами військ, командири корпусів та окремих бригад були давно знайомі між собою, немало з'їли спільної фронтової каші,— отже, є, є про що погомоніти при нагоді.

Трохи осібно, гуртиком, у загальному гаморі та русі трималися ще новачки — ті, хто прибув у РВГК на 1-й Український з інших фронтів. Але й вони розуміли: скоро, дуже скоро стануть такими ж своїми, як решта, нехай лишень розпочнеться контрудар. Воюватимуть опліч, підтримуватимуть вогником, прикриватимуть один одного з флангів, лаятимуться по зв'язку, обніматимуться при зустрічах, як оця, і питимуть бойові сто грам за те, що ще живі, ділитимуться тютюном і славою,— загалом житимуть на воєнній землі, як належиться єдиному організмові, інакше у змазі

---

[3] Головний хірург Радянської Армії (*ред.*)

з сильним, підступним ворогом не здійснити того, що військовою мовою зветься взаємодією родів військ, а попросту кажучи — фронтовим братством, спільністю мети і долі.

Викликані з різних куточків ватутінського фронту, командири не збиралися разом таки давненько, від початку листопадового контрнаступу Манштейна було не до того, а тому радо вітались в залі Військради, жартували, обмінювалися новинами.

...— Слухай-но, Красовський! То правда чи брешуть?

— Ти про що?

— Буцімто в тебе почали літати штабні табуретки?

Командарм 2-ї повітряної армії Красовський, перевдягнутий задля такої нагоди з щоденної потертої шкуратянки в генеральський мундир з усіма регаліями, негайно збагнув, чия то робота. Написано отой проц штабний з бараячим мозком розтелевенькав по всьому фронту. Невідомо ще які коментарі з помсти долучив до жвирту командуючого в день брусилівського авіаудару. Ну, стривай, трапишся під руку...

Командарм незалежно пригладив мізинцем вузенькі вусики-соплетримвчі, підморгнув у відповідь і взяв під козирок:

— Так точно, закон ВПС! У гарного льотчика і такий бовдур, як ти, полетить без гвинта чи хвоста.

... — Товаришу Кальченко? От ти мені й потрібен! Де, врешті-решт, занаряджені моєму корпусу валянки для поповнення?

— Хіба ще не одержали?

— Може, твої інтенданти сторгували фріцу за шнапс?

... — Колька що — щасливий: його на КП поклвло на місці. Каша-манаша з мужика, «мама» крикнути не встиг. А от комбриг живий, бідолага. А як жити без обох ніг, з одиією рукою?!

... — Німець, братва, другу добу пре без перепочину, в комдива одіб'є атаку та шкварить на гармошці «Чубчик». Це він так заспокоює нерви.

... — Ну? Нарешті вперед?

— Тільки б Черняховський вистояв.

— Вистоїть! Бач, плечі які.

З дверей вигулькнула голена голова генерал-лейтенанта Рибалка, усміхнулася всіма зморшками:

— Овва, які люди... Усьому товариству — здравія бажаю!

З різних кінців зали залунали вітання — бронекомандарма любили, хоч норову (і ціпка) побоювалися. Та й загалом, хто на фронті не знає, що з танкістами варто підтримувати добрі стосунки?

— У танкових військах порядок? — випередивши всіх, командарм Москаленко, вічний сусід третьої танкової у наступах, встиг простягнути руку першим.

— Еге, я навіть без ковіньки. З нагоди наступу печінка відпустила.

— Та вона в тебе, виявляється, свідома!

Рибалко згріб у міцну лапу Москаленкову хирляву долоню, пом'яв до зойку, а тоді пішов трясти руки всім підряд.

Комісарові Крайнюкову, незнайомому інженеру-підполковникові, який розмовляв з ним. Авіакомандармові Красовському, перехопивши правицю на «свічці», бо той, як усі льотчики, про якийсь повітряний бій оповідав руками. Генералові Кальченку — «тиловий бог» покинув задля вітальної процедури дряпати папірця на вициганену під неодержані валянки ленд-лізівську тушонку. Зампотеху — похмурому, вічно звклопотаному чоловікові з люлькою в зубах. Генералові Гречку, лише вчора призначеному Ставкою на 1-у гвардійську армію замість командарма Кузнецова, який здав рубіж на річці Тетерів.

Від довгого, як верста, Гречка бронекомандарм кумедно спікірував рукою вниз — до маленького генерала, бронезама Петрова. Здоровкаючись, Петров по-кавалерійськи клацнув неіснуючими острогами і чемно схилив таку ж голену, як і в бронекомандарма, голову.

— Зачіску чого не відпустив, га? — грізно насупився бронекомандарм. — Усе під Рибалка?!

— А в танкістів форма така. Щоб чуприна у башту влізла! — крикнув Крайнюков, і всі розсміялися, а він, задоволений, як завжди, власним жартом,— перший. Комісар потай хизувався своєю знатною кучерявою рослинністю.

— Ну, ти не дуже задавайся,— тут же знайшовся Рибалко. — Прибудеш до нас на політбесіду, мій особистий перукар миттю чуба скосить. Це йому як два пальці обіссять. Так кажу, Петров?

Крайнюков ошелешено, по-риб'ячому ловив ротом повітря, не розуміючи, сміятися йому чи ображатися.

— Досі не взнав, комісаре, що наш академік за словом у комбінезон не лазить? — реготнув Москаленко.

А Рибалко із запитальним поглядом стояв уже перед худорлявим, тонкогубим генерал-полковником.

— Будмо знайомі: командарм Леселідзе,— відрекомендувався той з ледь вловимим грузинським акцентом.

— Чув, чув, що в нас суттєво поповнюється нацсклад. Привів своїх джигітів? — Рибалко без церемоній перейшов на «ти». Інші ж грузинів такого рангу поперших дещо побоювалися, зважаючи на їхнього всемогутнього земляка в Кремлі. — Рибалко Павло Семенович. Або, як вигадали ці архаровці,— бронекомандарм.

Він міцно потиснув руку новачкові в корпусі командуючих арміями, але тут же помітив у центрі найлюднішої групи рослявого, ставного шатена, який навіть у блискучій компанії ватутінського генералітету вирізнявся якоюсь особливою військовою статурою.

— Пробач, генацвале, потім добалакаємо. Я отого красеня вже третій день не можу впіймати по рації, а в людини свято.

Він пробився вперед на декілька кроків, узяв Черняховського за плечі й розвернув до себе.

— А я ж весь час голову сушу: чого це нашому Іванові Даниловичу бракує, га, товариші?..

І багатозначно покосував хитрим жовтуватим оком на широкі, випнуті груди командарма-60, де дуже затишно почувалася новенька Золота Зірка Героя.

Загалом настрій перед Військрадою що й казати. Наступом лапахло...

27.

Старі, хрипкуваті ходики на стіні доцокували призначений початком Військради час, і до зали, заклопотаний, як завжди, увійшов начальник штабу фронту генерал Боголюбов з грубою шкурятяною папкою під пахвою. Суворо поправив на носі круглі рогові окуляри, невдоволено оглянув галасливе товариство і, перекриваючи клекотливий гамір, голосно наказав:

— Прошу сідати. Зараз буде командуючий.

Запрошені на Військраду засовали стільцями. Їм теж нетерпеливилося, щоб поширювану безпровідним телеграфом сподівану новину про наступ узаконили нарешті вуста командуючого.

— О, кого я бачу! — замахав папкою понад головами Боголюбов, зауваживши здалеку полковника, котрий масивно вивищувався посеред групи штабних на лавці під вікном. — До нас! Пропустіть, товариші, гостя.

— Хто такий? — спитав Крайнюков.

Запитання почули сусіди і повернули голови. Комісар загалом не вмів розмовляти впівголоса.

— Та виправленець наш, з Генштабу.

— О господи! Знову комісії-перекомісії...

— Ні, тут інше...

Полковник підійшов, низьким напівбаском представився першому членові Військради, обнявся з Боголюбовим, і вони довго плескали один одного по спинах.

— Задушиш, ведмідь... — Трохи пом'ятий, Боголюбов вивільнився з полковницьких обіймів. — До нас яким вітром?

— Та от — прислали понюхати ваш контрудар.

— Давно прикотив?

— Тільки-тільки. Де, питаю, Боголюбов? Ну, й сюди. Їсти — вмираю.

— Потерпиш. Підшкірні боєзапаси ого-го... — Боголюбов по-свійськи поплескав полковника по череву.

По тому, як тапули голоси, він зрозумів: зайшов командуючий фронтом.

— Товариші офіцери! — випередивши начштабу, дзвінко крикнув меткий Москаленко.

Присутні, хто встиг уже сісти, підвелись, а хто ще стояв, виструнчилися.

Ватутін, застебнутий на всі гудзики (пов'язку з горла, незважаючи на протести санінструкторки, він зняв), кволо махнув рукою: навіщо цей парад? Але настрій у всіх сьогодні такий, що над ним не владний навіть командуючий фронтом.

— Драстуйте, товариші.

— Здрав... жаєм! — відповіли злагоджено, ніби комендантська рота, що день і ніч репетирує привітання на плацу.

— Почнемо роботу?

Командуючий напружився, почервонів. Він силкувався придушити позив, але все ж таки чхнув, і від зусиль опухле, нездорове обличчя вкрилося потом.

— Прошу всіх сідати. — Ватутін обтерся носовичком. — Тільки — далі від мене.

Він соромився свого слабування й намагався приховати це жартом:

— Генерали на війні мають гинути від куль, а не від нежитю.

Начальник штабу Боголюбов розіклав перед собою документи зі шкіряної папки і попрямував до запнутої репсовою шторою стіни. Штора закривала секретну карту — майбутній контрудар.

— Одну хвилиночку, Олександре Миколайовичу,— зупинив його Ватутін, коли Боголюбов уже брав указку. — Завдяки Ставці, товариші, нашого полку суттєво прибуло. На 1-му Українському в даний момент десь вісімсот сімдесят тисяч штиків!

Відчувалося, що командуючого тішить ця цифра, надто ж після того, як понад місяць охрімову свиту фронту доводилося латати абияк.

— Дозвольте представити найсвіжішого новачка: генерал-лейтенант Катуков, командуючий першою танковою армією.

Катуков уславився на всю Червону Армію тим, що ще в жовтні сорок першого зумів завдати під Тулою чи не найпершої відчутної поразки авангардові бронетанкової групи Гудеріана, націленої на Москву. Танкова дивізія генерала Лангерманна так стрімко захопила тоді Орел, що вулицями міста продовжували курсувати трамваї. Перед нею по дорозі на Москву було тепер лише чисте поле та збита нашвидкуруч 4-а танкова бригада полковника Катукова. Але гітлерівські броиетанкові сили, які безборонно прогуркотіли по Європі, а у Франції просто-напросто виграли всю кампанію, вперше зіткнулися тут з новими радянськими танками Т-34. «Звитяжці Європи» — німецькі машини «Марк-3» і «Марк-4» — у герцях з «тридцятьчетвірками» спалахували в степу, мов сірникові коробки. І хоча в дорогоцінних, рідкісних на той час машинах, стягнутих у бригаду з усього фронту просто поштучно, сиділи необстріляні екіпажі з курсантів та викладачів танкового училища з-під Харкова, на ділянці полковника Катукова ворог на столицю не пройшов. А Катуков майстерним маневром, майже без втрат безслідно розтанув у степовій хуртовині, як і появився.

Але головне — він довів, що німецькі танки, перед якими влітку сорок першого панічно розступався наш фронт, можна перемагати. Для знахабнілих од усеєвропейської безкарності генералів вермахту то було як відро холодної води: ці слов'янські недоумки, виявляється, зуміли створити технічно досконаліші машини! Ширина гусениці, кліренс, кут

нахилу броні, калібр гармати плюс рішучість та мужність екіпажів склалися в рівняння, розв'язати яке гітлерівським танковим спецам не вдалося й досі, на третьому році війни. Сам Гудеріан, рахуючи тоді свої підбиті «Марки» на полі бою, процідив крізь зуби: «Вони навчилися...»

Катуков, зграбний чубатий танкіст, підвівся, дзенькнувши поважним іконостасом:

— Ну, який же я для вашого фронту новачок?! На західному фасі Курської дуги я он за ним стояв, за Москаленкою, другим ешелоном.

— А мінятися ешелоном не схотів? — блиснув карими очима меткий на язик Москаленко. Він помітно змарнів за останні тижні, але не втрачав оптимізму.

У залі засміялися. Ватутін, вимагаючи тиші, постукав олівцем по графину з криничною водою:

— Мушу нагадати всім: у листопаді ми здали Житомир. І загалом нас добряче б'ють уже другий місяць.

— Але ж угруповання в Манштейна виявилося не дай боже... — голосно прошепотів хтось у залі.

Ватутін почув і нахмарився:

— У серпні після Охтирки Ставка вказувала на наші помилки, і зокрема на мої. Пам'ятаєте?

Йому не вельми приємно було згадувати той час наприкінці спекотного літа. Під Охтиркою фронт зазнав відчутних втрат. І після злої телеграми Сталіна він уперше відчув, що як командуючий фронтом повиснув на волосинці. Але зараз, хворий, іншого способу приборкати аудиторію, ніж нагадати про охтирські уроки, він не знаходив.

— Намагалися наступати всюди, оволодівати якомога більшою територією. Але без закріплення успіхів, без надійного забезпечення флангів на ударних напрямках. Не забули?

Саме так роздратовано визначала телеграма, де Сталін застосував міцний вислів «наступ огульного характеру». Звідтоді, ледве мова заходила про його фронт, спершу — Воронезький, в два місяці тому перейменований на 1-й Український, в оперативному управлінні Генштабу сталінську формулу, мов папуги, почали повторювати з приводу і без геть усі, аж до останніх чинів. А після того, як він зупинив наступ у листопаді, один мудрій добалакався до «прагнення оборони огульного характеру». Чого-чого, а цього в нас чудово навчилися. Ярлик, звісно, запам'ятати легше, аніж мислити самостійно. Та ще ж ч и й ярлик...

— Причину листопадових поразок, — по паузі вів далі Ватутін, — шукаю передовсім не в силі манштейнівського угруповання, а в нас самих. Безтурботність, зарозумілість від перемог! Нехай кожен прикине: чи не паморочилася голова після переможного кидка через Лівобережжя та вдалого форсування Дніпра?

У залі знічено замовкли.

Він розумів, що все це не так, занадто спрощено. Хіба після Києва він сам рвався якнайшвидше брати Житомир, захоплювати величезні території, які, бачив, утримати несила? Та не пошлатимешся ж зараз на безперервні, декілька разів на день підштовхування Москви вперед. Він майже не сердився на Генштаб, що той уперто не хотів помічати ситуації, в яку за директивою Верховного заганяють фронт. Зрештою, всі під одним богом ходимо, товариш Сталін не любить двічі повторювати свої накази. Але Жуков, Жуков з його славетним нюхом? Невже неприязнь так засліплює?

Москаленко гострим ліктем тицьнув під бік свого сусіду, Рибалка, і зашепотів:

— Чого це він вирішив раптом псувати свято?

Ватутін неначе почув і мовив з усмішкою, бо давно вже помітив, як спохмурніли його командири:

— Ну, це я так, щоб повернути ділову настроєність...

І, мов нічого не трапилося, продовжив піднімати по черзі прибулих командирів великих стратегічних резервів, вряди-годи відвертаючись, щоб

чхнутк в посовичок: командарм Леселідзе, генерали Полубояров та Анікушин з танковими корпусами на заміну танкістам, які убули в ткл на доукомплектуванни.

— Зажурився, Павле Семеновичу? — не вгавав Москаленко. — Відтепер ти в нас не один такий бронетанковий унікум.

— Та помовч уже,— буркнув Рибалко, бо командуючий покінчив з протокольною процедурою і зашелестів свіжою «Правдою». — Ну, чисто курсант на лекції.

— Отут про нас. — Ватутін знайшов у газеті потрібне місце. — «Великі й почесні нагороди, якнх удостоєно нашнх маршалів та генералів, але важка й величезна відповідальність їх за найскоріший розгром ворога. Відповідальність перед мільйоками матерів, які послалк на фронт своїх синів, відповідальність перед народом». Ось так. Сподіваюся, всі розуміють: це не просто слова з передовиці?

Хриплий від застуди голос його зробився тихий, якийсь домашній, хоча мовлене далі й мало форму наказу:

— Наше завдання сьогодні — розробити нову наступальну операцію. Я вимагаю: кожну хвилину пам'ятати про те, що за найменшу неточність, за неузгодженість дій у бою ми платимо священною, дорогоцінною кров'ю наших бійців.

Він пирхнув, закашлявся і подав знак начальникові штабу розпочинати.

Боголюбов розсунув репсову штору, і всі очі уп'ялися в карту, де червоніли стріли не відомих ще, досі секретних ударів.

— Ідея нашого контрудару, тобто Житомирсько-Бердичівської наступальної операції, така. Нищівним ударом розгромити противника та вийти на рубіж Південний Буг. Щоб покінчити з його спробами наступати на Київ. Для чого...

— Про сили противника не сказали,— нагадав Ватутін, витираючи чоло під змокрілим чубчиком.

— Пробачте. Проти нас, товариші, діє майже третина всіх танкових дивізій, зосереджених на радянсько-німецькому фронті. А прндаких — вж до поліцейських та охоронних підрозділів.

По залу прошелестів легкий шумок. На власній шкурі кожен спізнав силу зібраного під Києвом манштейнівського угруповання, але щоб така?..

— Згідно з нашим планом головний удар завдасться двадцять четвертого грудня в центрі смуги фронту, в районі Брусилова.

— Охо-хо... — зажурився Москаленко. — Чуло серце.

Рибалко наступив йому на чобіт: не заважай.

— З наступним виходом на рубіж Любар — Вінниця — Липовець. — Довгим рухом указки Боголюбов провів по карті. — Це завдання директива покладає на тридцять восьму армію Москаленка.

Тепер Москаленко відплатив сусідові тим самим негречним робом — придушив носаком його чобіт.

— На загальновійськові — першу гвардійську Гречка та вісімнадцяту нашого кавказького новачка Леселідзе. А також на першу танкову Катукова з РВГК та третю танкову нашого шановного Павла Семеновича.

— Ну, ми з тобою, академіку, як нитка з голкою! — хихотнув Москаленко.

Але Рибалко, котрий ніколи не пропускав, цього разу не відповів, зашарудів, як і інші командарми, своєю вкдобутою з-під целулоїду планшетки картою. Зараз треба буде наносити завдання арміям.

Ватутін відкинувся на стільці. Його морозило, слова начштабу доходили, мов крізь вату.

Він бачив, що указка Боголюбова перемістилася гострим кінчиком на північний захід:

— Другий удар — по малинсько-радомишльському угрупованню. Цей шматочок тобі, Іване Даниловичу, з Пуховим.

— А силоньки не малуввто? — стрепенувся Черняховський. Коман-

дуючий знав, що той і справді був-таки вельми пошарпаний за останній час. — Я тільки-тільки виліз із тяжкевих боїв коло села Черняхів.

— Товаришу Черняховський! — весело вигукнув бронезам Петров, чия смішлива вдача була відома на фронті всім. — Виявляється, на твою честь уже села називають?!

— Поділися досвідом! — крикнув Рибалко, сміючись. — Може, давно час, щоб був десь Москаленкоград?

Ватутін насилу підніс руку. Жарти припинилися.

— Підсилимо, підсилимо, Іване Даниловичу, на цей момент,— пообіцяв він. — Від двох танкових корпусів не відмовишся?

— А відмовиться — беру із заплющеними очима! — гукнув Москаленко.

— Ну, і Рибалко Павло Семенович підсобить тобі чим зможе. Але то окрема балачка, не зараз.

— Сам товариш Рибалко? Тоді інша річ! — Черняховський зачеркнав у блокноті.

— Пиши, пиши, письменнику,— пробурчав Рибалко. — Може, комфронт забуде обіцянку,— пред'явиш.

— Тепер докладніше про завдання кожної армії.

Боголюбов закопався в папці, але його перервав Крайнюков. Під час доповіді начштабу він виходив чогось на вузол зв'язку.

— Миколо Федоровичу, Москва на проводі.

Ватутін з трудом підвівся, жестом наказав продовжувати без нього — адже план відомий йому до щонайменших дрібничок.

— Ох, зараз Генштаб і поздоровить... — поскаржився по дорозі в кабінет Крайнюкову.

Трохимович уже чатував тут з кухлем в руках. Він не дав командуючому взяти трубку, доки той не вип'є літепла. Ватутін одсьорбнув і поморщився:

— У, що ти там намішав?

— Пий, пий, Федоровичу. Липовий цвіт і ще дещо. Краще за будь-яку хімію. А потім обліпиховою банею подихаємо.

Ватутін узяв трубку:

— Алло, дівчино, з'єднайте. Ватутін біля апарата. Що?!

Обличчя його змінилося, і він шепнув Крайнюкову:

— Голосу рідної дружини не впізнав.

Комісар, щоб не заважати, вийшов бочком. Хотів був забрати з собою Трохимовича, але старий укляк, як стіна, за спиною командуючого.

— Алло! Я! Танюшко, мила, драстуй... Як тобі вдалося додзвонитися?! Генштаб допоміг? Ага, спасибі. Постараюся. Що? Здоровий, здоровий. От Трохимович не дасть збрехати.

Він намагався не чхнути в трубку, затулив мембрану долонею. Старий з докором похитав сивою головою — ну, хто б подумав, що й такі люди брешуть, як по нотах?

— Дієти? Дотримуюся, чесне слово.

Тут контролер за його спиною закивав з готовністю. Це і на страшному суді підтвердити не гріх.

— Що? Кістки цілі. Так!.. Нормально!.. Як Лена? Ага. А Віктор? Ви мої хороші...

Віднісши трубку подалі від себе в розігнутій руці, щоб дружина не почула, він прокашлявся. Трубка, мабуть, щось запитувала в той час, бо, коли він знову приклав чорний ебоніт до вуха, довелося виправдовуватися:

— Я не мовчу. Ти говори, говори, я голос твій послухаю...

Лівою рукою командуючий висунув шухляду, вийняв фотокартку і поставив перед собою, притуливши до мармурової підставки настільної лампи.

На обрізаній зубчиками карточці стрижений хлопчик і трохи старша від нього дівчина з двох боків прихилилися головами до чарівної жінки з акуратно викладеним вінochком кіс.

...Знала б ти, мила Таню, як важко мені зараз. Не збагну, як себе на всю війну розтягти... А ще ж і до кордону не дійшли. Зубами гризтимемо ворога, та дійдемо, рідні мої...

Коли розмова з дружиною закінчилася і чергова телефоністка Генштабу задиктувала телефонограму для Боголюбова, він, не роздягаючись, знеможено приліг у ванькурчику на вузьку залізну койку. Треба повертатися на Військову раду, а сили нема.

Слабким голосом попрохав охоронника:

— Укрий мене, браток, кожухом.

Охоронник прожогом метнувся в сіни, а ніс оберемку велику кошлату овчину.

— Знову ми з тобою, брат, математику занехаяли.

— Лежіть, чого вже.

Хлопець старанно закутав хворого, підіткнув край кожуха під ноги. Ватутін прикрив важкі, налляті свинцем повіки, і перед очима попливли гарячі кола.

28.

Коли він повернувся до зали, бронезам Петров дзвінким півнячим голосом доповідав подробиці взаємодії танків та піхоти в перший та другий дні наступу.

— Отак ми й сплетемо їм лико,— підвів він риску і склав свої креслені на ватмані бронетанкові схеми.

Боголюбов обернувся до командуючого:

— У загальних рисах ми, власне, закінчили, Миколо Федоровичу. Через кілька днів відпрацьовуватимемо наступ на картах. З варіантами можливих дій противника.

— Все ясно, товариші? — спитав Ватутін.

— З планом треба ще переспати! — заявив Москаленко.

Бачачи, що нараді кінець, військлікар рішуче підійшов до командуючого з пігулками на блюдечку, вимогливо потицяв сухим пальчиком у циферблат наручного годинника. Ватутін зрозумів, що настирного ескулапа не спекатися, вибачився, з відразою запив кальцекс та червоний стрептоцид чаєм. І лише тоді відповів командармові-38:

— Канікул для вивчення плану, Кириле Семеновичу, Манштейн не дасть. У Черняховського відбилися позавчора, але спроби їхні проскочити через північні двері на Київ, думаю, не останні. Кажуть, Манштейн не помиляється? Так треба його примусити! Словом, вихід один: у жорсткій обороні повинен визріти наш контрудар. І перемога. Будь-що-будь перемога! У мене все.

Але підлеглі чомусь не розходилися.

— У чому річ, товариші? Щось незрозуміло?

— Яке сьогодні число, товаришу командуючий? — хитро спитав Рибалко. — Може, по сто грамів наркомівських?

— Не зрозумів! — Ватутін звів брови. — А, вже сімнадцяте.

Він перегорнув аркушик на календарі. І справді, зозулька на ходиках уже прокувала північ, коли закінчував Петров.

— Ну й недогадливий ти, Миколо Федоровичу,— прорік Крайнюков і виступив на крок уперед. — Дозвольте від імені та за дорученням Військової ради, партійних органів фронту, а також...

Він не витримав процедурної урочистості тону і широко заусміхався:

— З днем народження, Миколо Федоровичу!

— Який був учора! — під загальні оплески долучив бронезам Петров.

— Ну, брат, закрутився... — не вельми натурально побідкався Ватутін. — Отак сорок другий свій годочок і прочхав!

То була, звісно, гра: дружина через Москву того й дзвонила, щоб поздоровити. Але він вважав, що день народження — подія суто сімейна.

— Ми з Павлом Семеновичем хотіли нагадати на початку Військради,— крикнув Москаленко,— та надто злий був іменинник, якраз про зарозумілість перемогами заговорив.

— Дякую, товариші, за поздоровлення.

— І все?! А як же з наркомівськими?

Рибалко до того натурально розстроївся, що всі пирснули.

— Після перемоги, Павле Семеновичу, даю слово при свідках — після перемоги! До наступного шістнадцятого грудня війну закінчимо, га? Заперечень нема, товариші?

— Гітлер хіба що заперечить! — реготнув Рибалко.

— Тоді прошу всіх на той рік у Москву, на Воровського. Тетяна моя Романівна пригостить ліпше, ніж щі та каша, їжа наша.

Коли розходилися, щоб швидше повезти новину про наступ у свої штаби, бронезам Петров затримав за рукав комісара Крайнюкова.

— Ти можеш мені щось пояснити? Наказ товариша Сталіна представляти за форсування Дніпра до Героя був?

— А то не знаєш.

— Тоді скажи таке. Он і Рибалко, і Москаленко, і Черняховський командарми, золотом сяють. Загалом, я читав у «Звіздочці», двом з половиною тисячам за Дніпро та за Київ — Зірочки. А головному, можна сказати, героєві — дуля з маком?

Крайнюков зиркнув спідлоба й відрізав:

— Ти що, Іване Івановичу, не здогадуєшся, хто нагороджує командуючих фронтами? Отож-бо. Краще прикуси язика.

— Ет, хоч би в такий день згадали...

29.

— І як ви тут витримуєте? У мене за два дні голова аже...

Рославий генштабіст-направленець, котрий прибув на Військраду понюхати, як він висловився, контрудар, покрутив понад собою пальцем і зачепив лампочку. Вона загойдалася маятником. Викиди світла з-під залізної тарілки сліпили. Боголюбов затулявся долонею, доки полковник, обпікаючи пальці, зупиняв лампочку.

— А Ватутін каже: у штабі сидіти — не з окопу глядіти! — хихикнув Боголюбов, щулячи короткозорі очі.

З московським гостем вони цілісіньку ніч порпалися в документах майбутнього контрудару. У Генштабі направленець сидів на їхньому, Південно-Західному напрямі. Тож Крайнюков, лаючись позавчора, що нечиста знову принесла перевіряльника, згадав: приїзд його — майже комісія. Другу добу не спить, усюди суне й суне носа.

Єдине втішало Боголюбова: його добрий знайомець знав Ватутіна ще по спільній службі в Генштабі і, здається, шанує. А отже, цього разу можна начебто сподіватися на об'єктивність.

І Боголюбов вирішив навернути контролюючого на балачку про комфронта, а там звитати по-дружньому, без усяких, як у давні часи: що ж це останнім часом діється навколо його імені в Москві?

— Не з окопу, кажеш? — перепитав гість, позіхаючи. — Та Ватутін же сам із штабних, як от ми з тобою.

— Е, брат! Його голим у лазню запусти з цілою дивізією, а за повадкою зразу видно — командир! — Боголюбов радів, що балачка виходить сама собою.

— А не перебільшуєш? — насторожився генштабіст. — Віриш, не доберу... Я ж з Миколою ще полтавську військову школу ваших азадних кінчав, разом з рук Фрунзе одержували посвідчення краскомів. На полі, між іншим, Полтавської битви. А бач, у яких різних чинах...

— На те, брат, божа іскра! — Боголюбов ласкаво по папці переглянутих штабних документів контрудару. — Ватутін у цій купі ширів бій бачить, до кінчика. Не кожному дано.

Полковник невизначено гмукнув, що лиш розпалило Боголюбова:

— Під Курськом по солдатських траншеях хто пішечки десятки й десятки кілометрів? А на навчаннях проти танкобоязні? Сам, особисто під танки лягав поруч з молодими бійцями. Ото щоб знав.

З полковником вони заприязнилися ще на початку війни, в Генштабі.

Боголюбов — у перші дні війни полковник, начальник оперативного відділу Резервного фронту, а потім начштабу 43-ї армії — в жовтні сумного сорок першого був несподівано відкликаний у Генеральний штаб на досить високу посаду заступника начальника оперативного управління.

Генштаб тоді формувався практично наново: на початку війни Сталін його розігнав.

Нищівні поразки, яких зазнавали одну за одною, коли вже на сьомий день війни німці опинилися в Мінську, загнали вождя в стан, близький до прострації. А потім у глибоке потрясіння, з якого він якось вибереться лише в грудні, коли німці вже обстрілюватимуть Москву з далекобійних гармат і плануватимуть парад на Красній площі. Не готовий до тяжкого вінця Верховного Головнокомандуючого, він у багатьох військових питаннях майже нічого не тямив, хапався за будь-яку можливість, звично розстрілював генералів, і без того проріджених майже до ноги наприкінці тридцятих років. І, зрозуміло, не усвідомляв справжньої ролі Генерального штабу як мозку армії. Перший заступник начальника Генштабу Ватутін, начальник оперативного управління Маландін, Соколовський, Шарохін — усю головку Генштабу було відправлено на фронт.

Ще до війни в Генштабі наполягали на організації підземного командного пункту, але височайшого дозволу так і не надійшло, лише серед дня 22 червня у дворі 1-го Будинку Наркомату оборони заходилися копати бомбосховище. Така тверда була переконаність у Сталіна, що своїми дипломатичними пасами з Гітлером війну він відверне чи відтягне на невизначений строк.

Призначеному в середині жовтня Василевському Сталін дозволив залишити групу Генштабу аж... з восьми офіцерів, він, начальник,— дев'ятий. Василевський заперечував декілька разів: так працювати не можна. Але не здобув дозволу на жодну додаткову людину. Пізніше виявилося, що Сталін, зневірившись, готував евакуацію з Москви Ставки та уряду, і в літаках для Генштабу було заброньовано рівно дев'ять місць.

Боголюбов, приїхавши з фронту в Москву, завішану згори аеростатами, із зенітками в скверах, зачохленими кремлівськими зірками, помальованим у плямистий камуфляж Великим театром, вухам своїм не повірив. Ще донедавна така поважна інстанція, як оперативне управління, призначенням куди він потай пишався, містилася на інтендантських вісілках, у речовому складі. А сам Генштаб тулився в темних підвалах Наркомату. І тільки недавно, щоб повітряні тривоги не заважали цілодобовій роботі, прилаштували якесь приміщення під землею на станції метро «Кіровська» та віддали в розпорядження Генштабу сусідній будинок.

А з 20 жовтня в Москві загалом було введено стан облоги. У дворах населення, точніше, ті, хто не був евакуйований, копало щілини, щоб ховатися від артобстрілів. Землю збирали в мішки, а з них упоперек вулиць будували барикади. Встановлювали на проїжджій частині протитанкові їжаки із зварених рейок. І нікого з москвичів давно вже не дивувало, що по центру столиці проходили маршові роти в касках з вовняними навушниками або одягненими на червоноармійські треухи. Зима того року була люта і сніжна.

На новому місці Боголюбов занудьгував за людськими, позаслужбовими контактами, бо вдачу природа йому вділила хоч і важку (він знав за собою цей гріх), але компанійську. Тож, приглядаючись до нових колег, він і вирішив, що в направленця, котрий мав статуру, наче в гиревика, характер, мабуть, як нерідко трапляється в рослявих, дужих людей, добрий, поступливий, незлобивий. Стереотип, звичайно, але досі він його не підводив.

Коли випили, як належить, на брудершафт і полковник зраділо обслинив його товстими губами та з явним задоволенням почав тикати новому начальству оперуправління, направленець не без гордості розповів про себе, що у каверзах участі не бере принципово, не збирає чуток і пліток,

а над усе любить більярд, пірамідку й американку. А довідавшись, що новий приятель байдужий до цієї розваги мужчин, пожартував:

— Києм треную око для майбутніх ударів на Південно-Західному! Ну, ще по єдиній?

З ударами по противнику, який продирався дедалі в глиб країни, того, першого року війни було сутужно. Бив він переважно нас — і на Південно-Західному напрямі, і всюди, примушував здавати місто за містом. А втім, на більярд і не лишалося часу. То про всі ці полковникові пристрасті Боголюбов дізнавався більше з його власних теревенів у їдальні АХО чи зі спогадів бувалих генштабістів, які запевняли, що в баталіях на зеленому сукні направленцеві й справді немає рівних, навіть серед генералів.

З приятелювання їхнього колеги, щоправда, дивувалися. Ну ж зовсім різні, як не протилежні, натури: Боголюбов мов сірник — скалкуватий, причепливий, уїдливий, а несперечливий велетень-дружок — цілковитий контраст, з вічною до всіх, хто вище (за посадою, звісно), усмішкою. Та швидко заспокоїлися: напевне, ота різниця й урівноважує стосунки. Буває.

Працівником полковник виявився здібним, роботящим, просто-таки двожильним. А це Боголюбов, працелюбний сам, над усе цінував у людях. Натякав якось, щоправда, на незадоволення своєю посадою, але м'яко, немов між іншим. Жартома називав себе «вічний полковник». Боголюбов подумував був навіть, як би його висунути, але не встиг. Генштаб не діюча армія, це тут, на фронті, вакансії відкриваються після кожного бою...

Але зараз Боголюбова щось стримувало заговорити навпрямки про ставлення у Москві до них з командуючим, та й до фронту загалом. Насторожувало щось невловиме, нове в манері гостя. Легенька зверхність, чи як? Нібн хотів підкреслити: ти мені тепер не указ.

Казна-що! Може, привиділося?

Штабним, багатоваріантним розумом Боголюбов араховував ситуацію. По-перше, в плані майбутньої операції, про який його добрий знайомець завтра чи ще й сьогодні почне в Москві формувати думку, чимало праці, недоспаних ночей і його, Боголюбова, а не лише командуючого. Отже, удар по Ватутіну — удар по тобі. Ну, й друге йому також уже ясно на новому фронті як божий день: там, звідкіля прибув знайомець, командуючий у даний момент чомусь не в шані. А вони тепер пов'язані однією ниткою не лише підписами під наказами військам. І досить чийогось необережного слова...

Він пам'ятав гірку долю свого попередника, знятого в минулому місяці генерала Іванова. Ватутін вважав, що верховне начальство вчинило явну несправедливість, захищав, навіть наважився попрохати доповісти йому думку про Іванова самому Сталіну, та все марно. Ватутін припускав, що на колишньому начальникові штабу фронту окошилися великі сили, які зітнулися нагорі проти нього самого. Ну, а з приятелем він не бачився, не балакав щиросердо з березня, коли несподівано для себе дістав призначення начальником штабу Північно-Західного фронту, звідкіля й потрапив сюди.

Раптова думка вразила Боголюбова. Це ж бо та сама посада, куди в сорок першому випхали з Генштабу й Ватутіна! Може, збіг не випадковий? Уторована стежка?..

Ні, таки треба обережніше. Не завадить.

30.

— Гадаєш, перебільшую? — стримуючи себе щосили, щоб не бовкнути, наче в давні часи, «якого дідька», мовив Боголюбов. — Я раніше теж знав Ватутіна лише на штабній роботі. Але комфронт з нього неабиякий.

— Ну, це ще як подивитися...

Боголюбов спохмурнів. Є, є таки нові нотки. Дідько його ж знає, чи не змінилася полковникова думка про Ватутіна з цієї весни? Адже тоді, у березні, за поразку в Донбасі Ватутін попав у немилість товариша Сталіна.

А направленець, нібн нічого не сталося, вів далі:

— Ти ж подивися. Побив вас Манштейн у тому місяці? Факт. А здача Житомнра? А Брусиліа? Теж факт. Навіть два. Так що доморослий патріотизм ти не дуже розводь. Раджу аід душі.

— Іди разом із своєю душею... — Боголюбов, хоч як гамував темперамент, усе ж зірвався. — Подивився б я на тебе в ситуації після Києва!

— Ну, знаєш! У вас своя ситуація, у мене, пробач, своя.

Боголюбов збагнув, що так далеко не піде, полічна до десяти і мовив трохи спокійніше:

— Ну, гаразд. Оті, хто всілякими інспекціями-переінспекціями не дає нам дихати,— одне. А ти ж відколи сидиш на нашому напрямі по вуха? Сліпий? Не бачиш, як усе складалося? Одне до одного!

— Не кипи,— мирно сказав полковник. — Я ж не свою думку кажу.

— З того б і починав.

— Така оцінка склалася не сьогодні. Ще до твоєї, брат, тут появи.

— Доказуй.

— Букринські невдачі були? Були. А оті Старо-, Ново- і те-де Петрівці? Ну, а який, скажи, мудрий комфронт здаватиме міста перед самим Тегераном?!

Оно як заговорив...

— Я тобі прямо скажу: багато твій Ватутін почав собі дозволяти. У нашому ж ділі потрібна не лише, як ти зволив висловитися, божа іскра, а й здібності дипломата!

А таки ж запам'ятав, не приховує навіть, що образився, зануда.

Не подавши знаку, що помітив дивну метаморфозу, Боголюбов спитав:

— Ну й звідки, гадаєш, ростуть ноги?

Генштабіст стенув плечима так, що під кітелем заграли всі біцепси з трицепсами. Видно, досі бавиться ранками пудовиком, бо ж, казав, збирається прожити довго і без відставки.

— Чуток, як ти знаєш, я не збираю. Але один чоловік каже... Ну, нібито твій улюблений командуючий... десь, дуже й дуже... — він стишив голос,— ...на мозолю самому Георгієві Костянтиновичу Жукову. Бельведанс? І, здається, сусідові вашому, Конєву. Він його одверто не любить, щось капав на саму-саму гору.

— Мій улюблений? Що ти цим хочеш сказати?

— Та то я так... По дружбі: із своїми вихвалянням командуючого не... — направленець похопився, що перебрав міру. — Але я тобі нічого не казав! Зрозумів? Мені теж, знаєш, кортить надіти нарешті генеральські погони.

Боголюбов уперто крутнув головою:

— А я все одно вважаю: мені пощастило. Полковник, як не більше, нервової енергії зберігається, коли командуючий у нашій штабній справі сам бог.

Боголюбов засопів, а тому полковник негайно ж загомонів легким, світським тоном:

— А ти хоч чув, як твій командуючий став командуючим?

Йому явно подобалася нова роль усезнайка, такої собі столичної штучки.

— Ну?

— Продаю за безцінь. Хоча міг би і поставити за просвіту. — Полковник зробив великі очі, передчуваючи, як вразить співрозмовника. — Сам попросився!

— Не верзи. На командування фронтами не подають заяв.

— Не віриш? Замовкаю, як риба.

— Кажи вже, якщо почав.

— Ага, зацікавив? Так от. Ватутін твій а якийсь час став неначе опальний. А тут Верховний, значить, знімає його з Північно-Західного фронту — і назад, у Москву. Хоч і заступником до Василевського, але

мовби на висилки, у відставку: у зами но далекосхідному театру. Ми всі твк і розцінили призначення.

Боголюбов не виявляв особливого інтересу, і полковника це підігріло:

— Ну, він, звичайно, мучиться або удає: Далекий Схід од війни, од справжнього діла таки далеченько. Нудьга зелена! Честолюбство заїло! Він, значить, швиденько поробить своє, а очами допомагає іншим. На тих напрямах діючої, де непереливки. Лише просить не афішувати. Верховний, знаєш, терпіти не може, коли порушують його волю. А тут утворюється новий фронт, Воронезький.

— Виходить, липень сорок другого? — кивнув Боголюбов. — Рокоссовського тоді, здається, висунули з шістнадцятої армії на Брянський фронт?

— Ага. А на Воронезький ну ніяк. Кого Генштаб не пропонує, Верховний рубає на пні. Скандал! Василевський злий, Верховний ще більше.

— Зрозуміло: цілий фронт без голови!

— Вловлюєш нюанси? І тут якось Поскрьобишев викликав Василевського на доповідь. Ну, а він візьми Ватутіна з собою. Чи то в Кунцево, на ближню дачу, чи на куточок.

— На який ще куточок?

— Ха, ви тут зовсім темнота, периферія! Квартира Самого в Кремлі! І загалом не перебивай, забуду, що хотів сказати. Ну от. Знову виникло питання про командуючого Воронезьким. А Ватутін твій раптом як Пилип з конопель: «Призначте мене, товаришу Сталін».

Полковник зробив значущу паузу — понасолоджуватися ефектом.

— Це сміливість, одначе, потрібна! — Боголюбов уперто використовував на захист командуючого кожен поворот розмови. — В опалі краще не висуватися. Та й сім'я в нього була, здається, в Москві.

— Точно, сусіди. Мені тимчасово квартиру дали на Воровського. Мав щастя бачити до евакуації у дворі його мадам і дочку. А пацан десь усе лікується та лікується.

— Що з ним?

— Та кістковий, кажуть люди, туберкульоз. Милиці.

Так от чого Ватутін уникає розмов про сім'ю, подумав Боголюбов. Але обговорювати новину не став:

— Ну, а Верховний? Розсердився?

— Піди вгадай. Спершу, кажуть люди, здивувався. А от для Василевського — пілюля!

— Це б чому?

— Тю! А якби Верховний спитав: що за бордель в Генштабі? Начальник не знає, що в нас в Кремлі заступничок! Бельверанс?

— Ну і чим же все закінчилося?

— А-а, далі нецікаво. Везунчик Ватутін. Повернувся командуючим фронтом.

— Теж, знаєш, не кожен полізе в м'ясорубку. А Василевський?

Полковник сприйняв сказане як камінчик у свій город, але не став заїдатися:

— Олександр Михайлович? Ніби шкодував. Аякже — Ватутін у них в опер態торах-романтиках ходить. буря...

Боголюбов удав, що не помічає іронії у передачі чужих слів:

— Бач, сам же кажеш!

— Ну, то з якого боку ще подивитися... — Тепер генштабіст погано приховував свою неприязнь. — Він і як комфронт теж не без гріха. Битий був? Ще й як! Торік, пригадуєш, на Донбасі. Цього літа — під Охтиркою. І обидва рази, зауваж, у наступі!

Боголюбов стрепенувся. Ах ти хитрюга! Невже підводиш отаку базу під план майбутнього наступу?! Але сказав якомога спокійніше:

— Позавчора хіба не чув, на Військовій раді? Він же сам нагадав про помилки з Охтиркою.

— Мда-с... Не знаєш, не знаєш, брат, чиї то слова: «наступ огульного

характеру»... — покривився полковник. — А слід би отакенними літерами вивести на стінці в твоєму штабі, якщо плануєте наступальну операцію.

Таки копав. І ярлик, такий свиний, «огульний», на ваш контрудар, здається, не забариться.

— З Охтиркою Ватутіна психологічно зрозуміти можна,— сказав Боголюбов уголос. — Після довгостояння на Курській дузі кожному б свербіло вперед, коли відкривався оперативний простір. По нашій нинішній ситуації, ох, як знаю.

Генштабіст знову пиховито, із зверхністю посміхнувся, чого в давні, московські часи не дозволяв собі ніколи.

— Там,— він підніс палець угору вже з острахом, щоб, бува, не зачепити лампочки,— психологія твоя до оцієї самої штукенції. Результати давай! А вони у Ватутіна... Це у нас всі знають, до останнього гардеробника.

Боголюбов пильно наставив рогові окуляри на приятеля:

— Щось у лісі здохло? Покинув більярд — і за чутки з інтригами?

— Боже борони! До речі, у вас нема тут часом лузи?

— Не тримаємо.

— Шкода. Трохи розім'ятися б перед дорогою. У Москві з доповідною по вашому контрудару буде ніколи.

— Боголюбов, людина гаряча, але щиросерда, дивувався далі й далі. Невже був такий сліпий? Прорахувався, клюнув, бевзь, на стереотип. Ким же він уявляв собі цього більярдиста?

— Ну, а який же твій висновок про наш план операції?

— Я, знаєш, людина маленька... — Генштабівський контроль невизначено розвів руками. — Доповім по інстанціях. А висновків чекайте по ВЧ.

Боголюбов зміряв його знизу вгору виразним поглядом крізь скельця: маленька людина... близько двох метрів.

На душі закипало. Бо начштабу раптом збагнув, що все оце: і нелюбов до пліток, і незацікавленість в інтригах, і багато чого іншого — направленець досить уміло навіював людям сам. Отак ти і втрапив з дурної голови до його колекції потрібних людей, сліпак.

— Ти там щось натикав на якісь іще можливі ігри з Манштейном? — запитав полковник, ніби ненароком, обсмикуючи кітель на череві.

Але Боголюбов, злий на себе за колишню сліпоту, постановив собі більше не інтимничати. Маленький-маленький, а напаскудити фронтові здатен. Якщо має від когось таку місію.

— Можеш доповісти начальству: штаб фронту додатково розробляє велику операцію з дезинформації противника. Навіть дві. В комплекті.

— А конкретно?

— У свій час я повідомлю Генштаб.

Невизначена відповідь не влаштовувала направленця. Яким-бо він буде в очах начальства, коли Боголюбов зволить доповісти: три дні протовкся, мовляв, у штабі фронту, а суттєвого моменту не взнав, вахлак.

Полковник склеїв ображену фізіономію:

— Я ж з тобою як з другом... Попередив про таке, що, може, й не варто було казати.

— А не варто — то й не бовкай! — вибухнув раптом Боголюбов. — І взагалі...

— Що взагалі?..

Полковник опустив очі долу, бо побоявся, що не зможе приховати задавнені заздрощі. Ну, як же так виходить? І цей, колишній начвідділичок, примудрився обскакати на цілі дві зірочки. Оно й іконостас з весни побільшав. А нас як тримали при відступі з нагородами в чорнім тілі, так і тримають. Другий місяць з ласки оцих-о двох розумників, командуючого та начштабу, нема на моєму напрямі наступу й нема. Не виконано директиву товариша Сталіна! А ця парочка тягне й тягне кота за хвіст.

— Та нічого такого. Взагалі! — відказав Боголюбов неприв'ітно. — Щось я тебе не дуже пізнаю після нашої розлуки в березні.

— Тв ось же я! — Полкоаник пирскнув і широко розаів ведмежачі лапи. — Весь як на споаіді!

А я ж дурний, згвдвв Боголюбоа, одиого разу за тебе мало не побив пику, коли в буфеті квзвли, буцімто ти, король генштабіаського більнрду, дуже тонко робнш кулями підставки начальстау.

— Ну, а а тебе які стосунки з комфронтом? Сирацюввлися? — продовжуючи невинно асміхатнся, поцікавився генштвбіст.

Може, зараз нвловлю «жуків»? Це в інспекціях цінується особливо. Недарма ж один мудрий чолоаік каже: «Компромат — золотні фонд партії».

— Нормальні. Зрозуміа? Нор-маль-ні! — Боголюбову починала набридвтн ця гра.

Ні, твки інтригвн. Оно аж аухо андовжнлося. Обслуговує, певно, нашіптуванням якесь нвчальство. Може, це тоді й на тебе стуквв?..

Не надійся, братнку кролику. Від мене на погон тобі не крвпне.

— Просто ти свого комфронта погано ще знаеш. — Полковник почав складати саою польоау сумку. — Оно і в нас, у військшколі, аін нв ліаому фланзі стоая. Найплюгавіший, але найметкіший. А коли на сцені будувалн живу піраміду, хто нагору видирався, з прапорцями?

— Авжеж не ти, битюк владнмирський! — реготнув Боголюбов, потай зловтішвючнсь.

Виходить, вихвалянням комвндуючого весь час я сипаа тобі сіль иа рани? Яано ж заздрить Ватутіну. Ще б пак — з одного ж нібн курсантського казанка сьорбали, а дослужився до зірок генерала армії... Сальєрі полтааського розливу.

— Я на підтримці стояв,— нвпиндючився полковннк. — Як, між іншим, і зараз.

Він аідгорнуа рукаа і заклопотано позирнуа на окатий кіровськнй годинник:

— Дааай, брат, літак.

Але не витримаа і спитаа:

— Слухай. На аашій Військовій раді Ватутін мене бачиа здаля, але не підійшов. Що б це означало?

— А те, що радості, нрямо скажемо...

Боголюбоа не докінчиа фрази.

Він згадав, що командуючий просиа передати якою-небудь московською оказією посилочку, може, із столиці швидше дійде до Уралу?

Ні, цим ие передаaатиму. З такнх рук користі дітям не буде.

31.

Уже не перший день фон Манштейн робив відчайдушні спроби прорвати фронт на Киіа з району Коростеня. Бої закипіли запеклі, нещадні, хоч Радінформбюро й іменуаало такі неаизначено — «боями місцевого значення». В одному з них, під Малином, при обороні буа тяжко поранений комбриг п'ятдесят п'нтої танкової Драгунськнй.

Прийнявшн від Черняховського сумну звістку, Ватутін лнше зиркнув аиразно иа свого першого члена Військоаої ради: ну, докрутнли околяса?! А аже на командарма-60 нагримав з серцем:

— Не вберіг одного з кращих комбригів!

— Та при чому тут я, Миколо Федоровичу?! Пекло у нас таке, а він, як маленький, усюди лізе!

Крайнюкоа засопіа за спиною, аипускаючн густі хмари диму. Ет, халепа, зараз бебехне по тобі за отого особіста, нехай йому...

Проте, доки з'єднувалн його з Рибалком, командуючий так нічого й не сказаа, навіть не обернувся, стоячи лнцем до вікна, иаче першнй член Військради йому, ач, меблі.

Бронекомандарм довго бубоніа у рацію, моаляв, от до чого приаодить, коли третю танкоау грабують до нитки, може б, комбриг і досі буа без подряпини, ет, що й квзатн...

— А в мене ж для нього одразу дві новини: орден Червоного Прапора в Указі за Київ та полковницькі погони!.. Ну, гаразд, дай бог, усе минеться, в госпіталь підскочу, вручу.

— І від мене приєднаєш «Червону Зірку». За Павлом.

Кравнюков нервово прикурив од недопалка другий «казбек». А проте командуючий лише покривився через плече:

— Чадів би менше, Костянтине Васильовичу. І так голова кругом іде.

Кравнюков помахав поперед себе, розганяючи дим, і з полегкістю подався до себе.

Після чергової радіограми командарма-60 Черняховського про підсумки бойового дня Ватутін вирішив: мабуть, уже час доповісти Генштабу про нову тяжку ситуацію, що складалася на півночі, в Черняховського, і попросити допомоги.

Але Москву викликав по ВЧ з великою неохотою. Бо, як і передбачав, зустрів там доволі холодну реакцію. Ні просьб, ні пропозицій слухати не хотіли, а як вислуховували, то впіввуха:

— Ми й так уже який тиждень тільки те й робимо, що утворюємо вам резерв. Але майте на увазі: товариш Сталін розпорядився — це стратегічний резерв, РВГК. Передається вашому фронту лише для майбутнього наступу.

Ніби він сам того не знав.

А з чергової халепи рекомендували викручуватися власними силами. Цікаво, там уявляють хоч приблизно, де їх узяти?..

Не відходячи від апарату ВЧ, наче «соловей» може передумати і щось потьохка на бідність, Ватутін вигадував, чим би допомогти Черняховському. У того небезпечно оголено фланги, хоч як майстерно Іван Данилович використовує особливості місцевості, тулиться до лісів, пустоти між частинами прикриває поліськими болотами. Їх прихопило зараз приПізнілим морозом, але й узимку, під крижаною кіркою стоїть зрадлива, темна драговина. Німці побояться там полізти, тим паче танками. А от на суходолі...

Страшно й уявити, що може статися, якщо Манштейн, відомий дойда наглих танкових ударів, намацає зрештою ці вразливі, беззахисні місця та й гахне в порожні проміжки.

Удень Боголюбов якимось неймовірним чином спромігся викроїти невідомо з чого ще два резервні полки протитанкової артилерії для прикриття. Зараз вони форсованим маршем висуваються на північ, до Черняховського, з усіма своїми тягачами, запряжками та снарядними ящиками на колесах. Аби ж не застрягли липень у снігах...

Але він розумів, що то краплі в морі. Мало. Мало...

Коли раптом спав на думку ще один вихід із скрути, ну, принаймні його подоба, командуючий спершу покепкував сам із себе. Зарапортувався, брат. Подібної нісенітниці не прочитаєш ані в жодному академічному порадникові.

Але чим далі він роздумував, невидюще втупившись у мовчазний апарат ВЧ, то більше доходив висновку, що іншої допомоги Іванові Даниловичу одинаково не вигадає найближчим часом. А, чим чорт...

В українському ЦК, з яким він терміново зв'язався по «солов'ю» місцевого значення, колишній перший член Військової ради його фронту Микита Сергійович Хрущов до ідеї поставився теж скептично:

— Поруч з регулярною армією?.. А десь таке пробували, Миколо Федоровичу?

— Я не чув. Але це не означає, що неможливо в принципі. Знаєте, що льотчики Красовського вигадали минулого місяця?

— Степана Якимовича? — продемонстрував не забуті ще знання особового складу фронту Хрущов. — Привіт йому.

— Перекажу,— пообіцяв Ватутін, незадоволений тим, що Хрущов відводить розмову вбік. — Так от. Під час танкового контрнаступу Манштейна на житомирському шосе погода була здебільшого нельотна. А сил у нас катма. Як і зараз чи навіть менше. Так вони, чорти, тягачами

підвезуть штурмовики до краю аеродрому, підіймуть хвости на дерев'яних козлах — і шкварять ересами по шосе! Теж, між іншим, у жодних підручниках льотної справи не зафіксовано.

Хрущов засміявся:

— Ну, гаразд, умовив, Миколо Федоровичу. Покажемо німцям кузькіну мать.

ЦК КП(б)У підлягав Український штаб партизанського руху, а Ватутін пропонував і справді зовсім небачене: на відкритих флангах шістдесятої Черняховського посадити в траншеї в обороні поруч з регулярною армією... партизанів.

Переконаний Ватутіним, Хрущов пообіцяв тут же, без зволікань та узгоджень з секретарями ЦК, дати команду Строкачу радіювати наказ про підпорядкування з цією метою генерал-полковникові Черняховському житомирських партизанських з'єднань Маликова, Сабурова, Салая.

І Ватутін, трохи повеселівши, негайно подзвонив командармові-60 з обома новинами.

— Хоч і сердитий на тебе за Драгунського, але пашкріб, Даниловичу, що зміг... Утовкмач Манштейнові, що наш удар на Житомир... так, з твого боку. Дечим штаб фронту тобі ще допоможе. Протримайся!

— Та в німців, слава богу, надвечір якесь затишшя перед бурею. Може, хоч повечеряю всмак раз за дві доби?

32.

То був несподіваний, зовсім не воєнний звук — під бетонним склепінням «Вервольфу» відлунювало мирне гурчання кінопроектора.

Але на прилаштованому навпроти робочого столу фельдмаршала екранчику владарювала не улюблена кінозірка третього рейху пишногруде, рудоволосе дитя Дунаю Маріка Рокк, а війна. Та сама, що беззвучно гриміла поруч з екранчиком на ледве освітлюваній величезній оперативній карті київсько-житомирського напряму.

Фон Манштейн з генералами, які розсілися за ранжиром уздовж довгого стола для штабних засідань, дивився свіжий випуск «Дойче вохеншау», присвячений діям його групи армій «Південь». Щотижневий кіножурнал імперське управління пропаганди доктора Геббельса терміново, спецлітаком надіслало вранці з Берліна для зміцнення бойового духу героїв минулого місяця.

Слідом за заставкою з орлом на земній кулі вдарила духова музика. Берлінський диктор швидким, бадьорим голосом закоментував хронікальні кадри, зняті під Києвом операторами з геббельсівських кінорот. І в мерехтливому світлі з кінобудки карта, де нанесено було удари і кліщі, ожила на стіні поруч з екраном — то впевненим маршем «тигрів» Рауса через розгвалені українські чорноземи, то влучним залпом зенітної батареї, що відрубувала у небі хвоста радянському штурмовику Іл-2 (льотчика розстрілювали аже під парашутом, над нічийною землею), то хвацьким розворотом мотоцикліста, який на ходу, не зупиняючись, передавав пакет оберстові у довгополій шинелі.

— Зер гут! — захоплено вигукнув хтось із старших офіцерів, але на нього зашикали.

Війна виглядала браво, невідпорно, герої місяцями могли бути задоволені і з якості плівки, і з того, як діяли на екрані їхні молодецькі солдати-переможці.

Далі з польових аеродромів злітали ланки «юнкерсів» та «фокке-вульфів». Унизу, під їхніми крилами, з'являлися дніпровські переправи в районі Києва. Довгими шлейфами потягнувся дим понад водою. Ховаються в димах нитки низьководних мостів. Одна за одною летять вниз бомби. Довкруж мостів спалахують вогники вибухів. Дими, пожежі...

Диктор жваво коментував екранні події: «Наше доблесне Люфтваффе знищило всі мости більшовиків через Дніпро. Війська Ватутіна залишено

без постачання. Російський генерал задкує до Дніпра! «Східний вал» найближчим часом буде відновлено!»

Фон Манштейн скептично,— добре, підлеглі не бачать у темряві,— посміхнувся: доктор Геббельс завжди видає бажане за дійсне.

Раптом по бункеру розлігся легенький шелест: на весь екран постав червоноармієць. З багнетом напереваги він біг в атаку. Камера неспішно повела панораму вниз по плакату, доки не натрапила на метрові російські літери, підписані під червоноармійцем.

— «Житомир наш!» — тут же переклав для присутніх оберст Вольф-Гуттен, і сплеснувся дружний регіт.

Але камера не зупинилася, повела панораму ще нижче,— і об'єктив натрапив на здоровенного нібелунга з СС у касці та плямистому комбінезоні. З ріжковим автоматом на випнутих грудях, з приліпленою до нижньої губи сигаретою, він стояв, по-хазяйськи розставивши ноги, під цим великим, на цілу стіну будинку радянським плакатом і глузливо посміхався на всі тридцять два бездоганні арійські зуби.

— Панове, ці недолугі слов'яни завжди були мрійниками! — із сміхом крикнув хтось із генералів, і фон Манштейн, закликаючи до тиші, постукав по столу срібною табакеркою.

Зловісно виглядав на екрані вдруге зайнятий гітлерівцями Житомир: ведуть полонених червоноармійців, закривавлених, побитих; прикладом підштовхують простоволосого старого попа із сплутаними сивими патлами, старий босоніж на снігу, замість хреста у викоті його натільної сорочки хилитається фанерка «Я допомагав бандитам».

Фельдмаршал подумав, що йому зовсім не шкода цих аборигенів, розвелося їх, як сарани, на такому потрібному для німецької нації просторі. І взагалі він прибічник «тактики випаленої землі» рейхсфюрера СС Гіммлера — не залишати жодного незруйнованого будинку, заводу, шахти, жодного неотруєного колодязя, жодного міста, не зруйнованого на довгі роки. Починаючи з Донбасу, він методично проводив цю тактику. Проте навіщо залишати сліди на кіноплівці, навіщо показувати таке слинявому цивілізованому світові?..

За цими думками він прогавив перехід до наступного сюжету, доки з темряви не залунав радісний голос цього підлабузника Пуссе:

— Ви впізнали себе, гер фельдмаршал? Це ви вручаєте залізні хрести в Житомирі!

Хрестів, щоправда, видно не було, бо кінооператор зняв шерегу рослявих танкістів зі спини. Зате можна було добре розгледітися рішуче підняте вгору підборіддя фельдмаршала, який обходив стрій, тиснув кожному руку і приколював на груди нагороди. Демонстрація, звісно, знято було два дублі, з повтором, але нехай. Рейх побачить його таким, яким йому хочеться виглядати,— вольовим, готовим до всього, сильним і владним. Себто людиною, яка не досягла ще навіть зеніту м о г у т н о с т і.

У спричиненому цими кадрами загальному пожвавленні, що м'ячиком застрибало по бункеру, спершу й не розчули, як настирно, мов оса на склі, дзижчить і дзижчить зумер. Поки ад'ютант фельдмаршала не вигукнув:

— На зв'язку Берлін!

Фон Манштейн наказав кіномеханіку прибрати звук. Тепер лише розмірений стрекіт проектора порушував тишу, в на екрані фельдмаршал, беззвучно ворушачи губами, казав щось бадьоре своїм щойно нагородженим звитяжним лицарям.

Однак на грубоносому обличчі оригіналу сплив трохи інший вираз, коли переговорник озвався з Берліна голосом фюрера:

— Що відбувається, Манштейн? Найкращі мої дивізії стають у вас безпорадними! Чим пояснити останні провали під Брусиловом та Малином?

А на екрані, наче на глум, тривало свято житомирської перемоги; фельдмаршал, інспектуючи війська, роздавав направо і наліво осяйні

усмішки та залізні хрести, і ніхто не наважувався зупинити плівку без його команди. Генерал Пуссе навіть встав — він не міг слухати фюрера сидячи.

Проте очі фельдмаршала, спрямовані на полотно, нічого не помічали: він шукав відповідь Гітлеру.

— Мій фюрер! Росіяни кинули в бій нові резерви. І зупинили нас. У мене мало піхоти і головне — танків.

Під ці слова «Щотижневий німецький огляд» закінчився урочистою кодою: у Житомирі на високу вежу повільно піднімають на роликах прапор із свастикою. В апараті проскочив чорний кінцевий ракорд, відтак полотно запульсувало миготючим світлом, і в бункері стало трохи видніше. Манштейн невдоволено змахнув рукою. Стрекіт кінопроекторв негайно вщух, кришталевими райдугами спалахнула багаторіжкова люстра під стелею, і фельдмаршал згадав, що в його бункері повно-повнісінько підлеглих, які мимоволі стали свідками невдоволення фюрера. І хоч вони старанно удавали, ніби нічого не чують (небезпечно бути посвяченими в таємниці влади, навіть випадково), фельдмаршал злим порухом сивих брів наказав усім негайно вийти геть.

Усе це тривало кілька секунд, але фюрер не любив пауз у розмові:

— Чого ви замовкли, Манштейн?

— Я тут, мій фюрер.

Фельдмаршал даремно перечікував, що підлеглі встигнуть вийти: коло броньованих дверей виникла легка пробка, і фюрер швидко, ковтаючи закінчення слів, заговорив, коли у дверях ще юрмилися останні:

— Чуєте? Мені потрібен Київ! Якщо ви не скинете війська Ватутіна в Дніпро, це матиме найфатальніші наслідки для всього Східного фронту.

Фельдмаршал наперед поморщився від того, що зараз скаже. Війна не кіностряпання Геббельса, але зараз він має виглядати вольовим і рішучим, як на екрані.

— У цих слов'ян скоро їхнє свято, мій фюрер. Иордань, водохреще. Я влаштую Ватутіну криваву купіль у Дніпрі.

Гітлера, певно, задовольнив його рішучий тон, і переговорник заговорив набагато м'якше, згадав навіть, що в Манштейна є ім'я:

— Даю вам ще три дивізії, Еріх. І пам'ятайте: у вас за спиною Тернопіль — ворота до рейху.

— Яволь, мій фюрер.

Розмова з Берліном залишила неприємний присмак, і фельдмаршал зігнав роздратування на ад'ютанті — чому досі не розпорядився прибрати геть з очей екран, який затуляє карту?!

А тоді, заспокоївшись трохи, викликав начальника штабу та оберста абверу Вольфа-Гуттена.

— Панове! — у голосі командуючого оголилася сталь. — Гранично активізуйте розвідку. Авіа, радіо, агентуру! Пустіть їм у тил білих привидів! Десятками диверсійних груп перекрийте всі дороги в тилу більшовиків. Робіть що хочете, але я повинен знати кожну нову думку Ватутіна!

33.

Коли бронезам Петров, якому Ватутін щонайсуворіше наказав знайти зниклий з Дарниці дивізіон САУ, в пошуках самоходок дістався 60-ї армії, перше, що він побачив на польовому СП генерал-полковника Черняховського, було засмучене обличчя особистого кухаря командарма.

У білій куртці поверх гімнастерки, у накрохмаленому ковпаку, з рушником, перекинутим через руку, нестройового, обозного віку чоловік стояв за високою спинкою старовинного крісла з різьбленими левиними мордами на бильцях.

Ну ж Черняховський, подивувався бронезам, усе в нього не як у людей. І де тільки його квартирмейстери й розшукали в лісовій глушині цей уламок давноминулого панського побуту?

Черняховський у розіпнутій крутими грудьми хутряній безрукавці

потопав у кріслі навіть попри свою показну статуру. На яскраво освітленому СП пахло чимось невимовно смачним, довоєнним, чого не анюхаєш у военторгівській їдальні штабу фронту. Проте командарм недбало копирсався виделкою у поставленій перед ним страві: його зараз більше цікавила телефон.

Порушуючи, на жах кухаря, строгий порядок сервірування, командарм потягнув апарат за шнур, порозсував ним тарілочки до перекуски, фужери, ножі, серветки, любовно вирізані зубчиками з бязевого простирадла. Густим баритоном наказав трубці шандше за'язати його зі штабом правофлангової дивізії, а тоді задумано зажував.

Не помічав, що і їсть. Чим засмутив старого кухаря остаточно. Мало того, що вечерю наказано накрити на робочому столі й у такий час, коли пристойні люди давно сплять. Так і не їсть же до пуття, весь час позирає на телефон, ніби він кудись утече. А їжа, як жінка, любить до себе увагу.

Командарм сидів боком до бронезама, який з тупотом струшував сніг з валянок на картату постілку коло дверей та лише цим і привернув увагу господаря СП.

— А, Петров? Здорово, брат. Давненько не бачилися.

Черняховський жестом наказав кухареві присунути другий стілець і повернувся до бронезама:

— Що це на тобі, тезко, за чудернацька форма? У кавалерію перейшов?

Поверх кожушка розміром для півпарубка та генеральської папахи Іван Іванович Петров був обв'язаний старомодним, із золотим позументом башликом, збереженим у нафталіні ще з громадянської. Бо хирляве тільце бронезама вельми потерпало від щонайменшого морозу.

— Не вечеряв ще? — Черняховський досить скептично спостерігав, як той задубілими пальчиками з мукою розпускає на башлику вузол, запушений інеєм. — Сідай, заправимося.

Петров для церемонії потоптався, хоча апетитним пахом йому з порога млоїло ніздрі, напрямки, здавалося, за'язані з порожнім шлунком. І вмостився нарешті на зависокому для нього стільці теж якогось старопанського походження.

— Кухар у мене, брат, знаєш, який? Пальчики оближеш, а на закуску язик проковтнеш. З «Метрополю»! Чи з «Націоналю»? Правду кажу, Самсоне Порфировичу?

Кухар розплився від похвали побабченим обличчям, але не став уточнювати:

— Приблизно.

— Тим паче.

Черняховський і помилку вмів обернути на славу своєї армії.

— Послухати тебе, Іване Даниловичу, так у тебе все найліпше на цілому фронті,— сказав Петров високим півнячим голосом.

— Аякже! Не знав? — із щирим здивуванням реготнув Черняховський і наказав кухареві: — Дай-но ж гостеві... ну цього, як його?

— Вульгаріс-пікант!

Кухар зрадів, що високу увагу генералів нарешті звернуто на пахучий плід його фантазії. І пояснив недбало, як роблять справжні майстри, що знають собі ціну:

— Деруни, звісно, вульгаріс. Але — соус... Соус — пікант! За особливим рецептом. З рейнським вином, з грибками-с. Я миттю!

Він метнувся у другі двері, за якими, певно, були на СП інші приміщення, і врочисто вніс тарілку, накриту ще одною, перевернутою:

— Щоб дух не тікав.

Артистично-округлим рухом лівої руки зняв горішню тарілку, а правою, підставленою лопатою під низ, ковзнув понад самим столом і зугарним вихилясом поставив перед бронезамом щось рум'яне, духовите, притрушене небаченою о цій порі зеленню, з кокетливим зеленим гребінцем-фонтанчиком петрушки посередині.

— Ну? — Комвндврм велично, ик маршальський жезл, підиіс аиделку. — Де ще тебе твк ивгодують?

— Мені б продукту справжнього, я б таке, таке... — Кухар сяяв од атіхн. — З тушонки де-волий хіба ж...

Та комвндарм перерввв кулінарні мріяиия:

— Хлюпии, Порфировичу, білоголової. Людина ж з морозу.

Кухвр протер рушииком різьблену, з іскрою криштвлеву чврку і, відставивши мізинок, одним цілким иахилом темно-зелеиої пляшки налив рівно на три чаерті «Московської особливої».

— Крвсиао живете, братове! — вигукнув бронезам.

Набраашись духу, він вицмулив горілку. По-жіночому, дрібними ковточкамн, покривася ааіть.

Кухвр чемно, бочком вийшов, а бронезам тепер, опісля апетитиих крвпель, без церемоиій, з виделкою та ножем ивпереааги накинувся на «аульгаріс-пікант», наче на першу траншею противника у штиковій атаці.

Та не астиг він докінчитн рукопашної, як на столі нзстирно зазумерив телефон. Комвндарм, мало ие перекинувши тзрілки з недоїденою вечерею, схопив трубку.

Жартівливий аираз, з яким аін щойно теревенив, сповзав з його вродливого обличчя, відкриваючи іншого Черняхоаського — гарячого, швидкого, нетерплячого:

— Без паніки. Сусід зліва підтримає аогнем, накажу.

Петров зрозумів: щось скоїлосн. Але заважати розпитуваннями не ства, лише з жалем аідклав виделку.

Черняховський ліктем відсуиув тарілку, дістаа із шухляди письмового столв карту. По телефону за'язаася зі штабом корпусу і двома-трьома навідними запитаниями швидко зиайшов підтримуючу артилерію, суворо наказав не шкодувати вогню, бо сусідові иенереливки.

Бронезам мимоволі замилуааася ним. Він узагалі грішив уподобвиним до всіх танкістів, а комвндарм-60 перший, найважчий рік війни пройшов командиром тaнкоаої дивізії, у сорок другому командував уже твикоаим корпусом, щоправда, лише даа, здається, місяці, червень — липень. А тоді Ватутін за скрутних обставин на Південно-Західному ще фронті несподівано висунув на Військоаій раді молодого 36-річного комкора на 60-ту. Не побоився майже відрвзу, без тривалої пересвдки з комдивів (бо два місяці на корпусі хіба строк?) — і на командуаання врмією. Та обстояв свій вибір перед Ставкою, де ці сумиівн й аисловлюаалися.

І не помилився.

Але головне полягвло в тому, що потвйки, а глибнні сміхотливої, а проте делікатної та аразливої душі, бронезам заздрив командврмові-60.

Заздрив усьому, чого йому брвкувало в собі самому: зростові, смаглявій чолоаічій невідпорності, густій, иеприборкуааній чуприиі, шляхетності, що билв в очі, хоча Черняховський був не з якихось твм принціа кроаі, а з-під пічки з твргвнвми, із звичайнісіньких позіа — син звлізничника а Умані, мало ие стрілочника. Дивувався з тої особливої, трохи недбалої фрвнтуаатості, з якою той робив усе,— носив папаху, курив, розмовляв з иачальстаом, віддавав наказн, галантно бесідуаав з дівчатами-телефоністками, коли вж пищало гарикиути за очеаидве недбальство. І люди, нв диво,— бронезам не рвз сам бвчив — підкорялися цій манері охочіше, аніж крику, мвтюкам на три поверхи, вимахуввнню перед носом пістолетом, і душі не чули за саоїм командармом. А що аже аоюавти аміє — тут Ватутін правий на всі сто.

Закінчивши коригувати дії військ («От що значить, коли аійна стає побутом,— подумав Петров. — Наачила воювати навіть між другим і чвком»), Черняховський згадаа нарешті про присутність на СП представника Військоаої ради фронту, а бронезам приїхав саме в твкій якості:

— Ну, Ватутін! У воду він дивиться, чи як?!

— Що маєш на оці? — Петров витирав губи сераеткою з постільної бязі.

— Німець ніби чув його попередження на Військовій раді! Оно доповідають,— він кивнув на телефон,— знову розпочав наступ, холера. Навіть не злякався ночі та заметілі.

— Заметіль йому зараз мутер рідна! — із сміхвми відгукнувся Петров, почуваючи солодку ситість в усьому одігрітому тілі. — Ватутін сам збирався до тебе, та болячка не пустила. Послав мене.

— Ну, заміна, прямо скажемо... — Черняховський прицулив жагуче каре око на сміюна бронезама, який шукав цигарки у бездонних, по лікоть кишенях темно-синього діагонвлевого галіфе з генеральськими лампасами.

— Дрібнувата? — пирскнув Петров.

Готовність, яку він виявив у кепкуванні з власної персони, виказувала людину розумну, впевнену в собі.

— Усі ви, командарми, однакові. Прислав би тобі бронезам з резерву танкову, скажімо, дивізію, розсипався б зараз солов'єйком.

Він зауважив, що Черняховський не сприйняв іронії, так йому недовго й образитися, і сумирно присунув до командарма видобуті з кишені цигарки:

— На бога війни. З мого НЗ!

«Богом війни» схильний до лапідарних формул Сталін називав артилерію.

На трохи пом'ятій пачці бронезама намальовано було стулені, як багатоствольний міномет, цигарки та стояв напис: «Пушки». Сорт курива був предметом гордості Петрова, оскільки офіцерам у штабі видавали «Нашу марку», а у військах — взагалі пачковий тютюн.

— «Танкістських», звичайно, наркомат Мікояна для тебе ще не придумав. З махри... — Черняховський недбало відсунув бронезамову артилерійську пачку. — Я, вибачай, до своїх звик.

Він добув з шухляди московське диво — чорну, з золотом та зеленню коробку «Герцеговини Флор» («І тут хоче, щоб його було зверху, ну ж і Йван Данилович! — подумав із заздрістю Петров. — Та таке ж, кажуть, палить сам Верховний»). Дмухнув у гільзу, щоб не нвістися, бува, тютюнових крихт, і неспішно заломив її посередині теж якимось особливим дженджуристим робом («Треба буде спробувати»...).

Чиркнув трофейною запальничкою «Імка» («Заправлена авіабензином — полум'я чисте, ясне») і дим випустив теж по-особливому — так, що колечко пішло навздогін за колечком. («Ну, такого тобі в житті не доскочити»...)

— Вип'єш іще? — став над бронезамом з пляшкою в руці.

— О, ні! — Петров сквапно приклав долоню до запалого живота. — Місця нема. Літраж не той.

Черняховський вихилив чарку одним духом, наче відкрив стравохід і влив її просто у шлунок (бронезам захоплено зойкнув у душі). Крякнув, закусив затяжкою «Герцеговини» і промовив:

— А плутає ж лисиця манштейнівська, скажи? Четвертий раз на місяць міняє напрям удару.

— А в нас до наступу п'ять діб... — скрушно похитав Петров голеною головою.

І раптом зробив такі страшні очі, що прямодушний Черняховський уп'явся в нього з тривогою. Натішившися цим видовищем геройського зразка для наслідування, бронезам мовив заклопотаним тоном:

— Усе забуваю тебе спитати: ти, Іване Даниловичу, анекдот про себе знаєш?

— Анек-дот? — смоляна брова Черняховського підскочила вгору: це про нього анекдот, посміховище?!

Петров, розтягаючи насолоду, спробував і собі випустити дим по-черняховськи, кільце в кільце.

Та нічого, звичайно, не вийшло. Бачачи, що довів командарма до певного градуса кипіння, за яким жарти небезпечні, почав спроквола:

— Значить, так. Жуков доповідає Верховному: так, мовляв, і так, генерал Черняховський... Ти тільки ж не ображайся.

— Ну?

— Генерал Черняховський спить,— вибачай,— з усіма підряд докторками та телефоністками.

Кравечком хитруватого ока Петров стежив за реакцією командарма, який округлив зіниці та закрутив густочубою головою.

— Я ж попереджав: анекдот є анекдот... «Так що робити будемо, товаришу Сталін?» — питає Жуков.

Петров удав, що, роздумуючи, крутить в руках знамениту люльку. А відтак блиснув очима та мовив з перебільшеним грузинським акцентом:

— «Завыдоват будэм»!

І завів реготи перший, як нерідко роблять люди із смішливим, легким характером.

Командарм спохмурнів на хвильку, не знаючи, як повестися. А потім і сам зайшовся — голосно, смачно, як робив усе:

— От паразити! Вигадують же...

— Вигадують?!

Петров невинно пустив оченята під лоба, і спробуй-но второпай, що єхидна-бронезам має на оці — безіменне авторство чи реальне підґрунтя?

— Та щоб повз такого красеня з геройською зіркою хоч одна жінка, яка себе поважає...

Блискавично схмарнілий командарм знову набичився й зненацька вдарив у всі калібри:

— Ватутін прислав тебе оце й перевірити?

Люто так, із зведенням брів до складки на переніссі.

— Ну, ти даєш! — щиро здивувався Петров з командармової нежданої тугуватості. Але новий захід у піке на командарма не відбувся — на ріжечку стола різко, вимогливо задзвенів другий телефон.

Розсерджений Черняховський рвонув трубку:

— Я! Ну, я! Перший!

Обличчя його напружувалося. Притиснувши трубку до вуха твердим генеральським погоном, командарм висунув шухляду, вийняв воронований пістолет ТТ, перевірив обойму і недбало опустив у кишеню галіфе. Потім з іншої, в самому низу, тумби дістав німецький голоствольний парабелум, розстебнув нижній ґудзик на кітелі та засунув парабелум за брючний ремінь.

Жарти застрягли Петрову в горлянці. Командарм перемахнув СП і крикнув у другі двері:

— Охорону та штабних до зброї!

Бронезам зрозумів: десь, певно, зовсім кепсько.

Черняховський зірвав з цвяха шинелю, насунув на брови смушеву папаху.

— Поїхали, швидко! Прорив на флангзі.

І заходився розсовувати по кишенях шинелі запасні обойми.

Петров дрібним кроком перебіг бліндаж, з наскоку встромився в кожушок. Хотів був обв'язатися башликом, але заплутався. Вилаявся й пожбурив башлик на долівку.

Вогонь гасниці рвонувся вбік, коли вони вискочили в нічну заметіль, забувши прикрити за собою двері СП.

А на столі безперервним дзеленчанням розривався телефон ВЧ.

34.

— СП шістдесятої не відповідає, товаришу командуючий! — доповів ад'ютант, застромивши голову в двері.

Ватутін, вкритий до підборіддя, лежав у ганьчірі коло вузла за'язку. З учорашнього дня він зовсім втратив голос. То ледь розбірливо сипів, то хрипів ведмедем. Військлікар, який не чекав ускладнення недуги,

поствив діагноз: лорингіт, професійна хвороба викладачів та лекторів. Його пацієнт знайшов у собі сили пожартувати.

— І командирів? Виявляється, лікарю, голос командуючим потрібніш, ніж голова.

Власне, то він тільки хотів так сказати, а що вийшло в здушеному шепоті — хтозна. Та старенький військлікар все одно недочував.

А сьогодні командуючий і зовсім зійшов з голосу.

— Шукайте Черняховськ... корпусах... і...

Він висунув руку з-під кожуха та вказівним пальцем постукав по овчині, немов телеграфним ключем.

— Зрозуміло, Миколо Федоровичу. З'єднаємо по Бодо.

Коли ад'ютант безгучно вийшов, хворий узяв планшет з табуретки, яку Трохимович завбачливо присунув до узголів'я, щоб не вставати, і заходився розглядати під целулоїдом карту правого крила свого фронту.

Хоч круть, хоч верть, усе говорить за те, що почав затягуватися новий вузол — Коростень. І начштабу Боголюбов, здається, має-таки рацію: напевно, там Манштейн рубатиме нові двері на Київ.

35.

— Назад! Назад!! — провалюючись у замети, Черняховський біг до бійців, які по одному, по двоє вискакували з окопів і нишком повзрали у тил.

Поки вони їхали з СП командармовим «доджем три чверті» (машини охорони і штабних загубилися десь по дорозі), становище на фланзі ускладнилося ще більше. Друга траншея нашої оборони вже стала першою.

Уздовж шосе, прикрившись заметіллю, німецькі танки й піхота наступали нахабно, просто в лоб: відчули перед собою відсутність протитанкової артилерії. І коли в траншеї захлинувся останній станковий кулемет,— командарм устиг почути це на власні вуха,— бійці й не витримали, злякалися лишитися сам на сам з танками.

Черняховський розгледів, що між ними хтось метався з піднятим угору пепешем, намагаючись зупинити відступ.

Уперше після училища юний лейтенантик (а він і командував тут) вскочив у таку халепу. Але збагнув, чим загрожує йому самочинне залишення позиції ротою, і вжахнувся. Якщо застосують страшний, немилосердний наказ Сталіна № 227, зостанеться хіба що згадувати матір рідну. Він умовляв, наказував, благав, крадькома змахнув кулаком безсилу сльозу, але стрілянина зчинилася така, що ні благань його, ані команд ніхто не чув. І лейтенантик, сам здивувавшись раптовій рішучості, дав понад головами відступаючих попереджувальну чергу з автомата.

— Відставити!!! — здалеку почув він страшний голос. — Я командуючий армією! Всі назад!

Лейтенантик опустив пепеша та осів у сніг: от вона, божа кара...

Але впевнений голос, що матеріалізувався з пітьми й заметілі, витверезив його людей. Нерішуче, оглядаючись, але стали повертатися до своїх окопів.

— Хто такий? — підскочив командарм до лейтенантика, який підвівся вже на ноги і для чогось обтрушував сніг з куцої шинельки.

— Командир третьої роти, товаришу кома...

— Ану, за ними! — наказав командарм, але тут же додав м'яким, мирним тоном: — Командуй, командуй, хлопчику.

На радощах лейтенантик рвонув що було духу, але Черняховський зупинив:

— Пляшки із запалювальною рідиною є?

— Є, є!

— Готуй. І не бздо!

Пригнувшись, він побіг уздовж траншеї та заспівував дзвінким, пацвиячим голосом: «Си-лухай мою-ю коман-ду..»

«Понасилали, твою мать, шмаркачів, а ти воюй!» — лайнувся Черняховський і зістрибнув у траншею. І яка все-таки мерзота війна, зелену пацанву доводиться посилати на забій...

Присвітивши кишеньковим ліхтариком, пристебнутим до гудзика шинелі, він побачив, що біля «максима» і кулеметника, і другого номера вбито. Влучив осколковий снаряд, але кулемет цілий і цинковки із стрічками ще є.

Він швидко відтягнув убитих за ноги до ходу сполучення. Липкими від крові руками закрив очі. Щоправда, другому номеру лише одне — ліве. Бо праве, вивернуте з очниці, мокрою кулею теліпалося по щоці на кривавій мотузці. І від цього жахного видовища, яке командарм побачив у плямі світла з ліхтарика, від спрямованого на нього кружальця блакитної рязанської зіниці, що, мертва, здалося, з докором дивиться ще на нього людським поглядом, Черняховського пойняла така ненависть до призвідників цього лиха на його землі, що він прикипів до ручок «максима» і не відпускав гашетки, доки не затерпли пальці. Лише тоді обтер їх від крові об полу шинелі.

Бронезам Петров, який ще від машини не встигав за гінким командармом, спіткнувся, впав у сніг вже біля самої траншеї. Він почув, як зненацька ожив кулемет, і навкарачки поліз на звук.

То тут, то там, підохочені «максимом», забумкали гвинтівочні постріли — незграйно, безладно, та дедалі прицільніше, залпами. Долинули уривки якоїсь рішучої команди, викрикуваної юним, ламким голосом,— і вдарила бронебійка, виявляється, знайшлася й вона.

Цокотячи зубами від холоду, Петров звісив голову в траншею:

— Живий хтось є, браття-слов'яни?

— Де тебе носить? — відгукнулася траншея голосом Черняховського.

Петров плюхнувся поруч, на другий номер. З правого флангу зататакав ще один кулемет.

— Стріляти на генеральських харчах не розучився? Ану, заміни мене, руки затерпли.

Черняховський поступився Петрову місцем біля кулемета. Але ледве той випустив дві-три черги, тут же вхопив ручки назад:

— Стрічку, тезко!

Бронезам вправними рухами перезарядив кулемет.

Довгими чергами командарм уміло відсікав ворожу піхоту від танків. Невидимі в темряві бійці, збадьорені і цілковитим спокоєм командарма, і цим його гарним стрілецьким прийомом, почали вилускувати німців з цепу прицільними пострілами, і, незважаючи на перевагу сил, атака затупцювала на місці.

Коли ж наспіла охорона разом із штабними і лави оборонців подвоїлися, гітлерівці взагалі залягли під вогнем.

36.

Одначе перепочинок тривав недовго — цигарок навіть не встигли докурити до фабрики.

Нова хвиля наступаючих підняла ззаду залеглий цеп, підштовхнула вперед. Досі око ледь розрізняло його на снігу — німців було зодягнено в білі маскхалати. Але тепер, коли пішли вони на повний зріст, їх побачили, почали стріляти.

Пахкнула ПТР. Бронебійник, певно, довго виглядав і цілився, бо з першого ж пострілу влучив у бак бронетранспортера. Зайнялося пальне, і на полі бою стало трохи видніше.

— Ура! — загорлав зовсім поруч лейтенантик. — Це я гада цокнув, товаришу командарм, я — лейтенант Сидоркін!

«Пацан»... — усміхнувся Черняховський і віялом полоснув з кулемета по автоматних спалахах, що перебігали з кінця в кінець перед ним, означаючи в темряві цеп. Коли його «максим» замовк і стало чути гвинтівочні виляски та тріскотняву ППШ охорони, спалахів помітно поменшало — отже, влучив.

— Іван, сдавайс!!

Металевий голос розлігся раптом над сніговою рівниною, і бронезам аж зойкнув дзвінким реготом:

— Звідки, тезко, фріц знає, що ми з тобою тут?!

Лейтенант відповів осатілюючою рвиетою. Петров розгледів на другому бронетранспортері офіцера з рупором.

З німецькою методичністю той підносив час від часу до губів рупор, витуркував свій заклик до Іванів і жерстяним голосом викладав по пунктах, які золоті гори гарантує німецьке командування за «сдавайс».

Петров давно намацав на дні траншеї покинуту кимось гвинтівку і зараз, не перестаючи подавати стрічку, підчепив ногою за ремінь і тяг гвинтівку до себе.

— Глянь-но, Іване: скільки тримаємося? — запитав Черняховський, не відриваючись од кулемета.

Петров сірником підсвітив годинник.

— Десь годину з лишком.

— Не міг у розвідників розжитися хронометром з фосфором. Вояка... — не втримався пустити шпильку Черняховський. — Ну, живі будемо — подарую!

А Петров уже був подумав, що на полі бою командарм забув джеиджуристі штабні замашки. Та на ядучу відповідь не було часу: бронезам зрадів неймовірно. Він подужав нарешті силовий маневр ногою, підтяг гвинтівку і помацав. Самозарядка! Рідненька, зразка сорокового року. З повнісінькою обоймою!

Відчуваючи в душі ніжність, мов до живої істоти, він потихеньку поклав самозарядку на бруствер поруч себе і навіть погладив відполіроване чужою щокою ложе.

— Патрони ще є? — кинув через плече Черняховський.

— Кінчаються.

Командарм одразу ж став бити короткими, злими чергами. «Економить»,— з похвалою зауважив про себе Петров. Без усякої команди так само, чергами на кілька патронів, почав строчити і правий кулемет.

— А тямущі бійці в цього шмаркача-лейтенантика! — вигукнув командарм. — Шкода їх, довго не протягнемо.

Він бачив, що танки, за якими короткими перебіжками просуваються групки піхоти, наближаються невблаганно.

— Іван, сдавайс! — прогугнявив рупор десь недалеко, і Черняховський з люттю сплюнув.

— Ет, жити нам, тезко, хвилин десять, щонайбільше п'ятнадцять-двадцять... — Петров відірвав останню цинковку і зітхнув.

Заправив стрічкоприймач та з серця двигнув кулаком по кришці із защіпкою:

— Ми з тобою не доляялися, та, бач, помирати треба!

— Гайда краще до лейтенантика, покійничку. Врукопашну підемо.

Черняховський вивишпорив у підбрустверній ніші лимонки, перекинув кілька гранат бронезаму:

— Себе на той світ не відправ, пам'ятаєш іще, танковий вовк, що Ф-один дає осколки на двісті метрів?

— Ну, ти зовсім мене за солдата не маєш! Зачекай. В мене на цім світі є ще одне діло.

Петров прилаштувався до самозарядки, відчув щокою її надійний холодок. Заплющивши ліве око, довго цілився, затримав дихання і...

Офіцер спершу випустив рупор, а затим і сам беркицьнувся через голову з бронетранспортера.

— Бачив? Отак! А ти кажеш: шістдеся-ята...

Петров дуже точно схопив хвалькуватий тон командарма-60 і, задоволений собою, мерщій кинувся до комроти.

За поворотом траншеї він почув, як позаду замовк командармів «максим».

«Зивчить, усе»,— засмутився, біжучи, Петров, перечіпаючись за

вбитих на дні траншеї. Але — не аідчув страху зв себе. Лише жаль, що не встиг сказати Іааноаі Даниловичу чогось душевного, без баламутських наскоків. І вже не астигне.

Черняховський сердито зиркнув на застряглу зненацька. немоа кулемет подавився, стрічку. Порожня. Стріляні гільзи мідною гіркою дзвеніли в нього під ногами.

Все.

Зозла аін копнуа носаком порожню цинковку, ніби аона була винна а цій ідіотській безвиході.

Відгорнувши полу шинелі, дістаа ТТ. Зняа із запобіжника і став чекати, доки наблизяться німці.

Ні, не все. Живим не здамся.

Лейтенантик, наче переломлений у попереку, з нахиленою апеpед головою, щодуху біг по ходу сполучення — передаав тим, хто лишився ще живий, розпорядження командарма на рукопашну.

Кулі щебетали понад ним тим різким, занудним тьохканням, аід якого холоне в печінках.

Не долетівши до переднього краю метрів з тридцять, поруч плюхнувся снаряд. Хлюпнув землею в обличчя, розтрощив якусь дереаину, і лейтенантика хряпнуло улзмком по зігнутій спині.

— Готуй гранати! — заслаблим враз голосом просичав він.

Далі доаелося бігти на повен зріст, бо після удару пригнутися було ніяк.

У замілкій траншеї каска небезпечно аивищувалася понад брустаером, і лейтенантик картаа себе, що ранком пожаліа потомлених бійціа, не примусив довбати мерзлу землю до повного профілю. Знаа би — сам гриз зубами.

Його адарило по касці, проте осколок буа, пеано, при кінці льоту, пальці намвцали лише вм'ятину на холодному металі. Досліджуючи на бігу шкоду, аін і не помітиа, як з-за поaороту трвншеї нвлетів на командуючого армією.

— Ваш наказ аико...

— Цить! Чуєш?..

Командарм стояа чомусь коло протилежної від німців стінки траншеї.

— Неначе шум ззаду? Га?..

Лейтенвнтик витягнуа з коміра шинелі доагу шийку, прислухався. На чолі його ансіа клаптик шкіри, з-під нього сочилася кров, але він не помічав поранення.

Підбіг задиханий Петров, забідкався, що за молодими ногами комроти не ажженешся. Але, зупинений командармом, він теж став напружено вслухатися.

Проте, крім відразливого гуркоту танкіа, що ближчав і ближчав, а також глухих ударіа лимонок...

— Ні, здалося. — Командарм анлаявся. — По місцях.

Під кулями аін анбраася вже на брустаер і гучно, з переливами загорлав:

— Слу-ухай мою команду-уу!

Розаиднювалося. Німці темніли на снігу вже зоасім близько. Тепер вся надія на шандкість і злість рукопашної.

І...

Раптом ззаду гримнуло, загупало, ззмолотило.

«Ура», яке призначалося для останньої, передсмертної контратаки, привітало зоасім інше: загорівся найближчий «тигр». За ним другий. І зліва, на горбку, ще...

Через голови оборонців по танках били та били гармати.

Проте лейтенантик лише очманіло аодив очима і розмазував на обличчі щасливі сльози з кров'ю.

Черняхоаський перший прийшов до тями:

— Бачиш? А ти боялася! — І штовхнуа лейтенантика під бік.

— Т-так чв... чверть ро... оти залишалося, т-тарщ командарм. А німців, мабуть, батальйон! З т-танками.

Петров вийняв бездоганно випрасувану хусточку і став промокати йому кров на чолі.

— Оголоси мою подяку людям. І собі,— сказав Черняховський. — Представиш до нагород. Усіх — і живих, і мертвих!

Лейтенантик, спалахнувши від похвали, стрімголов кинувся з новиною до своїх, забув навіть, що спина болить. Командарм крикнув навздогін:

— Не переформуванні будеш — проведи з людьми заняття на танкобоязнь! Чуєш?

Від кулеметного кожуха в морозяне повітря піднімалася пара — вода звкипіла. Звуки бою подалеміли, самохідки переслідували ворога аже біля лісу.

Черняховський втомлено притулився плечем до мерзлої стінки траншеї, понишпорив у кишенях і попрохав:

— Іване, дай курнути. Забув свої на СП.

Петрова не тягло чомусь на вїдливі слова. Хоча сам бог нібн велів поміркувати зараз про бронебійні тютюнові якості «Пушок» порівняно до слабенької «Герцеговіни Флор». І про те, звідкіля деякі люди дістають у лісовій глушині ці московські витребеньки. Не інакше краля якась завелася в военторзі?

Але м'яті свої «Пушки» він простягнув командармові без єдиного слова.

Черняховський поглянув на нього з підозрою: невже бронезамовий язик примерз у собачому холоді? Самому йому було нестерпно жарко. Скинув шинелю, зняв хутряну безрукавку та подав Петрову. Той, відмовляючись од командармової ласки, замахав руками.

— Бери, бери. Як-не-як, представників фронту належить довезти до штабу живим.

Власне ж його спина прагнула, як кожух «максима», і командарм жбурнув шинелю у сніг.

Відтак з форсом, щиглем вибив цигарку з-під низу пачки, округлив закипілі, покусані губи і звично дмухнув у гільзу.

«А справді ж, ми таки живі, трясця їхній врійській матері... — Тепла хвиля підступила раптом до горла бронезама. — Авжеж, живі, раз Данилович повернувся до своїх штучок-дрючок»!

Перш ніж заломити гільзу «по-черняховськи», командарм підморгнув хитрим оком:

— Не долаялися, кажеш? Тільки Ватутіну, тезко, ані мур-мур. За оцю партизанщину двох генералів сім шкур спустить.

37.

Рулончик телеграфної стрічки здригнувся, і чергова по фронтовому вузлу зв'язку єфрейтор Лютин прожогом кинулась у вагончик доповісти хворому командуючому:

— Черняховський на зв'язку.

Ватутін сів, опустив з койки ноги у плетених вовняних шкарпетках. Удень Трохимович злітав на харчоблок і наснпав у них сухої гірчиці. Ступні пекло, як у духовці, але доводилося терпіти.

Ватутін розумів, що по телефону його зараз, осиплого, просто не зрозуміли б, запалених зв'язок ледве вистачило, щоб сяк-так просичати дівчині:

— Спитай... прорив... як?

Лютин хутчіше, ніж він чекав, повернулася із шматком паперової стрічки з великими телеграфними літерами. Стрічка заковзала в нього між пальцями на підлогу.

ДОПОВІДАЄ ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ = РАПТОВИЙ ФЛАНГОВИЙ ПРОРИВ СТИКУ СУСІДОМ ЛІКВІДОВАНО КРП ВЖИВ ЗАХОДІВ УКРІП-

ЛЕНИЮ ТАНКОНЕБЕЗПЕЧНИХ НАПРЯМКІВ КРП СПАСИБІ ЗА ПІДМОГУ ПРИЙОМ=

Скривившись, Ватутін, щоб промочити горло, одпив з кухля гіркого варива з трав і захрипів раптом ведмедячим профундо:

— Де Петров?

Дівчина обпалила його здивованою блакиттю очей і в черговий раз побігла до Бодо, забувши причинити двері.

Командуючий чув, як вона віртуозно вистрелила ключем запит,— ну, чисто кулеметна черга,— і як у відповідь застукотів друкуючий пристрій телеграфу.

Біля його вовняних шкарпеток виростав на підлозі цілий ворох покрученої кільцями телеграфної стрічки.

ПЕТРОВ БІЛЯ АПАРАТА ПРИЙОМ=

ЯКА ЩЕ ПІДМОГА?=

П'ЯТИЙ ДИВІЗІОН САУ-200 ЗНАЙШОВСЯ ТУТ ГОДИНУ ТОМУ=

ЯК ТАМ ОПИНИВСЯ?=

КОМДИВ ЧЕРНЯХОВСЬКОГО ВКРАВ У ДАРНИЦІ З КПП САМОЧИННО ПОСИЛАЮЧИСЬ ОСОБИСТИЙ УСНИЙ НАКАЗ КОМАНДУЮЧОГО ФРОНТОМ КРП СМУЗІ ОБОРОНИ ДИВІЗІЇ ВМІЛО РОЗТАШУВАВ САУ ВЗДОВЖ ДОРОГИ І ЗУПИНИВ ТАНКИ З ПІХОТОЮ ПРОТИВНИКА ЩО ВКЛИНИЛИСЯ СТИК АРМІЙ ЧЕРНЯХОВСЬКОГО І ПУХОВА НА ПІВДЕНЬ ВІД КОРОСТЕНЯ=

ОГОЛОСИТИ ПОДЯКУ ЛІКВІДАЦІЮ ПРОРИВУ КРП ПОКАРАТИ САМОЧИНСТВО=ВАТУТІН=

КАРАТИ НІКОГО КРП КОМДИВ СМЕРТЮ ХОРОБРИХ=ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ=

38.

Рано-вранці, ледве сонце, закосмачене морозом, вибралося над ліси, важкі криті грузовики буксували в заметах.

— Засядеш, твою нвліво!

У старшини з регулювальними прапорцями в руках зацукровані памороззю вуса здавалися геть сивими, так почервоніло від люті товсте обличчя. От-от наспіє начальство, а машини ще борсаються по черево у клятих кучугурах снігу.

— На узлісся викручуй, кому кажу?!

Головна у колоні машина, проорявши глибокий, в колесо, слід, вибралася нарешті в лісок, яким поріс відлюдний вибалок. З-під брезентової запони кузова, помальованої білою, під сніг, фарбою, посипалися, як горох, зв'язківці. Повідмотували з котушок дроти і заходилися, обвалюючи з гілля цілі лавини снігу, закидати їх на дерева.

Скоро сосни обснувало чорним павутинням антен, а зв'язківці накидали на дахи машин камуфляжу з нарубаної глиці та зникли у своїх брезентових схованках так само швидко, як і з'явились у цих глухих перелісках, що тяглися правим крилом ватутінського фронту на багато кілометрів аж до Коростеня.

Міцнолиций капітан з танкістськими погонами лишився сам-один посеред розосереджених на узліссі машин і, не маючи інших можливостей зігрітися, люто бив себе навхрест, під пахви руками.

Прибуле начальство він упізнав здалеку. Од всюдиходів, що зупинилися під гіркою, попереду виступав сам командуючий фронтом у супроводі начальника фронтової розвідки. За ними, накульгуючи на ногу, ледь устигало грізніше й безпосередніше для капітана начальство — командарм Рибалко з поліруваною ковінькою.

Капітан, наскільки дозволяли м'які валянки та сніг, що не припинявся з позавчора, відкарбував кроки навстріч:

— Начальник вузла зв'язку третьої танкової армії за вашим розпорядженням...

— Вільно, капітане,— перерааа рапорт Ватутіи. — За'язои достааили, як иаказано? Дальиьої дії?

— Таи точно! — аиструнчився иапітаи.

— До брусилаіського угрупоаания Манштейна дістанете?

— Уже підстроїлися, товаришу командуючий фронтом. Чути, немоа із сусіднього села.

Капітан пірнуа під брезент і наказаа:

— Азархін, наауинники!

Чиясь рука аідхилила запоиу та подала зсередини доагий шнур з парою наaушииия иа залізному обручі. Ватутіи засуиуа один з иих під шапиу, заплюсиотіла морзяниа, і аіи почаа поаторюаати:

— Крапка. Тире. Три крапии... Пеаеи, иапітане, що це з Брусилоаа?

Начзв'язиу приилався до другого иавушииия і сиазаа упевнено:

— З даадцять п'ятої таниоаої днаізії фон Шелла. Там меткун один сотнями знаиів ліпить.

— А аоин таоїх теж пізнають за почериом? — спитаа Ватутіи, хоч і добре знав, що иа цьому, зрештою, й забазоавио фронтовою розвідиою всю операцію.

— Як штик! — образиася иапітан. Але тут же схаменуася: — Таи точно, тоаарншу иомандуючий,— професія.

Коли, хрумтячи сиіжком, аідійшли до асюдиходіа, Ватутіи заериуася до Рибалка:

— Ну? Зрозумів тепер, нааіщо аиилнкаа радіостанції таої під Коростень?

— Де вже иам, теминм... — пробурчаа бронекомандарм. — Буиринськиїі aаріаит наанаоріт?

На повиощоиому обличчі иомандуючого прочиталося помітне задоволення. Він спеціальио ие перепоаіа аиадемікоаі задум штабу фронту загодя, щоб перевірити його иа иьому аже на місці.

Тоді, на Буирииі, асе спрааді було наапаки: танки Рибалиа, потайно форсуаавши Дніпро назад, пройшли ліаим берегом иа Лютізький плацдарм добру сотию з гаиом верст, а на прааому зияті з них рації продовжуаали працюаати у заичиому, достеменно аиаченому ворогом режимі. І «юииерси» теж діяли — день і ніч методичио бомбували зроблені з землі та фанери маиети таииіа, упеаиені до останньої миті наступу на Киїа, що Рибалиоаа таииоаа гаардія тут-таии, на Буирииі, перегуиується ж по раціях.

— А иімці теж так шандио зрозуміють, яи ти? Га, Паале Семеноаичу?

— Ну, яи у иих є саій Рибалко...

Ватутіи ледь пригасиа смішинку:

— Спасибі, аиадеміиу, прийняа заліи.

Віи пригадаа иедааию розмоау з Роиоссоаським. А атім, хіба иедааию? Подій иапресувалося стільки, иіби стояли аи під жуиоаською соспою бозна-коли. Ти спрааедлиао аааажаа тоді, що плаиоаі контрудару бракує якоїсь иесподіааики, осяяиия, злостився, що Ставка надіслала перевіряльиика заиадто раио, і зопалу образиа Роиоссоаського, бовкнуаши про його гробоиопацьиу місію. Шиода, що ие можиа тепер вииласти йому асе як иа тарілочці. Бо дезииформація і є, здається, отим осяяииям?

Не поспішай. На Букриві подібна хитрість удалася класично. А тепер?..

— Дааай-но аже саої фальшиві радіошпаргалии. — Рибалко постуиаа трьома пучиами, иеначе илючем.

— Особрадіограм ие буде... — у суголосся бурчлиаому тону броиеиомаидарма иеаиииио моаиа Ватутіи.

Рибалио жартома посвариася коаіиьиою:

— Годиться, Миколо Федороаичу. Мисль! Недарма гуляє по фроиту байка: під таоїми запитаииями аистоїш — фріц уже не страшний.

Помахом тієї ж иоаіиьии аіи підклииаа иапітаиа, що, гріючись, притаицьоауааа оддалік.

— Слухай, розвідио, у тебе асі радіошифри надійні?

Капітан зніяковів, та Рибалко колюче настовбурчив брови.

— Та один нібито... Міняти його збираємось, товаришу командарм. Схоже, німці його розкусили.

Капітан мимоволі втягнув голову в плечі, чекаючи, що зараз одержить прочухана. Але грізний командарм чомусь зрадів:

— Од-ставить! Оцим «нібито» в ефір і стукай! Звичайний радіообмін.

А сам скосив велике, з жовтуватим білком око на командуючого: чи правильно його зрозумів?

Те, що надто серйозна для долі контрудару операція розпочалася у звичному для них напівжартівливому тоні, заспокоювало Рибалка. Значить, смертельний ризик, на який комфронт наважується, має під собою ще якісь, поки що не відомі підстави. А в інтуїцію командуючого після рокіровки Букрин — Лютіж, після Військової ради в Новопетрівцях він повірив беззастережно. Та й з Фастова в минулому місяці, ох, і своєчасно винесли ноги.

— Коли починати, Миколо Федоровичу?

— А от Іван Данилович нехай думає...

39.

Ватутін пішов назустріч віліссові, який, здіймаючи блискотливу снігову куряву, розвертався на узгірку віражем якогось особливо військового форсу, що передався від командарма-60 навіть ленд-лізівській машинерії.

Дверцята рвучко відчинилися, і командарм Черняховський, затягнутий у чорну шкіру, вистрибнув на ходу, підтримуючи папаху.

— От порадували! — весело загукав він здалеку, доки довгі ноги, теж у форсистому хромі, а не у валянках, як у Ватутіна та Рибалка, перемахували намети на схилі. — Сам бронекомандарм Рибалко на підмогу! Ех, аби позавчора, коли тут жарко було!

З нальоту, за крок до Ватутіна, який видавався проти його показної статури зовсім маленьким, Черняховський різко зупинився. Молодий, розпашілий од бігу на морозі, а більше від приємної несподіванки, що зринула об'явилася раптом у сутужному його господарстві. Позавчора воно гриміло запеклим-таки, майже цілодобовим боєм, а зараз озивалося лише лінивим обміном окремими пострілами далекобійної артилерії.

Командарм-60 рвучко, наче гранату, скинув руку під блакитнуваті смушки хвацько заломленої папахи:

— Здраа-жаю, товаришу командуючий фронтом! І супроводжуючі його знайомі особи!

— Приймай танкові війська, Даниловичу! — Рибалко крадькома підморгнув командуючому.

— З превеликим! Де твоя армія в даний момент життя?

Рибалко збагнув, що ефекту досягнуто. Недбало обвів ковінькою соснове узлісся з чотирма вантажівками, спостерігаючи водночас, як міниться відкрите, гарне обличчя командарма-60 од мовленого недбалим тоном повідомлення:

— А ось! Вся як є!

Черняховський закліпав-таки смоляними віями.

— Ехе-хе...

— Охо-хо... — буркітливо відлунив Рибалко. — Помогти тобі, Даниловичу, командуючий зібрався, та не залізом.

— На потіху часу немає. — Ватутін заправив за комір пухнасте цивільне кашне.

Шарф силоміць навинув йому на шию Трохимович, коли перед поїздкою сюди, у 60-у та 13-у армії, вдалося подолати опір військлікаря.

Далі командуючий заговорив стишеним голосом, ніби й справді хтось може їх підслухати на цьому богом забутому сосновому узліссі:

— Штабом фронту, Іване Даниловичу, задумано велику дезинформацію противника. Армія Рибалка залишається на Брусилівському

ударному напрямку, а удаваною радіомережею покажемо її зосередження тут, у тебе, під Коростенем. І а Пухова, у тринадцятій армії.

— А я ж бо, дурник, зрадів... — веселий кастрій миттю злетів з Черняховського. — Чесно скавти, сорок восьмий корпус німців міцненько прихопив нас із Пуховим у кліщі.

— Кліщі, бува, з переляку теж-то як його... розпускаються.

Рибалко все це не міг позбутися грайливого току, який спричинив цей чудовий, у сокучих іскрах на сувоях снігів ранок. А чи впевненість, що в голові командуючого визріло щось таке, що й витягне їх нарешті з півторамісячної майже скрухи?

Але по тому, як уривчасто, невдоволено Ватутін кинув начальникові розвідки: «Карту. Оту!» — бронекомандарм збагнув: цього разу командуючого, здається, дратують його вуркотливі жартики. Звідкіля ж бо йому знати, що за пустотливу інтонацію ти ахопився як за порятунок? Щоб хоч якось притлумити глухий біль, що підкипув посеред ночі, бо вперше приснився пропалий без вісті син?..

Начрозвідки вийняв з кабіни всюдихода залізний сундучок-сейф, на який Рибалко дорогою ставив ноги, зірвав сургуч зі шворок і подав командуючому планшетку. Той, немов зважившн в руці, простягнув її Черняховському.

Іван Данилович, нічого не розуміючи, покірно розстебнув кнопки, добув з-під пожовклого, в тріщинках целулоїду карту і, підставивши коліно, розгорнув.

Ватутін дав йому час на вивчення позначок, нанесених особисто начальником штабу фронту Боголюбовим, щоб про операцію знало якомога менше людей. А тоді спитав:

— Ну як?

— Щось не второпаю... — Черняховський підвів від карти жагучі очі. — Це удар уже другої стадії наступу?

Непевність відповіді чомусь обрадувала командуючого:

— Ага, цей попався!

— Липа перший сорт! — пирхнув начрозвідки.

Черняховський зсунув папаху на потилицю:

— Ну, ви сьогодні зовсім з мене робите...

— Оце, Іване Даниловичу, за головний напрямок наступу й удамо! — вигукнув Ватутін. — Кліщі, кажеш? А глянь-но: по карті виходить, нібито німець пробує тут схопити в кліщі одним своїм сорок восьмим корпусом три наші танкові корпуси та чотири стрілецькі!

— Отака тобі допомога нібн... — докинув Рибалко, який тепер блискавично збагнув, яку ж іще дулю тримав командуючий у кишені.

Черняховський прищулився з недовірою:

— Манштейн на відміну від мене на Військовій раді, звісно, не був, але чому ж мусить повірити?

Ватутін осміхнувся, зачерпнув жменею верхівку замету й почав ліпити сніжку. У Рибалка вж бісики загарцювали в очах.

— Ти давно, брат, після рідної своєї Умані бавився в сніжки? Ми пацанами в Чепухіні дуже любили це заняття.

Розмахнувшись, він пустив кульку по схилу, і та, котячись по пухкастому снігу, на очах розросталася.

— От! Пустиш, Даниловичу, чутку серед населення. Мовляв, на всьому фронті триває оборона, а ти під Коростенем готуєшся вперед.

Він з надією глянув на сніжний клубок, що перечепився внизу за сосновий окоренок:

— Аби до потрібних вух докотилося...

— Ми спеціально у визволених районах деяку їхню резидентуру не брали,— пояснив начрозвідки. — Через неї чутка має дійти до німців.

— А не спрацює? — Черняховський, певно, все ще не міг заспокоїтися, що вклепався з фальшивою картою, як хлопчисько. — Я б на місці Манштейна не спішив повірити.

Ватутін, виявилося, готовий був і до такого повороту:

— Тоді давай по отій карті повоюємо.

Разом з Рибалком та начрозвідки вони розтягли її за чотири кінці, легенький вітерець капнув вощений папір, але читати карту це не завадило.

— От Ксаверів, от Перемога. Знайшов? За моїм скгкалом на цьому фронті усією артилерією і танками армії розпочнеш демонстративні наступальні дії. Те саме зробить сусід твій, Пухов, у себе. Мелені бачиш?

— Сто разів на день! Колошматять мене там, не дай боже...

— Під Меленями старайся особливо. Він туди із тусанами більш не поткнеться. На той час Манштейн тутешні радіограми,— Ватутін кивнув у бік замаскованих радіомашин,— знатиме на зубок. Через неіснуючого Рибалка побоїться за фланг. Чи щось не так, академіку?

— Цілком, цілком... — підтримав бронекомандарм. — По зернятку наклюється розвіддаиих, що головний наш удар звідси та й в обхід Житомира.

— Основне, щоб до справжнього нашого контрудару не доклювавсь! Тут,— комфронт притупнув валянком для наочності,— треба його скувати.

У Черняховського здригнулися тверді кутики вуст:

— Ну, я у вас на зразок артиста. Під Києвом на других ролях, тут спектакль...

Ватутін не підтримав жарту, нашорошився, занурившись підборіддям у пухнасте кашне.

Він уявив, як жарко буде Черняховському, як смертельно тяжко. Адже жодного багнета чи ствола він не може йому навіть пообіцяти із стратегічного резерву — все, до останнього солдата, потрібно зібрати в кулак отам, на головному напрямі, під Брусиловом.

Він намагався не думати зараз про те, що через два дні за його командою коло цих лісів зайнить не демонстрація, не маневр — справжнісінький бій з набагато переважаючими силами противника, де не одному судилося вкласти головою, лягти у цю промерзлу поліську землю. І той солдат, який рватиме з себе всі жили, не відатиме про їхній дальній стратегічний розрахунок, пастку для старого лиса Манштейна. Він ітиме на кулі, на скін, не знаючи, що оцей його бій приречений,— не зможуть ні Черняховський, ні Пухов просунутися вперед ані на крок, хоч яку б мужність він, отой солдат, явив. Ні, не відвойованими кроа`ю кілометрами рідної землі вимірюватиметься тут успіх, а тим, скільки зловорожої сили відтягнеш ти на себе у вонючому пеклі, на останньому своєму рубежі. Щоб далеко звідси, під Брусиловом, наш контрудар проломив нарешті фронт Манштейна.

Тяжко, ох тяжко давати команди на таке, але... або пан, або...

Од яскраво уявленої картини Ватутін навіть захрип, коли порушив раптову мовчанку:

— Усі ми, мужики, на головних ролях, уся війна...

— Та хіба я не розумію? — зітхнув Черняховський. — Доки Манштейн розбереться, де Рибалко вдарить насправжки, доки від нас з Пуховим підкріплення туди поперекидає... Днів зо два точно виграємо.

— Бач, казав я тобі по дорозі, академіку, що Данилович і сам за цілий штаб?

Рибалко з гіркотою зрозумів: незвичний для командуючого, для його стосунків з командармами комплімент — це все, чим той може зарадити, звалюючи на плечі Черняховського, не приведи господи нікому, завданнячко...

— Ну, а коли Манштейн відтягне звідси сили до Рибалка,— тим часом вів далі командуючий, остаточно притлумивши в собі хвилинну слабкість.— ти і вдариш з усієї...

— І тоді вже бронекомандарм буде тобі за артиста... — підморгнув Рибалко Черняховському, щоб і собі бодай чимось підтримати спохмурнілого Івана Даниловича.

— Ну, гаразд. А як до нього попаде ваша фальшкарта? — тільки й поспитав Черняховський стиха.

— Зімітуєш наступ,— твердо сказав Ватутін. Він розумів настрій командарма, але іншого засобу, аніж твердість, не мав. — А тоді відійдеш. Планшетку ж з картою повісиш на вбитого в тому бою.

— У планшетці будуть документи на офіцера оперзв'язку штабу фронту,— пояснив начрозвідки. — Фальшиві, звичайно. А карту пришлемо вам перед самою операцією.

— Не піде! — не погодився раптом Черняховський. Обличчя його виказувало напружену роботу думки.

— Це б чому? — стрепенувся начрозвідки. Адже тиждень його роботи під сумнів, як не крути. До того ж у присутності самого командуючого фронтом...

— Викладай свої контраргументи,— наказав Ватутін, ніби прочитав думки начальника розвідки.

— Я б не повірив. А Манштейн німецькою, між іншим,— людина-камінь..

— Темнить, га? — Рибалко зиркнув спідлоба на Ватутіна, який і сам зрадів, що командарм-60 запрацював уже на всю котушку, а не роздумує, як би спекатися небезпечного завдання.

— Ви всі хочете, щоб карту їм відніс я? — Черняховський, здається, зібрався взяти реванш — так забриніа його молодий голос. — Дзуськи! Нехай німці самі до мене прийдуть і візьмуть. Та з боєм!

І блиснув карими очима на Рибалка — взяв на бога, бронекомандарм?

— Дивися, Павле Семеновичу, аби радистів твоїх не прихопили!

40.

Пакет за сургучними печатками, який командуючий фронтом, дбаючи про цілковиту таємність операції, перед від'їздом передав Черняховському особисто, з власного планшета, містив один, складений навпіл аркушик.

Ледве командарм зламав сургуч і вийняв розпорядження штабу фронту, він зрозумів, що саме через цей аркушик не зовсім ще здоровому Ватутіну довелося виїздити з Лісової Бучі як не вночі, то вдосвіта.

«КОМАНДАРМАМ 13, 60.

З метою введення противника в оману стосовно до наших намірів командуючий військами фронту наказав: командармам 13-ї і 60-ї провести демонстративні дії в районах:

1. Командуючому 13-ю армією в районі Ходаки, Хотинівка, Липляни, Меднова Слобода, Сарновичі.

2. Командарму-60 у районі Перемога, Мелені, Чіповичі, Ксаверів.

3. У цих районах показати: а) підготовку великої операції з ударом на південний захід, для чого показати зосередження великих військ піхоти, артилерії, танків: б) показати до 20 дивізійних удаваних радіомереж (по 10 на армію); в) показати зосередження танкової армії Рибалка в районі Ходаки, Стремигород, Меднова Слобода. Радіостанції прибудуть від Рибалка у Каленське на ранок 19.12.43; г) поширити чутки, що на всьому фронті ми перейшли до жорстокої оборони, а на Коростенському напрямку наступатимемо; д) вести безперервну розвідку на фронті Коростень, Холосно, Шершні.

4. Цю удавану операцію провести в період від ранку 19.12.43 р. до ранку 26.12.43 р.

БОГОЛЮБОВ».

Черняховський із жахом збагнув, що на підготовку в нього залишаються не те що дні — години.

41.

— Де-чотири!

Старлей зробив свій хід з удаваною погрозою в голосі та непомітно позирнув при цьому в дзеркало.

Каламутна, з облупленими краями амальгама відбила погон з двома просвітами та великою, майорською зіркою, а на задньому плані — синій.

посічений до тканої основи дерматин патефона заводу імені Ногіна, кружеляння платівки під мембраною, що накульгувала на голці, та схилену над столом голову дівчини, єфрейтора Лютик, яка старанно морщила чоло під русявою гривкою.

У відсутність командуючого, який виїхав у війська, їй наказали почергувати по зв'язку в приймальні. Але зв'язок уже майже годину мовчав, тож вони, наче в школі крадькома від учителя, грали в морський бій.

— Поранив, товаришу майор,— звірившись із папірцем, що лежав між телефонів, повідомила дівчина знаним по різних кутках ватутінського фронту тонким голоском.

Щойно Старлей повернувся з госпіталю, як ноги самі понесли його на вузол зв'язку. Однак, будучи людиною дисциплінованою, про прибуття з лікування він примусив себе найперше представитися по команді. Там, у групі оперзв'язку фронту, і довідався про приємну новину: доки ранхворим байдикував у госпіталі, за вихід з оточення бригади Драгунського одержав підвищення у званні, та ще й перестрибнувши через капітанські зірочки, одразу в майори.

Ледве одбившись від могоричників, які ніколи не пропустять своєї нагоди, Старлей, чи пак тепер майор, вирішив спершу податися в АХО по нові погони, а тоді вже з'явитися зненацька перед її ясні очі в цілком зміненій подобі.

Дівчина й справді пресимпатично зойкнула. На настирні вимоги поздоровити з двома одразу подіями — поверненням та підвищенням — коротко приклалася твердими губами до його виголеної, наодеколоненої щоки. І тепер, граючи з нею в забуту шкільну забавку, він з ніжністю потирав щоку і час від часу потай позирав у дзеркало. Ніби пересвідчувався, що майорські відзнаки таки на місці.

На старенькому сиплому патефоні з шипінням крутилася добряче заграна платівка з «Офіцерським вальсом»:

> Ночь ко-рот-ка,
> Спят об-лака,
> И лежит у меня на ладони
> Незнакомая ваша рука-а...

Він подивився на її руку з твердими, коротко обстриженими нігтями, що закреслювала уражену клітинку «корабля» на аркушику в арифметику, і відчув, як перехоплює дихання.

— А після перемоги поїдемо до твоїх... — сказав Старлей і став до неї спиною, щоб вона не помітила бажання, яке заволодівало кожною клітинкою молодого, дужого тіла.

А відтак, опинившись навпроти каламутного дзеркала, покосився на погон. Справді, виглядає таки незле. От би в інфізі здивувалися...

Він круто повернувся через плече і зробив дівчині страшні очі:

— Де-пять!!

— Убив, товаришу майор. — Дівчині явно подобалося вимовляти його нове, вагоме звания. — А потім?

Старлей підсів до неї. Щільно. Бік у бік. Солодко відчув трепет її тіла, коли наче ненароком торкнувся коліном стегна, тісно обтягнутого шевйотовою спідницею.

— А потім поїдемо до мене, у Харків. Я закінчу свій інфіз...

— А потім?

«Невже ж сама підганя картину?» — подумав Старлей.

— Потім? Раз! Програла.

Він поклав їй підборіддя на плече, буцімто заглядаючи в аркушик, де вбив останній «корабель». Дівчина нетерпляче зім'яла папірець.

— А потім... — Старлей почув, що голос його раптом осів. — Виконаєш моє бажання.

— Що ж ви загадали, товаришу майор?

І боячись, і водночас прагнучи нарешті почути, вона прикрила очі тремтінням вій.

— Після чергування... — голос, виказуючи потайне, зрадливо захрипів,— підемо до мене.

— О-о-о!

Вона відсунулася разом із стільцем.

— Ну що — о?! — Бувалі офіцери навчали, що жінки люблять бурю і натиск. — Ми ж не в дитячому садку?

Але, як на зло, а ту ж мить вимогливо задеренчав телефон.

42.

У цих дорослих ділах Старлей був уже не такий недосвідчений, як вона. Звичайно ж, і вона не сліпа, бачить, що діється навколо. Хіба невідомо, що в дівочому бліндажі на ніч лишається порожньою та чи та койка? Напевне, і самій уже доводилось одбиватися від фронтальних атак штабних. Дівчатам тут, що не кажи, таки непросто ведеться у постійно чоловічій компанії, під перехресним вогнем. І психологія відома: чого комизитися, дорогенька, може, завтра аб'ють?

Воюючи з першого дня війни, коли потрапив у студбат, а потім вже сюди, через резерв, де спеціально шукали для опергруп дужих, спритних хлопців-фізкультурників, він пізнав уже на фронті близькість з жінками. Щоправда, ще жодного разу не виявляв ініціативи.

Проте це були похапливі, випадкові стосунки. То з квартирною хазяйкою на Белгородщині, удовою, в якої вони зупинилися на одну ніч. Вона сама, коли всі поснули покотом, прийшла до нього на піч, на тепле, слизьке просо. Мовчки посунула до стіни і поклала його враз похололу долоню у виріз своєї сорочки, що здіймався судомним віддихом. То короткий, на три рази роман з веселим перцем — буфетницею з офіцерської їдальні штабу. Гнучка, із солодкими формами, вона не соромилася подавати йому знаки при всіх, коли на першотравневе свято хильнула нарівні з мужиками. Виробляла перед ним, мало не сідаючи на коліна, гімнастичні ластівки та містки. А тоді, підморгнувши, пішла до себе, за запинало.

І він побоявся стати в штабі притчею во язицех, піддався. Бо джигуни-офіцери, які загалом полюбляють ділитися у курилці досвідом із нимаркачами, негайно ж почали підхахикувати, під'юджувати напідпитку:

— Не губися, Старлей, раз пофортунило.

— Ну ж і щасливець: така баба — це ж усе зразу: і випивон, і закусон, і передне довольствіє!

— Їдальня та медицина, запам'ятай,— ідеальні, безпробійні варіанти.

— Е, не кажіть! Якщо на роду написано, підхопити можна і на рідній сестрі!

— Не дрейф, старшой. Харчоблок перевіряють на цю саму штуку.

— Чуєш? Щоб завтра відрапортував шановному товариству: фортеця впала!

У душі його обурювали ці сороміцькі розмови про жінок, але він не наважувався заявити про це в курилці. Тицятимуть пальцем. Отак, за компанію, між іншим, і курити почав. Хоча тренер в інфізі, здавалося, назавжди зробив щеплення:

— Що найбільше потрібно спортсменові? Спортсменові, як учить найкращий друг фізкультурників товариш Сталін, найбільше потрібна чиста дихалка!

Згадка про товариша Сталіна трохи насторожувала. На багатьох портретах він знімався з люлькою. Але Старлей, тоді першокурсник, значківець ГПО і чемпіон області з бігу на середні дистанції, записаний ще й до секцій стрільби, вільної боротьби та джиу-джитсу, звик вірити викладачам. Тож і зіжмакав останню біломорину. Бо мріяв потрапити в Москву, на всесоюзний парад фізкультурників, пройтися повз трибуну Мавзолею.

— І до дівчат ні-ні,— повчав тренер. — Негайно позначиться на результатах.

Сварша від нього, буфетниця недовго бавилася молодим, дужим фізкультурником. Тут же переметнулася до товстого, але перспективнішого генерал-майора.

Була один раз, ції ж весни, справжня краля — балерина з фронтового ансамблю, де залюбки паслися великі чини.

Він і досі не може второпати, що ж тоді підштовхнуло її до нього. Тонконоге, норовисте лоша за одну-єдину ніч багато чого його навчило. А наступного побачення і не обіцяла, бо весь час то викликала, то зникала десь у поїздках по фронту, де вони каліброваними ногами підносили бойовий дух. Й удала, що не впізнає, коли з'явилася на кіносеансі (показували «Два бійці» з Сашею з «Уралмашу» та одеситом Бернесом), повиснувши на руці броватого полковника з політвідділу. Нібн й не вона зовсім не соромилася пронизливої наготи, доки він затулявся пожмаканим уночі простирадлом. Гола-голісінька, являючи всі принади, дріботіла перед ним по долівці бліндажа трохи розведеними у першій позиції міцними ногами, смажила на примусі до сніданку яєчню.

Була ще одна, якщо вже цілком вичерпати список, за який він себе більше гнівив, аніж хизувався ним чи згадував,— московська фотокореспондентка, язиката, вільних манер бабенція. Йому доручили супроводжувати її в корпус генерала Мартиросяна.

По дорозі, коли вже вечоріло, натрапили на розбомбовану переправу. Об'їзду він не знав, а водія в штабі фронту чомусь не дали. Мабуть, Крайнюков через те і вибрав його для супроводу, що вміє водити машину, а втім, як мотоцикл, ба навіть (давні пробував) і танк, «тридцятьчетвірку».

Тож затемна довелося шукати ночівлю.

Москвичка без угаву скаржилася на лютий холод, тулилася до нього, заважаючи вести машину, і вередливим, як у десятикласниці, тоном вимагала:

— Ну, зробіть же що-небудь. Ви ж мужчина.

У спаленому селі він знайшов нарешті вцілілу кам'яну школу.

Уже в темряві наносив до класу соломи, що пахла пожарищем. У москвички в сумці виявився згарок свічки, тож присвітили вечерю. Вона жлуктонула спирту із своєї ж фляжки, закусила привезеною з Москви сухою ковбасою, закурила та безапеляційно заявила, що спатимуть під двома шинелями — її та його.

Помітивши зніяковіння гарнолицього супровідника з групи оперзв'язку фронту, куди хлопців добирають один в один — дужих, проворних, а значить, здатних на будь-які подвиги, до цих самих включно, довго розводила сміхи та реготи.

— Куріть. — Вона простягла пачку гарних московських цигарок.

Старлей відмовився: він якраз черговий раз боровся із шкідливою звичкою, згадавши якось на дозвіллі заповіт тренера.

Москвичку і зовсім розібрав сміх.

— Від справжнього мужчини має пахнути тютюном, горілкою і спермою!

Вона насолоджувалася тим, що її супутник зашарівся, як дівчина. Випила ще, щоб остаточно не звдубіти з оцим жовторотим, і нарешті змилостивилася:

— Якщо боїтеся, що я вкушу, ляжемо валетом.

Однак, застеливши солому плащ-палаткою, обидві польові сумки, його та свою, поклала в голови поруч, мов на сімейному ложі.

Опісля цих похвилливих, стидких ночей він не міг уранці підвести очей на своїх тимчасових, жадливих любасок. Хіба що оте тонкостанне лоша з ансамблю фігуристою, з пританцьовуванням передислокацією по бліндажу знову й знову викликало бажання. Але вона вміла втікати, текти між пальці, скільки він не просив побачення.

А на москвичку він лише злостився, коли та змусила його вранці застібати чорний сатиновий ліфчик на товстій, у складках спині з гусячою

шкірою, а тоді довго мастила прокурені натщесерце губи пурпуровим сердечком, не пускаючи прогріти машину.

Жодні з цих любощів (і балерининi теж, відколи побачив її при полковникові й ладен був померти від ревнощів) не зачепили в ньому якихось цнотливих глибин. Ну, було й було. Зрештою, хіба він не мужик, не солдат? І не сікатиметься ніхто у курилці, коли він досвідчено, по-дорослому зможе мугикнути. І не збреше. Йому завжди чомусь здавалося, що брехні в оцьому ділі розрізняють безпомильно, а відтак насміхалися б з нього і насміхалися, якби пішов з буфетницею і не було б нічого.

І лише оця, зовсім не подібна ні до його спритних однокурсниць із збитими гімнастикою фігурками, ні до тих жінок, які в нього вже були, телефоністка, сільська дівчина з такої глухомані, Валуйок, що й не почув би ніколи, якби не довелося воювати поряд, зачепила в ньому раптом таке, на що людині його, Старлеєвого, віку настає свій час і своя, жадана в усіх рисах особа. Невже це і є оте, про що він читав у книжках?

43.

Коли єфрейтор Лютик закінчила приймати телефонограму для командуючого з повітряної армії генерала Красовського, Старлей, тамуючи внутрішній дрож, спробувaв обійняти її за талію. Дівчина скочила пружиною.

— Так підемо до мене? — голос його все ще хрипів.

— Ні!

— Значить, не любиш...

У курилці научали, що є такий випробуваний поколіннями прийом, і він намагався вкласти в слова якомога більше суму.

— Не можна.

Вона так само, як і він, дрібно тремтіла. Склала на гострих грудях руки, обхопила себе навхрест, за лікті, щоб він не бачив її зрадливого дрожу.

— Ну ж заторочила — не можна, не можна...

Він досить подібно перекривив її манеру розтягати слова, але досяг протилежного ефекту — вона, як дика кішка, випустила всі кігті:

— Не можна — от тобі й усе!

Патефонна голка дійшла на диску останньої, без голосу борозенки, зашипіла, от-от скінчиться й завод, проте ні він, ні вона, стоячи одне перед одним і відчайдушно борючись із собою, не помічали цього.

Ватутін, який повернувся до штабу і знімав у передпокої шинель, почув за напівпричиненими дверима гарячий шепіт, зітхання, кроки, коротке вовтузіння.

— Ой, любенький! До свайби, либонь, розумі...

Дівочий шепіт захлинувся. Схоже, у поцілунку?

Командуючий перечекав, доки спочатку, від «Ночь коротка», хрипкувато заспівав патефон, і штовхнув двері.

Так і є: по приймальні тигром походжає розпашілий Старлей, а над телефонами низько схилила голову єфрейтор Лютик.

Появи стороннього вони не завважили, і він, як водиться в таких випадках, голосно кашлянув на порозі.

Дівчина злякано підскочила, сяйнувши медаллю. Старлей метнувся зняти з платівки головку патефона і перекинув по дорозі стілець.

Командуючий удав, буцім не помітив нічого, і простягнув йому руку. Привітно потиснув, однак не відпустив, а, потягши, розвернув зніяковілого новоспеченого майора до не менш зніяковілої землячки:

— Диви, так він у нас і в генерали вийде...

Дівчина, не відчуваючи, що пече раків, незалежно стенула плечима, ніби кого-кого, а її ця новина не обходить.

— Відремонтували?

Старлей хвацько клацнув закаблуками, демонструючи, що з пораненою ногою цілковитий порядок:

— Так точно, товаришу командуючий. Хоч зараз у марш-кидок!

— Замаршируйте-но до мене, товаришу майор.

Услід їм дівчина дивилася очима, повними бентеги. Невже товариш командуючий усе чув?! Сором який...

У кабінеті Ватутін щільно причинив двері і обернувся до Старлея з іншим, несподівано жорстким лицем.

— От що, герой. Я розумію: радість зустрічі і все таке. Але. Землячку мені не зобиджати, второпав? Війна не все спише.

Рум'янці молодою кров'ю проступили на затверділих вилицях хлопця.

— Та нічого... такого, товаришу командуючий.

Ватутін, звичайно, бачив, як усе повстає в гарячому офіцері-шибайголові на чуже втручання, але пом'якшувати, допомагати йому не став.

— Я ж серйозно... — наважився Старлей нарешті, і від несподіваного зізнання червоними плямами взялися вже щоки.

— Ну, на нема й суду нема,— тим самим строгим тоном мовив Ватутін. — Але — я попередив!

І пристукнув по столу. Не завадить. Для пам'яті.

— Дозвольте йти? — з полегшенням виструнчився Старлей.

— Зачекай.

Командуючий підійшов до сейфа, порився в кишенях.

— Щодо твого рапорту на передову. Кожний воює не там, де йому заманеться, а де потрібніше. Ясно?

Ватутін знайшов нарешті ключ, вийняв зі шкіряного капшучка. З металевим скреготом, мовби неохоче, відчинилися важкі дверцята, і він дістав запечатаний сургучем пакет. Тепер заговорив так, ніби й не він вичитував допіру молодому офіцерові:

— Добре, що повернувся своєчасно. Тут,— він підніс пакет,— документи та штабна карта для дезинформації противника. Передаси це особисто Черняховському. Очолиш усю роботу по перекиданню карти німцям.

Він зупинився, помовчав і неначе зважив на долоні засургучений конверт.

— І запам'ятай: тут доля тисяч наших бійців.

Юначе обличчя навпроти зробилося тверде, серйозне.

— Розумію, товаришу командуючий.

Ватутін кивнув йому на стілець і сів сам.

— Уранці за тобою прийдуть твої проводирі — розвідники з шістдесятої армії. А поки що слухай і запам'ятовуй.

Коли згодом ущерть виповнений вже зовсім іншими почуттями, Старлей вийшов до приймальні, дівчина обпекла його такими запитальними очима, що він навіть розсердився:

— Та заспокойся! Не про те, їй-богу! Ну, зведення, зведення він запитував!

44.

Скочивши на свій трофейний мотоциклет, Старлей, чи пак уже майор, ніяк не міг утрапити ногою в стартер, бо задивився на вікна вузла зв'язку.

Його з'яви молоденький сержант з 60-ї армії, один з двох присланих за ним проводирів, чекав, присівши на ганку. Та коли побачив вік майора, за яким вони пригеліжилися аж у штаб фронту, не поспішав скочити на рівні й представився, сидячи, по-свійському:

— Сержант Сірожа.

Щоб майор, бува, не розсердився на затримку, одразу ж попередив, що напарник відлучився на хвильку й у дуже важливій справі, і зараз роздумував, якими б ще теревенями непомітно заповнити час. Бо старшина наказав: у разі чого щось вигадати.

Розвідники — народ спостережливий, і сержант зауважив, що майор,

хоч і вибіг зі штабу сягнистим кроком, але чомусь ніби зрадів з несподіваної затримки.

Розгадка ж була проста: єфрейтор Лютик пообіцяла помахати з вікна на дорогу. І те, що вона не показувалася й не показувалася, турбувало Старлея, чи пак — майора, в даний момент значно більше, аніж завдання Ватутіна. Есесіаський «подарунок» — штучка з гарною прохідністю, пакет довезимо до Черняховського за дві-три години. А потім десь там у них, у розвідвідділі шістдесятої, можна буде й одіспатися, доки розпочнеться справжнє діло.

Мотоцикл нарешті стрельнув сизим димком з глушників, а тоді ревнув усіма циліндрами, полохаючи курей у сусідських сараях. Рогате нікельоване кермо дрібно затремтіло, і розвідникові Сірожі довелося кричати, бо він якраз вигадав розважально-зволікальну тему:

— А в нас, товаришу майор, у шістдесятій, отакий, скажу вам, кухар!

Він захоплено підніс угору великий палець з прокуреним до жовтизни плескатим нігтем. Своєю вигадкою був задоволений: хто ж на фронті не думає про їдло та молодичок?

Майор ніяк не прореагував на таке важливе повідомлення. Ще раз озирнувся на вікна, але в них так і не з'явилося нікого, крім сонячних зайчиків. Він зозла крутонув чорну ребрувату рукоятку, чим зменшив газ.

Розвідникові Сірожі не довелося більше кричати:

— Їй-бо, не брешу! У мене при кухні земляк, якось пригощав. Отаким-о, каже, звиправляється сам командарм Черняховський. Через те й удатно воює.

Майор продовжував мовчки прогрівати мотор. Не знаходячи зустрічного зацікавлення, тема явно вичерпувалася, і сержант з тривогою позирав на доріжку, де пірнув за кущі напарник.

І де його в чорта носить?!

Старшина Пилип (а другим провідиром виявився він) тим часом захекано біг по вулиці з флягою в руках.

Начальник армійської розвідки ні з того ні з сього викликав його з напарником серед ночі в штарм. Міг би просто послати до командуючого фронтом зв'язкових розвідвідділу, ті б і супроводили пакет. Але чи не злоститься й досі командуючий на оту тяганину з «язиком»? Тож нехай краще буде оцей, звідомий комфронтові старшина. Удачливий, чортяка. Скільки ж через того паршивого «язика» погинуло, а він повернувся з Червоним Прапором, особистою відзнакою командуючого.

Розвідник Сірожа зітхнув з полегшенням, побачивши, що на вулиці, понад облупленим парканчиком, підстрибує вусата голова старшини.

Старшина Пилип зачудовано акляк посеред штабного подвір'я, коли здалеку надибав очима потужний мотоцикл невідомої конструкції, що, мов кінь копитом, кресав під якимсь молодим офіцером. Він недбало козирнув майорові, якого, видно, і належало жнвим-здоровим доправити до розвідвідділу армії, бо біля того гоголем походжав Сірожа. Неквапним кроком обійшов навколо майорової машинерії. А тоді нахилився до круглої фірмової емальки з білих та блакитних секторів:

— «Беемве»? Га, товаришу майор?

— Сідай, ніколи.

— Пробачте, товаришу майор. Земляка зустрів,— на жах розвідника Сірожі, Пилип викладав справжню причину затримки,— у санбаті спиртом командує. О!

Старшина почепив флягу на ремінь.

Старлееві, який з'їв уже всі жданики, до бульби були всі ці хитрощі. Він кинув прощальний погляд на вікна. Вічно там у них якась гарячка. І наказав:

— Поїхали.

Старшина раптом втупився в нього благальними очима:

— Дозвольте спробувати вашого скакунця, га?

— А вмієш?

— Пилип у нас лише дідька голити не вміє, бо той не хоче! —

Розвідник Сірожа, розставивши циркулем ноги, хвацько плигнув на заднє сидіння. — Добувач...

Майор подумав і спитав:

— А найкоротший шлях знаєш?

— Як власну хату! Навпрошки через ліс.

— Тоді сідай.

Майор, на радість старшини, передислокувався в коляску.

Здоровенним кулацюгою старшина витиснув з есесівського скакунця одразу всі його кінсько-зловорожі сили. Мотоциклет нашервах покірно прийняв повний газ, але раптом норовистим кандибобером стрибнув до воріт, демонструючи чи то прийомистість двигуна, чи непокірність ворожому вершкадцю. З-під коліс рвонуло снігом навпіл із землею, а вартовий біля воріт ледве встиг відскочити вбік і покрутив услід пальцем коло скроні.

Коли вискочили за Лісову Бучу і від околиці з КПП взяли на північ, старшина Пилип звволяв у захваті:

— Ну ж гансове поріддя! Це тобі, Серьога, не моя чмихалка-гвениця!

— Що? — перепитав з коляски Старлей. Рвучким зустрічним вітром слова старшини відносило вбік.

Косуючи вшвока на дорогу, старшина обернув до нього почервоніле на холоді обличчя:

— Мотоциклеткою, кажу, мене преміювали перед війною, товаришу майор. У Москві, на Всесоюзній сільгоспвиставці.

— Так ви, виявляється, не лише на війні стахановець?

— Точно! — здогадавшись, що майор, мабуть, знав звідкілясь історію з добуванням здихляка, засміявся старшина і крутнув кермо ліворуч, щоб оминути наморожену колію. — Голова наш зобидився. Найперша, бач, у колгоспі цяця, а телепається на бідарці, мою куряву ковтає!

— Насолив начальству... — розсміявся й собі Старлей. Прикрість од нездійсненої обіцянки з проводами коло цих веселих хлопців-розвідників минала ся швидко. — Ну, і забрав?

— Дулю з маком!

Старшина, не випускаючи керма, спробував скласти пальці правиці у відповідну фігуру.

— То ж премія. Як від самого товариша Сталіна!

— Ну й городить... — хихикнув за спиною розвідник Сірожа.

— Тю! У мене ж бригада ого-го була. Найкраща в Полтавській області!

За балачкою шлях долався непомітно, з вітерцем. Старшина сидів у сідлі як укопаний,— таки добре, мабуть, насобачився на своїх степових гонах. А повороти проходив хвацько, з пахилом, не скидаючи швидкості.

— У кювет не беркицьни! Нам ще до Черняховського треба, стахановцю! — крикнув Старлей і задихнувся морозним вітром.

— Нє! Дорога шо надо!

Добре торована, прихоплена морозом ґрунтова дорога вела до лісу, що зачорнів попереду, а швидка, збадьорена їзда і сонце, яке міріадами гострих іскринок підпалювало навколо розлогі сніги, усім трьом додавали гарного, безшабашного настрою.

— От доправимо вас, товаришу майор, до нас додому,— розвідник Сірожа перехилився в бік коляски та перекрикував посвист у вухах,— нагодуємо командармовим борщем. Вища кляса!

— І до борщу дещо є... — Старшина одірвав на мить руку від керма і поплескав по боці, де почепив подарунок земляка. — Повна фляга!

— Так у розвідці водиться в нас! — докинув ззаду молоденький напарник.

Загалом життя обіцяло звабливі перспективи.

Нікель сліпучо виблискував майорові просто в очі. Він трохи відсунувся, наскільки дозволяла можливість тісна коляска. Потоптав ногами вузол із закривавленим обмундируванням, виданий у розвідуправлінні фронту, і зручніше вмостив чоботи в глибині коляски.

Обмундирування знадобиться, щоб перевдягти вбитого у майбутньому удаваному бою, перш ніж почепити на нього планшетку з документами і картою. Але то ще не скоро. Навряд чи головне в їхній дезинформації почнеться раніше ночі. Хіба ж засвітла Черняховський імітуватиме наступ? Такі штучки-дрючки найкраще вдаються в темряві.

Він застебнув на поясі цератову запону колиски, щоб менше задувало, і солодко позіхнув. Цієї ночі таки ж недоспав: Лютик чергувала добу, і він, вигадуючи причини, цілу ніч прокрутився на вузлі зв'язку. Ну, нічого, до вечора встигне добрати в шістдесятій.

Старлей заплющив очі, відчуваючи, як сонце червоно просвічується крізь повіки. Але мотоциклет кидало на вибоїнах, а його самого хилитало в колясці, мов ляльку, засупонену по пояс. Хіба ж покуняєш?

І він вирішив ще раз прокрутити в голові все, що належить пробити з початком наступу.

Перш за все дочекатися відповідного вбитого. І командуючий фронтом, і начрозвідвідділу сто разів попереджали: не хапатися за першого-ліпшого.

— Візьмеш якогось вахлака — абвер відразу розкусить.

Він згадав, як похмурий начрозвідки прискаленим оком оцінив присланого особисто командуючим молодика в новеньких майорських погонах і пояснив свою думку:

— Потрібен отакий, як ти. Приблизно.

— А я, між іншим, поки що на той світ не збираюся! — з несподіваною неприязню спалахнув Старлей. Проти смерті, навіть уявної, збунтувався весь молодий організм.

Начрозвідки зрозумів, що трохи перебрав міру, та мовив сумирно:

— Не бухти. Це я для наочності. Ти ж врахуй — на трупі документи офіцера оперзв'язку штабу фронту. Не кожен підійде.

Старлеєві не дуже сподобалося, що про отого хлопця, ще, до речі, живісінького, тут, у розвідвідділі, вже говорять як про труп, і він набурмосено кивнув.

— А тепер алюр три хрести на речовий склад,— наказав начрозвідки.

У каптерці й видали оте закривавлене, пошматоване обмундирування, зняте, напевне, спеціально з когось убитого, два комплекти погонів (якщо, не дай боже, загубить у темряві) та все це скрутили у вузол. Наказано перевдягнути вже в ході бою, якщо отой хлопець, ну, вбитий, не матиме офіцерського звання. Навіть листи з дому не забули та фотокартку сімейства. Явно міські тато-мама, інтелігентні, в окулярах, як відмінники. Старлей схвально подумав про розвідвідділ: а молодці все-таки, кожну дрібницю передбачили. Лишиться порозсовувати все це по кишенях, ну, ще планшетку з картою через плече — і готово.

Він просунув руку під церату, потім під шинель, помацав для чогось за поясом, ніби пакет з картою міг кудись подітися. Є, миленький.

От і все. Приходьте, панове фріци.

Залишиться тільки залежно від обстави бою підкинути тіло.

Старлей позіхнув. Начрозвідки утовкмачував порядок дій декілька разів, так нудно, що, коли попросив повторити, Старлей вмить відтарабанив йому все по пунктах ззаду наперед. Ну ж і пика зробилася в начрозвідки! Зиркнув, хотів, мабуть, врізати.

А начрозвідки подумав, що зикатого молодика прислав сам командуючий фронтом. З серйозною рекомендацією:

— Не раз виконував мої найскладніші завдання. Орел.

То чи варто здіймати бучу через дрібне дурійство?

Невесела думка раптом обпекла Старлея. Він навіть засовався у колисці, де в ногах муляло наготоване для операції манатти. Що ж хлопчина отой, ну, вбитий, робить зараз? Кашу їсть або чистить пістолет? А може, пише мамі-тату? А ти каркаєш, накликаєш біду. Негарно виходить...

Старлей зітхнув.

— Чом засумували, товаришу майор? — Старшина помітив, певно,

зміну настрою, та витлумачив по-своєму: — Не бійтеся, не заблукаю. Додому і кінь сам біжить.

— Я? З чого ти взяв?

...Шкода, звісно, того хлопця. І не поховають по-людському. А може, і командуючий фронтом про таке саме думав? Бо ж глянув наостанок якось дивно: «Нехай вже нам з тобою пробачать. За Батьківщину і двічі загинути можна». А ти не зрозумів: «Хто пробачить?»...

Але молодий, гарячий мозок не вмів довго думати про сумне.

Старлей згадав, як сьогодні надранок, коли на вузлі зв'язку тривалий час мовчали телефони, він потихеньку, за її спиною, знову поставив на патефон «Офіцерський вальс». Вона зойкнула, як од миші, притопнула, заборонила грати, щоб не побудити людей. Але погодилася трохи потанцювати під його мугикання. Тільки попрохала не одводити далеко від телефонів.

Він солодко відчув зараз її тепло — там, де під твердим ременем спина, тоншаючи, переходить у кругле, круте, звабливе... таке... таке...

Старлей відчув скажений біг крові й потягнувся до хрускоту. І завуркотів під ніс на три такти:

> И лежит у меня на ладони
> Незнакомая ваша рука...

— Що, товаришу майор?

Старшина повернув до нього вусате обличчя. Пружний вітер кумедно притис до щоки лівий вус, наче його й нема, а лише другий, правий,— стирчить, куйовдиться на вітрі, і Старлей розсміявся:

— Гарний, кажу, деньок, так, старшина?

Івцан і є пацан, подумав незлобливо Пилип, хоч почепи на нього Зірку Героя.

— Еге ж. Давно сонечка не бачили.

Старлей не встиг ні доспівати до кінця, ні допригадувати, як вони з розгону вскочили в ліс.

Сонце замиготіло між стовбурів, простягло в темну, глуху глибінь бору блакитнуваті полотнища.

Він рвав їх молодими, повними щастя гарного ранку грудьми, розсміяним, розпашілим у скаженій скачці по кучугурах лісової стежки лицем, обпеченими зимним лоскотом губами,— доки за байраком, з-за якого мотоциклет вилетів на відлюдну галявину, нагло, навально, в лоб не вдарив по них з-за сосон кулемет...

45.

Старшина різко, мало не викинувши майора з коляски, крутонув кермом, аж щось там заскреготало.

Слава богу, що застебнувся,— сяйнуло в мозку Старлея, і він міцно вперся ногами зсередини у ніс коляски.

Мотоцикл пішов юзом, розвернувся назад, до своїх, і знову набирав швидкість.

— А мать твою, напоролися! — заволав Старлей і почав виплутувати з-під цератової запони пепеша.

Розвідник Сірожа залізними пальцями уп'явся в боки старшини так, що той скреготнув від болю зубами.

— Вогонь, братці! — скомандував Старлей і, обернувшись, чесонув довгою чергою назад, по соснах.

Сірожа схаменувся, відпустив старшину та, небезпечно балансуючи на задньому сидінні, застрочив і собі із затиснутого під пахву автомата.

— Ну, так твою! І там засідка! — Старшина викинув уперед довгу руку.

Старлей оглянувся. Попереду, відрізаючи від наших, стежку навперейми перебігало кілька фігурок у білих маскхалатах.

— Білі привиди! — закричав Пилип. — Ех, і влипли, майоре, на своїй території...

Розвідник Сірожа різонув по них поверх самим плечем старшини, обдавши його гарячим пороховим духом. Але мотоцикл кидало, ствол задирався — і кулі пішли віялом, урозсип. Білі привиди (так називали німецьких диверсантів, закидуваних узимку в тил) не залягли, навіть швидше побігли їм навстріч.

— Мене встрелиш, вумнику!

Старшина різким рухом скинув з плеча ствол Сірожиного автомата і, гальмуючи витягнутою ногою, знову круто переклав кермо.

Старлей подумав, що з їздцем пощастило, він би так не зміг. Хоча хіба знаєш, де знайдеш, а де загубиш? Якби не був старшина мотоциклістом, може б, поїхали іншою дорогою, по шосе?..

Мотоцикл рвонув убік — навсліп через ліс, по сніжній цілині, ледь устигаючи обминати в останню мить зустрічні дерева.

— Вмажешся! — Розвідник Сірожа схопив старшину за ватяний поперек.

Пилип зло штовхнув його вигнутою спиною і додав газу.

— За небо тримайся. І не тринди під руку.

На крутому повороті колесо коляски задерлося вгору, а ведучі, на мотоциклеті, рвонули з-під себе груддя з мохом.

Постріли за спиною подаленіли, і всі троє, не змовляючись, зітхнули з полегкістю.

Втекли.

Однак не встигли вони поминути неглибокий вибалок, над яким попереду забіліли берези, не встиг Старлей похукати на задубілі пальці, що допіру намертво вп'ялися в холодну металеву дужку коляски,— як тут же навстріч, од тих милих, пісенних беріз, од ясно-білого, в чорних накрапах дива на сонячній стороні, навстріч їм цьохвиним рвиув цілий рій куль.

Гнучкі, моя троси, черги трасирок запетляли навколо, рукою дістати.

— Йо мойо! — лайнувся старшина. — Обклали гади, як вовків.

Трасирки охоплювали рухому ціль з усіх боків. Німці били низько, по колесах. Звичить, таки розвідники, в не прорив. Прагнуть хоч одного взяти живцем.

Старшина інстинктивно підібгав ноги — мотоциклет негайно вильнув, зашпортався в чагарнику, добре, хоч не перекинувся.

Пилип тут же зло відштовхнувся од землі обома ногами і з усієї сили крутонув рукоятку газу.

Кулі дзижчали відразливо, немов рій потривожених ос, і не було вже, здається, де від них подітися в цілому лісі.

Коли вони вимахнули на гірку, мотоциклет раптом підкинуло, як від удару. Знизу звшинІло змією, і колесо закульгало на ободі.

— Стрибай, хлопці! — дико заволав старшина.

Черга верескнула десь збоку. Сержант Сірожа мішком гепнувся в сніг. Старлей, рвучи з себе наметову запону, яка один раз порятувала, а зараз могла стати труною, встиг помітити, що сержанта розкраяно розривними майже навпіл.

Пилип, коли за спиною, матюкнувшись, зойкнув Сірожа і камінно навалився лобом поміж лопаток, устиг, падаючи, вихопити в мертвого друга за дуло автомат.

Майже одночасно з майором вони скочили на повному ходу і покотилися по схилу, набиваючи роти, вуха, ніздрі пухнастим, неторканим снігом.

Мотоциклет закривуляв без вершника, пішов з гірки шкереберть, лише нікель зловісно зблискував.

Вдарився об дерево, відскочив, наче м'ячик, і запетляв униз, до лісової дороги, яка вела до своїх, та нема, нема по ній вороття.

Доскочивши обрину, мотоциклет на мить зашкрябав колесами

повітря, важко перевернувся на льоту і після кульбіта впав, мов кішка згори, на всі лапи.

Трасири тут же прошили мотор, бензобак — і «беемве» вибухнув ясним полум'ям.

46.

Тим часом при штабі фронту учасники майбутнього контрудару, за винятком Черняховського та Пухова, які готували свої невідкладні операції на нівючі, знову зібралися разом.

Наче учні, ватутінські командарми, командуючі корпусами, їхні штабні офіцери сиділи за вишикуваними в рядк етоликами, роздобутими, певно, в якійсь школі, з топографічними картами, циркулямк, кураіметрами, кольоровими оліацями.

У конкретніших рисах, деталізованих до рівня армій, корпусів, а подекуди, у вузлових моментах, і дивізій, план наступу другий день відпрацьовувався на картах та ящику з піском, де була повністю зімітована обстановка на 1-му Українському — як з нашого боку, так і з боку противника. Бо програма передбачала також програвання можливих дій німців.

Коли Ватутін зайшов до зали, де відбувалися командирські ігри, начальник штабу Боголюбов креслив крейдою на чорній шкільній дошці схему і водночас ставив завдання.

— Отже, триває третій день наступу. Шістдесята армія прорвала оборону противника на глибину до дванадцяти кілометрів. У прорив введено танкові з'єднання. Прошу програти варіанти відповідей противника.

— На якому рівні? — скинув чуба один з офіцерів. — На рівні Рауса?

— Ні. Поки що на рівні танкового корпусу. П'ять хвилин.

Зашвруділи карти, закипіла робота.

Ватутін проходив між столиками, зупиняючись то коло одного, то коло іншого свого командира. Заглядав через плече в списані аркуші, вдивлявся в різнокольорі стріли, що виповзали з-під олівців.

Коли він став біля Рибалка, бронекомандарм витяг з купи паперів карту-двохсотку з нанесеною раніше, до його приходу, схемою і поклав перед командуючим.

— Мисль, Миколо Федоровичу.

Ватутін уважно придивився до плоду бронекомандармових роздумів, виконаного з академічною ретельністю, і невизначено гмукнув.

Бронекомандарм захвилювався.

— Олександре Миколайовичу! — помахав Ватутін здалеку начальникові штабу, який теж обходив столики, але в протилежному ряду.

На голос командуючого фронтом кілька офіцерів підняли від карт голови.

— Продовжуйте працювати, товариші,— наказав Боголюбов і пішов до командуючого.

— Ану, Павле Семеновичу, покажи нам з начштабом на макеті, — пошепки, щоб не заважати решті командирів, попрохав Ватутін.

Боголюбов присідався до них уже коло ящика з піском. Рибалко взяв указку в ліву руку, бо так легше було дістати до південного краю ящика.

— Отут-о, в тилу Манштейна, вздовж Бугу, проходить залізниця на Вінницю.

Гострим кінчиком бронекомандарм провів по смугастій стрічці, що повторювала вигини вздовж фарбованих блакитним скелець, які імітували річку.

— Він у будь-який момент може перекинути дві-три дивізії та вдарити нам у фланг. Так?

— Припустимо. Ми це передбачали,— голосно мовив Боголюбов, який загалом не вмів розмовляти пошепки. Йому, здається, не дуже сподобалося, що командуючий відірвав його для очевидних речей.

Ватутін поклав п'ятірню йому на рукав — не заважай.

Рибалко перекннуа указку з рукн а руку і потягся нею до купкн анрізаних із зеленого картону дерев на підставках, що аідтворювали ліс, район нинішнього зосередження його танкових частин.

— Мисль: глибоким рейдом танкової бригади на початку наступу перерізати залізницю і позбавити Манштейна можливості маневру.

Ватутін глянуа на наїжаченого начштабу. З докором чи насмішкою і на його, і на власну адресу мовив:

— Бач, а ми бомбити цю дорогу збиралися... Академік!

А в цей час ад'ютант на порозі шукав очима командуючого у велелюдному залі, доки не нагледів його загороджену масивними Рибалком і Боголюбовим постать біля тактичного стола.

— Миколо Федоровичу, шифровка з...

Ватутін зробив застережний жест, щоб не галасував, люди працюють, і ад'ютант пробрався між столиків до ящика з піском. Тут він уже заговорив стишеним голосом:

— Шифровка з шістдесятої армії, товаришу командуючий фронтом.

— Читайте.

Ад'ютант підніс папірець до очей та відхарамаркав:

— «До перекидання готовий. Де ж ваш за'язковий з картою? Черняховський».

На обличчі командуючого з'явилося німе запитання. Що ж могло трапитись?!

Боголюбов буркнув, теж спохмурнівши:

— Уже пішки можна було дійти до шістдесятої!

47.

— Та не можу я тебе кинути пораненого! — просто в обличчя майорові несамовито кричав старшина Пилип.

Беручи в кліщі, білі привиди наближалися з двох боків до воронки, де сховалися воин із Старлеєм.

Старшина прицілився, дав дві короткі черги. Лісові глибини озвалися лунким татаканням, але з німецького боку — ні спереду, де в Черняховського їх чекали з картою, ні ззаду, де переймали дорогу до своїх, у Лісову Бучу,— відповіді не було. Лише ворони, налякані стрілининою, чорною, рухливою зграєю заширяли над лісом і гаркаво, відразливо закаркали, наче на погибель.

Доки вони вдвох котилися з узгірка, бігли сюди, відпльовуючись од снігу, Старлеєві зачепило ногу. Майже в тому ж місці, що й тоді, в Драгунського. Богом воно мічене, трясця?

У воронці коліно швидко спухало, погано вже гнулося, але не було часу навіть поглянути, що ж там під пробитою штаниною, не те щоб перев'язати.

— Ну, и ж тобі ик людині... Так треба, старшина.

Старлей обмацав ногу. Крові, здається, менше, ніж минулого разу, але болить під коліном — спасу нема.

— Лежи. Не заважай. — Старшина нипав звуженими очима по галявині.

Німці повзли тепер мовчки, без пострілів.

— Знаєш що, врешті-решт?! — розсердився Старлей. — Наказую як старший за званням!

— Налякав. — Старшина скинув для чогось шапку. — Псані, їй-бо, штани...

Пилип підніс шапку понад воронкою на сухому дрючку. Не стріляють. Хочуть, певно, взяти на змор, щоб закінчилися патрони. А тоді, простоволосий, обережно виэирнув з пероходу, поволі виставляючи водночас уперед ствол ппепеша.

— Ти що, дурний?.. Щоб розвідники та й кидали товариша?!

Гнівну фразу мовлено було крізь зуби в два прийоми, між якими Пилип, затримуючи дихання, прикладався до ппепеша.

Старлей спершу пошкодуааа, що старшині нічого не аідомо про аміст пакета, про те, що карта обоа'язково мусить потрапнти до противника. Він збираася розпоаісти про це на місці, а шістдесятій,— якщо, звичайно, розвідвідділ врмії аиділить цих же самнх хлопців у поміч під час удаваного бою. А зараз страшенно мордувався, більше, ніж від болю а нозі,— сказати чи не казати?

Мвбуть, їм уже ие вибратися з пастки. За себе аін спокійний, ніякими тортурами від нього й слова не доб'ються. А от старшина, якого аперше бачнть?..

Ні. Коли вже отак по-дурному склалося, завдвння командуючого він виконає сам-один. Без варіантів.

— Ану, Пнлнпе, оглянься-но на хвильку,— ласкаао, щоб старшина не здогадвася, мовив Старлей.

Старшина повериувся всім тілом і відчув животом тверде.

— Виконуй нвказ! Айи... Цвай...

— Приберн саою пукавку, шмвркач.

Старшина і не поворухиуа пальцем, вле мовиа твк, що Старлей з деяким зиіякоаінням прибрвв ТТ.

— Отак краще. Дай-но сюди свій пакет. Будемо палнтн.

Стврпшна чиркиув запальничкою, змайстрованою з гвннтівочної гільзи, але тут же погасив: німці почалн стріляти то там, то там, по одиому внгулькуючн з-за дереа й одразу ж ховаючись.

Пудовою п'ятірнею старшиня вдушив майорв за шапку у дно вороики:

— Не підставляй мвкітрн. Встигиемо ще иа той світ.

Другою рукою аін коротко, нввскидку полоснув по німцях, і один лвитухом виввлиася на сніг з-за стовбура.

Красм ока Пилип зафіксував, що майор скористався з момеиту, відсуиувся до якиайдальшого крвю аороики та інстинктивно помвцвв щось на череаі.

— Дорогий ти мій,— замість того щоб образитися за шмвркачв, майор раптом занидіа солодкааим голосом.— Ну, не асе я можу тобі сказати. Розумієш? Не маю права.

Стврлей нервуаався, що доводиться гаяти час иа безглузді умовляиия. Якби ж не нога, показав би тобі, дурню, кілька прийомчиків джіу-джитсу.

Але старшина сам перемахиуа аороику і скинув йому пепеша наапроти грудей.

— Не пустуй, хлопчику. Виймвй з пуза пакет. Ну!

Майор не аорухиуася.

Стрвшний здогвд знеиацька прошив старшину:

— Ах ти ж гадюченя! Перебігти зібрвався?!

Старлей аідчув, як дуло вп'ялося йому а здуханину, лише кожушок трохн амортизував, в то проштрикнув би, ведмідь, жиаіт. Хоч дорога була кожиа хвнлниа, аін розсміяася:

— Слухвй, стахвноацю. Доки розводитимемо взаємну пильність, фріцн візьмуть нас, як тетеруків иа току.

Пнлнп мимоволі скииуа очі за край вороики (німці й справді виповзали з-за дерев, оскільки звідси не стріляли), і цієї короткої мнті було достатиьо, щоб Старлей різким, натренованим ударом вибив пепешв з рук старшини і иаступив на нього здоровою иогою.

— Ну, подумай: я з тобою до иімців їхвв чн до твого Чериаховського? Зрештою, не я ж дорогу оцю вибраа.

Здається, вплинуло?

Старшииа закліпвв очима, а яких іще відбиввлася внутрішня боротьба. Щоб якось заспокоїтн його, Старлей нвхилився, підияв пепеша і подав старшині.

Пнлнп, певно, збагнув, що трохн переборщиа. Скинувши автомат ніби иаосліп, влучиою, злою чергою — і коли лише помітив? — поклаа фріца, який на мить висунувся з-за берези. Старлей відзивчнв, що залізний старшина нарешті ввгається, і добив його напряму:

— Гаразд. Цей пакет і мав потрапити до них. Тільки через ваш розвідвідділ. Збагнув нарешті?

Після його слів на старшину стало тяжко дивитися: і сором за підозру в перекинстві, і злість на себе — зрештою, таки ж він, старий дурень, погнав мотоцикл у ліс, і дурість, майже неймовірність обставин, що не дають виконати важливе завдання командуючого, і перший, несміливий здогад, як же все-таки бути,— усією гамою промайнули на його простецькому обличчі почуття, про які він не вмів сказати. Він умів воювати, добувати «язиків», ризикувати собою, а на решту не мав ні часу, ні потреби.

Замість вибачення, примирення, якихось слів він просто повиймав з усіх кишень наготовані для себе гранати:

— Тримай. Руки ж, слава богу, цілі?

— Ну, так ти йдеш? — нетерпляче спитав Старлей, загрібаючи до себе гранати.

— Ти не гарячись, майоре.

Старшина Пилип сердився, що той харпудиться, як кінь. Сам він нікуди не збирався, а навпаки — готувався до довгого бою, статечно розкладав біля себе у воронці запасні диски, автомат загиблого друга, щоб усе було під рукою. А свій раптовий план подолання безнадійних обставин виклав ніби між іншим:

— З живих або з мертвих пакет знімуть. Пойняв? Командуючого не підведем. О.

Старлей скипів:

— Ти зрозумій нарешті...

Пилип цитькнув на нього і прицільною чергою притис білих привидів до землі. Стріляв він таки здорово.

— Мо, хтось з наших ще проскочить лісом, га? — спитав з надією. Хоча, крім луни від його пострілів, що, віддаляючись, згасала в гущавині бору, та вороннячого каркання, лісову тишу не порушував жоден звук. Та й хто і з якої речі може з'явитися на відлюдній стежці, куди їх занесло?

Передих виявився недовгим: німецькі розвідники тепер не наважувалися на короткі перебіжки, але, втискаючись у сніг, знову поповзли — повільно, з острахом, але вперед.

— Бачиш? — засичав майор, ніби німці могли почути. — Зрозумій же нарешті: Ватутін повинен точно знати, що пакет у фріца. А я вже не ходак.

Для більшої переконливості він витягнув до старшини ногу в закривавленій штанині. Розумів, що за подібних обставин і його самого розривало б навпіл. Але треба не дати старшині схаменутися, придумати нових приводів залишитися й гинути вкупі.

— Оту улоговину бачиш? — Старлей показав на протилежний бік воронки.

Там зірваний вибухом край переходив лазом у зарослий кущами яр-рок, який доходив майже до ритівної гущавини бору. Єдина, мабуть, можливість спробувати проскочити непоміченим.

Старшина покосився через плече:

— Ну?

— Німці поки що не бачать улоговини. А домудохаємось, коли вони вдеруться на отой ось згірок... Ну, біжи, біжи, браток.

У чотири руки вони трохи відстрілялися на два боки, зупинили просування німців. Скоро вже буде чути «рус, здавайс».

Старшина матюкнувся:

— Доїхали, мать твою, до борщу! Отак, кажу влипнути. На своїй же території!

Він закусив вус, чіпким поглядом обмацав місцевість. Крутнувши головою туди-сюди, прикинув відстань до німців, потім до улоговини.

— Візьми Серьогин автомат.

Старлеєві тяжко було дивитися на його до крові закушену губу. Та й у нього, і так тоскно.

Він м'яко підштовхнув старшину до краю воронни:

— Прощавай, брат. Вдома перекажн: з картою повний порядок.

Пилип хотів був щось сказати, проститися, та лише махнув у безнадії вільною від пепеша рукою.

Кішною переметнув жилаве тіло з воронки за найближче дерево. Але довго не показувався, певно, спостерігав, чи не помітили німці.

— Та біжи ж, так твою... — крізь зуби, до себе лайнувся Старлей.

Лише тоді, коли побачив ватяну спину старшини, яка, зігнута в три погибелі, майнула в кущі, він полегшено зітхнув. Нібн і не вмирати йому зараз отут, посеред беззвучного зимового лісу, осяяного ясним сонцем.

Наскільни ж легше, їй-право, лишитися одному...

Він, не поспішаючи тепер, витяг з-за ременя пакет. Обережно, щоб не попсувати сургуч, розгладив на здоровому коліні та сунув пакет з картою до планшетки, під слюду. Начрозвідвідділу, якби знав, міг би заспокоїтися: отой хлопець буде таки дуже схожий на мене...

Німців він вирішив підпустити трохи ближче, аби не переводити патронів. Дорого вони тобі заплатять, падлюки, за цей пакет.

Дзвінко клацнувши в лісовому безгомінні засклочною, аміняв диск з автомата загиблого розвідника Сірожі, перевірив. Диск схуд на оту єдину, останню чергу.

Привиди вимицувалися на снігу майже непомітно, якби ці білі кучугури аряди-годи не ворушилися.

Старлей здивувався, що не відчував страху, на диво ж спокійний, ніби все життя готувався до цього бою. Зусилля волі потребувалося лише для одного — не допустити в цей засніжений, усіма забутий ліс єфрейтора Лютик.

Не випускаючи з ока білих привидів, які ожили, заворушилися, посунули поповзом, лише на мить згадав замордованого батька, маму з сестричками, а тоді заходився неквапливо розкладати перед собою лимонки, відгинаючи в кожного запалу вушко чеки.

У лісі панувала дивовижна, соборна тиша. Страшніша від того, аби зараз гатили в усі калібри.

Губи самі собою склалися і люто, з паузами гучно засвистіли вчорашній вальс.

У воронну тихо, неспішно, з кружелниням падав лапатий, наче в дитинстві, сніг.

48.

Із стрімністю, незбагненною за його лантухуватої статури, фельдмаршал фон Манштейн, проломлюючи сніговий наст, обходив позиції.

Почувався він зле, оскільки недоспав, перекапустив собі день, розписаний напередодні начальником штабу Пуссе буквально по годинах. З рівноваги фельдмаршала вивів нічний дзвінок командуючого 4-ю танковою армією генерал-полковника Рауса.

Зв'язатися з «Вервольфом» у непризначений час Раус наважився після того, як з пізнього вечора (саме тоді особистий лікар приніс у спальню фельдмаршала сонні краплі) його дешифрувальники одну за одною стали перехоплювати ворожі радіограми. Десь опівночі ключ до російського шифру, під який радіорозвідка абверу підкопувалася вже не перший день, намацали остаточно. Ефір був так щільно забитий їхньою морзянкою, що довелося по тривозі піднімати з ліжок наступну зміну — чергова не справлялася.

Дешифрувальники, втиснуті головами в каучук навушників, надто голосно, наче глухі, які не чують самі себе, вигукували адреси радіоперехоплень:

— Ходаки!

— Мелені!

— Слобода, якась слобода... Ага — Медилова!

— Ну ж і словечно, доннерветтер! Стре... Стремигород!

(...А «хорх» армійського абверу вищав уже гальмами на поворотах, пробиваючись крізь сліпу заметіль).

Генерал Раус, передчуваючи удачу і страх водночас, особисто стежив, як тут же, після доповідей дешифрувальників, дислокацію ворожих рацій наносили на карту.

Сумнівів не могло бути, за півтора місяця протистоянь радіорозвідка досконально вивчила почерки російських радистів: перед ним з'явилася третя танкова армія генерала Рибалка. А це суттєво міняло всі плани.

Будучи людиною нерішучою, з тих, хто сто разів перепитає дружину, перш ніж вибере краватку до сорочки або вирішить, що пити — чай чи каву, Раус тяжко роздумував. Дати термінову шифровку Манштейнові у Вінницю? А чи перечекати для певності до ранку? А може... А втім, краще було б...

Але тут з 49-го танкового корпусу передали таку звістку, таку...

Раус на здивування чергового офіцера зв'язку, який приніс телеграму, навіть забурмотів:

— Бог нас не забув...

Відтак він не міг одкусити щипчиками кінчик сигари, ну ніяк. Руки тремтіли, мов за синдромом Паркінсона. І зненацька гаркнув так, що радисти здригнулися:

— Зв'язок з фельдмаршалом! Негайно!

Черговий нерішуче нагадав:

— Три двадцять ночі, гер генерал...

— Виконуйте!

Гамуючи тремоло рук, Раус нарешті розпалив сигару і рецепторами язика відчув заспокійливий ковток міцного, духовитого диму. Він уже зловтішно передчував, як візьме зараз реванш у фельдмаршала за всі приниження.

Коли «Вервольф» відповів сонним голосом, Рауса знову пойняли сумніви, через що доповідь він почав досить нерозбірливо:

— Я насмілився, гер фельдмаршал... Масть під ранок! Ми розгадуємо плани Ватутіна, а він... Він викладе їх вам особисто!

— Проспіться, Раус,— остудив його фельдмаршал рівним, без емоцій голосом. — Чергового по зв'язку від мого імені на гауптвахту.

— Але, гер фельдмаршал... Я... Треба терміново міняти ваш план...

Новину з 48-го корпусу фельдмаршал вислухав без особливого, як здавалося Раусові, інтересу та нарешті сухо сказав:

— Висновки полишіть мені. І не пийте на ніч, генерале.

Трубка пропищала відбоєм.

Після дзвінка, незважаючи на прийняте на ніч снодійне, сон фельдмаршалові більше не йшов. Удосвіта він швидко завершив туалет, зібрався. Поквапливо, наче якийсь жолудевий ерзац, випив з чашечки севрської порцеляни ранкову каву з рогаликом. І, здивувавши свій штаб раптовим рішенням, вилетів на фронт.

Він більше не довіряв Раусові.

49.

Дивна картина несподівано відкрилася недоспаним очам фельдмаршала.

Перед відльотом він продиктував начштабу телеграму фюреру:

ПРОРИВ ФРОНТУ ПІД КОРОСТЕНЕМ ЗАВЕРШЕНО КРП ШЛЯХ НА КИЇВ ВІДКРИТО.

А зараз хвалив господа, що в останній момент наказав Буссе відправити цю блискавку в Берлін лише після його особистого підтвердження з фронту. Бо застав під Коростенем таке, що не бралося його високоорганізованої голови.

Замість того щоб наступати, залізно змикаючи, як наказано, кліщі, «фердинанди» задкували зі сходу на захід. Стрілянина, яку він із задоволенням почув, спускаючись трапом з літака, раптом ащухла.

Якийсь обер-лейтенант для маскування загнав танк T-V «пантерв» у дощаний сарай, звідки, лопотячи крильми, з диким вереском вискакували кури.

— Обер-лейтенант!

Побачивши самого фельдмаршала, котрий наче з неба впав на брудну околицю напівспаленого поліського села, обер-лейтенант укляк у башті танка з ідіотським виразом на обличчі та не помічав серед кружеляння пір'я, що закаляний курячим послідом.

— Чому зупинилися?! — просичав фельдмаршал.

— Наказ командира корпусу, гер фельдмаршал!

Фон Манштейнові закортіло засадити всю обойму кольта в цю віддану фізіономію з покруглілими очима, і, щоб не зірватися, він закричав:

— Вперед!

Танк рвонув з місця, душачи гусеницями курей на криваве місиво, і загуркотів уперед, як був,— заднім ходом.

Фельдмаршал похвалив себе, що не викликав Рауса на аеродром, прибув інкогніто — принаймні на власні очі побачить стан речей і як виконуються внизу його накази.

Далі зупинило й зовсім несусвітенне: піхотний взвод, склавши у піраміди зброю, довбав кайлами мерзлу землю, розмічену натягнутим між кілками шпагатом під лінію оборони. А перед нею сапери вже розтягали колючі кільця загородспіралі Бруно. І це при наступі?!

— З'ясуйте, чому окопуються,— густо дихаючи на морозі парою, наказав фельдмаршал ад'ютантові, котрий, наче прив'язаний, ступав за ним крок у крок.

Ад'ютант прожогом кинувся до унтер-офіцера у плетених з вовни навушниках під кашкетом, який командував на окопуванні. Навіть здалеку було помітно, що з'ява ад'ютанта фельдмаршала налякала його до смерті.

— Згідно з наказом генерал-полковника Рауса,— доповів ад'ютант, повернувшись.

— Вперед. До останньої людини! — кинув фельдмаршал і, склавши руки за спиною, рвучко пішов ламати снігову кірку далі.

Так, інтуїція недаремно змусила обпікатися ранковою кавою. Клята, тупоумна, мов у нічного хижака, обережність Рауса здатна поставити під удар усю операцію прориву на Київ з півночі. Мало йому було минулого листопада, коли роздвоїв, розпорошив сили на житомирському шосе? Ні, таки є бог, що врешті він не передав оту телеграму одразу в Берлін...

Призвідника свого безсоння та виявлених неподобств фельдмаршал розшукав години через півтори. До того встиг дати нищівного прочухана пикатому командирові корпусу, який з ослячою впертістю послався також на особистий наказ командуючого 4-ю танковою армією.

— Я не міг ослухатися наказу генерала Рауса, гер фельдмаршал.

— Вперед. Під особисту відповідальність.

Генерал-полковник Раус, оточений ад'ютантами, наче навмисне, для фотографа «Фелькішер беобахтер», обрав героїчне тло: він велично віддавав розпорядження коло підбитого російського танка Т-34, що чадів іще масляністим чорним димом. Дурень царя небесного, ще й ногу виставив уперед, як Бісмарк на постаменті.

Фельдмаршала Раус помітив здалеку, здивувався з його раптової з'яви, але, пам'ятаючи нічне невдоволення, не подав знаку і з тою ж прибраною для підлеглих величністю скинув довгу руку:

— Хайль Гітлер! Як заолили долетіти, гер фельдмаршал?

Всупереч правилам фон Манштейн не відповів на партійне вітання. Міцніше зчепив руки за спиною й упер у Рауса важкий погляд:

— Що коїться? Чому зупинилися? Чому досі не стиснуто кліщі?

Раус зробив непомітний знак, і сонм підлеглих кинувся по сніговій цілині врозтіч, немов од сигналу повітряної тривоги. А їхній довгов'язий начальник тут же наче змалів, втратив бундючність і, виструнчившись, прибрав виставлену вперед ногу.

— Хто дав наказ? — відкарбував фон Манштейн. — Невже росіяни потроїли натиск?!

Щоб вибороти паузу, Раус, котрого в присутності фельдмаршала знову покинула рішучість, з якою він уранці підписав наказ про припинення наступу, кивнув ад'ютантам. Запопадливі руки негайно поставили просто в сніг розкладний фанерний столик, розстелили на ньому оперативну карту. Раус із задоволенням відзначив, що не помилився в своєму маневрі: фельдмаршал не опустився до розмови при нижчих чинах, а він виграв час і збив напругу.

— То не росіяни, гер фельдмаршал,— обережно мовив Раус. — Це я наказав зупинити наступ...

Він грав зараз з командуючим, приберігаючи свого козирного туза до кінця.

У фельдмаршала набрякли жовна під прив'ялою старечою шкірою, але в даній ситуації Рауса це не налякало. Тим дошкульніший буде його удар.

— Самі віддаєте Ватутіну ключ від рейху? — спитав фон Манштейн по паузі. — Я скасовую ваш наказ. Вперед.

50.

— До наступу фронту дві доби... — Ватутін спідлоба глянув на ходики, що із важким придихом вицокували на стіні. — Ні, вже менше...

Комісар Крайнюков, не звертаючи уваги на те, що його сьогоднішня поведінка могла віддонити настирливістю, не відходив од командуючого з самого ранку.

— Та не пали ти нервів, їй-богу! — вигукнув він простосердо, наче за інших обставин хтось здатен виконати таку пораду.

Як чесно, то він і сам не знаходив місця. Дві доби — а скільки неясностей...

Ватутін затарабанив зігнутими пальцями по карті, розстеленій перед ним на столі, у такт старечим крокам ходиків. В його душі вони, такі заспокійливі, звичайно, домашні, відлунювали зараз невблаганним плином часу. Наче кров по краплях витікає з жил...

Адже ні Старлей, ні провідирі-розвідники до Черняховського чомусь не дійшли.

— Про що думаєш, командуючий? — Крайнюков поприборкував п'ятірнею руді кучері. Він уже вичерпав всі, здається, варіанти спасенних бесід.

— Та все про те саме.— зітхнув Ватутін. — Тільки хлопця загубили. А толку?..

— А ти не думай! Ну, припустимо, не попала до нього карта... — Крайнюков пошкодував, що, не подумавши, наступив на найболючішу мозолю. — Повір моєму слову: Манштейн уже потіє над нашими радіошифровками. Все одно виймається, як штик! Будь він тричі талановитий та розумний.

— Без карти? Питаннячко... Повірить цей тричі талановитий та розумний чи ні?..

— Повинен! — Крайнюков уперто вважав, що головна його політробота зараз — заспокоїти командуючого за всяку ціну. Як з такими нервами йти у наступ?!

— А ні — підемо вперед стіною! — Обличчя командуючого зробилося рішучим. — Сил для цього вистачить, людей шкода...

Він знову зітхнув.

Крайнюков помовчав, походжаючи туди-сюди по кабінету командуючого. Нарешті йому здалося, що знайшовся новий хід комісарській спасенній роботі, і він вимовив бадьоро, як на партзборах:

— Ну, гаразд, давай рахувати! Черняховський почав уявний бій вночі на двадцять перше?

З-під опущених білястих вій він непомітно стежив за реакцією

командуючого. Але Ватутін лише вистукував на потрісканій стільниці тяжкі секунди.

Йому було не до нехитрої арифметики, за яку комісар вчепився, мов за соломинку. Понад усе хотілося подумати на самоті. Хоча й на самоті зле, він пробував.

Звичайно ж, за будь-яких умов переносити наступ уже пізно. Все закручено по днях, по годинах. Та й у Москві виправди чи поясники. Нічого, крім нових неприємностей, з цього не буде. Проте, якщо не вдасться дезинформація, якщо Манштейн не відтягатиме на північ частину сил з-під Брусилова, треба передбачити додаткові заходи...

— А поки після бою розвиднилося? — не вгавав Крайнюков, не бажаючи помічати, що комфронт не підтримує балачки. — Поки в майора знайшли карту? Я на це не втрачаю, між іншим, надії. Поки вона поїхала по інстанціях? Гадаєш, інстанції тільки в нас?

Комісар хихотався, задоволений власним жартом.

— Ти б, Костю, чимось зайнявся тим часом у політуправлінні! Ну, забезпеченням наступу по своїй лінії?

Тон у командуючого був майже благальний. Треба, треба таки на якийсь час звільнити голову чимось стороннім...

— Там усе запущено. — Крайнюков, як завжди, удавав, що не розуміє, що йому чемно вказано на двері. — Так що я казав? Ага! От, значить, і рахуй. Манштейн нібито десь у Вінниці? Отже — рано. Як штик, рано!

— Ну, сходи, сходи в політуправління. — Ватутін підштовхував комісара до дверей. — А по дорозі поклич автоматників охорони до мене. Із зошитами.

Крайнюков неохоче, але взявся за ручку, проте зупинився на порозі.

— Слухай. Все забуваю тебе спитати: що за байки гуляють по штабу про твої геометрії-тригонометрії, га?

Ватутін ледь осміхнувся:

— Хлопці молоді, недовчилися. Не вік же їм за нами пенеша тягати?

51.

Крайнюков помилявся: фон Манштейн перебував у цей момент не у Вінниці, а значно ближче, ніж він думав.

Коли Раус, припертий до стінки, не без зловтіхи виклав свого козирного туза, фельдмаршал спершу подумав, що погарячкував, не дослухавши його вночі. Виявляється, захоплено дорогоцінний трофей — оперативну карту. Разом з майором, зв'язковим ватутінського штабу. І він, Раус, якраз і мав це на увазі, коли казав, що свої плани Ватутін викладе фельдмаршалу сам.

А втім, якби й дослухав, це нічого б не змінило. Однаково він не довірився б нерішучості Рауса, не скасував би наступу в районі Коростеня. Власне, він і тепер не збирається зупиняти, хоч Пуссе, мабуть, заждався у «Вервольфі» його підтвердження з телеграмою. Доки... доки в усьому не переконається на власні очі.

— Де карта росіян? — Фельдмаршал всіляко приховував нетерпіння.

— У дорозі. — Раус на всякий випадок обґрунтував причину затримки. — Заметіль і заноси. А погода нельотна, відправили машиною.

(Абверівський «хорх» і справді виштовхувала зараз із заметів додана комвкдром 48-го корпусу охорона).

Фельдмаршал не удостоїв уваги його дрібні пояси, сто разів уже можна було з ночі доправити карту, якби здогадався знарядити танк, і наказав своєму ад'ютантові:

— Оберста Вольфа-Гуттена до мене. Живого чи мертвого.

— Краще живого... — відкрив у посмішці жовті коронки генерал-полковник Раус. Він почувався зараз на коні.

А фельдмаршал звелів негайно ж рушити на пункт польового управління 4-ї танкової армії, бо карту мали привезти саме туди.

У старому будинку, де облаштувався пункт управління, було холодно і незатишно. Стародавня голландська піч з облупленими кахлями не прогрівала темнуватого приміщення, і Раус на правах господаря запропонував фельдмаршалові зігрітися.

Пам'ятаючи урок із шнапсом у Корнині, він урочисто дістав з рипучого, розсохлого буфета пляшку вірменського коньяку десятирічної витримки, захопленого в росіян і припасеного для такої нагоди. Власноруч, відмовившись од запропонованих ад'ютантом послуг, відкоркував і значущим жестом поставив перед командуючим.

Але Манштейн не дав маленької сатисфакції ураженому простолюдинному достоїнству: він ковзнув по етикетці байдужим, відсутнім зором і перевів імлисті очі на карту, що займала майже півстіни навпроти. Отак, не кажучи жодного слова, ніби Раус був якимось предметом жебрацького умеблювання цього ветхого будинку, став чекати свого оберста-абверівця. Той зучора перебував десь поруч, у військах.

Вольф-Гуттен доволі скоро примчав на легкій танкетці-всюдиході. Скинувши в передпокої шинель, до пункту управління зайшов без звичайної блідості — мороз та наступна зустріч з фельдмаршалом, досить неочікувана, підфарбували запалі щоки легким, як грим, рум'янцем. Він не наважувався більше затівати з Манштейном небезпечної розмови, дорученої йому змовниками в Берліні, навіть намагався забути про це доручення. Справи на фронті складалися так, що дай бог виконувати свої службові обов'язки.

Фельдмаршал, не одриваючись на його привітання від карти, сухо спитав:

— Радіограми Рибалка продовжують надходити?

Раус хотів був перехопити ініціативу, сказати, що ефір тріщить од радіопереговорів і загалом його дешифрувальники молодці, але оберст не дав:

— Так точно, гер фельдмаршал. Дислокацію його танкової армії в районі Коростеня, вважайте, встановлено.

Фон Манштейн круто обернувся і процідив крізь зуби:

— Ви медіум, барон? З вашої ласки на початку листопада я вже запевняв фюрера, що Рибалко зав'язнув на Букрині!

Раус благословляв долю, що не втрутився. Оберст проковтнув образу (адже з Букрином то була не лише його інформація) і сказав чітко:

— Радіорозвідка не зафіксувала рацій Рибалка ніде більше по всьому фронту від Брусилова до Житомира. А тільки-но я здобув нові агентурні дані. О п'ятнадцятій нуль-нуль у них призначено велику нараду командирів. Це підтверджує факт серйозного зосередження сил у районі Коростеня, гер фельдмаршал. Вони на ходу міняють план дій.

— А де гарантія, що це не витівки НКВС? — фельдмаршал спитав тими самими словами, з якими Гітлер,— Вольф-Гуттен чув це на власні вуха,— у минулому місяці звертався по переговорнику до нього самого. Очевидно, фельдмаршал випустив з ока цю деталь.

— Джерела надійні,— пояснив Вольф-Гуттен, дедалі більше дивуючись. — Агентів укорінено абвером ще до війни.

Раус не помічав, що оберст нервується: звична блідість повернулася на аскетично запалі щоки. Він радів з несподіваного спільника, удвох, що не кажіть, одбиватися легше.

— Я ж доповідав, гер фельдмаршал! — сказав Раус занадто бадьоро. — Черняховський зранку розпочав наступ від Меленів. Тому мій наказ...

Манштейн перебив невдоволеним тоном:

— У вас був мій, Раус, наказ — під особисту відповідальність командирів дивізій продовжувати охоплення флангів. Зімкніть кліщі — і дорогу на Київ відкрито! Фюрер чекає саме цього.

При згадці грізного імені Раус став навіть трохи затинатися:

— Я подумав, якщо Рибалко вдарить у мій фланг... У мене не буде ні командирів, ні дивізій, гер фельдмаршал. Тому я наказав...

— Де врешті-решт карта росіян?!

Фельдмаршал уже з трудом стримувався. План операції під Коростенем розроблено ретельно як останній шанс, але його стратегічні прозріння весь час натикаються на таку туполобість та обмеженість, що...

Вольф-Гуттен скористався з нагоди сховатися якнайдалі від гріха і з готовністю вискочив розпитати, чи не прибула карта.

Манштейн дочекався, доки за ад'ютантом зачиниться двері, й тихо спитав:

— Після трьох невдач наступу на Київ ви і досі не второпали, Раус, що на карту поставлено вже не нашу репутацію, а нашу долю?

Йому важко далося це визнання; довелося ставити себе на одну дошку з оцим нездарою. Від початку кампанії в Росії рідко, дуже рідко фельдмаршал наступав на гординю.

Раус похолов. Якщо карта російського майора не врятує, йому не буде чим крити в ставці фюрера доповідь фельдмаршала про ранкову зупинку наступу.

52.

На вузлі зв'язку в Лісовій Бучі Трохимович, пройшовши бочком мимо телефоністок, підсів до єфрейтора Лютик.

Ніхто з дівчат, які в напружені перед наступом дні чергували по півтори зміни, не звернув на старого уваги. Ніколи. До того ж усі давно помітили, що він симпатизує новенькій, невідомо, щоправда, за які такі заслуги. А злі язики взагалі пустили плітку, буцімто старий представляє певні інтереси командуючого, то ліпше не зв'язуватися.

Лютик швидко, майже без пауз строчила телеграфним ключем, затиснутим у пучку, замурзану, наче в школі, чорнилом. І ця дрібничка змусила серце старого стиснутися: він згадав свою малу на Алтаї. Коли та робила уроки, то перемазувалася геть, так що йому доводилося відтирати пальці пемзою. Зараз воює десь. Радистка. І третій місяць нема листів...

Дівчина на очах змарніла і наче подорослішала. Вона вже знала, що Старлей зник без сліду, загинув чи пропав без вісті.

Старий ледве дочекався, доки вона достукає свою писульку, а тоді зашепотів, щоб не почули сусідки:

— Може, в госпіталь вивезли, га?.. Поки розберуться, хто та що... На війні всяко буває. От пам'ятаю, під Бугурусланом, коли білі прорвалися, хлопчина один...

Дівчина не витримала і, незважаючи на язикатих сусідок, від яких берегла свою таємницю, по-дитячому тицьнулася йому в плече:

— Більше не можу... Я піду до командуючого.

Старий погладив її по голові, і все було в цьому нехитрому батьківському жесті — гіркота, співчуття, провина, ніжність, біль, надія і те, про що він не вмів сказати.

— Командуючого ти не чіпай зараз. У нього там... о-оо...

Він відчув, що русява голова почала здригатися під його долонею. З-за сусідніх столиків оглядалися з цікавістю: чого це вона раптом? Трохимович зробив застережні очі, похитав, присоромлюючи, сивою головою.

— Ти ж солдат, дочко,— розуміти повинна. Федорович по всіх дорогах пошук розіслав. Будемо ждати, дочко. Таке наше тепер діло...

53.

Коли «хорх» з намерзлими під радіатором жовтими бурульками скреготнув гальмами перед будинком, оберст Вольф-Гуттен сам рвонув дверцята і вхопив з колін гауптмана-ад'ютанта танкового корпусу трофейний планшет. У хапанині перечепився довгим ремінцем за ручку «хорха», лайнувся, смикнув і порвав шкіряну стальку.

Мимо здивованих такою поведінкою вартових він невідповідно до чину, що є сил чкурнув усередину польового пункту управління.

У коридорі так само нетерпляче, як він допіру, генерал-полковник Раус вирвав у нього планшетку. Наче витертий на ріжках шкіряний прямокутник став перехідним призом за увагу фельдмаршала.

Широкими кроками Раус кинувся до кімнати, де чекав Манштейн. Від нетерплячки він не міг стримати тремоло пальців і розстебнути планшет.

Кнопки подужав нарешті, вже переступивши поріг. На підлогу випала книжечка командирського посвідчення, але Рауса цікавила лише карта. Він виколупав її з-під целулоїду, куди було застромлено ще й пакет з поламаним сургучем секретної опечатки, а розгортаючи, у поспіху навіть трохи надірвав на згині. Жадливі очі блискавично всотали все, намальоване червоним штабним олівцем довкола Коростеня, і Раус ступив до фельдмаршала торжествуючий крок:

— Я, я був правий, гер фельдмаршал!!

Фон Манштейн, не підводячись із стільця, зверхньо скинув бугрувату голову:

— Що за тон, генерале?

Гаразд, ляпаса ти все одно зараз одержиш — зловтішно посміхнувся Раус і, схиливши проділ з підкресленою шанобливістю, вклав карту в простягнуту фельдмаршалову руку.

— Даруйте, гер фельдмаршал, але це безумство пробувати далі...

— Ви вільні, Раус,— не дослухав Манштейн.

Але генерал-полковник, переконаний, що фортуна вже на його боці, дозволив собі не підкоритися:

— Так, безумство! Одним моїм корпусом ми намагаємося взяти в кліщі вж сім корпусів росіян!

— Готувати нову директиву про припинення наступу? — спитав один з ад'ютантів, бачачи рішучість свого начальства.

Однак фельдмаршал крижаним тоном наказав Раусові:

— Підніміть документ і дайте мені.

Ад'ютант запопадливо випередив (негоже все-таки, аби в його присутності нахилявся сам генерал-полковник) і поклав офіцерську книжку на стіл перед фельдмаршалом. Той не бачив легенької етикетної заминки, яка, втім, дошкульно вразила Рауса,— з ним обходяться, наче з унтером. Фельдмаршал уже втопив нетерплячі очі в плетиво позначок.

— Де майор? — спитав по паузі фон Манштейн, не підводячи погляду.

— У госпіталі, де ж іще? — відповів Раус усе ще ображеним тоном.

— Що він показав?

Раус тут же похопився з обережності:

— Мої білі привиди трохи перестаралися, гер фельдмаршал.

— Вольф-Гуттен тут?

Оберст давно зайшов до кімнати і тінню стояв коло штори, що затуляла двері, воліючи не нагадувати про себе.

— Яволь, гер фельдмаршал.

— Скільки треба, щоб звірити карту росіян з вашими даними?

— Гадаю, з півдня. Якщо зв'язок з Вінницею працюватиме добре.

— У вас є дві години! — жорстко сказав фон Манштейн.

Якби генерала Рауса запитали пізніше, як він пережив ці дві години, він би, напевне, не сказав анічого путнього. До різі в очах він стежив за своїм швейцарським брегетом, але стрілки наче приросли одна до одної.

А фельдмаршал як зачарований дивився й дивився на квадратик фотографії в офіцерській книжці з бузковою печаткою на ріжечку.

Бреше цей іван чи ні?.. Якщо бреше — все полетить шкереберть. А якщо ні? Тоді не можна гаяти жодної хвилини!

У цьому разі, якби ми і досі були такі романтичні, як на початку російської кампанії, він би заслуговував від нас похорону з усіма військовими почестями.

А той хлопець, зоріючи на гарнізонного фотографа чорнобривим відкритим обличчям, не знав і не взнає ніколи, що німецький фельдмаршал, «найкращий оперативний розум вермахту», мов ворожка по лініях

долоні, шукатиме й шукатиме в його таких достеменно материних рисах своє власне майбутнє.

Раус не витримав останньої хвилини очікування своєї долі.

Коли стрілка брегета напружився до останнього стрибка, він, не попросивши дозволу в фельдмаршала, прогрюкав лакованими чобітьми до сусідньої кімнати, виділеної оберстові-абверівцю. І за хвилину тріумфально вніс у широко розчепірених руках дорогоцінний трофей.

Над усе йому кортіло здобути насолоду від ефекту, коли він повідомить цьому зарозумілому аристократові, який їх, справдешніх вояків, не має за людей:

— Усе зійшлося! Кожнісінька позначка! Вам лишається тільки затвердити мій наказ на оборону. І вкрай потрібне термінове перекидання танкових дивізій з-під Брусилова.

Але і тут, і тут фельдмаршал не дав жаданої втіхи!

Він так і не показав обличчя з-за розгорнутої перед собою ватутінської карти, яку з таким трудом роздобули його ж таки, Рауса, люди, коли по тривалій мовчанці зронив знехотя:

— Затверджую.

54.

На столі командуючого фронтом задзеленчав внутрішній телефон, і перший член Військової ради схопив трубку:

— Крайнюков на проводі!.. Так, тут... Тебе, Боголюбов.

З трубкою в руці він обернувся до Ватутіна, який у протилежному кінці кабінету, коло довгого столу для засідань, уже півгодини розтовкмачував автоматникам охорони задачку з арифметики на зустрічний рух, якусь дурницю про поїзди, що вийшли назустріч один одному з пункту А і пункту Б.

Довідавшись, що дзвонить начальник штабу, командуючий швидким кроком перейшов кімнату і взяв у комісара трубку:

— Слухаю.

— Миколо Федоровичу, два термінові донесення!

З радісного тону начальника штабу Ватутін із завмиранням серця вгадував новину, але боявся повірити. Не в змозі снитати, а ще більше боячись помилитися, кинув своїм «учням»: «Усі вільні, товариші».

А на тому боці проводу начштабу нетерпляче дмухав у трубку:

— Ху! Дівчатка, ну, що за юриндистика? Де зв'язок? Миколо Федоровичу, ви чуєте мене?

Автоматники склали зошити, позабирали зі столу свої пенали і вийшли. Комісар перевірив, чи щільно причинено двері.

— Чую, чую, не кричи.

— Та як же ж не кричати?! Черняхівський радирує: «Противник припинив атаки»! Поздоровляю!!

Ватутін проковтнув клубок у горлі.

— Далі.

— А далі авіарозвідка. Доповідає: «Виявлено форсоване просування двох танкових колон з Брусилова в район Коростеня»! Ну?!

Значить, все-таки Манштейн клюнув, почав передислокації?..

Ватутін видихнув так, ніби з його плечей знято стопудовий тягар:

— Ну, от і все... Справу зроблено.

— Ну?! — Крайнюков прочитав усе на обличчі командуючого.

— Миколо Федоровичу! — кричав згарячу Боголюбов. — Вірите, ноги стали ватяні, тому і дзвоню!

— Віддавай наказ!

Рипнули двері — це Трохимович віс два кухлі з чаєм. Не маючи іншого об'єкта для виявлення емоцій, Крайнюков згріб старого в обійми з криком: «Спрацювало!!»

— Обшпарю ненароком, Костянтине Васильовичу.

Старий, так нічого до пуття і не второпавши, ледве випручався

з обіймів та поставив чай на стіл командуючого. Він помітив, що там лежить розгорнута особова справа Старлея з фотокарткою, де на петлицях ще по два кубарі, і зітхнув:

— Ех, не дожив орел...

Ватутін, спохмурнівши, обернувся до нього, все ще тримаючи трубку в руці, де пищав відбій.

— Як вона?

— Тримається якось, Миколо Федоровичу.

55.

Двадцять четвертого грудня перед початком наступу представник Ставки маршал Жуков разом з командуючим фронтом Ватутіним перебував на спостережному пункті у генерал-полковника Леселідзе. Прибулу з Тамані армію було переведено нарешті з РВГК в ударне угруповання фронту, і вони, не змовляючись, вирішили, що початок контрудару найкорисніш буде провести в новачка, з яким досі не нюхали спільного пороху. Рідкісний випадок збігу думок, відзначив для себе Ватутін.

У напівтемній сірості вритого в землю польового СП армії забутим довоєнним золотом горіли в мисках мандарини і хурма. На приставному столику біля телефонів виблискували шийками, обвитими фольгою, кілька пляшок. За тиждень Новий рік, і командарм одержав з рідної Грузії посилку.

Зовсім не обтяжуючись присутністю високого московського начальства, командарм, сухий, тонкогубий грузин з п'ятьма орденами на кітелі та медаллю кадрового військового «XX лет РККА», оповідав про це з легким кавказьким придихом:

— У першу чергу Москаленку послав. Сусід — найдорожчий чоловік, так у нас в Грузії вважається. Хоча поки що лаваш не ламали, знайомі тільки по зв'язку.

Ватутін слухав гортанну, швидку, як гірський ручай, вимову і мимоволі відчував вдячність до командарма за балачку, яка ні до чого не зобов'язує, а проте допомагає пережити найтяжче — відразливу печію попід грудьми, млосне чекання атаки. Там, попереду, де в окулярах стереотруби напорошено причаївся перед Брусиловом передній край противника, має вирішуватися сьогодні не лише доля операції, а і його власна доля.

Напередодні, коли прилетів спецлітак Жукова, в них відбулася важка, як завжди, розмова. З напівнатяків (Жуков не бажав говорити відверто) Ватутін збагнув, що Верховний і досі злоститься на нього за здачу Житомира. А що таке гнів Сталіна, командуючий фронтом знав прекрасно.

Він уявив, як звужуються і закипають темно-жовті очі, де чомусь не опускаються верхні повіки, а навпаки — піднімаються вгору нижні. Щохвилини можна чекати, що тяжко впаде караюча державна десниця, і буде марно, як глухому, доводити, що іншого варіанту дій в ситуації його фронту не існувало.

До того ж,— і тут Ватутін не міг звикнути також,— Жуков завжди проломлювався в його свідомість, наче важкий танк, нещадно придушував чужу думку та чужу волю, і нерідко навіть за півгодини спілкування з ним почуваєшся хворим, розчавленим, ніким. А вони провели разом над картами Житомирської наступальної операції половину ночі. А в сьогоднішніх, вельми й вельми ризикованих обставинах це відчуття заважало, дратувало, забирало душевні сили на зовсім не потрібне для близької атаки. Адже вгадання, нічні роздуми, безперервні, навіть за голінням програвання можливих дій за себе і за Манштейна,— все позаду. Вони набули вже стрункої системи безлічі директив військам, які принишкли зараз у траншеях, у лісах, у анбарках, на аеродромах і теж чекають.

А ще він уявив, як десятки тисяч людей тримають пальці на спускових гачках і ждуть, до сухості в роті ждуть лише його команди.

Тисячоголосо розмножена, вона має дійти до кожного і кинути вперед.

Все.

Машину запущено.

І я к у машину!

Він має бути сьогодні невідворотний, мов куля, що летить у ціль.

— Ех, підвела погодка... — розстроєно сказав він, визирнувши в спостережну щілину бліндажа, за якою пішов мокрий сніг. — На середину дня все, мабуть, розгасне...

— Це,— Леселідзе показав на пляшки з вином,— так пацимаю, на після Брусилова. Хоча... Склянка «Цинандалі» не заважала ще жодному мужчині!

Він узяв зі столу повна'яний полумисок з фруктами:

— А хурма — прошу, генацвале. Мед! І дуже корисно полководцям. Для мізкової діяльності.

— Товариш Сталін, між іншим, полюбляє «Хванчкару» та «Кінзмараулі»,— сказав чомусь Жуков (мабуть, для Леселідзе, подумав Ватутін) і покрутив у коротких мужицьких пальцях мандарин. — Ех, п'ятнадцять би хвилиночок дожити — і...

Значить, і він?! — здивувався Ватутін. Невже і цей, заброньований зусібіч чоловік, який, здається, ніколи не відає ні сумнівів, ані вагань, чия з'ява, навіть якщо він без маршальських знаків розрізнення, змушує будь-кого витягатися в струнку (хіба що товариш Сталін не відчуває цієї страшної енергії й волі), Жуков, який їздить по фронтах з шомполом од кулемета і в нападах гніву б'є ним генералів,— невже і він нервується перед атакою...

До початку артпідготовки і справді лишилося чверть години. А там...

З простягнутого командармом полумиска, повагавшись, Ватутін через не зрозумілий самому собі спротив до вибору Жукова взяв не мандарин, а хурму. Та не знав, з якого боку приступитися до неї. На кавказькому узбережжі вони з Танею відпочивали лише влітку, в наркоматівському санаторії в Сочі, а екзотичний фрукт вистигає, казали, глибокої осені, майже під зиму. Отоді оранжевими пірамідами палають усі базари.

Командарм-грузин помітив його вагання і почав пояснювати:

— От. Корисніший де і наче побитий...

Але Ватутіну так і не судилося поспитати, як же вибирати на базарі оту хурму.

Удалині — попереду і зліва, тобто в Москаленка, визначив він миттю,— спалахнуло. Одна «катюша» зіграла, за нею друга. Потім гахнула ціла батарея реактивних установок.

І — все потонуло в суцільному гулі ересів, у гуркоті, у виючому свисті блискавок вогню.

То на всьому фронті прориву 38-ї армії гвардійські міномети, а слідом уся артилерія армії вкупі з доданими і підтримуючими артдивізіонами та артполками почали безперервно вгачувати у противника залп за залпом.

56.

Москаленко не вірив ні вухам, ані годиннику: час артпідготовки ще не настав, сигналу не було, а вона вогненним вихором уже розгорталася на всю тисячоствольну широчінь.

Командарм-38, батькуючи чорта та його маму, кинувся до телефону, але нічого не добився.

Земля і небо гули. Із щілин між тісно притнаних колод накату пісок посипався за комір.

Білий, як полотно, командуючий артилерією армії генерал Лихачов, з нервовим тиком на щоці, ошелешено втупивсь у банькатий трофейний годинник. Ноги його наче вросли по кісточки в долівку бліндажа.

Командир 7-го арткорпусу прориву генерал Корольков, обпечений лютим поглядом командарма, ніби набридливу муху, змахував пісок з чола і так само не розумів нічого.

— Ех, в бога тебе і в душу! — гримів Москаленко. — Всю операцію завалиш, бог війни!!

Лихачов з Корольковим мов прокинулися від цього несамовитого гарикання і метнулися з'ясовувати причину передчасного вогню кожен по своєму зв'язку.

— Товаришу командарм... ну, товаришу командарм... — у гримкотінні й витті надривалася чергова телефоністка над вухом роз'ярілого Москаленка і тицяла телефонною трубкою в повітря слідом за командармом, доки той метався у всі боки до спостережних щілин СП. — На зв'язку товариш Юр'єв!

Перехопивши трубку на льоту, Москаленко встиг видихнути Королькову:

— Ну, зараз жучити буде... Слухаю, товаришу Юр'єв!

Трубка одразу ж вибухнула залізним голосом Жукова («Юр'єв» — в той час його псевдонім):

— Ви що там — з глузду з'їхали?! Чи «Цинандалі» нажерлися до всрачки, як у Житомирі?

— Поки що не знаю, товаришу Юр'єв! З'ясовую, товаришу Юр'єв!

— Що ти завів, як зіпсутий патефон: Юр'єв, Юр'єв?! Буде тобі Юр'їв день, єдрьона баба! Контррозвідку жди та прокурора!

У мембрані від Москаленка гримнуло на всю котушку, вдарили, певно, вже й далекобійні калібри з глибини, і Жуков жбурнув трубку так, що мало не розбехав апарат.

Ватутін добре знав, як небезпечно сперечатися з маршалом під гарячу руку. Прикро вражений тим, що в Москві й досі не забули дурної історії з житомирською пиятикою (а втім, Жуков нічого не забуває), теж блідий, але на диво самому собі спокійний — де й подівся відразлива печія попід грудьми? — сказав тихо, та ваговито:

— Може, не зразу з контррозвідки та прокурора, га, Георгію Костянтиновичу? Почекаємо наслідків артвогню?

Жуков спалахнув:

— Добреньким хочеш бути, Ватутін?! Дивись, вбн тебе самого...

Що ж його чекає, Ватутін так і не довідався. Гримнуло вже поруч, трусонуло СП, як при землетрусі. Пляшки «Цинандалі» тонко зойкнули. І Жуков щось закричав злим, перекошеним ротом, але нічого не можна було дібрати.

Слідом за 38-ю армією дочасно, без наказу артпідготовка розпочалася і тут, у Леселідзе, і праворуч, за ліском, у 1-й гвардійській Гречка.

Жуков, метнувши в командарма-грузина нищівний погляд, з біноклем у руках кинувся дивитися. По дорозі зачепив важким тілом стіл — і золоті м'ячики мандаринів покотилися по втоптаній долівці СП.

57.

У чеканні атаки, неймовірно тяжкому ділі в солдатському життібутті, коли навіть видані старшиною зранку подвійні наркомівські не здатні притлумити тривогу, меткий, нетерплячої душі сержант Рахімов вирішив: його командирський обов'язок підняти зараз бойовий дух свого відділення. Бо перед атакою ліпше не думати, що буде з тобою за годину, не згадувати кишлак з ариком, не прощатися з матір'ю. А сто грамів Рахімов не вживав, закони шаріату не дозволяють.

— Анциферов!

Кричати узбекові довелося двічі, доки з дна траншеї відгукнувся лінивий, як завше, голос сина полку.

От канатні нерви, із заздрістю подумав Рахімов. Навіть у такі хвилини Анциферов дрімав в улюбленій позі.

— Анциферов! Трошка позакладало? Комбат Підплічка як учить? Позіхни — вуха прочистить шомполом.

— Все? І для цього треба людину будити?

— Ти б товаришам по зброя промову сказав перед боєм. А то отут-о ссе, як ягня матка.

Узбек покрутив пальцем на засмальцьованому череві тілогрійки.

— Могьом.

Цього разу син полку відгукнувся без звичних лінощів: йому подобалося, коли командир відділення до нього, наймолодшого, звертався з серйозними проханнями.

Він підвівся на повен зріст — траншея сягала довгов'язій дитдомівській дитині десь трохи вище пупа,— повернувся лицем до поля майбутнього бою і несподівано прорік віршем:

Воюйте счастливо, храните честь свою,
Чтоб гордостью твоей наказанный Берлин
Для стран других не измышлял причин.

— Мудро! — прийшов у захват взводний Трибунських. — Сам написав?

— Ех ви, а ще лейтенант... — із зверхністю мовив Анциферов, який в усьому з ревнивим суперництвом ставився до комвзводу, майже ровесника. — Це ж Ломоносов!

Бійці зайшлися від сміху. Та взводний не образився, на підкопування під командирський авторитет скинув такою хлопчачою усмішкою, що родимка на щоці полізла кудись убік. Анциферов утоpопав, що трохи перебрав у статутній непоштивості (комвзводу, зрештою, не звір, обстрілюється помаленьку), і милостиво пояснив:

— Учитель літератури записав на прощання. Зубрив всю дорогу.

— Ломоносов, кажеш? — Вірші сподобалися взводному зовсім несподіваним чином: — Так от відколи цей Берлін білий світ баламутить! Ну, ми їх відучимо воювати. Аби дійти.

Він подумав, що ввечері, після атаки, неодмінно перепише слова, щоб надіслати Іринці та мамі. Листи сьогодні будуть довгі-довгі: це ж його найперший наступ.

— Дійдемо, куди вони подінуться! — поважно запевнив Анциферов, і, склавшись навпіл, як ножик, зник у траншеї. Знову умостився здрімнути коло стінки.

— Дійдемо, товаришу командир! — Рахімов радів, що його виховавчий момент удався, допоміг товаришам пережити ще декілька тоскних хвилин. — Там, де сухо,— на пузі, там, де мокро,— бігом.

Шлях до Берліна здавався взводному подібним до задачки з географії. Географ, Христофор Колумб (так той вимовляв), загадав якось додому намалювати Німеччину на контурній карті і вирахувати відстань до Берліна. А на наступному уроці нагримав на нього при всьому класі, що дружню країну Трибунських заштрихував коричневим олівцем, а коло Берліна намалював фашистський знак. Батько казав, що коричневий — колір фашизму, а Христофор Колумб пригрозив комсомольськими зборами:

— Ти, Трибунських, комсомолець, а політично неграмотний! Не знаєш, що в нас з Німеччиною пакт про ненапад?

Догану по комсомольській лінії таки вліпили. Але Іринка сказала, що все це дурня, воювати з Гітлером все одно будемо, так каже її батько, а він літав на «яструбку» в Іспанії (тільки нікому не розказуй, таємниця) і знає краще, ніж Колумб. То ліпше не сердитись, а записатися обом до гуртка «Ворошиловський стрілець».

Ех, шкода, не поспитав тоді, чи правильно він полічив, скільки ж кілометрів до того Берліна. Зараз сказав би бійцям на додачу до віршика Анциферова.

Що б з того вийшло, взводний не встиг обдумати: позаду, в глибині нашої оборони, земля наче луснула, і суцільне залізо понеслося над головою в бік переднього краю німця.

58.

На СП Леселідзе Жуков владно поклав руку на телефони, які задзвеніли водночас, і сидів скам'янілий.

Лише по звужених до гвинтівочних цівок зіницях, що цілилися

в нього з-під низько насунутого лакованого козирка. Ватутін зрозумів: думка маршала мотається зараз, як тигр по клітці.

— Ти тільки не поспішай, не поспішай... — казав він командним голосом чи то Ватутіну, чи собі. — Це ж така махина — фронт... Треба прийняти єдино правильне рішення.

Залпи артилерії злилися вже в суцільний, без щонайменших пауз гул, і тигр нарешті зупинився, зібрався, як перед стрибком:

— Та-ак.

Маршал, закинувши голову, націлив на комфронта важке, роздвоєне підборіддя:

— Піхота і танкові армії вийшли на вихідні рубежі? Так?

— Вийшли.

Ватутін почув, що від стримуваного хвилювання голос його сів, хрипить, і прокашлявся.

А Жуков, не звертаючи уваги, рубав далі:

— Так... Друга повітряна армія на старті? Так?

— На старті.

— Так...

Своїм різким, мов удари батога, таканням маршал наче вибудовував драбинку до якогось рішення.

— Не порушиться в тебе порядок взаємодії? Так?

— Так.

— Ти певен?

— Певен, Георгію Костянтиновичу.

— Ну, а як певен — дій!

Він прибрав важку руку з телефонів, які так само вимогливо деренчали на різні голоси весь водночас.

Ватутін безпомилково вибрав телефон, який мовчав, наче знепритомнів од несподіванки з початком артпідготовки. Він знав, що Лютик весь час тримає на апараті в палевому шкіряному чохлі зв'язок з начальником штабу фронту.

— Олександре Миколайовичу, ти? Ватутін.

І далі заходився викладати розмірено, наче диктант у школі, щоб через можливі перешкоди на лінії не пропало, бува, якесь слово:

— Усім зберігати цілковитий спокій. Атаку розпочинати на п'ятдесят першій хвилині артпідготовки. Так. Як у наказі.

Він помовчав. Очевидно, начальник штабу щось заперечує.

Той і справді заперечував: «А за порушення графіка Жуков шкури не спустить?»

Ватутін навіть повернувся до маршала спиною, щоб він не вгадав часом по обличчю. І раптом гримнув так, що в очах Жукова трасуючою кулею майнуло зачудування:

— Ну й що, що раніше?! Покажи свій боголюбовський характер!!

59.

На п'ятдесятій хвилині артпідготовки, яка суцільною стіною вогню і диму затягла обрій там, де має бути передній край німців, гвардії капітан Підопличко розстебнув кобуру і вийняв ТТ.

Він знав наперед, що в атаці користуватиметься, як завжди, трофейним ріжковим шмайсером, що теліпався на грудях. Та коли підніметься з траншеї на бруствер, обернеться до солдатів і загорлає: «За мною!» — то піднесе над собою рідну комбатівську тетешку — люди так звикли.

Подумавши, комбат відщіпнув гачок на горлі шинельки. Од стримуваного хвилювання ніяк не міг подужати нетерплячими пальцями гудзиків на стоячому комірі гімнастерки, шарпонув, і гудзики горохом посипалися під ноги. Йому аже зробилося жарко: секундна стрілка на німецькому наручному годиннику, подарунковї розвідників, пульсуючим кроком пішла в останнє перед атакою коло.

У задуманому Ватутіним контрударі в районі Брусилова батальйон

Підоплічка має іти у прорив на вістрі армії, а отже, й усього 1-го Українського фронту.

Напередодні, майже вдосвіта, зі штабу подзвонив командир полку. Йому, видно, теж не спалося перед наступом.

— Підоплічко? Не спиш, майбутній герою прориву?

Ніби неясно само собою, коли взяв трубку.

— Слухай. Доки не пізно, скажи чесно. В людях своїх певний на всі сто?

— Та товаришу підполковник! — роздратовано закричав у трубку комбат.

— Тільки не гарячкуй, не гарячкуй. Варіантів не може бути.

— Ну, скільки, їй-богу, можна сотати нерви?!

Після інциденту з особістом йому набридли косі погляди, доповідні та пояснювальні по інстанціях, що ти не верблюд, недовіра, яка впала на його людей.

— Горло побережи,— сказав комполку рівним голосом і повторив: — Чуєш мене? Побережи, кажу, голосові зв'язки. Завтра знадобляться.

Комбат ревниво зиркнув на телефоніста, явно той міг чути неприємну для нього розмову, і буркнув:

— До виконання бойового завдання батальйон, товаришу командир полку, готовий повністю.

— Ну, добре, не ірритуйся. Жди сигналу. І не зарвайся! З сусідом зліва не втрачай ліктьового зв'язку. Запам'ятав?

Та запам'ятав же, давно запам'ятав, уже аж лікоть болить, ображено подумав комбат і ручкою прокрутив відбій.

Комбатові переказували, який бій витримав за нього комдив, літній, лисіючий полковник, коли на Військраді армії визначалося, які підрозділи підуть у наступ на чолі корпусу та армії. Ледве комдив назвав його прізвище, як перший член Військради армії спитав:

— Це той Підоплічко, у якого в батальйоні бардак з балабончиками? Ну-ну, кандидатура...

Комдив скипів:

— Тоді нехай ваш особіст в атаку батальйон піднімає!

Присутній на раді командуючий фронтом Ватутін владним жестом остудив пристрасті:

— Чекайте. Підоплічко. Підоплічко?.. Звідкілясь я знаю це прізвище. Здається, Донбас?

— Не можу знати, товаришу генерал армії,— відказав комдив. — Я дивізію прийняв пізніше. Але його батальйон у мене вже не раз виконував найскладніші завдання.

— Ну що ж, у такому разі можна, гадаю, погодитися з пропозицією командира дивізії,— резюмував Ватутін.

— Приєднуюся,— відгукнувся командарм коротко, без обґрунтувань.

— А я не згоден, Миколо Федоровичу,— невдоволено втрутився перший член Військової ради фронту комісар Крайнюков. — Мені доповідали: у батальйоні виявлено політичне недоумство, якщо не більше. Є сигнал особливого відділу, що негаразд з виховною роботою. Хіба мало в нас кандидатур, де комвр носа не підточить?

— Я свою думку сказав,— пристукнув рукою по столу командуючий фронтом. — Не дівку під вінець вибираєш.

Він пригладив на лобі косий чубчик, що виказувало внутрішнє роздратування, і мовив тихо:

— Давай, Костянтине Васильовичу, домовимося: у характеристиках командирів більше довірятися їхнім безпосереднім бойовим начальникам.

Крайнюков кивнув рудими кудлами, але так само невдоволено.

Командир дивізії подзвонив на СП Підоплічка вже після комполку, під самий ранок. Теж, видно, не склепив повік, бо голос у мембрані був кволий, утомлений, із задишкою. Комбат не знав, що комдив через давню, з громадянської ще рану слабує на старечу безсонницю.

— Ну, як у тебе, синок?

Підоплічко ще нервувався після балачки з комполку. Невже буде

знову якась неприємність? Але тон комдива узяв цілком мирний, тож він тут же пригасив злість.

— Все в порядку, товаришу перший. До часу «че» готовий.

Комдив трохи погаявся, перш ніж сказати:

— Таке людям не говорять перед боєм. Дурість загалом, звичайно... Однак через оту, роздуту особливим відділом історію твоє представлення на майора в корпусі затримали... Ну, чого змовк?

— Думаю.

— Думай, синок, думай. Нікому ще не завадило.

— Ну, звісно, папірець у нас міцніший за людину. Протитанкові надовби з них би робити.

— О, бач,— розсердився! — захихотів раптом комдив. — Я так і подумав: скажу — злішний у бою будеш. Тепер все від тебе залежатиме. З майорськими погонами.

Секундна стрілка півмісяцем добігала половину кола нафосфореного циферблата.

Комбат уявив, як завмерли зараз телефоністки та командири з трубками в руках на вузлах зв'язку великих штабів, на польових СП, у бліндажах, у ротних траншеях, як легені набирають повітря, а губи вже складаються в команди, щоб мовити їх тихо чи голосно, повільно чи одним духом, закричати, розірвати рот,— тільки-но найпершу команду на наступ віддасть генерал Ватутін. У виючому пеклі артвогню, який завісив попереду все небо пливучою димною запоною, у дротах, що, як нерви, пронизали фронт, завмерла зараз велика тиша чекання. Яким же довжелезним, нескінченним ланцюжком винесений зараз із безвісті його батальйон на вилноту, на вістря давно очікуваного контрудару! Десь отам неимовірно далеко, за спиною, за загородзагонами,— Москва, Кремль, Сталін, а далі, звужуючись, наче велетенський клинок меча,— фронт — армія — корпус, потім — дивізія — полк. І отут лише його батальйон, його хлопці, які гинутимуть сьогодні. Комбат відчув раптом шкірою спини не свою відрубність, не винесену вперед самотність перед нещадним ворогом, якого належить здолати, а єдність велетенського воєнного організму, спільну кров, плоть, нерви, спільноту велетенської народної сили, що звужується на нього, гвардії капітана Підоплічка, який стоїть по горло в землі кінчиком меча, націленого на цілу Німеччину.

Ніби сам на сам він зараз з ворогом — аж до самого Берліна.

Ні, не може він, не має права засидітися, злякатися, схибити, злегковажити.

Секундна гордість за те, що довірили йому, промайнула в комбатовій голові. Лише секундна, миттєва, бо тут же її витиснув буденний клопіт його бойової роботи.

Він притупнув по черзі новенькими валянками, перевіряючи, чи не розгорнулися онучі. Лайнувся на каптера, що видав надто малу пару спіднього, на ординарця, який примусив в останній момент перевдягнутися в цю чисту білизну перед боєм. Кальсони затісні, од бігу натре, мабуть, у паху.

Ногою він намацав тверде, опору, щоб перемахнути через бруствер і не послизнутися на розкисаючій землі.

60.

— Ну? — важким, пудовим оком маршал Жуков зиркнув з-під лакованого козирка, коли стало і чути і видно, що артилерія фронту перенесла вогонь у глибину, на другу смугу оборони противника.

Ватутін стояв біля нього з телефонною трубкою, стиснутою в руці так, що побіліли кісточки. Він трохи зблід і тихо, по-домашньому сказав у трубку, до якої була приєднана зараз уся нервова система фронту:

— З богом.

61.

Ракети викинули з траншей тисячі й тисячі людей, вони перестрибували через бруствери і розсипалися на засніженому полі цепами.

«Ура-аа!» потопало в ревищі моторів, яке приєдналося до перекотів подвлеплої в напрямі основного удару канонади та злютувало землю і небо в суцільний гуркіт. Вивертаючи з-під снігу чорне груддя, з вихідних позицій за нашими траншеями рушили танки супроводу, обганяли піхоту, повели вогонь на ходу. Низько, понад самою землею на бриючому польоті застелилися хвилями броньовані знизу штурмовики Іл-2, чорна смерть, літаючі танки генерала ВПС Красовського. Вогненними трасами вони полнвали передній край оборони противника, нашуковуючи те живе, оглухле, контужене, що вціліло після артпідготовки.

Важке дихання людей, які бігли по розквашеному снігу, гавкіт автоматів, пахкаючі виляски гранат, свист мінних осколків, що аіялом сікли поли шинелей і ноги, шматували людське м'ясо, трощили кістки, страшні, нестямні крики командирів, останні зойки вбитих, стогін поранених,— усе змішалося в димному полі під Брусиловом, де брудний сніг тисячами валянок і чобіт перетовкся з землею, з мишачим послідом, з кров'ю, з минулорічною сухою травою, з передсмертною блювотиною.

Між ніг наступаючих метався здурілий заєць-біляк, дрібно гремтів носом, закладав петлями немислимі стрибки серед розривів, та не знаходив щілини для порятунку.

62.

Комбат Підоплічко біг у передніх лавах свого батальйону. Сухенький, жилавий, легкий на ногу, він випередив багатьох у цепах.

Уночі батальйон тихо, мов миша, зайняв найближчий до німців вигин оборони корпусу, і комбат радів з того, що звідси встигне першим увірватись у ворожі траншеї переднього краю.

Після вдалої артилерійської підготовки батальйон просувався швидко, розмашисто, майже без спротиву. Черга за чергою комбат строчив по німцях з їхнього ж, трофейного, шмайсера, доки не розстріляв ріжок. Він пожбурив порожню обойму, наче гранату, вперед і, не зупиняючись, одним рухом забив в автомат до клацання нову, повнісіньку.

Гордість, яку він, стоячи по горло в землі вихідної позиції, притлумлював у собі, тепер поривалася назовні, виспівувала, горлала на бігу, скільки вистачало дихання:

— Га? Бардак з балабончиками?! Викуси! Викуси!!!

Він кричав, не тямлячи себе, розривав легені задишкою і строчив, строчив безперестанку. А тоді озирнувся на бігу, заволав, перекриваючи густу стрілянину:

— Впере-еед, хлопчики! Так-розтак їх у душу!

Але і без його нестатутної, але такої зрозумілої солдатові команди батальйон упевнено котився вперед, перемішавши ротні та взводні цепи, стріляв на ходу, рвав уже з поясів лимонки для ближнього бою.

Отак вам усім!

Він першим проломить ворожий фронт. Відкриє шлях для розширення наступу полкам і дивізіям. Вони нестримно ринуть у пролом за тобою, гвардії капітаном Підопличком, безбатченком, непослухом, таємним позалювачем усіх анкет.

Комбат не звертав уваги на виспіви куль, що заповнили все повітря над брусилівським полем, на гупання мін довкола.

Горбки, що попереду темніли на розгаслому снігу, він примітив здалеку, але в захваті атаки не став приглядатися. Лише перебігши неглибокий аярок з вільшвником, завмер, умить второпав розпашілим мозком, що то за горбки.

Серед вира мінного поля, посічені з флангів кинджальним вогнем на придушених артпідготовкою вогневих точок німців, лежали люди.

Уткнувшись лицем у брудний сніг.

Горілиць.

Боиом.

Прямі та з підламаними колінами.

Кров ще не запеклася, червоніла та димувала на снігу.

І всі до одного без знаків розрізнення, сіро-бушлатна маса, лише смерть роз'єднала її, надала на останніх кроках різних поз.

І тут, і тут тебе обманули, не довірилися! — зойкнуло все в комбаті образою. А ти, дурнику, радів. Поперед тебе, поперед вістрям фронту пустили як смертників на мінне поле з вузенькими, ледь протичкованими проходами штрафбат.

З траншеї він не помітив поперед себе цих нещасних за димом, у щільній запоні артпідготовки. Всі п'ятдесят виючих хвилин вони пережили в чистім полі, без окопування, на небезпечній відстані від стіни вогню, де накрити могло снарядами своїх. Ті, хто пускав їх попереду, міркували, мабуть, просто і жорстоко: хіба не однаково, як спокутувати кров'ю провину? А хто вціліє — більше шансів дійти, повернути ім'я і погони: німці не встигнуть ще отямитися після годинного майже трясування «богом війни» позицій і мозку.

І хтось таки пережив, пішов уперед. Комбат бачив: на колючих дротах загороджень, пошматованих артвогнем, висять тіла вбитих уже коло самої лінії ворожих траншей. Але до неї було ще далеко, і він не бачив, що туди, вглиб, між проталинами в снігу, між воронками, між трупами наступаючих темніють сліди кирзяків, кров, розбризканий мозок, позначаючи шлях, де йшли вони,— мовчки, без «ура», невідворотні, як власна смерть.

Миттєвим оком комбат охопив усю картину і кинувся далі.

Йому здалося, що трохи віддалік, коло виткнутої із залишків снігу щіточки торішнього полину, він побачив серед убитих прострелену насиріз ватяну спину Ахуратова. Кривву шиму між лопатоки, сіру від сивини потилицю. От вже хто просто не міг вціліти, приречений, рокований своєю вайлуватістю, своїм малим окопним досвідом.

Серце вмить різонули безпорадні очі під білястими віями, осколок під лівою ключицею, до якого в бугурусланському госпіталі не доколупалися хірурги, занив. Але комбат не міг дозволити собі зупинитися, перевернути вбитого, переконатися, закрити колишньому бухгалтерові, якщо це він, склиніючі очі,— може б, тоді вони перестали ввижатися ночами?

За ним ішов по п'ятах батальйон, і він не мав права заради себе, заради спокою, навіть заради загиблого загаятися.

Вперед!

Десь зліва, на горбику, накритому ледь помітною під снігом шапкою соснового накату, зблиснуло в амбразурі, ожив німецький недобитий кулемет.

Кулі защебетали зовсім близько, підняли коло ніг султанчиками мокрий сніг та суглинок. Він вильнув убік, потім кинувся в протилежний. На ходу зірвав шинельку, щоб не заважала бігти, і коротко, мазком прицілився: до німецьких окопів лишалося метрів зо двісті, може, навіть трохи менше.

— Братва, ану! Останній ривок!

Але сам він уже добігав до місця, де на всій велетенській планеті куля знаходить того, для кого вона відлита.

Його різко штовхнуло в живіт, у здухвину. Ну от, знову місяців на два, на три лежні...

Ноги продовжували ще бігти, а рука спершу наткнулася на тверду пряжку, а відтак увійшла в щось липке, м'яке, пульсуюче.

Ні, не куля. Мабуть, черга... автомат чи кулемет?.. аби не розривна...

Він ступив ще крок чи два і сказав сам собі: ні, таки розривна... нудить, пече вогнем, пузириться між пальцями... ну от, і кінця, брат, не безіменна висотка... і не буде на тебе похоронки... нікому слати... кликси ж, опісля наступу... Ватутіну... про... бухгалтера, а...

То була остання думка, якої не встиг додумати його згасаючий мозок.

63.

Хмілька хвиля атаки скотилася в німецькі траншеї вже без нього.

У їхньому тісному, вузенькому просторі, облицьованому плетеним віттям, як живоплоти в рідній комбатовій Школі, важко сопли, кололи багнетом і фінками, рвали за грудки та зубами, спотикалися через убитих — то німців, то штрафбатівців, у пояс били ручними кулеметами по ходах сполучення, поминали «мать»; у двері бліндажів, де ховалися гітлерівці, у підбруствериі ніші, звідки стирчали ноги, летіли лимонки, аисмажували їх вогнем; в обличчя наступаючих бризкало трісками зі стінок траншей, тротиловим димом виїдало очі, забивало до нестримного кашлю дух, а ніздрі набиралися кіптяви, та ніколи було хоч на хвильку одірвати руки від бойового заліза і висякатися; довготелесий Анциферов, якому фріцівська траншея була замілка, не на таких скроєна, згори, наче з неба, рубав по гітлерівських головах спеціально заточеним ребром шанцевої лопатки; пацану-взводному засадили багнет у живіт, він намагався вирвати його за ствол — марно, фашист міцно тримав гвинтівку, але, осідаючи на дно траншеї, в останній, страшній судомі лейтенант устиг вирвати зубами чеку гранати; узбек Рахімов, щоб не зачепило своєю ж, взводного, гранатою, бехнувся на черево в калюжу бензину, який цівкою цебенів з пробитої, перевернутої каністри, але як ошпарений тут же скочив — од вибуху бензин яско зайнявся, довелося тицятися черевом тілогрійки в мокрий піщаний скіс, щоб збити вогонь; останнім своїм вибухом взводний поклав чотирьох фріців — разом з собою, одірвані руки-ноги розметало по траншеї, і не добереш уже, де лейтенант Трибунських, де німці; Рахімов вовком завив за командиром, все, одвоювався лейтенант, чотирьох місяців не протягнув; йому самому все-таки зачепило осколком щоку під лівим оком, та він не помічав рани, бо треба тепер брати командування на себе; але «Слухай мою команду!» він закричав по-узбецькому, і ніхто його не зрозумів; та хіба потрібні комусь у рукопашній команди? — зараз одними командує тваринний переляк, інстинкт, другими — пристрасть, ненависть, вивіжена злість атаки; за поворотом, коло кулеметного гнізда, придушеного артпідготовкою, син полку Анциферов, загубивши свою лопатку, гамселив здоровезного простоволосого есесівця його ж каскою по макітрі; в того осоловіло вирячилися з орбіт водянисті очі, та лапа тяглася дитдомівцю до горлянки, от-от вчепиться, гад, пересилить; узбек, виринаючи з-за халяви ніж, кинувся на поміч, одиак не встиг: німецький шмайсер висунувся з-за коліна траншеї — і чирконув синові полку в спину, чергою розтрощив хребет; в Анциферова підломилися довгі ноги, і він повілько, з легким, дитинним виразом на обличчі сповзав по слизькій стінці траншеї, залишаючи на ній кров і кістковий мозок; Рахімов скреготнув зубами об чеку, вивіреним півколом закинув лимонку за коліно траншеї, звідки встрелили сина полку, і коли у відповідь рвонуло полум'ям та землею, уп'явся кішкою в есесівця, який був на дві голови вищий за нього, шарпонув на себе, глибоко звштрикнув між ребер вузький вівчарський ніж, яким удома оббіловував овець; тоді прикрив маленьким тілом друга, котрий здригався у передсмертній гикавці, застрочив уздовж траншеї, і злі сльози мішалися на щоці з кров'ю; од вогненного смерчу «катюш», од навальної злості рукопашної німці збожеволіли: до крові на пальцях гребли слизьку глину, а далі промерзлий ще з ночі пісок брустверів; кому вдавалося вискочити нагору з цього пекла, тікали, петляючи, кляли іваків, долю, Гітлера, господа бога, але й тут, у полі, їх наздоганяли кулі; інші, обірвавши шкіру та нігті, скочувалися назад, під ноги наступаючих, жбурляли додолу зброю, тягли вгору руки, очі, душу; танк комбрига Драгунського гусеницями перечавив гармату, а заразом і обслугу, перекрутившись на 360 градусів, розквасив її, розмолов, розмазав по полі бою; з броні сусідкього танка розстрілював касету кінокамери, прикріпленої на автомат ППШ, оператор Енський; завваживши здаля навіженим, налитим кров'ю оком нові «тридцятьчет-

вірки», що невблаганно наближалися, душили по дорозі сталевими тушами вогневі точки та живу силу, гітлерівці з виттям кидалися перекошеними обличчями в землю, в кров, у власну сечу, але відплата наздоганяла їх і тут.

На польовому КП командарм Москаленко дмухав у трубку і волав, сяючи карими очима:

— Перший, перший! Х-ху... Як чуєте?.. Товаришу командуючий фронтом! Темп наступу два-три кілометри на годину! Як зрозуміли? Прийом!

64.

За кілька годин, коли бій відкотився від КП 38-ї армії і його лихоманкове биття, приглушене відстанню, долинало вже здалеку, з рубежу Брусилів—Солов'ївка—Турбівка у розташування армії прибули обіцяні Жуковим «гості». Начальник контррозвідки та прокурор фронту власними персонами.

В однакових каракулевих вушанках, взуті в однакові, з білої повсті бурки із шкіряними союзками, вони вилізли з-під брезентового даху вілліса з обличчями, замкненими, як сейф, на всі замки. Щоб розім'яти затерплі ноги, потопталися перед дверима Москаленкового бліндажа. Коло входу зовсім посірілий од відлиги посеред дня сніг був витовчений, наче тирловище, сюди-туди безперервно шастали нарочні та зв'язкові. Треба було обережно переступати через безліч телефонних проводів, нашвидкуруч протягнутих до КП. Попереджений про приїзд начальник особливого відділу армії вже чекав і негайно провів приїжджих до командарма.

На КП без угаву теленькали та зумерили польові телефони. Москаленко, який заклопотано черкав щось на карті товстим, погано заструганим олівцем, недбало кивнув і, аби спекатися «гостей» хоч на півгодини, наказав провести їх до їдальні.

— Щі якраз поспіли.

Проте вони навідріз одмовилися від обіду і негайно приступили до розслідування.

Дочасний початок артпідготовки з порога нарекли а к ц і є ю, на яку здатен хіба що прихований ворожий агент.

— Намагався, певно, сволото, в такий спосіб зірвати наступальну операцію цілого фронту.

— «Смерш» по ньому плаче.

— Тю на вас! Не заважайте працювати,— відмахнувся Москаленко від подвійно-перехресних запитань, якими «гості» вправно брали його наче в перехрестя снайперського прицілу.

— Спокійно, товаришу генерал-полковник,— фронтовий прокурор не підвищив голосу ні на йоту.

Москаленко помітив, що в «гостей» не лише бурки та вушанки однакові, а й сталевий полиск очей. Дарма, що в одного вони чорні, як антрацит, а в другого — блакитно-волошкові. Цей полиск не віщував нічого доброго.

— Ви ж, здається, здогадуєтесь, за чиїм наказом працюємо ми? — сталево прискалився на командарма волошками начальник контррозвідки.

— Знаю, не маленький,— пробурчав Москаленко. — У мене світловий день закінчується, а Брусилів іще не взято. Приїздили б улітку — день довший.

«Гості» образилися, грюкнули дверима, всілися в свою машину і рвонули вперед, звідкіля долинали звуки бою.

Але незабаром від сусіди-грузина прибули ті, від кого не відмахнутися.

Жуков вистрибнув з емки у шкіряному пальті з хутряною підстьобкою, за ним на прокопану саперами у брудному, мокріючому снігу стежку

перехильцем виліз Ватутін. Доки Москаленко в шинелі наопашки, що черкала сніг обабіч стежки довгими кавалерійськими полами, спішив назустріч, Жуков сидів, оглядаючи обдниливе крайнебо попереду, з боку Брусилова. Воно мінилося безперервно — то рожевим, то зеленкувато-лимонним, а то спалахувало сліпучо-біло, вибухало, проколювало обрій із синім штахетом лісу рваними плямами вогню.

— Ну? — Жуков не привітався, лише скосив важке око на Москаленка, який поштиво застиг з піднесеною до папахи рукою.

Аби пом'якшити першу мить очної зустрічі після неприємного інциденту, Ватутін втрутився:

— Я вже доповідав, Георгію Костянтиновичу. Від початку наступу Москаленко визволив вісім населених пунктів.

— Поки їхали, вже дев'ять, товаришу маршал! — не без хвацькості виправив командарм.

— За тобою на скаковому коні не вженешся! — реготнув раптом Жуков на весь широкий, безгубий рот.

Уперше за тяжкі години від клятого пострілу, що нагло розірвав загуслу чеканням тишу ранку, Ватутін відчув деяку полегкість. Хоча не поспішай, головних слів іще не сказано, адже знаєш, що Жуков ніколи нічого не забува.

Він не помилявся. Повз них проходили зв'язківці з котушкою, тягли новий кабель до Москаленкового КП. Маршал перечекав їх і спитав із звичною суворістю:

— А де завідуючі твоєю, командарме, душею?

— Та я їх послав подалі...

Жуков злегка звів брову, і командарм тут же схаменувся:

— Тобто вперед, товаришу маршал.

Лише тепер, по тому, як на м'ясистому переніссі Жукова невдоволено зсунулися в суцільну лінію вруниисті брови, Москаленко, здається, збагнув розміри лиха. З прокурорами маршал аж ніяк не жартував. Проте уїдливий характер командарма брав своє, і він не стримався:

— Заодно нехай пороху нюхнуть. Не завадить.

— Чи не забагато на себе береш, Москаленко?

Ватутін знайшов за потрібне захистити свого командарма:

— Та ніби ж за чином.

Він не був певен, що маршал почув: понад самими їхніми головами просвистіла трійка штурмовиків-«ільюшиних», від чого мало не полопалися барабанні перетинки.

Літаки на мить потьмарили небо, швидкою синьою тінню майнули по розгаслих снігах і понеслися в напрямку переднього краю.

— Що ж ти, Кириле Семеновичу, морозиш гостя надворі? — Небесну допомогу Ватутін спробував використати для маневру і відволікти увагу Жукова. — Чи обід не готовий?

— Надто висока для нього честь. В машину! — наказав Жуков. — І боронь тебе, командарме, неіснуючий боже, коли щось не так. Брусилів досі ж не взято?

— Я вже віддав наказ продовжувати виконання завдання й уночі,— знову втрутився Ватутін, наче командарма й не було при розмові.

Маршал, випнувши важке, роздвоєне підборіддя, глянув спильна то на одного, то на другого, підібрав широкі поли і поліз в емку. За його спиною, до блиску обтягнутою хромом, Ватутін насварився командармові кулаком.

У машині Жуков сидів мовчки. По його обличчі з владними, крупними рисами завжди важко вгадати, що кипить усередині. А зараз, коли довго очікуваний, більш-менш підготовлюваний контрудар розпочавася з дисонансу...

Донесення, що стікалися по кабельному зв'язку зусібіч, ніби й заспокоювали Ватутіна. Незважаючи на накладку, ворожу оборону прорвано легко, наступ розвивається. Але вірити реляціям треба тепер

обережно, Фастівець навчив. Така вже психологія наступу: після тривалого сидіння в обороні виникає п'янке бажання швидше та швидше вперед і — доповісти. А якщо щось не так, не зовсім, якщо поспішили з реляцією — не біда, мовляв. Встигнемо за годину, за дні, в крайньому разі ввечері.

Для Ватутіна важливіше зараз було інше: чи піде Манштейн глибше в коростенську пастку, чи почне відтягати звідти під Брусилів війська від Пухова й Черняховського? А от що для доповіді Сталіну побачить на полі бою Жуков? У разі чого не загається вдарити нещадно.

Стрибаючи на нерозталих кучугурах, під'їхали до однієї з ділянок колишнього переднього краю противника. Навіть якщо не зупинятися, з вікна маршальської машини звідси видно наслідки відмінної роботи артилерії Лихачова та Королькова. «Тигри» із скособоченими баштами так і не встигли виповзти з укрить, повтикалися стволами гармат у розгаслу землю. Вогнем ересів мов злизало траншеї. Геть-чисто рознесено чимало батарей гітлерівців. Загалом добре розвідані цілі понакривано з великою точністю. І — трупи довкола, безліч трупів, чорними круками врозкидь на полі бою.

Увечері армійська розвідка перехопить радіограму німців: саме тут, на ділянці прориву, де найінтенсивніше потрудилася артилерія, вони зазнали особливо великих втрат.

Коли за наказом маршала вийшли з емки, щоб обдивитися все зблизька, од вигляду вдалої роботи «бога війни» Жуков добрішав на очах:

— Ну, командарме, у сорочці народивсь.

— У гімнастерці... — дозволив і собі нарешті розслабитися Ватутін.

Зупинившись біля розбитої «ягд-пантери», в якої ще валував дим з пробоїн у плямистій броні, Жуков поставив нарешті вголос запитання, що висіло в повітрі зранку:

— Ну? Розповідай. Що ж там трапилося з артпідготовкою?

Москаленко заговорив швидко, теж, видно, давно готовий до відповіді:

— Розумієте, на одній з установок виявили несправність в електропроводці. Взялися лагодити. Десь закоротило і — залп. А в інших од нетерплячки руки на спускових механізмах. Ну й пішли косити.

— Буває... — примирливо пробурмотів Жуков. Вибачатися за свою гарячність він, звісно, і не думав.

— А на «катюші», що стрельнула слідом, катма годинника. Рідкість це, годинники, знаєте, здебільшого в комскладу. Ну, а раз сусіди почали, то й ці побоялися проспати. Отакв сталася придибенція.

— Біс його зна, і як воно на війні виходить? — мовив маршал. — Випадок, дурість, провал, а бач...

Завваживши по очах грізного начальства, що гроза пронеслася мимо, Москаленко долучив єхидненько:

— Щоправда, архангели ваші, може, чогось іншого накопають, га, товаришу маршал? Їм за кожним кущем ввижаються шпигуни.

— Ти, Кириле Семеновичу, серця на мене не май,— кружним шляхом, крізь зуби, але все ж наче вибачився Жуков.

— Хіба ж я не знаю? — Москаленко зітхнув удавано скрушно. — Все одно ж командармові за все відповідати. Така в нас посада. Собача.

— А в нас у Чепухіні дід Силантій учив: курчат треба по осені. Я, наприклад, як почали палити до строю, дуже й дуже це відчув.

Ватутін сказав це тихо, немовби для себе, але натяк на нестриманість маршала вийшов досить прозорий. Жуков зиркнув на нього з-під лакованого козирка. Відкопиливши губу, мовчки скинув кашкет, витер околиш зсередини носовичком. Папаху, незважаючи на мороз, він не надів, як усі. І тут, у дрібничці, характер...

— Ну, гаразд, Кириле Семеновичу,— діловим тоном мовив Ватутін. — Є дещо важливіше. Радіорозвідка щойно встановила переміщення штабу німецького сорок восьмого корпусу в бік Житомира.

Новина була надто важлива, усі замовкли, зважуючи її.

З радіомашини, що по п'ятах слідувала за маршальською емкою, висунувся радист з трубкою у руці.

— Товаришу маршал, дозвольте звернутися до товариша командуючого.

Ватутін ступив крок, але Жуков випередив:

— Ану, дай. Юр'єв слухає.

Вислуховуючи доповідь, Жуков невдоволено копав брудний сніг носаком.

— Так. Так... — І сказав залізним тоном: — Дозволити?! Я не дозволяю, я — наказую!

Не підводячи очей, він навмання тицьнув трубку радистові, переконаний, що її перехоплять на льоту.

— У бік Житомира, кажеш? — повернувся маршал до перерваної розмови. — Танкову армію Катукова підженеш з висуненням, комфронт.

— Вже.

— Що вже?

— Підписав наказ. Перед поїздкою сюди.

Жуков невдоволено поморщився:

— Знову розводиш самодіяльність?

Чи не занадто самостійним став цей комфронт? Хоч би заради годиться спитав поради, представник Ставки все-таки поруч і він відповідає перед товаришем Сталіним. Проте не сказав нічого.

Невдовзі з передової повернулися маршалові «архангели». У закаляних глиною та кіптявою бурках, що втратили свою тилову цноту, спітнілі, але обличчя-сейфи наче повідмикалися. Значить, задоволені.

— Чого так сяєте? — Москаленко не відмовив собі у шпильці. — Знайшли зловорожого лазутчика?

Пояснень «архангелів» Жуков вислуховувати не став:

— Нюхнули пороху, громадяни начальники, і годі.

— На фронті кажуть: де успіх, туди й начальство... — кутиком губ осміхнувся Ватутін.

Жуков знову зиркнув на нього. Ні, таки норовистий цей коник. Надалі треба на нього тугішу гнуздечку.

Він твердо охопив обох своїх «архангелів» за плечі та підштовхнув до прокурорової машини:

— Додому час.

Доки віліс від'їздив, маршал, відгорнувши хромову полу, порпався у кишенях. А тоді вийняв золотий годинник з гравіруванням на спідній покришці «Від маршала Жукова» і простягнув командармові.

— Передай отим хлопцям, з «катюші». Нам з ними, мужики, ще Берлін брати.

65.

О першій тридцять ночі вже нового, другого дня наступу Москаленко, який на КП безперервно підписував папери, хапав трубки польових телефонів, кричав, наказував, лаявся, після чергового дзвоника вносячи нові дані на свою карту, доповів ніби між іншим:

— Брусилів узято.

Ну, нарешті... Ватутін розслаблено опустив плечі.

Все буденно і просто. Мовби й не було півторамісячної страшної колотнечі під цим злощасним селом, нервів, непоправних втрат, непорозумінь з Москвою та багато-багато чого. За химерією воєнної долі безліч днів і ночей воно, те українське село, стирчало скабкою на всіх картах війни — аж до головних, у Кремлі, фігурувало в штабних документах, гуло в телефонних проводах, всім у зубах нав'язло. А вже знане було... не згірше, аніж якась столиця. І хоч би щось путнє, а то так, жменя попалених хаток віддалік шосе, вишневі садки з поламаним осколками гіллям,

з погребами, куди хоаалися люди. Та купищв покорчеиого, обгорілого металу навкруги, а полях — од листопадових ще, п'ятидеиних боїа иайпершого прориву Манштейиа. Але до скону вже ие забути тобі це село...

— Слухай-ио, комаидарме,— сказаа рвптом Жукоа і, ие зиімвючи рукванчки, почухаа вказівним пальцем зуб. — А а тебе ие заваляпося часом пляшечки «Цинандалі» від генацвале-сусідоиька?

Москаленко з готовністю крутиувся в теминй куток КП, вийняа з-за приймача схоаане там аино. Узяа граичасті скляики, иалиа.

— Ну, хлопці, геройські аані душі... За Брусиліа? — Жуков підніс склянику. — Гариа иазаа, майже історичиа. Брусилівський прорив!

Проте Ватутіи ие торкиуася склянки.

— Кінчай гнівитися, комфронт! — Жуков штовхиуа його твердим плечем, зоасім як десь у молодості, ив посиденькв під сільбудом.— Суворов нас як учить? Солдат штик продасть, в аип'є! Чи щось таке. Забув.

Ватутін, знвйшовши першу-ліпшу причину відмови, поклав долоию иа живіт:

— Не можиа кислого — вирвзка звідвє.

— А-а. Тоді попроси а комаидармв спирту.

— Спасибі, ие треба.— зупинив Ввтутіи Москвлеика.

Пити з Жуковим йому не хотілося.

Чого ж моачить Черняховський? У дезинформації маа би вже розпочатися другий акт. Тепер головне — азяти Житомир.

— Ну, тоді будь! — Жуков перехилив склянку в широкий рот.

Коли випили, маршал раптом заквапився:

— Треба иаписати донесеиня товаришеві Сталіну.

Про перемоги представник Ставки любив доповідати з фронту Верховному свм. Ватутін давно це помітив. Що ж, зрештою, у великих людей і слабкості великі...

Жукоа застебиуа иа асі гудзики шкіриие пальто з маршальськими погоиами:

— Де ти меиі визиачив постій, Кириле Семеиовичу? Чориило там є?

— Є.

Комаидарм, иакииуаши иа плечі шииелю, повів його у аідведеиий маршалоаі бліндаж.

На самоті Ватутіи хлюпнув вина иа свме денце й прошепотів: «Нв помии душі, братику. Не аберіг тебе...»

Пригубив. Зітхнув. І сів писати ивказ Москвлеикові на другий деиь иаступу.

66.

У темній, без вогника Москві двввим-давно залягла глупа ніч, лише небо чатували аеростати та звуковловлювачі, коли Поскрьобишев поклаа на письмовий стіл Верховного щойно прийняту шифровку Жукова з 1-го Українського:

«Прорив оборони протиаиика а районі Брусилова арміями Лєселідзе, Москалеика і лівим флвигом Гречкв здійсиено.

О 14.00 у прорив введеио армії Квтукоав й Рибалка.

Нвказаа загонам діяти вночі, щоб не двти противникові затиквти прорив.

Противника дуже міцно побили вогнем. Є аеликі трофеї, але вони поки що не пораховані».

Імені Ввтутіна там ие згадувалося.

67.

А а Житомирі після передислокацій двадцятих чисел грудня, коли слідом за дешифроааними радіограмами перехопили в росіян карту, в німців скупчилвся сила-силеииа військ, і у різдаяні дні запанувало цілковите, тривожне безлвддя.

Коли фронт проаалився під таким благополучним іще декілька днів тому Брусиловом, німецьке командуааиня спішним порядком почвло перекидатн підкріплення иазад.

Знову пішов сніг. Твикові колоии иа багато кілометрів розтяглися по польових дорогах, шосе, занесених путіацях, просто а полях, бо а цій клятій країні слов'янського бездоріжжя звичайнісіньких шляхів, ие те що автобаніа просто-напросто бракувало. І танки стааали легкою здобиччю з повітря, ніби їх заздалегідь ждвли. Густим днмом звстелило шляхи, штурмовики довбали реактивиими снарядами та бомбами пробки, переправи. Розсіяні стрілецькі частиии ховалися а лісах і перелісках, борсалися й потопали в звметах, не в змозі дістатися туди, де иавальио котився апред наступ росіян.

Дезинформація даввлася класично, різдвяна месв розігрувввлвся по аатутінських иотах.

І в цей момент, коли ворог сам послаблював фронт на Житомирському иапрямі, рівно через даі доби, як і передбачая графік Ватутіна, з-під Коростеня, аід Меленіа і Малина, через Радомишль, иещасиий Черняхів та Червоноврмійськ в обхід Житомира з півночі нещадно вдарили на піадениий захід врмії Черняховського і Пухова.

Лвмвючи опір 48-го танкового корпусу німців, вони стрімко просуввлися до річки Случ із загальним спрямуааиням на Ноаоград-Волинський та Шепетівку.

І — все звгрозлиао затріщало а Манштейна на піаиічному заході від Києва...

У Житомирі, недавній польовій стаації рейхсфюрера СС Гіммлера, тилові чвстини впереміш з танками, таикн — з кінськими запряжками, гармати — з автобусами пересувиого солдатського борделю запрудили вулиці і подвір'я. Майдани у центрі, наїжвчені сухим бадиллячччям городи на околицях перетворилися на гамірні, велелюдиі бівуаки, димували польовими кухнями, відпльоауаалися вихлопами фарбованих у біле автомашии, палали вогнищвмн, коло иких грілися обозники, легконорапені з приблудного лазарету, резервісти в черзі за квзанком юшки,— загалом усі, хто втрапив у це вируюче, збожеволіле юрмисько людей і заліза.

Терміново еаакуювалися окупаційиі установи. Папери жужмом звалюаали а кузоаи аантажіаок, забувши про услааленнй німецький орднуиг[4], або просто пвлили на вулиці. Сиіг почорнів, попіл тв клапті иедогорілих паперіа кружеляли в морозиому повітрі, линиули до одежі, шибок, облич, і без того замурзаних та обморожених.

Коло будинкіа показніших денщики розпихвли по «беемве» та «фольксвагенах» майно своїх патроніа. Коли налітали пікірувальні бомбардувальники «петлякоаи», усе живе хоаалося, де тільки могло: у підвалвх, у льохах, у вирнтих щілинах, під машинвми чи просто атнскалося у аиямки, коло яких і заскочив иаліт. Закамуфльоваиі по садквх та обійстих зенітки зчиняли скаженнй гавкіт, иебо спухвло білими нвривчиквми, та літаки звертали иа них мало уааги, робили своє діло. Відбомбувввшись, звпвливши будинки чи машини, иаробивши вирв там, де щойно клубочилося сіро-зелене аоїнстао, Пе-2 розверталися додому.

І тоді все новторювалося спочатку: паки паперів летіли в багаття чи в щойно виникле пожарище, кухврі виснпали ополонники а підстаалені поморожевими руками казанки, діан з борделю, розмвзуючи иа очвх туш, благвли аідправити їх далі, а денщики віддано перли до легковиків тельбухаті валізи, кофри, музейиі квртини а золочених багетах, ящики, а то й аузли, нашвидку заа'язані а стьобані ковдри.

Повсюди бешкетували п'яиі, иеиаче настав останиій день Помпеї. Ганялися за жінками, які опинилися иа вулиці. Влвмувалися а квартири і гвалтували, перекинувши ввтомвт за спину. Тиглн до себе рештки, що їх не астигли ще погрвбувати попередники. Билися у дворах, доки не атруча-

[4] Порядок (нім.) — ред.

лася фельджандармерія з бляхами на грудях, не ляскали постріли по своїх же, пробуючи навести бодай якийсь лад у цій божевільні.

Порядок був лише коло місцевої тюрми, де крізь дві шереги автоматників-есесманів виводили замордованих, у синцях, у подертих сорочках в'язнів. Ні, цим ледь живим бідолахам, яких нахапали без розбору, коли німці вдруге захопили Житомир, уже не дочекатися своїх. Машини, куди їх запихають прикладами, знають єдиний маршрут — до заміського рову, місця розстрілів.

У штабі 48-го танкового корпусу, який ледь устиг розміститися в кількох цегляних будинках, але так і не розпакував паперів, черговий радист безбарвним голосом бубонів у мікрофон:

— Дев'ятнадцята, озовіться, озовіться, прийом. Дев'ятнадцята, вийдіть на зв'язок... зв'язок. Прийом...

Та ефір відповідав лише свистом. І пикатий, товстощокий корпусний командир, який між штабелями нерозпакованих ящиків укляк на стільці над картою, розстеленою просто на брудній, заплюваній підлозі, блукав по ній побаранілим поглядом. Де вони, де?! Ніби карта могла щось відповісти.

Уже протягом доби не вдавалося зв'язатися звідси по радіо з танковими дивізіями, потрощеними під Брусиловом генералом Рибалком. Вони відійшли рештками невідомо куди. Чи загалом згинули вже навік у лісах та байраках, якими топографи густо всіяли цей богом проклятий закуток чужої землі? А з Бердичева, зі штабу 4-ї танкової армії, не уявляють на відстані, бельбаси, як катастрофічно погіршується кожної години обстановка в Житомирі. Генерал-полковник Раус без кінця, наче платівку заїло, радирує один і той самий наказ: «Затримати відступаючі дивізії! Розвернути назад!! Відновити фронт!!!»

Корпусний дорого дав би, щоб бодай дізнатися, чи існують вони ще взагалі.

З рапортом підбіг штабний офіцер:

— Генерал-полковник Раус знову запитує...

Корпусний підвів на нього запалені очі і закричав, не тямлячи себе:

— Доннерветтер! Мене нема. Вмер від тифу! Убитий!!

Раптом на черговий виклик радиста з ефіру полилася струмочком лихоманкова морзянка.

— Шифрувальника! — схопився корпусний командир і, не чекаючи, доки виконають команду, загупав до дверей чоботищами просто по карті, залишаючи на ній брудні сліди.

Його зупинила доповідь радиста:

— Не треба, гер генерал, передають відкритим текстом. «Атакований тридцятьма танками противника. Поможіть. Помо...»

Рація писнула і замовкла.

Але ожив телеграфний апарат. Корпусний мов зачарований стежив, як на підлогу сповзають кільця стрічки, доки телеграфіст-унтер не позбирав їх на розчепірені пальці та не підніс роздратованому начальству:

— Телеграф з Вінниці. Од гер фельдмаршала фон Манштейна.

Корпусний, плутаючись у зміїних петлях, прочитав термінову депешу і схопився за голову.

68.

На польовому аеродромі за околицею Житомира крижаний вітер рвав з голів парадні кашкети із срібним шитвом. У шерезі вишикуваних напівкаре штабних офіцерів, яких за наказом корпусного пригнали сюди машинами, наче на пожежу, шелестіли здивовані шепоти:

— Що за парад серед зими?

— Кажуть, фельдмаршал...

— Фон Манштейн?

— А то хто ж? Забаг провести різдво поміж своїх доблесних солдатів.

— Точно. «Я буду там, де успіх,— чуєте, панове?! — стане божим

знаменням нового сорок четвертого року». Телеграфіст штабу корпусу переказував, я чув на власні вуха.

— А в мене вуха, ще півгодини, і відпадуть. Я їх поморозив ще під проклятим Сталінградом. Ні в кого, панове, немає ковтка шнапсу?

Вітер, що вільно гуляв по аеродромному полю і до трепету пнинув на палях навставлені на нього смугасті ковпачки метеоствиції, раптом змінив напрямок, і здалеку, де не вгавала найбільша метушня, стало чути, як корпусний командир дає останні розпорядження. Він уже заспокоївся перед прильотом високого начальства, підтягнувся, навіть удруге поголив пикату парсуну та перевдягнувся в парадну шинель.

— Значить, так, гер оберст. Ви робите крок уперед і запрошуєте фельдмаршала до себе.

У шерезі штабних уже роздивилися, хто ж цей оберст, якому випала нечувана честь і довір'я, та прокоментували не без єхидства:

— Найкращий тактичний хід нашого командування. Резервна дивізія не наш бедлам.

— Чули новину, панове? Фюрер нібито наказав розформувати двадцять п'яту танкову дивізію фон Шелла! За поразку, до речі, під Брусиловом.

— Не може бути! Шелл — дружок самого Гудеріана...

— Оля-ля... Що ж там розформовувати, коли від дивізії ріжки та ніжки?

— А остання подія, панове? Вчора в брусилівській м'ясорубці загинув шеф нашого абверу.

— Не може бути! Барон Вольф-Гуттен?!

— Безглузда смерть! Машина напоролася в лісі на міну. Всі живі, і лише барон зустрічатиме різдво на небесах.

— А мене, признатися, більше цікавить, де зустрічатимемо кінець різдва ми з вами. Чи пак, де росіяни нам це дозволять.

— Обер-лейтенант Шульке! Якщо я перекажу ваші слова кому слід? Здогадуєтеся, де зустрічатимете різдво ви особисто?

— Не сваріться, панове. Летить.

У небі з півдня з'явилася темна цяточка, за нею вирнули з хмари ще три, менші. Лише згодом стало видно, що то три «мессершмітти» супроводу, а темна цятка — важкий транспортний літак.

Він одірвався від ескорту, знизився, сів у дальньому кутку злітно-посадочної смуги. А тепер підрулював до зустрічаючих, здіймаючи пневматиками блискотливий снігоаий поземок.

«Мессершмітти» прогуркотіли низько, над самим аеродромом. Дружно, немов прив'язані один до одного, зробили «свічку» і зникли у хмарі.

Гвинти транспортного рубали повітря аже зовсім близько, від чого вітер стужавів, посилився, і зустрічаючим, усім, як по команді, довелося вхопити кашкети за високі тулії, щоб не зірвало.

Коли ж з дверцят викинули трап, солдати у синьо-блакитній формі люфтваффе винесли чарівну пухнасту ялинку, за нею в обімку величезного різдвяного Клауса.

Далі пішли впереміш ящики з французьким шампанським й автоматники особистої охорони, шампанське — й охорона, одне за одним, доки не засяяв плетеними генеральськими та полковницькими погонами фельдмаршалів почет.

І лише по тому, як під трапом автоматники вишикувалися сторожким коридором, готовим у будь-яку хвилину прикрити собою дорогоцінне життя фельдмаршала, у прорізі дверей майнув вітальний помах руки в лайковій рукавичці, а за ним і сам командуючий групою армій «Південь» у важкій досі та чорно-бурій шапці лисячого хутра замість славетної солдатської пілотки.

Дбаючи про належну його чинові статечність, фельдмаршал фон Манштейн неспішно спускався з трапа, щоб прийняти рапорт коло останньої сходинки.

— Гер фельдмаршал! — намагався перекричати мотори корпусний командир. — Більшовики... Ватутін...

Льотчики заглушили нарешті двигуни, і в раптово впалій на аеродром тиші стало чути громові перекоти сильної і зовсім близької канонади.

Фон Манштейн на мить застиг імлистими крижинками очей. Він не бажав виказувати, яка то для нього несподіванка, що росіяни так близько. І як же його інформував штаб та цей недотепа Раус?! Але на його породистому обличчі аристократа не здригнувся жоден м'яз.

Фельдмаршал нахилив вухо до пикатого корпусного, та в цей момент ворожа артилерія гримнула так, що корпусний без жодного звуку ворушив безкровними губами, а зневірившись, що його почують, розвів руками.

Фон Манштейн щось коротко кинув ад'ютантові крізь зуби. Той негайно змахнув догори рукавичкою, проте льотчики в кабіні його знаку чи то не помітили, чи не зрозуміли. Він скинув руку вдруге, вже роздратовано,— і мотори знову заревли. Із злітної смуги знялася снігова хуга.

Щоб не принизити своєї гідності, фельдмаршал зійшов по трапу агору підкреслено повільним кроком. Так само неквапно нахилив чорно-буру голову і пірнув у салон літака.

І от тоді, без начальницького ока, під літаком знялася метушня, шарпанина, сум'яття, наче всі водночас схаменулися від шоку.

Звиготіли лікті. Забувши субординацію, генерали і полковники із сопінням відтручували один одного. Загрозливо затріщало поруччя трапа.

Усе повторювалося, лише в прискореному темпі. У двері з трудом проштовхувалися генерали. Ад'ютант фельдмаршала збігав, спотикаючись на сходинках, вітер озвіріло рвав поли його шинелі, і вони хльоскали по обличчю наступного втікача. Солдати люфтваффе тягли назад різдвяне шампанське, Клауса, чий розмальований червоним усміхуватий вид здавався тепер зловісним глумом.

Внизу штабні офіцери не могли дочекатися, коли все закінчиться, поламали бездоганне напівкаре, а в корпусного командира, хоча високе начальство лишилося геть не задоволене, на розчервонілій від морозу фізії читалася явна полегкість. Візит минувся, тепер можна подумати принаймні про порятунок.

Красуня ялинка, доправлена з якихось подільських лісів, застрягла у вузькому прорізі дверей літака, хруснули віти, і її пожбурили вниз.

Двигуни завили, виходячи на форсаж. Черево літака проковтнуло трап. Зло хряпнули дверцята — і на стоптаному снігу залишилася, як спогад про високий візит, нікому не потрібна ялинка.

69.

У літаку фон Манштейн, гладячи щоку, де все ж таки затіпався м'яз, поступово заспокоювався. Хоча його почет продовжував метушитися, він удавав, що не чує театральних шепотів:

— ...для повного щастя бракувало ще російських «яструбків»!

— ...прикриття, негайно прикриття!..

— ...викликайте «мессершмітти» з найближчого аеродрому...

Але спокій фельдмаршала був позірний. Він гарячково прокручував у мозку не так останні дні свого невдалого після листопадових удач двобою з цим російським генералом-блискавкою, як те, до чого можуть призвести тут, на фронті, і в Берліні наступні ходи його супротивника. Незбагненно: коли всі ці малиновські, жукови, конєви навчилися воювати?! А Ватутін — той і справді стає його злим генієм.

З кабіни пілотів випірнув ад'ютант. Літак жбурляло у повітряних ямах, і ад'ютант фельдмаршала йшов по килимовій доріжці, хитаючись, як п'яний.

Манштейн чекав, що він підійде до нього, однак ад'ютант проминув його крісло і щось зашепотів Пуссе, який сидів у потилицю за фельдмаршалом. Шум двигунів заважав Манштейнові почути доповідь. Але Пуссе сам перехилився через високу спинку:

— Гер фельдмаршвл, вінницький аеродром не приймає. Бомблять росіяни.

Фельдмвршал не відгукувався, а Пуссе не наважувався порушити ще раз його сердиту мовчанку. І тан, коли вирішувався різдвяний візит, доповідь штабу про обстановку в Житомирі виявилася вельми приблизна, якщо не більше. А втім, хто б міг подумати, що Ватутін зуміє непомітно накопичити стільки сил і під Брусиловом, і тут, на Житомирському напрямі?

Фельдмзршал роздумував про те, що прорив під Брусиловом очевидний — і великий — недогляд його розвідки. І не відчував, що Пуссе ззаду роздивляється його жировик. Оберст Вольф-Гуттен, вважай, вчасно пішов ad patres[5], інакше йому б тан не минулося, він перший не дав би спуску. Хтось же має відповідати за прорахунок з напрямком удару Ватутіна?

Після шоку від радіоповідомлення про випадкову загибель абверівця, прийнятого вже на борту по вильоті з Вінниці, ця обставина лише на мить засмутила фельдмаршала. Він, звичайно, не знав, що, відколи не вдалася спроба втягти його у змову проти фюрера, Вольф-Гуттен увесь час потилицею відчував небезпеку, а відтак наполегливо домагався службового переведення з групи армій «Південь». Хоч до дідька в зуби, аби геть з повідка, який міцно тримає в кулаці фельдмаршвл. Врешті-решт, у Берліні знайдуть й інший шлях, як прислужитися Великій Німеччині, батьку, в історичну годину. На святвечір влаштований берлінськими спільниками виклик у розпорядження центрального апарату абверу був уже в дорозі до Вінниці, коли його «хорх», тікаючи з усіх кінських сил від прориву більшовицьких танків, ускочив до того проклятущого лісу. О майн гот, людина завбачає, а бог передбачає...

Так, осмута фельдмаршала тривала недовго, ледь він переконався на власні очі в Житомирі в недогляді своєї розвідки. І тут же про випадкову, наглу смерть оберста подумалося чомусь в елегійних латинських тонах. De mortuis aut bene aut nihil[6]. Зараз фельдмаршал блискавично програвав ситуацію. Признатися Берліну, що небіжчик останнім часом занехаяв розвідувальну роботу, бо приступався до тебе з т а к и м и балачками?..

Ні і ні.

Щоб відвести від себе підозру, смертельну небезпеку, розумніше, мабуть, подати його посмертно до «Рицарського хреста» з дубовим листям, абощо. Співчуття батькові, траур et caetera[7].

Фельдмвршал вільніше звглибився в онсвмитове крісло: здається, вмацав гру...

Deus ex machina[8]. Нема таки добра без лиха: принаймні він не бачитиме більше цього дратливого погляду свердельцем. Амен.

А щодо відповідальності — є ще, зрештою, Рвус...

Краєчком ока, якому набридло споглядати фізичну ваду на фельдмвршвловій потилиці, начальник штвбу зауважив в ілюмінаторі, що їх наздогнав «мессершмітт». Пристроївся і повиснув на паралельному курсі, прикриваючи зліва. Хоч тут дяка богові. Але чи ж чув інформацію про Вінницю фельдмаршал, чи повторити?

— Ідіть на Проскурів,— наказав нарешті фон Манштейн голосно.

Ад'ютант, хапаючись у хитавиці за спинки крісел, негайно кинувся до пілотів.

А фельдмаршал удостоїв свого начальника штабу лише легкого повороту голови, так що між крісел стало видно його важкий профіль з м'ясистим носом і безбарвною, без жодної емоції крижинкою під сивим дашком брови:

— Це і вам наказ, Пуссе. Переводьте штаб з Вінниці до Проскурова.

---

[5] До предків *(лат.)* — ред.

[6] Про мертвих або говорити добре, або мовчати *(лат.)* — ред.

[7] І так далі, та інше *(лат.)* — ред.

[8] Бог з машини *(лат.)* — ред.

Фельдмаршал схилив чоло на руки, оперті ліктями у бильці, звичним зусиллям волі викликав з пам'яті туманно-загадкову суру 97 з корану, що завжди нагадувала про дні слави.

Ніч могутності краща за...

Але рятівне відчуття власної сили не приходило й не приходило, хоч скільки він повторював подумки улюблене заклинання.

Бог відвернувся від нього.

70.

А Трохимович із шофером розгінної машини теж тягли до штабу ялинку.

Вільні від чергування дівчата-телефоністки, які їх послали, ахнули та ойкали, уздрівши запушену вимороззю красуню, а потім не менш дружно закаркали на різні голоси, що наслідили, ведмеді, на помитій до Нового року підлозі, доведеться перемивати.

Прикрашали підручними засобами. Бо справдешніх, з дутого скла ялинкових прикрас виявилося лише трійко: невідомо де й роздобута верхівка, що гострим кінчиком впиналася з оплетеної золотим дощиком звізди, різнокольорової амальгами разок ялинкового намиста та скляна кулька на довгій нитці у вигляді невтільної лампи із зеленим абажуром.

Замість свічок Трохимович придумав прилаштувати до товстіших, нижніх гілок сигнальні ліхтарики з червоними целулоїдними фільтрами. Один із штабних офіцерів, майбутній нічний черговий, якому випадала оця, святкова ніч, а зараз не спалося, подивував дівчат несподіваним мистецтвом. З кольорового паперу хвацько, цілими гірляндами вирізав прапорці, крізь які їм залишалося тільки просилити нитки. А з білого — ажурні, з небаченою вибагливим візерунком сніжинки. На кпини ж гостреньких на язичок штабних телефоністок щодо вдатності до жіночого рукоділля капітан незлобливо відбивався тим, що добряче натренувався за останні дні наступу.

— Вчивми готую прапорцята. Позначати на карті визволені населені пункти. Не бачили хіба, говорухи?

Шофер вигадував, чим би і йому відзначитись. Вискочив надвір і припер з «бардачка» своєї таратайки цілі пригорщі підібраних десь німецьких залізних хрестів на стрічках і без. Але дівчата закричали в один голос:

— Не погань ялинки!

Зійшлися на червоноармійських емалевих зірочках для вушанок, добре, що їх, як і сигнальних ліхтариків, було вдосталь.

А коли засвітилися яскраві трофейні лампочки-плюшки «Osram», коли капітан приніс гітару, а очі в дівчат зробилися мрійливі, домашні,— для справжньої, мирної ялинки бракувало хіба що запахів воску, мандариків та хрустиків, які завжди готували в киплячій олії мами до Нового року.

Та і без того настрій у всіх в штабі фронту був піднесено-святковий: наступ розвивається успішно, в районі Радомишля та південніше у фронті противника здійснено масований, смертельно небезпечний прорив, тож на кінець тижня, що минув після найпершого удару на Брусилів, його оборону зламано на триста з гаком кілометрів завширшки та на чималу глибину — покад сто. А з хвилини на хвилину, всі кажуть, буде кібито ще якесь важливе повідомлення. Чим не достойний вінець останнього дня сорок третього року?

У жарко натопленому залі політуправління, куди разом з усім кіноманаттям у руках та на заплічних ременях кучерявий технік-лейтенант з Москви зайшов у супроводі якоїсь дивної постаті, обмотаної поверх вушанки жіночою кашеміровою шаллю, було повно-повнісінько люду. Через що з'яви дивакуватих гостей та їхнього не менш дивакуватого антуражу — кофрів, сумок, ящиків та ящичків, облицьованих на ребрах латунню та дюралем, ніхто просто не зважив.

Перший член Військової ради фронту генерал Крайнюков, густо оточений, як Наполеон на картині, працівниками політуправління фронту, переглядав вогкі ще, маловиразного, сірого відбитку шпальти завтрашнього, новорічного номера фронтової газети «За честь Батьківщини», щойно зняті з відбивної машинки.

— Тут на розвороті, товаришу генерал, шапку погано видно,— пояснював редактор газети, подумки лаючи і метранпажа, і відбивальника, що не могли постаратися. — «Знамена Київських дивізій пронесемо через усю Україну!» Можна давати?

— Не заперечую,— Крайнюков прорік це таким тоном, наче поставив печатку. — От про що подумайте. В кожному номері газети треба повідомляти, скільки кілометрів залишилося до державного кордону СРСР. Розумієте? Ну, там — триста, сто, шістдесят. Кордон! Усе — Батьківщина вільна. Для солдата це...

Крайнюков ніяк не міг ні підшукати точного слова, ні згадати, як про це казав Ватутін. Те, що це прохання командуючого, афішувати він, звісно, не збирався.

Кучерявий технік-лейтенант уже встиг розкушкати свою кінокамеру, оглянути, чи мороз не заподіяв ненароком шкоди, похукав для чогось на вихололі металеві деталі, протер, а тепер, побачивши, що високе начальство нібито звільняється, бо замовкло у гурті, голосно доповів моторним столичним тоном з московським «аканням»:

— Товаришу генерал! Енський фронтовий кінооператор Енської кіностудії з міста Енськ прибув у ваше розпорядження!

Крайнюков приглядався, доки упізнав його, а тоді радо вигукнув:

— Так тебе під Фастовом у Рибалка не вбило?! А мені ж за вашу милість з ПУРа під дня шию милили!

— Короткометражне поранення, товаришу генерал. Я вже ваш контрудар під Брусиловом устиг трохи зняти. Сім квсет! — хвалькувато оголосив кінооператор.

— Довго, значить, житимеш, товаришу Енський, коли чутки про твою смерть виявилися перебільшені!

Енський вирішив негайно ж скористатися, що перший член Військової ради в доброму гуморі. Заявив без жодної запинки:

— У мене наказ вищого начальства. Хочу просити у вас сприяння.

Про начальство і наказ він, звичайно, збрехав. Та коли в руки сам пре ткий матеріал?!

— Проси,— милостиво дозволив Крайнюков. — Ми зараз добрі.

— Зняти командуючого фронтом десь на натурі. — Оператор помітив, що генерал не дуже второпав, про що йдеться, і пояснив: — Ну, не тут, у штабі, а десь серед народу, у військах.

— Спробуємо. — Крайнюков не знав, що Ватутіна вже з півтори години нема в штабі, бо під дня не виходив з політуправління.

— Тільки ж поки світло... — несподівано легко здобувши обіцянку, закінчив Енський. — Га, класний сюжетик: — «Останній день бойового року на Першому Українському»?..

Гра слів «перший» — «останній» йому дедалі більше подобалася, Енський хотів був ще чимось підохотити начальство, але генерал уже одвернувся від нього і знову хряпнув печаткою:

— Газету дозволяю підписувати. І не чухайтеся. Щоб листівки у визволені села не запізнилися. А то я вам влаштую гульки в ніч перед різдвом.

Коли комісар вийшов, технік-лейтенант затеревенив далі:

— Хлюпніть, братці політвіддільці, сто п'ятдесят наркомівських, га? Для промивання кінооптики. А то он асистент після прогулянки в кузові конає з морозу.

Він кивнув на чудернацьку постать коло дверей, в якої зуб на зуб не попадав. Іншим разом «братці політвіддільці» (а серед них були й полковники), які вперше бачили цього зухвалуватого москвича з біденькими лейтенантськими зірочками на погонах, послали б його подалі разом

з усім його московським нахабством, але нині, коли на фронті такі новини...

— Тю, а ми думали, ти «язика» привів... — пожартував хтось.

— Хто ж це кінодіячів обмундировує у баб'ячі хустки, як фріців під Сталінградом?

Однак спирту від щедрот своїх уцідили.

Доки постать вибивала дріб об край алюмінієвого кухля, занюхувала рукавом куцої шинельки та, негайно впрівши од випитого, розмотувала свою ганебну хустку, з Єйського сипалося горохом:

— Ну, а є герої, які заслуговують кіна? Кавалери нововведеного ордена Слави? Кого, братці, увічнимо в світлочутливому сріблі?

— Героїв, друг, аби плівки стачило. Наступаєм!

Ну, що з них візьмеш, з оцих столичних базік, коли оно сам перший член Військради побіг виконувати його прохання?

Звідкіля ж їм було знати, що балакучий лейтенантик пройшов з оцією кінокамерою Сталінград, Курську дугу, Північний флот, Дніпро і має бойовий Червоний Прапор, бо в одній з атак замінив звгиблого комбата?

71.

Ватутін повернувся до штабу з новиною, яка переповнювала груди, і щоб заспокоїтися,— а це не вдавалося всю зворотну дорогу,— неквапно обмітав деркачем валянки у сінях.

Посеред дня від командармів центральної ділянки фронту надійшли такі відомості, що він раптом відчув нездоланну потребу побути якийсь час у військах, серед солдатів.

Командарм-грузин, форсувавши позавчора притоку кам'янистого Тетерева річку Гуйва, впевнено обходив Житомир з півдня, а на протилежних, північних околицях гвардійці Гречка зав'язали аже вуличні бої. Черняховський з Пуховим майстерним обхідним маневром обтікали німецьке угруповання з п'яти танкових і моторизованої дивізій, заблокували рухомими частинами Новоград-Волинський з двома перпендикулярними залізницями. А відтак шляхи відступу з Житомира на захід відрізано, і тепер доля міста, через яке він мав купу неприємностей, була лише справою техніки.

Заспокоєний таким перебігом подій, Ватутін нашвидку передав усі кінці управління начальникові штабу Боголюбову і рушив на фронтові дороги. Боголюбов лише попрохав, щоб узяв із собою машину з пересувним радіозв'язком — на випадок, якщо виникне раптом необхідність нагального втручання особисто командуючого.

Невдовзі за Лісовою Бучею все, здається, було в русі на прифронтових шляхах.

Обганяючи розтягнені колони, пробиваючись через пробки, вони доїхали до великої розвилки із стовпом з німецькими ще написами кутастою готикою, де одна стрілка вказувала на Київ, а друга виткнула свій звгострений ніс на Житомир.

Тут моторно порядкувала сигнальними прапорцями рожевощока від морозу дівчина-регулювальниця в зграбному, туго підперезаному білому кожушку та цигейковій шапці набакир із зав'язаними нагору вухами. Командуючий мимоволі замилувався її чіткими, вправними рухами, якими вона наводила лад у скопиську танків, вантажівок, артилерійських запряжок, піших колон, відправляючи з черги насамперед тих, хто стояв на другу позначку дороговказа, туди, де в палахкучій заграві точилися останні бої за місто. І при цьому не забувала про те, як вона виглядає, відчувала свою жіночу невідпорність серед зголоднілого на таке видовище переїжджого чоловіцтва, яке хвостами розтяглося в обидва боки розвилки — на Житомир довгим, без кінця і краю, а на Київ, у тил, куцим, до вільшаного гайка за напівзгорілим вітряком.

Поруч із всюдиходом командуючого, дочікуючись черги, правили

тереаені артилеристи, перегукуючись із заноцюбленими на брові «тридцятьчетвірок» аатоматниками.

— Агов, царице полів! Дрижаки хапаєте? З Новим роком!

— І вас тим же кінцем, землячки.

— У Житомир поспіємо?

— Ми-то поспіємо,— з висоти свого нинішнього бронетанкового становища пихоанто відпоаідала матінка-піхота гармашам на шкапуаатій кінській арттязі. — А аам, мабуть, отут і стрічати.

— Спирт хоч є? — єхидно додала з башти чорноауса голова в шоломофоні.

Водій обернувся до Ватутіна:

— Посигналити їй, щоб пропустила?

— Не треба. Візьми абік, під оте дерево.

Але дівчина сама помітила здалеку штабну машину, а за лобовим склом — начебто генерал? Змахами прапорців очистила проїзд, рішуче порозсувавши пробку на дав боки широкого шосе, але всюдихід чомусь плаано з'їхва на обочину. Тоді аона махнула найближчим — артпідрозділу. Коні потягли постромки і почвалали в бік Житомира, помахавши хаостами матінці-піхоті: так кому де стрічати Новий рік?

— Братці, а Тьоркін прааднво вчить: «Пушки к бою едут задом»! — із сміхами загунали з пошарпаної полуторки, яка стояла першою у протилежний бік, на Київ.

Сержант з підв'язаною до шиї рукою перехнябився через борт понад самою регулювальницею:

— Сідай з нами, снігурко! Чьо мерзнути? Я тебе погрію!

Дівчина мимоволі скинула на нього блакитні очі, і цієї коротюсінької миті вистачило, щоб зух-сержант вдарив у ціль:

— Ех, порегулюю я тебе, не пошкодуєш!

У кузові, хто сидів, а хто лежав, загоготіли. Молодий офіцер, який супроаоджуаав поранених, висунуася з кабіни:

— Відставити, Козлов! Слухати гидно.

Регулюаальниця сердито пропустила непроханого упадальника поза чергою.

— О! Військова хитрість! Я нею, товаришу замполіт, з-під Сталінграда їду. А чьо, краще, щоб поранені померзли?

Полуторка, виляючи колесами з лисими скатами, аесело захурчала на Київ.

Водій командуючого захоплено реготнув:

— От дайоть! Настрій у народу що нада.

Командуючий і сам знав: якщо на фронтових дорогах жартують, значить, діла йдуть.

Він із задоволенням відчував зараз свою кревну спільноту з оцим натомленим у тижневих боях, недоїлим, недоспалим людом, але таким розкутим од свідомості власної сили, що нарешті розігнулася і вдарила, як пружина.

Мимо них, пропустивши вперед танки з автоматним десантом на броні, проходив поаэводно аідкликаний у тил на переформування поріділий батальйон капітана Підоплічка. Бронебійники замикали колону незлагодженою, хисткою зграйкою, наче прив'язані плечима по двоє до довгих петеерів. І якби командуючий фронтом знав їх в обличчя, він помітив би, що нема вже серед них ні промітного комбата Підоплічка, який поклявся після наступу добратися до нього, ні лютого ворога цього шкуролупа-особіста колгоспного бухгалтера Акуратова, ні пацана-взводного Трибунських, який не пережив свій найперший же наступ, ні довготелесого сина полку Анциферова, ні багатьох-багатьох інших, хто йшов у горнило на вістрі фронту. Лише позаду узбек Рахімов у шинелі з одірваною полою, з пов'язкою на оці накульгував на праву ногу, не встигаючи за своїм славетним відділенням, де залишилося п'ятеро калік.

Із «студебекнера», що загальмував раптом поруч з регулювальницею, висипали на дорогу сапери із сокирами та лопатами, відпустили мимохідь

нілька солоних компліментів враз спаленілій дівчині, а тоді заходилися діловито зрубувати під корінь німецький дороговказ та не менш діловито, притрамбовуючи чобітьми, вкопувати свій.

Міцно, наче на віки вічні.

І ця, така звичайна, з попльовуванням на долоні, з жартами та приповідками солдатська праця більш аніж щось інше переконала командуючого, що найтяжче таки позаду, подужали, пересилила сила силу, і не буде їм тепер сюди вороття.

— Поїхали,— коротко кивнув він уперед.

Всюдихід, таранячи носом сніг, об'їхав пробку просто через поле. Шофер вишукав розрив між колонами і вибрався на житомирське шосе, а відчувши колесами твердь, втиснув на акселератор, додав газу.

По лівому боці майже без перешкод вони обганяли валки техніки та маршові частини, бо рух на Житомир був іще вочевидь односторонній.

Ззаду безперестанку гула машина пересувного радіозв'язку, не могла їх наздогнати, доки з кузова якоїсь кипарисової зустрічної вантажівки не замахали відчайдушно зірваними шапками, і командуючий наказав зупинитися.

І тут на гримкотливій, забитій технікою та людьми дорозі, серед гудіння і брязкоту, серед тих, хто здійснив задумуване ним днями та ночами, його й наздогнала така довгождана новина, викрикувана по рації до хрипу голосом начштабу Боголюбова, що командуючий наказав негайно ж розвертатися.

Зроблено.

Зроблено!

І к чортам собачим усе, що за ці сім з половиною тижнів йому наговорив Генштаб.

72.

Він зайшов до світлиці, де було ще не ввімкнене горішнє світло і тихо, з грудною струною дзвеніла гітара.

— Еге, та в нас Великий театр. Чи Червонопрапорний ансамбль Александрова?

Штабний офіцер, який бренькав на семиструнці та, приплющивши від пристрасті очі, співав ріденьким підбаском якусь жалісливу циганщину, скочив, передчуваючи нагінку. Тільки струни, зачепившись за пряжку, дзенькнули.

— Вибачте, товаришу генерал армії. Дівчата попросили.

— За пісню — і вибачатися? — Офіцер зрозумів, що прочуханки не буде: настрій у командуючого такий, що похмуре вже місяць обличчя аж світилося. — Пісня — вона, напітаие, солдатові як допінг.

З цими словами командуючий обійшов навкруги ялинку, яка стояла посеред кімнати, де на початку горезвісного листопада він відповідав перед генштабівською «трійкою» і де пережито було принизливі підозри. Зараз червоні ліхтарики виблискували крізь густе гілля на дзеркальних камінстинах, розкидаючи блищики по стелі та стінах. І спогад так не пасував до передноворічного та ще й переможного дня, до цієї м'якої, по-домашньому притишеної обстановки, що Ватутін стріпнув головою, наче струшуючи його з себе. Широко осміхнувся до принишклих підлеглих:

— Поздоровляю, товариші. Щойно взято Житомир. Усім дякую за службу.

Трохимович, віддана душа, зустрів свого підопічного вже на порозі кабінету:

— Ти їв, Федоровичу? Не порушував дієти?

— Ну, ти ще за святковим столом запропонуй мені свого кавалерійського киселю.

Трохимович з осудом покрутив сивою головою та спитав:

— От ти, Федоровичу, кажеш: контрудар. А комісар каже: контрнаступ. А Боголюбов: наступальна операція. Всі по-різному.

Ватутін усміхнувся, підшукуючи для давнього бойового побратима зрозумілі, прості слова.

— Чому я кажу «контрудар»?.. От піднялася рота в контратаку — це контрудар. Битва під Москвою, під Сталінградом, на Курській дузі — це контрудар. І вся наша війна, народна, велика,— контрудар. Не ми, Трохимовичу, нападали першими.

Заклопотаний Крайнюков розшукав командуючого, коли той був уже в себе. Оточений півколом офіцерами опервідділу, він стояв біля стіни під оперативною картою фронту і вислуховував свіжі донесення.

— Миколо Федоровичу, там кіно прибуло.

— Зачекай, комісаре. Краще помилуйся. Пам'ятаєш, либонь, скільки не пересували прапорців?

Крайнюков знизав плечима:

— До початку контрнаступу? Та тижнів сім приблизно.

— Сім з половиною. Бачиш? Коростень наш? Червоноармійськ, Черняхів, Ружин, Сквира. І ще три сотні населених пунктів. За день! Один черговий офіцер з перенесеннями не впорається!

— Ну, а про Житомир уже знаєш? — спитав начштабу Боголюбов.

— Що про Житомир? — Крайнюков, виявляється, не чув останніх новин.

Ватутін змовницьки переморгнувся з начштабу:

— І таку інформацію перший член Військової ради фронту взнає останній? От, дивись!

Він з видимим задоволенням власноручно увіткнув на карті шпильку з нанизаним червоним трикутничком у позначку «Житомир».

— Невже, братці...

— Наш, наш! — зверхньо поплескав Боголюбов комісара по спині. — Робота першої гвардійської Гречка та командарма-генацвале, в якого ти їв отакенний-о шашлик!

Крайнюков набурмосився:

— І ти, Олександре Миколайовичу, не знайшов за потрібне поставити мене до відома?! А я, між іншим, був зайнятий ділом!

Відчувалося, він от-от спалахне, та й Боголюбов не забариться. Напруження в стосунках цих двох гарячих, експансивних людей не спало навіть у такі довгоочікувані хвилини. Щоб переключити емоції, Ватутін спитав:

— Так що там, Костю, хоче твоє кіно?

Крайнюков ще не охолов, і загалом вони з начштабу стояли один проти одного, як молоді півні.

— Зніматися тебе просять.

— Ніколи, комісаре, ніколи. Нехай фотографують у взводах та ротах. А ми коли-небудь, потім.

Командуючий примирливо обійняв обох за плечі:

— Ну, друзі мої, це і є — битву за Дніпро виграно остаточно й безповоротно.

73.

На вузлі зв'язку стояв несосвітенний гамір: викликами з армій та корпусів безперервно вибухали телефони, ключі радистів, мов у пропасниці, стукотіли то короткими, то довгими чергами, надривалися на з'єднаннях та передачі даних телефоністки, без зупинок, наче кулемети, заряджені для дослідження скорострільності безконечною стрічкою, строчили телетайпи СТ-35 і телеграфні апарати. Можна було оглухнути, не почути самого себе, але для Ватутіна цей гармидер та галас були зараз найкращою музикою.

— Чуєш мене, генацвале? — щосили намагався він перекрити гамір, з'єднавшись з командармом-грузином. — У Житомирі, дивись, не засиджуйся!

У ці останні години старого року він не так поздоровляв своїх командармів з Новим роком (хоча і робив це водночас), як керував майбутнім уже, першосічневим днем наступу. Війна не знає ні свят, ні вихідних.

— Так точно! — ледь розчув він у мембрані гортанний голос Леселідзе. — Один ріг «Цинандалі» — і вперед!

— Слухай, дорогий, кажуть, у Новий рік не можна із старими боргами?

— І в нас така прикмета.

— Це я про оту історію, з валянками.

— З чим? Не чую!

— Та з валянками! — Тьху, не розмова, а випробування голосових зв'язок. — Що ж ти посоромився доповісти? Переобмундировували ж вас, виявляється, для умов Волховського фронту. Виходить, гримав я не по ділу?

— Вах! Та я вже забув... — великодушно відпустив старий гріх Леселідзе. — А загалом начальству належить кричати. Для профілактики!

Ватутін засміявся:

— Значить, я оцей борг закреслюю? А що ж тобі побажати?

— Щоб опівночі налетів який-небудь «юнкерс»-юнкерс.

Командуючий не зрозумів дивакуватого ходу думки, і Леселідзе пояснив:

— У грузинів кожен мужчина повинен о дванадцятій вистрелити в небо. Навіщо ж мені, кацо, зазря переводити боєприпас?!

А на іншому апараті,— телефоніст доповідав уже двічі,— чекає командарм-38.

Становище його армії, яка швидко розвинула наступ і на третій день вирвалася на рубіж, передбачуваний графіком штабу лише на шостий, непокоїло. Кілька днів тому противник на вузькому фронті вкинув проти нього понад сто танків. Довелося навіть залишити три населені пункти.

Склопотаний цим так само, Москаленко відмахнувся від новорічних поздоровлень, а вчепився за мовлену командуючим без усякої задньої мислі жартівливу фразу: «Всю новорічну картину псуєш, дід-мороз!» — і кинувся в зустрічну атаку:

— От вам хихоньки, а німець як сказився. Сколочують маршові батальйони, якісь учебки, саперів, тиловиків, аллах знає кого. За кожну висотку хапаються зубами. Ех, хоч би на Новий рік штаб фронту не бухтів під гарячу руку!

— Завівся? Ну й добре. Карта під гарячою рукою є? Дякую. У тебе з Трохименком на вінницькому та уманському напрямках усе гаразд?

— Ніби не жалієте!

— Ну от. Вони тебе зубами, кажеш, праворуч? А ти лівим крилом жахни. Та по комунікаціях. На Вінницю, на Жмеринку. Закрутяться!

— Вважати директивою фронту? — все ще ображено спитав Москаленко.

— Тільки новорічним побажанням... — засміявся Ватутін.

— Краще б Рибалка від мене не забирали. — Москаленко ревнував бронекомандарма, якого Ватутін пустив у прорив на фронті 1-ї гвардійської армії, і той вирвався вже десь за Бердичів. — Ну, гаразд. З Новим роком.

Поклавши трубку, Ватутін швидким кроком перейшов до рації. Знав би ревнивий Москаленко, що там майже одночасно вийшов на зв'язок улюблений його керманич, бронекомандарм. А роз'єднав він їх в останній момент перед наступом з одного-єдиного міркування: і 1-а гвардійська, і танкова армія Катукова, що пішла в прорив з Москаленком,— новачки з резерву. То не ліпше було їх пустити кожну разом із старими вояками проривів?

— Павле Семеновичу? — Ватутін з ходу закричав так, що Рибалко

мусив нагадати, начебто він ще не глухий. Чутність і справді була відмінна.

— Ну? Чим твої архаровці зустрічають Новий рік? — на півтона нижче взяв командуючий.

— Винен. Пиши іжицю в наказі,— неначе поруч, задзюрчав у рації голос бронекомандарма.

— Та кажи по-людському, не край душі. Щось негаразд?

— Винен, кажу. Порушую графік. — Рибалко не витримав тону і радо загукав: — Щойно перерізав залізницю Бердичів—Шепетівка!

— Оце спасибі! Десь з району Козятина чекай сильних контратак. Німець там притискає Кирила Семеновича.

— Ага, так би я і ждав. Доки ти з усіма набалакаєшся, а бронекомандарма на закуску, під новорічний тост.

— Ой, чує серце, ще якусь дулю тримаєш у кишені...

Рибалко зайшовся сміхом так, аж у рації щось задзвеніло.

— Мисль! Затягти їх у мішок десь між Бердичевом та Козятином — і вдарити! Та й Москаленкові підсоблю.

— З тобою, академіку, не знудишся!

— А ти ж як думав?! Ну, я відключаюся? А то дограємося, що куранти вдарять.

Ватутін уже хотів було наказувати радистові дати відбій, коли бронекомандарм похопився:

— Зачекай хвильку, Миколо Федоровичу! Забув, старий дурень. У мене ж для тебе сюрприз.

— Так уже ніби...

Але Рибалко не дав договорити:

— Ні, відбили твого орла!

Ватутін занімів через клубок у горлі.

— Чуєш? Отого Старлея-майора. Точно кажу! В німецькому госпіталі, під Бердичевом.

Як на зло, пішли перешкоди, тріск, проте головне Ватутін устиг розчути.

Коли ефір трохи очистився, він спитав осілим голосом:

— А старшину?

— Якого ще старшину? Ні, ніякого старшини нема.

— А в якому стані...

— Що? Не чую!

У рації знову запищало, задзенькало, заклацало, і Ватутін підвищив голос:

— У якому стані, питаю, офіцер оперзв'язку?

— А-в. Лається! Значить, буде жити.

Доки бронекомандарм, ще не відключившись, шпетив на всі заставки зв'язок, що не дає до пуття попрощатися з командуючим, Ватутін мимоволі шукав очима поміж схилених над столиками дівчачих голів русяву, з кісками — землячки.

Строга, подорослішала за ті дні, відколи Старлей безслідно зник, вона сиділа за апаратом Бодо.

Якби на вузлі зв'язку була тиша, дівчина, певно, почула б здалеку, як закалатало в нього серце.

Усі ці безсонні дні та ночі наступу, заповнені скаженою, нескінченною роботою, краєчком пам'яті він повертався вряди-годи до загиблого хлопця та відчував свою провину. Ніби міг вберегти його. Порятувати кохання, що на його очах започатковувалося посеред смертей. А от не вберіг, не зумів, не пересилив тої страшної біди, що звалилася на цих двох молодих людей, на нього самого, на весь народ і якій ім'я ця безконечна, немилосерда війна.

Розумом він, звісно, усвідомлював, що ніякої його провини в загибелі хлопця нема. Ну, що, врешті-решт, було не посилати, тримати при собі, сховати під крило? Ні, так би він не вчинив і з власним сином. Проте відчуття провини не минало, мучило, і він не міг з цим нічого вдіяти.

Але війна продовжувала гриміти в усі апарати, і ніхто на фронтовому вузлі зв'язку, крім неї самої, єфрейтора Лютик, і не розчув, коли командуючий поспішним, ламким кроком підійшов до столу з Бодо і нагнувся над нею.

Від почутого дівчина скинулася, широко розкрила сірі, в коричневих накрапинках очі і тут же заплющила. Безсило опустилася на стілець і тихо заплакала.

Та от знову ожив апарат, застукотів, почав судомно відкручувати стрічку, і вона рвонулася до нього — служба...

Єфрейтор наздогнала командуючого вже в коридорі.

— Товаришу генерал армії, ой... дозвольте звернутися?

Він думав у цей час про старшину. Шукали ж по всіх дорогах... Хіба він міг знати, що Пилип і досі лежить в отому лісі?

Занесений у виямку глибокими різдвяними снігами, з коричневою цяткою на скроні, куди випустив з парабелума останню кулю, коли розстріляв усі диски.

А навколо з півтора десятка отих ненависних зайд, які поламали його та його родині життя і судьбу.

Але дівчина стояла перед ним і чекала. Мить пережитого щастя вже змінила її обличчя, лише ніс зрадливо почервонів од сліз. І він не мав права псувати їй, може, найбільше в житті свято.

— Дозволяю,— сказав він і, ховаючи сум, привітно всміхнувся до неї.

— Товаришу командуючий! Він як повернеться — ми зразу до вас.

— Приходь, приходь, землячко. А чого?

Рішучість, з якою вона, покинувши свій апарат, наздоганяла його, раптом зникла, і дівчина ледь промимрила:

— Ну... загалом... зареєструватися...

— До мене, значить, як у загс? Або до попа?.. Невсутерп із свадьбою?

— А на війні місяць за рік іде! — Дівчина вже осміліла, скинула кирпу.

Вона стояла перед ним маленька, як горобчик із настовбурченим пір'ям, але готовий відчайдушно захищатися до кінця.

Виручило її те, що ззаду покликали:

— Товаришу командуючий!

Ватутін оглянувся і побачив у кінці коридора старенького військлікаря-підполковника, який короткозоро виглядав його крізь своє чеховське пенсне.

— А, от хто наврочив! Доки весілля скоїться, воно і загоїться?

— Яке зараз, пробачте на слові, весілля?!

Військлікар підійшов, трішки причовгуючи підшитими валяниками. Схилився до дівчини у чемному напівуклоні, наче то була не штабна малявка, а якась помітна персона. І лише тоді привітався з командуючим.

Єфрейтор зашарілася, крутнулася на одній нозі та прожогом застукотіла підборами до свого Бодо, забувши навіть, як належить, попитати дозволу в командуючого.

— Я вас по всьому штабу шукаю, Миколо Федоровичу. — Лікар трохи здивовано подивився услід дівчині. — Кажуть, узято Житомир? А ви обіцяли після того мені показатися.

— Мав необережність.

— А це з Житомиром правда?

— Правда, лікарю, така ж правда, як і те, що я себе чудово почуваю. Чесне слово.

— Уявіть, я теж. — Лікар схлипнув коротким смішком. — Ну, а хто погано після такої новини? Хіба що ваш Манштейн, до якого ви зволили посилати мене парламентером? Ну? Слова треба дотримуватися!

У ваньківі його високопоставлений пацієнт продовжував поперва ще пручатися. Але лікар так пригримнув, що він слухняно скинув кітель з орденом Суворова і тепер, ніяково всміхаючись, що марнує час на дурниці, стягав через голову бязеву солдатську сорочку.

Військлікар тим часом зняв кожушок, залишившись у міишкуватій гімнастерці. З потертого старомодного саквояжа вийняв дерев'яну трубочку і грів у пальцях відполірований розтруб.

— Нуте-с.

— Та я ж вам кажу...

Лікар, не слухаючи, приклав рурочку до повних грудей командуючого і гаркнув несподівано командирським голосом:

— Не ди-хать!

Ватутін на півслові затримав віддих.

По тому військлікар уже без перешкод ретельно обстукав пацієнта з усіх боків сухенькими, але твердими пальчиками, притулився вухом до голої спини. А тоді довго роздивлявся проти світла ввімкненої для цього настільної лампи рентгенівський знімок. І нарешті зробив висновок:

— Ну, батечку мій, здоровий, вибачаюся, як бик.

— А ви кричати на вищестояще начальство, ай-яй-яй... — Ватутін почав одягатися. — На війні генерали повинні...

— Знаю, знаю! — кумедно замахав військлікар сухенькими ручками. — Помирати від куль, а не від грипу!

— До речі, товаришу військовий, а що це було? Грип? Бронхіт?

Лікар раптом завоїсто зблиснув овальцями пенсне:

— Чесно?

— Ну, знаєте, батечку...

— Та біс його знає! Даруйте на слові, — знову схлипнув його короткий старечий смішок. — Зовсім, здається, втратив на війні кваліфікацію діагноста. От ногу відпиляти — це ми будь ласка!

Командуючий, застібаючи кітель, розсміявся.

— От чого б у житті не дозволив. Навіть самому генералові Бурденку...

— Сто років вам, з генеральським запасом!

74.

Коли Ватутін добрався нарешті до Жукова, в його «резиденції» при штабі фронту (а насправді простенькому дерев'яному будиночку, чиїйсь довоєнній дачі) лунав притишений мікшером голос Левітана. Командуючий розібрав, що з Москви читають наказ Верховного Головнокомандуючого його військам з приводу визволення Житомира. А сам маршал, стоячи, тримав у руці трубку ВЧ.

— Так, слухаємо, слухаємо Левітана! — залізний голос Жукова не мінявся навіть у неви казових розмовах. — У Ватутіна повний порядок. Манштейн тікає. Зараз вилітаю на Другий Український.

Щоб не заважати чужій розмові, Ватутін присунувся ближче до приймача, із задоволенням почув прізвища Леселідзе та Гречка серед тих, хто особливо відзначився. Але Жуков помітив його і не дав дослухати наказ. Ткнув пальцем на стелю — от, мовляв, з ким розмова. І владним кивком наказав узяти додатковий навушник, приєднаний до апарата ВЧ.

Ватутін почув глухуватий, неквапний голос з грузинським акцентом.

— Товаришу Жюков, необхідно, щоб успіх Першого Українського підтримали всі фронти. В новому сорок четвертому вся радянська земля повинна бути очищена від окупантів.

— Ми віримо в це, товаришу Сталін!

А Сталін, не підвищуючи голосу, розмірено, як завжди, вів далі, з паузами після кожних кількох слів, наче йому було важко говорити. Таку манеру він виробив давно. Слова вождя мають бути ощадливі, і їх повинні чекати.

— А вас прошу передати генералові Ватутіну мої новорічні поздоровлення.

— Обов'язково передам! — твердо пообіцяв Жуков і зиркнув на

комфронта. Негарно вийшло, але ж не скажеш товаришеві Сталіну, що Ватутін чус розмову.

А те, що з цим проклятим навушником трапилося тан по-дурному, перестало Жукову подобатися зовсім, ледве він почув наступну фразу:

— Свою правоту він довів ділом.

Сталін зробив паузу. Жуков устиг лише подумати, що Верховний уже не вперше пробує зіштовхнути лобами його (та й Василевський признавався якось) з командуючими фронтами. І, навпаки, їх — з представниками Ставки.

— І загалом... Час Ставці,— Жуков почув, як Сталін, не випускаючи трубки, чиркнув сірником,— більше довіряти командуючим.

Верховний замовк, певно, розкурював люльку, і Жуков не витримав — вирвав навушник у Ватутіна.

Трубка з Кремля знову почала поволі сіяти слова:

— Вони вже добре навчилися бити гітлерівських генералів і фельдмаршалів. До побачення, товаришу Жюков.

— До побачення, товаришу Сталін! — твердо сказав Жуков, хоча все в ньому нипіло.

Маршал зиркнув на Ватутіна так, ніби той навмисне підслуховував розмову з Верховним, і, грюкаючи чобітьми, пішов до дверей одягатися.

А в Кремлі Сталін поклав трубку на важелі, не дослухавши останніх слів Жукова. І поздоровлення Ватутіну, і привітання Жукову — все це процедурні дрібнички, які не мають значення. Треба, щоб народ зв'язував усі перемоги з одним іменем.

Він неспішно посмоктував люльку, пихнав і позирав у вікно, як спалахують ракети святкового салюту над зубчастими стінами.

Усі драми останніх тижнів, смерті, долі в цьому обшитому дубом кабінеті з портретами Суворова і Кутузова в багетах маліли, переставали бути суттєвими, відходили на найдальший, мікроскопічно незначущий план. Чи скоріше просто не існували для його Хазяїна з сухою лівою рукою.

Він розумів одне: його волю виконано, Жуков домігся чергової перемоги.

75.

І спалахували на ялинці сигнальні ліхтарики — де білим, а де червоним, через целулоїд.

І линули на московській хвилі передзвони курантів, прокладаючи милозвучним пунктиром межу між двох років Великої війни.

У гарному настрої, з перемогою Ватутін, піднісши келих, подумки рахував удари кремлівського баштового годинника, не відаючи, що настає останній рік його життя.

•••

Історична довідка

29 лютого 1944 року генерал армії Ватутін був смертельно поранений на фронтовій дорозі.

Проте розроблена ним і розпочата через п'ять днів його фронтом Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція завершалася нищівним розгромом танкових полчищ гітлерівців та зняттям фельдмаршала фон Манштейна з командування.

У 1965 році генералові армії Ватутіну було посмертно присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

Київ — Лісова Буча — Ірпінь
1980—82. 1988—89 рр.

"Ех і життя мотузяне! Терпи, козаче..."

ІЗ ЛИСТІВ ОСТАПА ВИШНІ ДО В. О. МАСЛЮЧЕНКО

17 вересня 1935 р.

17.IX.1935

Пароплав «Шахтер» — Печора

Дорогі мої, любі мої, милі мої!

Варюша моя! Мура любенька!

Їду я на рудники. Довго-довго я дивився на те місце на баржі в Кедровому, де я вас, моїх рідних, залишив. Уже вас і не видно,— тільки баржа біліє,— а я все дивлюсь. Так і розтанули ви, мої любі, в далечині... Яка жорстока дійсність... Та поїхав я і їду з міцною надією, що ми ще побачимось і що побачення те не буде таким нервовим, важким, як оце теперішнє, що його нам зіпсували злі люди...

В Конецборі ми брали дрова. І довго-довго ми там стояли — години, мабуть, з чотири чи п'ять. Усе я дивився в бік Кедрового, та вже не видно було нічого...

Їду я добре. В каюті, впилу, тепло й просторо, бо ми тільки вдвох — я та мій «проводир», що спва ріано 24 години. Зараз під'їдимо до Бичевника. Пароплав сунеться куди гірш, ніж черепаха,— 4 кілом[етри] на годину. На Бичевнику залишаємо баржі і далі підемо швидше, так що, думаю, будемо на руднику завтра (18) ввечері.

Біля Данилівки (кілом[етрів] 40 од Кедрового) о 12 год[ині] вночі зустріли «Соціалізм» — він там ночував.

Як мені хотілося закричати вам, щоб ви там не спізнилися, бо буде він у Кедровому год[ині] о 7-й ранку 17 IX, тобто сьогодні. Чи встигли ж ви, мої діти, сісти! Оце мене страшенно непокоїть. Та невже ж там не було звісток, що «Соціалізм» так йде (це вже написане). Коли сіли (а я все-таки гадаю, що сіли!) — те тоді спокійний і бажаю вам щасливої подорожі!

Так, їду я добре. Навіть постіль розв'язав, та послався, та так добре виспався, що куди вам! Не знаю, як я її завтра складу. Я так пильно дивився, що за чим складено, щоб і в мене вийшло так, як і в тебе. Тільки навряд?!

Сьогодні розхрабрився і зварив собі компота. П'ю чай, їм сало, і на компот потягло. А що ви там їсте, в далекій цій важкій дорозі... Хоч би ж доїхали як слід. Ждатиму телеграми, як сонця.

Про роботу, про життя на руднику не думаю нічого: як буде, так і буде. Знаю, що ти, Варю, зо мною, я не сам.— це головне.

Листа пишу на пароплаві, тут дали мені все — і каюту, і чорнила. А ніде мені нема спокою — і тут просять, щоб випустить стінгазету. Ніяк я не втечу від КВЧ, а мене за це ще й б'ють,— нібн я сам цього хочу?! О, господи!

Так багато хотілося тобі, Варю моя, на прощання сказати — і подяки слів гарячої за те, що приїхала втішити мене, загнаного, і любові, і пошани, і надії, та ним'ями всі слова в горлі стали од горя і туги, що розлучають нас. Ваші ясні постаті, твоя й Муркина, що стояли сумні на баржі, назавжди залишаться в мене в серці... Вони мене підтримуватимуть у важкому моєму житті. Здорові б Ви тільки були, щоб я міг ще раз побачити Вас. Не забувайте Вичка, пишіть йому, любіть його — сироту. Він хороший хлопець і не забуде ніколи вашої любові.

Привітай сердечно від мене всіх архангельців. Скажи їм, що я безмірно дякую їм усім за те, що тебе підтримали.

Цього листа гадаю одіслати цим же пароплавом до Усі, там його кинуть. Адресую на Архангельськ «до востребования».

Щасти ж вам доля! З мукою чекаю телеграми, чи доїхали.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна» 1989, № 11.

За мене не турбуйтесь — буду жити, щоб вас побачити й обняти.

Писатиму — дай тільки адресу. Писатиму часто. Обнімаю рідних моїх, дорогих! Цілую кріпко-кріпко.

Ваш Пава[о].

Еджыд-Кырта,
Троицко-Печорск[ий] р[айон],
Коми область.

14 листопада 1935 р.

14.XI.35

Рудник Єджид-Кирта

Не знаю, моя рідна, моя любима й дорога Варю, моя маленька Мурочко, чи дійде цей лист до вас, бо зараз розпуття — це одно, а друге — ліквідували у нас на руднику пошту, і листи та телеграми десь лежать, це ті, що до мене, а ті, що від мене, ніяк передати.

Телеграму про те, що доїхала ти до Архангельського, я дістав аж 5 листопада! На телеграмі не було дати, коли ти її післала,— отже, коли ти доїхала до Арх[ангельська], я не знаю. На Арх[ангельськ] послав я 2 листи й телеграму «до востр[ебования]» — чи дістала ти їх, чи ні?

До Вол[оді][1] проскочила телеграма од М[арії] Ів[анівни] з Мацести. Оце й усе. Од тебе, значить, і досі я не маю ні одного листа. Я страшенно хвилювався, чи доїхала ти. Коли одержав телеграму — заспокоївся. Листів чекаю, але знаю, що доки не ляже санний путь, нічого не буде.

Що в мене? Чорні дні. Сидимо вдвох із В[олодею] в підконвойній команді, де зібрано відповідні пункти нашої статті. Що сіє значить — не знаю. Що буде — невідомо. Чутки, чутки різних «ки чорного того пір'я» (як казав Гурович). Держать строгувато. На роботу без штика, а то весь час під оним. Працюю в управлінні рудника, в плановій частині. Єрунда, розуміється. В[олодя] — на загальних. Хвороба моя й стан здоров'я (III к[атегорія] не дозволяє на фізичн[у] роботу. Догляд ретельний і пильний — щоб хто, боронь боже, не вкрав. Настрій у мене спокійний, рівний і «положительный» (од слова «положить»). Вол[одя] нервується. Спимо разом на нарах (ваг[онної] системи). В бараці тепло. Здоров'я — по-старому. Живіт як живіт, як завжди.

Отакі-то діла. Ясно, звичайно, чому ото й тебе «виїхало» і все таке інше. Все це було передбачено раніше, що мене звергнуть в «узилище». Балачки про книжки, про медроботу — це все були теревені. Бажалося, очевидно, на тяжку фізичну — ну — ніяк. А може, ще й того спробуємо. Та не гнітить мене це і не печалить. Співаю я: «Положил еси на главах их венцы». І все.

Про тебе думаю, про тебе турбуюся. Що ви, як ви, де ви, куди ви? Біля мене хоть гвинтівка й багнет,— а хто ж вас там боронить? Бог? Спасували ж його? Я все молюсь «Северному сиянию», щоб «продляло» віку Євг[ену] Фед[оровичу], Мик[олі] Фед[оровичу][2] та Павл[у] Оник[ійовичу][3] — вони ж, мабуть, спасибі їм, не покинули вас обох, бідних моїх, серед дороги? Хай їм весело буде так, як буде мені весело, як я, коли не загнусь, буду їм тиснути руки на волі.

За мене не турбуйся. У мене все так, як народня мудрість рекомендує: «брюхо в голоде» (ой, і пища ж!!!), голова в холоді, а ноги в теплі (у валянках). Значить, усе гаразд. Звичайно, коли в тебе буде змога чогось підіслати — підішли. Тільки звідки ж?

Листи пиши на Троицко-Печорск, Коми обл., рудник Едж[ыд]-Кырта. Та й телеграми краще туди, так [на] адресу: «Троицко-Печорск, рудник Еджыд-Кырта» — так буде краще, бо Шугор щось затримує сильно.

Я знаю, голубко моя люба, що ти зо мною, що Мура зо мною, що Вячко зо мною — і тому живу. Чи Вячулька живий? За'вязався із Харковом?

А взагалі, як там воно «вообче»: У нас ні газет, ні радіо! Чули тільки, що абісінці італійців чи наопаки. І все. А ти пиши більше про любов, бог з нею, з Італією...

Цілую тебе, радість моя.

Цілую Муру.

Всі[м] архангельцям мій сердечний привіт і щира дяка.

Твій Па[вло].

Облігації візьми — може, виграєш. Вітаю з народженням. Бажаю щастя, успіху, здоров'я. Люблю тебе й мрію бути вкупі. Чому й досі нема листів? Жах як скучаю. У нас справжня зима. Чи є чутки з Москви? Писала родичам туди чи ні?

12 грудня 1935 р.

12.XII.35

Дорогі мої й рідні!

Я в кожному листі, Варюнко, вітаю тебе з твоїм народженням, бо не знаю, чи дістаєш ти мої ті листи, чи ні. Я не певен в цьому. Отже, ще й ще раз! Господи, чого б тільки я не побажав тобі, щоб хоч трохи легше тобі там жилося. Цілую тебе — всю. І очі твої хороші — хай ніколи не смутніють вони.

У нас щодо кореспонденції пішли «строгості». Щоб післати телеграму, треба тих дозволів та ще дозволів. З листами теж. Думав цього послати поза «строгостями», а одного в «строгостях» завтра.

Що ж у мене нового?

Щось таке 7 числа (грудня) звідкілясь «блиснуло». Одержав з Кедрового радіо такого змісту: «Установите, намерен ли П. М. Г[убенко] писать книгу. Сколько для этого требуется времени».

Я відповів, що, мовляв, коли книгу писати за планом, затвердженим ГУЛАГом, то треба рік з перебуванням на II промислі. Коли ж про Печору — треба 4 м[ісяц]ці.

Відповідь радирували. Оце чекаю, що воно буде.

Що це значить?

Мені здається, що це «давіння» з Москви, бо настрій у мого начальства ти ж сама знаєш який щодо мене.

Чого я чекаю з цього?

Я вже так зневірився в усьому, що нічого не чекаю. Ото так запитають, одповідять — і на тому кінець.

Коли ж це справді щось серйозне, то тоді, можливо, дадуть змогу й умови працювати тут над книжкою. Це було б непогано, коли б у мене був хоч настрій відповідний, а то ж леле...

Найкращим би було, якби мене перекинули на II пром[исел] чи в Чиб'ю і щоб я там працював над книжкою. Але це... мрії.

Отакі-то діла. У всякім разі, на моїм

стоячім болоті щось ворухнулось і мене трішки стрепенуло.

Листів од тебе не маю. Ото як дістав № 1 від 5/X. (тобто більш як два місяці тому писаний), і після того ні гу-гу, крім телеграми.

Що з листами? Знаю, що пишеш,— а їх нема. Може, вони тут десь залежуються? Це можливо, бо «строгості». Це ти май на увазі, пишучи мені.

Живемо під багнетами, як і раніше. І не видно «просвітлення». Та вже позвикали. Працюю в планчастині управління. З Кедровим не маю ніяких зносин.

Оце сьогодні прийшла Вол[оді] посилка з Арх[ангельського] торгсину — довго йшла, як бачиш. Він «на общих» і досі.

Скучаю я, Варю, за вами. Хоч би листи! Яка це мука, коли й слова від вас не дочекаєшся.

Я в кожному листі щось прошу тебе прислати — пришли мені наконечникиів для олівців, і гумки, і олівців, бо вже пописував на роботі, і копір[увального] паперу. Ой, господи! І цукру, і соди! Живемо взагалі скрутнувато.

Посилаю тобі мою любов — і любов, і любов, і повагу, і пошану і все, що є кращого в мене. І Муретку цілую кріпко. Вітай Федоровичів[5] і всіх, усіх. Як же тобі в театрі? Важко чи ні?

Цілую кріпко й ніжно.

Не забувай.

Твій П[авло].

27.XII.[1935 р.]

С[джид]-Кирта, рудник.

Дорога моя, люба моя, сонце ти моє єдине!

Листа й від тебе одержав од 11.XI. Це другий. Перший був від 4.X. Бачиш, які інтервали між листами. Ти пишеш, що писала, а де ж ті листи — чи лежать десь по поштових скриньках та торбах, чи в шухлядах «бдительности»? Як важко не мати звісток від джерела, яким тільки й живеш, яким тільки й живишся. Дуже я радий, що хоч знаю, де ти й що з тобою. Чекаю нетерпляче,— як пройшла на театрі, як тобі там ідеться. Знаю, що не мед, мабуть, та що ж зробиш.

Про себе. Я вже тобі писав, що було раніязапитання, чи «намерен» я писати книгу. Я дав відповідь, що «намерен», і у відповіді додав, що коли справа йде про книжку, яку затвердив ГУЛАГ, то треба мені бути на її промислі. Додав там і про те, що коли книжку треба про Печору, то треба 4 місяці відповідних, звичайно, умов і прожиття на руднику. Що ж ти гадає[ш]? Яку відповідь дістав я на це все?

«Объявите (такому-то), что он должен находиться там, где он есть».

І все. Щоб я прохав кудись мене перекинути. Самі запитали — і самі ото так «дипломатично»... заборонили писати. Я гадаю, що запитання було наслідком твоїх листів. Ну, ото вони заворушились, «одбули чергу», і... замовкло все на довгі роки. Я вже не знаю, чи варт про оці такі «блискучі» наслідки написати в Москву, щоб там знали, як реагують на все тут, на місці. Порадься з кимось там із земляків, як вони на це? Чи не буде з того всього, коли я буду порпатися, що закинуть кудись у такі місця, звідки вже й «воздыхания» не почуєш.

А так усе по-старому. Працюю в рудоуправлінні — роботи прірва, сиджу цілими днями над усякими таблицями. На «общие» не займають і не говорять. Думаю, що, може, зверху сказали, бо зразу були сильно заходились, щоб обов'язково на «тяжелые».

Погано з животом. Останній місяць просто вже не дає спокою — так болить, і ніяка «ліка» не бере. Умовився з лікарем, що як тільки скінчу річний звіт — ляжу в лазарет. Може, полежу та вгамується, а так біда.

Живу там же «під конвоєм», як «опасной» і т.д. Набридло.

Вол[одя] — теж. Дістав він листа від М[арії] Ів[анівни] — вона в Хості, влаштувалася там медсестрою в санаторії. Володя тебе вітає.

Я не знаю, що його робити,— живу як у тумані. Гнітить мене, що не маю надії тебе побачити цього літа. Я в такому стані, що клопотатися про твоє чи прожиття тут, чи побачення з тобою не маю ніякісінької змоги — просто це викличе в кращім разі усмішку у тутешніх моїх «богів». Такі ми тут уже упосліджені в тій команді підконвойній, що й боже мене борони. Смішно це все, коли так глибше подумаєш, а проте всі тут на це все дуже серйозно дивляться. Ну, ти ж розумієш... Так що тільки на тебе й надія. Коли тобі вдасться добитися дозволу чи на побачення, чи що — то це, очевидно, єдина путь... Бийся, голубко, може, пощастить. Що далі буде — невідомо. Коли що на всі мої запитання, чи довго мене держатимуть у такім стані «строгої ізоляції», відповідають: «Невідомо. Не від нас залежить — зверху!»

Та чорт з ним! Скучаю я за тобою, Варюшко, дуже скучаю, скучаю коричнево, аж чорно. Така мені тут нудьга та печаль, густа, як хмара, й пекуча, як полум'я. І які ви там, і де ви там — ось прямо стоїте всі перед очима й не одходите. А я все старію, старію — точить мене цей гробак самотності, болю, образи й зневіри.

Хоч би хоч вам там було непогано. Як там Мурапет в руській школі? Що вона? Тяжко їй дається чи ні? З Харкова маєш що? Про малого чути щось чи ні? Господи, як болить серце за всіх вас!

Ти ж дякуй, і вітай, і цілуй усіх земляків, що допомагають тобі в скруті. Вітай Над[ію] Віт[аліївну][6] — і дякуй. І Федоровичів, і Степаненка. Який Степаненко? Аркадій? Чи Олександр?[7]

Тебе я цілую, і вітаю, і голублю. Мурнетку теж. Чекаю вістей, як...як...як...

Чи одержуєш мої листи? Чи дістала телеграму з вітанням тебе з народженням?

Ну, будь, голубко моя, здорова, не забувай мене.

Твій Па[вло].

Ти знаєш — листа навіть нема де й нема коли як слід написати. Все похапцем. Пошту знову у нас закрили. Їздять по кореспонденцію в сусіднє село — 20 кілом[етрів].

31.XII.35

Рудник

Здрастуй, люба моя, моя хороша, радість і надія моя!

З Новим роком тебе, Муру. Вітаю і всіх, хто тебе оточує, твоїх друзів,— а коли вони твої друзі, то й мої вони друзі. Сьогодні кінчається 1935-й! Який же він був лютий! Скільки мук, страждань, зневіри пережито

за цей 1935 рік! Скільки горя! Розтрощені всі надії, сподівання. Розлучив цей клятий рік тебе зо мною, розкидав нас на Далекій Півночі. Може, новий рік буде милосердніший? Може, він принесе хоч крихітку того, що щастям зветься?! Може?![...]

Позавчора поклали мене в стаціонар. Останні тижні й дні виразка моя розхорохорилась і завдала чимало мені клопоту. [...]

Дуже мене турбує те, що я не маю зараз у лагері постійної роботи. «Не маю місця», а це призводить до того, що кидатимуть мене в усяку дірку, яку треба так чи інакше заткнути. Та вже й дотикали потроху. Як тільки треба з управління на якийсь «ударник» — і я там. Користі з мене там, як з цапа молока, а проте наказ виконано, «ударника дали!» Не вдалося мені й з медроботою. Я, проте, не кидаю не те що надії, а думки про те, що треба все ж домагатися роботи лікпомом. Думаю написати листа нач[альнику] санвідділу в Чиб'ю. Надії на «да» не маю, а напишу. Тебе я прошу ось про віщо. Домагайся через Москву про призначення мене лікпомом. Я писав тобі, чим скінчилося запитання про те, чи «намерен» я писати книжку. Не знаю, чи дістала ти того листа. Я ще тобі опишу раз. Запитали, чи «намерен» я писати книжку. Я дав одповідь, що «намерен» і для цього треба рік часу з перебуванням на II промислі, на матеріалі якого написано плана, затвердженого ГУЛАГом. У відповідь рація: «Объявите П.М.Г[убенко], что он должен находиться там, где он есть». Отже, це «дипломатична» заборона писати. Ти про це напиши в Москву, чим, мовляв, скінчилось твоє клопотання, зазнач у листі, що це є не тільки допомога чи дозвіл літ[ературної] роботи, а заборона і що ти просиш, щоб дозволили працювати лікпомом, бо інша, фізична, праця при такому стані мого здоров'я згубна для мене. Коли мені дозволять це — тоді я вже хоч «берега» якогось матиму, а не крутитимусь по лагерю, як гівно в ополонці. Потурбуйся, голубочко, дуже тебе прошу.

Ну, що ж іще? Лежу. Відпочиваю. На животі грілка. Я все-таки гадаю, що коли мені пощастить пролежати на дієті хоч місяць — я «подчинюсь» трохи. А там видно буде.

Промайнула в нас чутка, що з 1.1.36 лагеря переходять на якийсь, як тут кажуть, «хозрасчет». Це нібн буде так. Кожен лагерник матиме утримання і на це утриманкя житиме. Матиме право жити з родиною і т.д.. Одне слово, на правах трудпоселенців. Говорила про це комісія, що приїздила тут нас усіх дактилоскопувати (пальці одбивали на папері всім, як злодюгам). Божилися й клялися, що це правда, наші всі «начальство» кажуть, що це чергова радіопараша. Так і не знаємо, як думати і чого чекати. Я схиляюсь до того, що це «таки да» — радіопараша.

Я все жду, жду, жду лісток од тебе. А їх нема, нема й нема. А в мене сум, сум і сум. Ну, як же ж ти в театрі? Чи заграла вже чогось, чи ще? І як заграла? Чи живеш там на Кегострої, чи вже переїхала до міста? І що воно за Кегострой? Що таке «Кег», Кеглі, чи що? І що ви там з Мурою їсте, і на чому спите, і в чому ходите, і чи не холодно вам там? Я так і не знаю, чи добилась ти свого багажу, чи загинув він? І чи хоч пальто тепле в тебе єсть? І чи тепло тобі в ногах? Ти хоч з моїх «вошивих» поший собі теплі тобики.

Я тут бедной уже. Харчишки всі вже виїкано. Частину (я тобі писав чи ні?) вкрадено. Обікрали урочки. Рис украло, карт[оплину] муку вкрало (ось чого жалко!), сало вкрало. Речі на базі були, а харчі злідти взабрав — так воно, спасибі, й облегшило. Якщо можеш, підішли для «поддержки желудка». Тільки ж не знаю я, де я буду, доки ти цього листа одержиш. У всякім разі про всяку адресову перемину буду телеграфувати.

Ой, і скучаю ж за тобою, люба моя! Цілую, голублю, люблю! Муркетона цілую. Всіх вітаю. Федорованчів особливо. Що чути про Вячка? Будай здорова. Цілую, і люблю, і жду.

Твій Павл[о].

1.1.1936 р.

От і новий рік. Високосний! Що ж він нам принесе? Поки що мені він приніс «тупую боль под ложечкой и отсутствие стула». Подарунок, як бачиш, не дуже. А яка велика сила традиції! Ми все ж таки встали і привітали один одного з Новим роком. А Нюра (сестра милосердна) додала: «З новим щастям!» Яка іронія!

Франц Францевич Мазур-Малов — професор математики Одеського університету, чистопородний німець, у величезних окулярах, сам манісінький, з великим, розумним лобом лежить поруч мене. У нього астраханська малярія (до цього він був в астрах[анському] лагері). Він широко освічена людина і знає все. Сьогодні він мені розповідав цілий ранок, що і як кожний народ їсть. Говорив, як снідають німці, американці, англійці, французи і т.д. Я призкав, що найбільші «недураки» англійці. У них на сніданок от що: біла-біла-біла булка, ріжеться тоненькими шматками, а між тими шматками кладеться дуже-дуже-дуже багато прекрасного масла. Потім це кладеться на сковорідку і підсмажується. Потім наливається кава, а в неї дуже-дуже-дуже багато цукру, а зверху дуже-дуже-дуже багато збитих вершків і потім снідається. Так оту булку (а її теж дуже багато) треба сильно в роті держати: така вона розпливається і така вона сама в живіт пливе. А потім беф їдять англійці. Французи теж непогано снідають. І німці теж. Найгірше в усьому світі снідає народ, що зветься лагерниками. У них не подається ніякої булки і ніякого масла. І все це не кладеться на сковорідку і не ставиться в піч. А снідає лагерник манну на воді кашу без ніякого масла. І це в кращому разі, коли він у стаціонарі і коли ним опікуються. Отакі-то діла. Я бажаю тобі, щоб ти в новому році снідала щодня, як англійці.

Нудьга в стаціонарі семимильна. Читати нема чого. Писати нема охоти. Лежиш і слухаєш, як репетує новонароджений «стахановець» — учора о 10 год вечора він уперше побачив світ — на Печорі, в лагері. А мати його українка, з Полтавщини, і зветься Маруся. Батько в нього поляк. Що з нього буде — невідомо. Кричить він сильно, бо карапуз здоровий.

Мурочці бажаю, щоб була весела і щоб завжди їй снився «соколадний слон»... Та щоб добре вчилася, бо життя буде цікаве, але

складне,- треба буде мати розумненьку голову.

У мене на Новий рік дне бажання — бути лікпомом. Щоб потім на манір Пушкіна сказати нащадкам:

Я тем полезен был печорскому народу,
Что клизмы нежные ударно водружал...

Так пиши ж, Варюшенько. Пиши — не забувай мене. Все ж надія на краще, на спільне життя з тобою, на корисну роботу і на відновлення в «образе человеческом» не покидає мене.

Кріпко цілую, люблю й мрію про тебе.

Всім привіт. Федоровичам, Над[іі] Віт[алі-їівні] Сур[овцовій], Степаненкам і пр. пр.

Цілую. Вав[ло].

3.III.36

Рудник Є[джид]-Кирта

Варю, моя голубко дорога!

Дістав я твого листа від 12.I. Прийшов він до мене числа 20.II. Але от з того ще часу був у мене написаний лист, який оце недавнечко тільки спромігся піти, і я задержався писати, доки той лист піде. Лист той я написав ще до одержання твого. Тепер я, слава тобі господи, вже знаю хоч приблизно, як тобі живеться і як тобі «грається». Дуже радий, що ти задоволена з роботи над «Талантами». І коли ти почуваєш, що непогано, значить, таки непогано, бо я знаю, що ти себе не дуже любиш хвалити. Не трапляється в нас «Правды Севера», а як яка й попадеться, то все я дивлюсь, чи нема де твого прізвища. Нема! Дуже мені цікаво, як то там тебе зустріли старі «матерые» актори руські, бо роля в «Талантах»" уже грана й перегр속на і на ній пробувались і її творили великі руські актриси. Мене все непокоїть твій «руський язик». Багатенько в тебе я помічав огріхів щодо вимови в балачках по-руському. Я ж теж не дуже в цій справі — а й я помічав. Як же то вже великі знатоки мови? Та ще Островський! Він же такий специфічний «москвич» купецького складу! Звичайно, в сучасній п'єсі було б тобі легше. Ну, коли справилась, та ще й непогано, то я сердечно тебе вітаю й цілую кріпко. Ти в мене розумненька й актриса хороша. Щасти тобі, доле!

Що ж у мене? По-старому! Вийшов з лікарні, як я вже тобі був писав, та й знов мене до планчастини, але я не сиджу в канцелярії, а в механічній майстерні, де «нормирую» роботу. Різні тобі хронометражі і таке інше. Не бере воно мене. Нова для мене робота, робота вона й цікава, і ціла наука є з цього приводу, але засоби тут нікчемні — нема навіть годинника, не кажучи вже про секундомір. Так і кручусь. І таке гаспидське становище, що ходиш, ходиш, ніби робиш, а насправді пшик. Животи мої по-старому, соду їм, і полегшення нема. Відпочив тільки. Весь час б'юсь, щоб на медроботу. Пишу, пишу в Чиб'ю в санвідділ, та толком і не знаю, чи доходить туди мої заяви, чи ні. Відповіді, в усякім разі, нема ніякої, але я не теряю надії.

Правне моє становище не змінилось. Там же, в тій-таки «підштнковій» команді, під «усиленным» доглядом.

Житуха неважнецька. Дуже скрутно з харчами на руднику. Деремо овес, деремо ячмінь — це каша. Вже пшоно вважається за крупу дуже благородну. Я на лікарняному.

Трішечки ліпше, маю хоч 20 грам сала (масла вже не дають) та сахару 35 грам на день. Решта — сяк-так, пісне та утле, дуже утле. Посилка твоя підтримала кріпко, бо старі запаси вже чухнули (багатенько таки в мене ж українено, як я тобі писав). Писав я тобі про газети. Так рідко доводиться держати їх у руках, що жду не діждусь, коли вже від тебе будуть надходить.

Тепер іще отака неприємна новина. Є наказ, щоб усю кореспонденцію адресувати на Кедровий, а звідти уже будуть надсилати по відділах. Так ти адресуй листи й посилки так: **Усть-Усинский район, Коми области, почта Кедровый. Печорск[ое] отд[еление] Ухтпечлага, Рудник Еджыд-Кырта** — мені. Це значить, що листи неймовірно затримуватимуться, але що ж зробиш. Так хочуть!

Я продав піджака свого за 50 крб. Причина? «Во первых строках» нема за що купити й махорки, а «во вторых строках» — все одно вкрадуть. Думаю взагалі розпродуватись, що зосталось, не хочу тільки продавати сорочки шкіряної та пім. Пім я і не одягав, бо одібрали б! Лежать у мене на базі в чемодані. Сорочка захована — ходжу в усьому казьонному. А валянці мені дав землян харківський, робітник ХПЗ Степан Петрович Лутченко, хороший чолов'яга,— він завідує мехмайстернею. З ним я тепер і коротаю час — у нього їм і все таке інше. Як вранці виходжу з свого «прядильника» — так у нього цілісінький день.

Од Володі маю записку. Завідує банею. Скиглить Мар[ія] Ів[анівна] з Кавказу (він пише), бідну, нагнали, як дізнались, де чоловік.

Як там Муркеточка моя рідна? Цілую и її кріпко, хорошу мою. Як Вячко? Чи маєш що від нього. Ти ж пиши йому про мене, щоб не забував.

По радіо маємо чутки. Але радіо на другій командировці (на моїй нема) — навушники мої там слухають, а мені за це розказують іноді. Хмариться... Що буде?

Не забувай мене, рідна моя, єдина моя втіхо! Хай тобі добре йдеться. Люблю я тебе і дякую, щосекунди з тобою

твій Павло.

Всім привіт.

15.III.36

Моя найдорожча! Вчора прилетіло твоє 5. Дуже радий йому і ще радий, що й до тебе долітають: чи всі, чи не всі, а долітають.

Полетіло моє днів за три тому. А це знову! Не хочу пропускати жодної хоч маленької нагоди, щоб не використати її. Отже — лети й це!

Я так хочу сісти та написати тобі хорошого, довгого-предовгого листа та все до дрібниць списати, як я живу, де живу, з ким, що роблю, що думаю і т.і. А воно не виходить. Так усе, як і сьогодні,— за 10 хвилин щоб лист був, а то не піде. Ну, й катаю. Ну, ясно, що нічого нового. Вже я тобі писав аж тричі, що посилки прийшли цілісінькі, знаю, що йде десь третя, яку жду з нетерпінням. З любими мені вістками теж благополучно — тільки щось № 2 забарився. Третє прийшло після 4-го, але то все добре — аби були.

Чекали ми на весну погіршення нашого

стану (це ті, що на особливому «прижимі»), а це сьогодні приїхав Н[ачальни]к Ворк[ути] — і є чутки про пом'якшення. Ніби навіть будуть декого відпускати на звичайне становище. Може, й я туди потраплю. А може, й ні — не знаю. Потраплю — добре, не потраплю — не плакатиму: звик я, голубко, вже до всього. Вроді, значить:

— Мне все равно, мне все равно.
— Готов я плакать и смеяться.
— Мне все равно, мне все равно!

Це не байдужість, Варю, і не отупіння, а просто таке «наскрательно» — извините! — философское отношение к окружающей действительности.

Он воно як!

Листи від тебе є. Ти мене не забуваєш, присилаєш в листах тепло й ласку, а ящиках масло й цукор — значить:

Ни ветер, ни буря ему нипочем!

Нис, звісно, те, що колись серцем звалось часами, але то вже таке — ніц не поробиш. Ще якби до того стану дійти, щоб мати, як каже наша шпана, заморожені очі та «на тому місці, де була совість, піська щоб виросла», зовсім було б непогано.

Це, Варюшечко, ні в якім разі не стосується тебе, а «обратно же окружающей действительности».

Коли буде зміна на ліпше (гіршого вже навіть при «ба я-альшом воображении» не придумаєш) — напишу тобі, звичайно, негайно, щоб і ти там трохи заспокоїлась.

Я з сумом дивлюсь на свої конверти і бачу, що ось-ось їх уже не буде і нема в чім буде тобі листи посилати. Підішли, бо тут нема де дістати.

Речей не присилай ніяких, перебудусь. Нема в мене на літо тільки косоворотки. Якщо дешевенька трапиться — пришли, і більше нічого.

Бідна «старушка». Невже й досі не забули?! От іроди! Значить, нікоторого там «успокоєнія»? Ай-я-й! Що ж вона робитиме?

Я радий, що тобі непогано! Дуже хотілося б почитати рецензії. Пришли! Я думаю, що їх «ізнито»!

Муркетошку цілуй, голубочко моя! І вітай усіх, усіх — і Федоровича, і Арк[адія] Степ[аненка]!

Тебе, мою радість і надію, голублю, люблю, жду й лелію.

Хай святиться ім'я твоє.

Амінь!

Твій Пав[ло].

Вячкові пиши і мені про Вячка.

21.IV.36

Матінко ти моя рідна! Варю моя! Сьогодні вихідний день. Я приплентався з 3-ї трудколонії, де рудоуправління, «додому», в під конвойну свою команду, відпочив трохи, бо ходити мені сюди й туди на роботу 7 кілометрів щодня — туди $3\frac{1}{2}$ та назад $3\frac{1}{2}$ і сів оце писати тобі листа. Не знаю, коли він піде до тебе, як він піде до тебе, бо весна цього року рання, вже Печора воду поверх снігу пустила і вже з трудом їздять підводи: коні провалюються в сніг. Мокрить, і сонце повесняному вигляває. Та все ж пишу. Пишу, бо маю вільну годину. Хлопці пішли на виставу (тут за стінкою «клуб» ми собі влаштували, виставляють якусь «Москвичку»), і мені ніхто не заважає, коли не рахувати, що проти мене сидить земляк з Вінниччини, інженер-лісовик, з молодих, нагодить комусь годинника (він єдиний тут, що розуміється на цьому) і тре склом об скло — робить самотужки скло для годинника. Скло об скло шкребе шкребом — так ніби тебе по душі. Довга ця робота й марудна — тільки серед тайги можна таку роботу побачити. Це все одно, що дерево об дерево терти — вогню добувати! «Первобытная жисть»...

Ой, «первобытная!» Стою я сьогодні над Печорою й думаю — чи привезе вона мені тебе цього літа, чи не привезе? Чи буде вона цього року милостивою, чи мачухою злою? І так мені гірко зробилося на жисть мою «таёжно-первобытную». Ах, яка ж вона цього року люта для мене була. Як покинув я вас із Мурою на непривітному березі Кедрового, як приїхав на рудник — взяла вона мене в суворі лабети та й досі цупко держить. Зазнав я спочатку безглуздого ізолятора з урками, потім підконвойної, де й досі (6 місяців уже!) перебуваю. Перерва була $1\frac{1}{2}$ місяці, коли лежав у лікарні. Потім знову підконвойна. Неприв'ітно. А головне, глупо й безглуздо. Робота ні уму, ні серцю, холод часом, голод і т. ін. І отак усю зиму! А весна що? Та й весна, та й літо те ж самісіньке. Якась праця якогось нормировщика, якої я не розумію, яка мене не розуміє. Навіщо вона мені, нуди вона мені, до чого вона мені? Ніби хтось навмисне десь там держить лантуха і сипле з нього на мене всі горя і всі лиха, які є в світі. Одна в мене втіха — це твої листи. Якби не вони — сідай і реви. Листівки я твої дістаю потроху. З одної я дуже сміявся. Це з 8! Ти її писала 20 березня. І питаєш мене: що мені вислати, бо скоро розпуття настане. Я її дістав 20.IV — квітня. Якби я тобі написав, що мені «до розпуття» прислати, ти б відповідь дістала 20 травня. Вислала б посилку, вона б надійшла якраз на розпуття — тільки вже на осінне. Ах ти ж, хороша ти моя! Уже б посилка, вислана 20 березня, навряд чи проскочила б до мене до пароплава. А тепер, кажуть, уже не приймають посилок. Погануvато вийшло, бо я залишився на найтяжчий час (весна!) без жирів і без цукру. Цього року, між іншим, без цинги не обійшлось — косить кріпко. Торік було благополучно, а цей рік щось валить. Я побоююсь трохи, бо пища більше св[ятого] Антонія — так Антоній жив на півдні — там не дуже цинги було. А що воно, справді, за знак — на півночі, тут, у тайзі, святих зовсім не було? Тяжкувато тут спасатись. Більше в Києві спасались. В Києві й дурний святим може бути — ти тут спробуй!

Що ж я роблю, Варюшко, «в свободное від иття время»? А нічого! Трохи читаю, як дістану де книжку (газети я дістав, що ти послала. Очевидно, не перша бандероль. Остання газета за 25.III). Останніми часами почав грати в шахи. Тут у нас турніри цілі шахові. Ну, я слабенько граю — а проте совáю фігурами по дошці. (Коли їхатимеш, захопи шахи — невеличкі, дешевенькі. Добре?) А так більше ходжу на роботу, приходжу, одсапуюсь та виаю. Нічого

нема, з ким би поділитися, погорювати, поговорити. Думок різних багато. Читаєш газети... Читав про наших у Москві, про нагороди, про все... Зрозуміло все «аж до ниточки». Ну, що ж, так завжди буває: всякі рани треба гоїти. Почали, значить, гоїти. Мобілізували «дедушку» Карася, «бабушку» Наталку, гопака, всі, одним словом, нові досягнення нової радянської театральної культури. А воно навіть інтересно: Карась з Труд[овим] Прапором на чумарці, та й Наталці на карсетці воно до лиця. Часи міняються. Як то кажуть: «З труни — під вінець!»

2.V.1936. От бачиш, Варю, яка перерва з листом цим. З Маєм тебе. Учора ми тут «маювали». Дощик «северный» покрапував, мерзли ноги, мерзли кістки. Непривітний дуже вийшов май. А сьогодні день непоганий. Учора вночі відморозило, сьогодні сонце. Веселіше. Ми два дні відпочиваємо. Так чого ж така перерва з листом? Зміна в моєму становищі. Випустили мене з відконвойної команди. Щоправда, це вивище тимчасове, викликане роботою. Тут є така поведенція: через те, що рудоуправління далеко від підконвойної, то під розписку відповідальних робітників декого випускають на «общее положение». Ну, от і мене випущено. Живу я тепер на 3 й трудколонії, над самісінькою Печорою. Живемо втрьох у кімнаті. Люди хороші, інтелігентні. Один (грузин) з великих б[увших] людей,— професор військової академії. Ну, тут, ясно, краще. Та чи надовго? Так от оці самі пертурбації (переїзд, влаштування і т.ін.) і не дали змоги раніше закінчити листа. Чекаємо, що Печора ось-ось-ось піде. Вже не їздять нильми зовсім. Торік вона рушила 14.V. Думаю, що десь так буде й тепер. Відповіді на всі мої заяви нінікісінької. Ні про мадроботу, ні про побачення з тобою, ні про що. Чекаємо начальство (Закар'яна) — воно застряло в Кедровому до пароплава — може, тоді пощастить щось уже вирішити тут, на місці. Я[кія] М[ойсейович] дістав орден Червоного Прапора. Поздоров його та напиши, щоб дозволив побачення. Як у тебе з відпусткою? Коли? Тільки ти, Варюшко, зважуй все до дрібниць: чи варто їхати, щоб, бува, не псувати тобі твого становища з роботою. Хай уже я терпітиму.

Ну, тепер оце й не знаю вже, коли чекати від тебе звістки. Маєш ти чи не маєш од мене листи? Я писав тобі дуже справно й часто. Оце тільки останні 2 тижні мовчав, бо все'дно до пароплава цей лист десь лежатиме, як взагалі мені пощастить його вередати до пошти.

Ще до тебе прохання велике: пришли мені підручник шахової гри. Їх є багато різних. Може, трапиться Капабланка, а то який там знайдеш. Бандероллю. Старенький. Мабуть же, там є крамниці з старими книжками, щоб не переплачувати. Добре?

Починаю третє літо на півночі. Охо-хо-хо! Як згадаю про літо там, серце так ото закипить і стане: то, мабуть, сльози з крові'ю переміщуються. Я знизав, що серце вміє плакати. Само. Ото, як я сплю, воно само собі плаче потихеньку та клапанами сльози витирає...

Пиши ж мені, не забувай. Хай би й Муреточка писала. Як вона вчиться, як їй живеться. Чому ж це Вячко мовчить? Невже ото вирішили громадою забувати батька? Ти йому напиши, що я його не забуваю ніколи.

Кепки не присилай. Я перелицював стару — і вона що на людей похожа. Гроші, як є, вишли. І так у посилці, в конверті, поклади готівки, бо тут не дістанеш. І конверти! Конверти! Та якусь сорочку верхню, під поясок, дешевеньку. А головне: не забувай.

Цілую кріпко всю! І люблю, і жду, і надіюсь. Мурeточку цілуй. Всіх вітаю. Твій П[авло].

11 травня 1936 року
Рудник Є[джид]-Кирта

Моя дорога Варю! Я не знаю, чи маю я на тебе право сердитись. Коли маю, то я «таки да» серджусь, бо ось уже травень, а я не одержав обіцяної тобою посилки, через це саме я в настрої мінорному. Я не знаю, чи посилала ти її, чи не посилала, а факт той, що ва найскрутніший для мене час весни й роздоріжжя, коли взагалі скорочується всіляке «дання», я в становищі плачевному. Отакі-то діла! Ну, та вже почало веселішати: вже пароплави зверху вчора прийшли, вже й баржі притягли для погрузки вугілля (це — сумніше, бо скажений час у нас починається — погрузка вугілля), вже, значить, і пошта ось-ось буде, значить, і від тебе щось дістану — звістка буде, бо дуже вже занудився, з березня не маючи нічого. І такі думки в мене погані — думаю собі: листівки пише, а потім зовсім перестане писати... Так чи не так? Ні, ти вже хоч листівки пиши, не вбивай зовсім, бо як і ти вже одсахнешся, то жити мені нема чого. Я з надією дивлюсь на Печору, що вже котить свою сувору й непривітну воду туди, у море в Полярне, ближче до тебе. І я не лаю печорської води тільки через те, що кидаю я в неї дивовижні вінки з думок моїх, кидаю, щоб пливли вони до далекого полярного моря в надією, що, може, хоч уламочок маленький з вінка думок моїх холодною хвилею полярною приб'є до Архангельська, і ти там чи побачиш, чи відчуєш, дивлячись у воду, що принесла та вода крихту мене самого до тебе, до любої моєї. Рано цього року Печора рушила. 2 травня вперше посунувся лід, а пішла вона 5-го вже зовсім. Торік тільки-но 15 травня зрушилась вона. Майже на 2 тижні цього року раніше. Це, кажуть, тут дуже рідко буває. Ми так думаємо, що числа 20-го вже можна буде чекати пароплавів з Усн чи з Цильми, Нар'ян-Мара. У нас тут казали, що ніби море цього року зовсім не замерзало, чи що. Чи ніби в квітні вже воно було вільне від криги. Правда цьому, чи це наша чергова радіопараша? А все ж як приємно, коли річка поплила — так ніби у тебе кайдани впали. Почуваєш, що не такі вже ми одрізані од світу білого, що вже і до нас, і від нас дістатися можна. А то як глянеш було зимою — на тисячі кілометрів мільйони кубометрів снігу... Перечвалай його!!

Я нещодавно написав тобі листа. Не знаю, коли він до тебе дійде. Чи до цього, чи після цього? Я там писав тобі, що я вже не в підконвойній команді, що вже «вільний», правда, під розписку свого начальства випущений. Живу з двома товаришами в окремій кімнаті, прямо над Печорою. Трохи веселіше. Щоправда, це тимчасове явище, і кожної хвилини можна чекати «бути звергнутим» знову — ну, а все ж... А так по-старому: сум,

сум, сум. Газети читав останні за 29 березня. Одержав тільки один пакунок твій з газетами. Радіо слухаємо. Книжок нема. Дістаю тут іноді в одного в'язня. Він засланий з дружиною, з Москви, і регулярно дістає з дому книжки. Спасибі йому, дає й мені читати. У нього ж таки я дістав ленінградський журнал «Литературный современник» (непоганий журнал!), де прочитав рецензію на книжку Юр[ія] Я[новського] «Верхівці», чи «Вершники» — «Всадники», одне слово, по-руському. Із рецензій я дізнався, що то оцінює. Дуже радий за Юру. Я завжди вважав його за дуже талановитого письменника, і мені страшно приємно, що він переборов той холодок, що його завжди, як письменника, оточував. Я пригадую, що він мені читав уривочки, демонструючи новий для нього стиль і питаючись, чи подобається він мені. Я схвалював, хоч до деякої міри він нагадує Пасоса (амер[иканського] письменника). Микола (хай царствує!) був проти. А я за, бо цей стиль (не знаю, чи знаменував він щось у Пасоса), а в Юри я особисто в ньому вбачаю хаос і «столовержение революции» в роки громадянської війни, коли події чіплялись одна за одну в неймовірному порядку (чи без ніякого порядку), тобто в такому «стилі», яким написав свою книжку Юра. По-моєму, він цілком виправданий, той стиль. Ну, а Юра, звичайно, майстер, і він зробив його, такий, здавалося, «безпорядочний», дуже й дуже «порядочним». Як би хотілося мені потиснути йому руку. Коли матимеш можливість, напиши Ользі Георг[іївні] і перешли їй виписку з цього листа. Дуже шкодую, що не маю змоги прочитати «Верхівців». Така уйма в мене суму, розпачу, журби, що я безмірно вдячний Юрі за ту радість, що він дав мені своєю перемогою!

В тому ж таки журналі я прочитав хорошу повість: «Декрет II» — про бігового рисака. Всю його кар'єру. Почав він перед революцією. В революцію потрапив в обоз гужтранспорту, де трохи не загинув, а потім знов його впізнали в обозі, вернули на біга, він там вернув свою «славу», а через чотири роки його син Декрет III виграв вступний приз для трилітон. Не тільки тому, що я взагалі «шмашедший» щодо коней,— и з захопленням читав Декрет II. Я чомусь у Декреті тому себе бачив. Як після літературного іподрому и потрапив на «острів коростяних коней» (так прикваймні офіціально нас уважають), і як я тут гину... А чи... І т.д., і т.п. Чи побіжу ще?

Отакусінькі-то ділишечки!

Нема ще мені відповіді на мою заяву про побачення. Не знаю, чи й буде. Чи подавала ти? І як твої діла на роботі? Чи буде тобі відпуск і коли? Все це дуже мене турбує, бо живе в мені надія, що побачу я тебе й цього року. Тим я живу. Холодна ще й досі весна. Хоч і річка вже поплила, а сонце рідно на небі, часом зривається сніг, вода синя, холодна, сувора. Берегами ще лід і сніг. І води мало. Чи, може, ще не рушили води з Уралу... А як так буде й далі, то мілувато води матимемо влітку, чи й пароплави соватимуться.

Прихворюю потроху я, моя голубочко, грипую. У нас носиться грип здорово. Зачепив і мене. Легенький, а все трусить. От і позавчора ввечері трусонув. Сьогодні і вчора не вилежу, працюю вломв. І цинга косить. От іще як учепиться — хай їй трясця! Я лежу й думаю, що б я оце їв. І вадумав: торт! (Чи чула отаке?) Тільки великий-великий торт. Товстий. Біснаітний. І щоб зверху було на вершок масла. І щоб у тому маслі було понатикано фруктів — так кілограмів зо п'ять! І щоб усередині в торті було запечено, ну, хоч із півдесятка свинячих одбивних! От, брат, торт!

Цілую тебе всю, кріпко і много. Люблю. Жду. Муру цілуй. Хай пише. Картуза не присилай — перелицював старий. Грошей пришли, як можеш. Продай щось моє. Тепер з навігацією у нас, здається, можна буде дещо купувати. Ти мені крб. 50 телеграфом. Зубного порошку і їсти! Будь здорова й щаслива. Хай тебе доля береже! Вічко як?

Цілую. Твій П[авло].

Конвертів!
Паперу![1]

11 травня 1936 року

Так и скучаю за тобою, голубко моя, що, закінчивши годину тому одного листа, сів оце за другий. Так мені хочеться говорити з тобою, так хочеться... А як же ж мені, бідному, говорити, як не на папері. Ну, й говорю!

Може ж, таки пошта буде милосердна та й довезе до тебе обидва листи, в один день послані.

Скоро-скоро вже ж пароплави наскрізь усю Печору пропливатимуть... Тільки я й досі не знаю, яким способом пошта йде звідси на Архангельське. Чи на Нар'ян-Мар, чи через Тр[оїцько]-Печорське, на Сиктивкар, а потім Вичегдою та Двіною? І як улітку, і як узимку? От би ти була добренька, якби взнала, якою путтю сюди до нас пошта дістається. Тоді б можна було пристосовуватись...

Думок у мене, думок. Та все біля тебе, та все біля волі думки ті шугають. Таке навкруги тут життя злиденне, що ковзаються по ньому думки, ні за віщо не зачіпаючись.

Весь день вони там, там, де ти, там, де робота, там, де воля... А воля та все одвернувшись стоїть, і всі думки покалічені об її пишний зад б'ються! Хоч би на думках моїх гострі роги виросли (не на лобі — ні!), щоб протнути тими рогами волин зад, щоб ойкнула воля та повернулася... Може б, тоді тоді вона запримітила, що багацько-багацько люду очима, повнісінькими розпачу й надії, зойку й благання, дивляться на волю, мріють про неї, марять нею... А так — тільки зад, тільки іржа та убрання пишне...

Гуси до нас прилетіли, качки, лебеді... Вони ж через Україну летіли, і на крилах у них напевно ж іще залишилися шматочки сонця українського! Ну, й скинуло б нотре, щоб хоч поднавтися, щоб хоч очі свої погріти, я вже не кажу — душу. Ні, летять далі. Летять, промінням українським облиті, і хоч би тобі «хв»! А що їм? Кожне з них летить «додому», де знайде собі пару, збудує гніздечко, вилупить діти... Що йому до мене? Що в мене гнізда нема? Пари нема, дітей нема? Так у його ж це все є! І що йому до мене? А потім кожне ж із них знає, що на люту зиму воно до вирію поверне — там буде тепло, там буде затишно... А тут гинеш сам, клацай зубами, болій душею за рідних, за справу, за роботу... Які ж ми товариші

з птахами крилатими? Ми тепер плазуни, що в норах... Про нас тепер можна сказати, перефразувавши Горького:

Загнанный ползать летать не может.

Та ще «загнанный» не з приборканими, а з вирваними крилами.

Останніми часами, Варюшо, в мене прокидається турбота про долю літератури, про долю культурно-громадського життя і т.д. Що це значить? Раніше якось усе було байдуже, ніщо не цікавило, ні про віщо не думалося. А тепер от книжка Юр[ія] Я[новського], гастролі в Москві, ще дещо, що іноді пробивається в нашу безодню з газетами,— все це якось непокоїть, хвилює, нервує... Здавалося б, що коли сидить людина в безодні, в багні, в слизу, в задусі, і видно ж тій людині десь далеко-далеко — тільки миготить! — щілиночку вузеньку, куди світло продирається,— здавалося б, що людина та побачити може? Нічого! Сліпитиме її промінчик, що б'є в щілинку, та й уже! А воно, виходить, ні! Бачить! Бачить так, ніби стоїть вона на горі високій і все життя в неї як на долоні... Що ж турбує? Заздрість? Ні! Побоювання? Ні, хай про це ми колись при зустрічі поговоримо, бо «ніхто не ведает ні дня, ні часа, в он же прийдет сын человеческий»... Навіть пошта не знає куди і т.д. Я хотів тільки факт констатувати. Що воно — на краще це чи на гірше? Що воно таке: чи в мені життя прокидається, чи в мене кончина почнеться? Одне слово:

Сама собі дивуюся —
Що всим інтере-су-ю-ся!

А от якби мені сказали: «Сідай, пиши. Ось тобі умови!» — Я б сказав: «Ні! Я як-небудь! Чи то нормировщиком, чи то асенізатором!»

Я як згадаю тепер про літературну роботу, мене кидає в жар і в холод, мені чомусь страшно! Я певен, що це не тому, що зазнав я тяжкої катастрофи. Не в літературі ж річ! Не літератори ж самі... Ні, я гадаю, що великих вона мені страждань коштувала, великих мук, незважаючи на таку зверхню «легкость моего литературного поведения». Дуже вона для мене вистраждана, література моя. І тепер мені, оддалік дивлячись, страшно! І тепер, коли мене просять щось написати тут для «местной прессы», я з таким страхом за це беруся, що уявити ти собі не можеш. Мені тяжче, ніж я возив би вугілля чи пиляв дрова. І от, коли в мене прокидається цікавість до культурних справ, то, може, це одужання? Будемо чекати далі...

Отак з думками моїми та з думками про тебе та про дітей я й живу. З ними я обнімаюся, з ними я милуюся, вони мене на світі держать, вони ще в мені людину підтримують.

Ну, а ти ж як? Чому так мало пишеш? Ти ж знаєш, що найменша дрібничка з життя твого для мене на тиждень радості... Ну, й пиши! Ну, й давай мені радості! Знаєш, як у «Гандзі» один персонаж каже: «Покохай мене, хіба ж це така важка робота?»

Так ти, той... «покохай»!

Я дивлюсь іноді на себе в дзеркало й регочусь. Ну, добре! Ну, закінчу я «строк», ну, вийду — так яким же ж я старим п... (пардон!) вийду! Божжже ж мій! Та то нічого, що я тілом старим буду («что делать? что делать»). Ні, як «душа» в мене зморшками візьметься, як замість сміху з грудей якийся пердо-рій вирватиметься, замість думок — клоччя, замість блиску в очах — бз... вогники?! Що тоді? На дідька я такий комусь потрібний? Га? Та побіжиш ти від мене тоді, куди очі бачать, а Муркетка буде підсміюватись: «Ну, вже дядько Павлушка н...в»!

Ой, господи, господи!

Нічого собі портрета намалював!

Ну, бувайте здорові, любі ви мої. Побалакав — і легше мені зробилося.

Пишіть, не забувайте. І піддержуйте, щоб я на такого «портрета» не вийшов. Грошей пришли. І їсти. І конвертів. І зубного порошку.

Цілую кріпко! Привіт усім, усім.
Ваш Па[вло].

А приїдеш? Чи ні? Я ж виглядаю, виходжу на Печору й виглядаю!

19.VII.36
Рудник

Дорога моя, люба моя!

Я дістав сьогодні посилку. Безмірно дякую тобі і цілую, цілую, цілую.

Але... грабонули по дорозі. Опис речей є, але нема в посилці: а) бритви (невже твоє «золото»?), б) ножів до бритви, в) сорочки, г) окулярів, д) рису, е) гречки, є) пояса, ж) мила, з) чаю, і) двох банок конс[ервова]ного] молока, к) 4-х пар носків (є тільки одна пара), л) коробки карамелі.

Обидно і гірко. Взагалі посилки дуже часто грабують у дорозі тут. Запаковувати треба, як броню. Нема з посилкою купона од переказу.

Мені так боляче, що останні твої копійки й муки, труди й любов до мене розграбовують по дорозі. Подав заяву по начальству. Та що з того...

Маю твої листи від 6 й 12 VI. Я про це тобі писав. Чи дістала ти телеграми про дозвіл на побачення? Я дві послав.

Зараз у мене Гаско. Він звільнився, працює в редакції газети Печорського пароплавства. Їздить по Печорі. Завтра іде в Усу. З Уси дасть тобі телеграму од мене й од себе про побачення і кине цього листа, але я не певен, що цей лист тебе застане в Архангельську. Я тебе так чекаю... Але й боюсь, бо Печора обміліла сильно цього літа, і чи доїдеш ти благополучно. Коли б де не сіла... А як з Мурою? Так би мені хотілося її побачити, але важущий же шлях, перемучиться кріпко... А де ж її залишити? О, господи! Так мене, бідолагу, запроторили, що ні проїхати, ні пройти...

А жду я тебе, жду... Невже не приїдеш? Що ж я тоді робитиму...

В Усі обов'язково шукай в редакції пароплавської газети (в Пурп'і) Гаска. Він допоможе тобі сісти на щось таке, що плаває до мене.

Коли ж ти будеш? Коли-и-и?

Цілую тебе, мою голубку вірку. Безконечно хочу тебе обняти, поговорити, подивитись на тебе.

Хай буде тобі легко!

Муретона цілую кріпко.

Всіх вітаю.

Цілую.
Твій Пав[ло].

13.VIII.1936 р.
Рудник [Є]джид[-Кирта]

Люба моя, радість моя!

Вчора прийшов з сінокосу. 2 дні там блудив, міряв стоги. Стомився, як холера, й потер ноги. Яка ж сила на березі Печори червоної смородини! А горобини! А черемхи! І малини! Мало чорної смородини. А того всього — як хто пообсипав кущі! Мочив нас дощ. Мокрі були — бо по росі бродили. Прийшов — і дістав твою вчора телеграму про те, що приїдеш. Ну, ясно, що «підскакую, держу пальця під .....». Цілу ніч сьогодні не спав, все думав, все уявляв тебе біля себе, все прикидав, все вираховував. Чи не пізно ти їдеш? І на скільки ти маєш відпуск? Хоч, з другого боку, добре, що їдеш саме в вересні, бо тоді пароплави вже ходитимуть, а тепер мертва Печора... Жінка Крочина[4] їде з Нар'ян-Мара з 27.VII (липня!), а сьогодні вже 14 серпня, а вона ще не доїхала. Доїхала до Бичевника — це 45 кілом[етрів] звідси,— і він побіг її звідтам доставляти. Така-то їзда. «Наші» гості — дружина інженера Трифонова, син Петушкова[12] — Анатолій Володимирович — виїздить завтра човном до Уси. Зробили їм тут нового човна, і вони за водою їдуть. Коли б же хоч застали тебе в Арх[ангельську]. Вони мають там бути між 27 і 30.VIII за їхніми, звичайно, розрахунками. Вони мають тебе побачити й розповісти про все, що тут бачили й чули. Я тільки боюсь, щоб вони тебе не налякали, а то ти ще й не приїдеш?! Не дай Бог! Це побачення має для мене особливу вагу, бо треба багато порадитись про всякі дальші наші кроки. Час тепер нервовий — і всілякі зміни можуть бути несподівані. Таке в мене передчуття. Отже, обговорити варто й треба. Не кажучи вже про те, що я не знаю, як житиму, як тебе не побачу.

Тепер прохання до тебе такого «сорту». Житимемо ми, за всіма прикметами, цієї зими тут скрутно, видимо. Підтаскай цукру, бо вже половина серпня, а навкруги ні грудочки цукру ні в нас, ні в пароплавстві, ні в селах. Нічого солодкого. Нам і борошна нема ще. І одежі. Всі босі, голі, обдерті. Я ще держусь. Оце пришиваю головки до чобіт — ту зиму перебився в старих. Верхньої одежини нема. Той бушлат, що я в ньому виїхав торік із Кедрового, але він вже «бувший», а нових не передбачається. Чи не можна, Варю, там купити десь поношений, теплий піджак (бушлат) сірого чи якогось сукна. Може, в хлопців є? Бо на казенний не надіюсь. Шкіряне пальто не вези, бо вкрадуть. Тут би щось подібне до лагерного треба. Штани ватні є — я їх думаю перелицьовувати. Вони трохи малуваті на мене,— та нічого, якось перебродужу. А може, підвезуть? Може, трапиться шапка для зими? А то мої такі, що не годиться.

Тепер от що обов'язково привези. Столярного клею (небагато — зо дві плиточки), гуміарабіку флакон, копірувальної бумаги (бо без неї мені скрутно на роботі) — побільше, окуляри (бо вкрадено з посилки) і футляр для окулярів, бо старі я так ношу.

Май на увазі, що грошей («денеж знаков») тут нема — бери з собою. Турбує мене й те, чим я тебе тут частуватиму, як нічого не привезуть нам. Бритву (небезпечну) і пару помазків (це прохали тут, гроші вернуть). Чекаю! Цілую! Ой, хоч би вже швидше. Муркетку цілуй. Чи нема в тебе її останнього фото?

Жду. Цілую. Обнімаю

Твій Павло.

ІЗ ЛИСТІВ ОСТАПА ВИШНІ ДО М. М. МАСЛЮЧЕНКО

31 серпня 1936 року
Рудник Єджид-Кирта, Комі області.

Дорога моя Мурeточко!

Я одержав од тебе листа. Спасибі, що не забуваєш, що згадуєш мене, що пишеш мені. Дуже я вдоволений, що вчишся ти гарно. Знаю, що нелегко тобі було після української школи переходити на руську мову, та ти все ж перемогла, осилила,— а це значить, що й далі серйозніші речі ти так само перемагатимеш. Одного не забувай — не забувай рідної мови, читай українські книжки, пиши вправи по-українському, перекладай з руської мови на українську,— а мама хай придивляється, перевіряє, виправляє. Треба, Мурочко, бути добре грамотною людиною, а свою мову, культуру, історію знати досконало. Трудно, звичайно, живши в Архангельському та вчившись у руській школі, не відставати од українського, та проте треба працювати, не покладати рук, добиватися свого. Горе з книжками. А ти б нав'язала листування з Маком[11], з Ігорем[12] — вони б тобі хай би присилали книжечки українські. Добре, Муреточко? Я кажу, звісно, не про підручники, а про художню літературу, про наукові книжки для школярів. Мама мені писала, що ти багато читаєш. Цілую тебе за це кріпко. Читай якомога більше. Читай уважно, запам'ятовуй прочитане, трудні, незрозумілі місця перечитуй двічі, тричі, щоб усе прочитане було тобі ясне й зрозуміле.

Ти, голубочко, не подумай, що я хочу, щоб ти тільки те й робила, що сиділа біля книжок та за книжками. Ні! Ти й гуляй, і веселись, ніколи не сумуй, не журись, будь бадьора, весела, знайомся з спортом, полюби його,— щоб бути фізично добре розвиненою й здоровою. Журитися нема чого,— хай наші вороги журяться! — весело й бадьоро дивись на світ, гартуйся, щоб у життя прийти озброєною морально, науково і фізично кріпкою.

Я з нетерпінням чекаю на маму. Завтра 1 вересня. Вона має, по-моєму, завтра виїхати до мене. Як би мені хотілося, щоб і тебе побачити,— та так я далеко від вас живу, така тяжка до мене путь, що не можна про це тепер і думати. Ти не сумуй! Ми ще побачимось, я ще житиму з вами вкупі, і я буду радуватись, дивлячись на тебе.

От ще за Вячком я сумую. Не пише він мені. Що значить — не знаю. А ти йому пишеш? Ти напиши йому, скажи, щоб не забував мене і щоб тобі так само писав, як він там живе, як учиться.

Без мами ти, мабуть, дістанеш цього листа. Я так навмисне й пишу, щоб він тебе трохи розважив, як ти будеш сама. Бережи себе.

Будь розумненькою. І пиши мені частіше. Напиши зразу, як одержиш цього листа.

Цілую тебе кріпко, пам'ятаю тебе, завжди думаю про тебе і люблю тебе кріпко.

Твій дядя Павлуша.

12.IX.36 року

Муретон, мій любий!

Другого тобі листа я пишу. Вчора одержав од мами телеграму, що вона виїздить до мене 10 вересня. Телеграму вона дала в Архангельську 9 вересня. Думаю, що вона вже виїхала і тепер саме іде морем до Нар'ян-Мара. Хай же їй добре їдеться, щоб не качало її сильно, щоб була вона здорова та спокійна. Я дуже хвилювався, не маючи од мами телеграми про виїзд. Думав, чи не забула вона її (телеграму) подати, чи, може, десь вона загубилася в дорозі й не дійшла до мене. А може,— думалося мені,— не має змоги мама поїхати! І так мені було сумно, що й господи!

А тепер усе поглядаю на Печору, чи не пливе пароплав, хоч і знаю, що мама найскоріше може приїхати десь аж 20 вересня. Така до мене довга-довжелезна путь. Це, Мурочко, ще ж аж за Кедровий Шор, де ти торік була,— 170 кілометр[ів]. Далеко, дуже далеко! Знаю, як тяжко мамі їхати, тяжко і фізично, і матеріально (дорога дуже подоріж!), та що ж удієш?! Я так без міри вдячний і мамі, і тобі, що не забуваєте ви мене, що не кинули мене в цьому горі, бо тільки ви з мамою та Вячко й зосталися біля мене, а решта всі забули, всі покинули! А пам'ятаєш, моя люба, скільки в нас, у Харкові, було знайомих та приятелів, було як зійдуться — повна хата! — а як трапилося лихо — нікого нема — ні рідних, ні друзів.

Знай, Муреточко, що в житті завжди так буває! Як тобі добре, то всі до тебе хороші, а як ударить біда — всі повтікали.

Отож і ти не надійся ні на кого! Загартовуй себе, щоб сама змогла перебороти все, що в житті трапиться, учись, набувай знання, щоб була самостійною, ні від кого не залежною! Це не значить, Мурочко, що треба од себе одпихати всіх — ні! Будь привітною, стався до людей добре, але в той же час пам'ятай, що коли сама будеш озброєна наукою, знанням, сама знатимеш, як собі зарадити,— ніщо тобі не буде страшне.

Учись! Це — головне!

А чого це мамочка так пізно виїхала? Непокоїть мене те, що треба їй буде швиденько вертати, щоб не замерзнути в дорозі.

У нас уже на осінь зовсім повернуло. Дощики йдуть. Холоднувато. Дні сірі, похмурі. Скоро-скоро вже занадає нас снігом, і будемо ми цілих 6 місяців, як ведмеді в барлозі, сидіти по своїх хатках, під снігом.

А літо було тепле, сухе. А скільки, Мурочко, ягід було! Всяких! Порічок ще й тепер силь в лісі! Вони вже не червоні, а чорно-червоні! Бордові! А черемхи! А от грибів нема! Пам'ятаєш, скільки їх торік було в Кедровому?! А цього літа нема — сухо в лісі. Сухе літо — і великі навкруги нас були лісові пожежі. Багато ліса вигоріло. Були такі дні, що за димом і сонця не було видко. Горіло десь далеко, а дим слався на сотні кілометрів.

Ну, будь здорова, весела, не сумуй, не печалься. Мама скоро поверне, привезе тобі всю мою до тебе любов, ніжність і прихильність, моя ти дорога! Чи не писала Вячкові? Напиши йому! І мені напиши! Добре?

Цілую.

Твій дядько Павлуш[а].

ІЗ ЛИСТІВ ОСТАПА ВИШНІ ДО В. О. МАСЛЮЧЕНКО

17.X.1936

Моя рідна, моя дорога!

Дев'ять день уже, як ти поїхала, радість ти моя хороша. Я й досі не прийду до пам'яті. І досі я ще бачу тебе, твої очі. І досі ще ти вся в моїй хаті. Я дивився тоді на «Соціалізм», аж поки він не зник остаточно своїми вогниками за островами. Я пішов раніше додому, щоб не розревітись,— соромно було б перед товаришами. Говорили мені, що ти (прийняли до Вої) їхала добре, було місце. Та так, певно, аж до Усти. А ти од Усти? Чи довго ждала пароплава? 17 сьогодні. За моїми розрахунками ти вже десь у Нар'ян-Марі, а може, вже і в Архангельську? Я непокоюсь дуже — щоб, бува, не примерзла десь! Хоч вірю, що ти зі своєю світлою головою проб'єшся. Чекаю телеграми з Нар'ян-Мара.

У нас уже зима. Снігу вже багато, все біле. А Печора все ще пливе... Вчора вже з'явилося сало, а сьогодні нема. Ждемо пароплавів з харчами, а нема їх і нема. Тривожно. 18.X. Перервали мені писати. Сьогодні взявся ще. Учора мене затрясло. Температура 38,2. У нас погуляє грип. Я ліг. Сьогодні t°37 увечері. Завтра вже встану. Так ото трохи посмикала, щоб не «задавався». Пишу зараз, лежачи в ліжку. 11 год. вечора. Кішка на столі ловить тарганів і крутиться як скажена. Я їй почепив банта, і вона тепер «благородна».

Все було б нічого, якби ж я знав, що ти вже доїхала. Як одержу звістку (жду з Нар'ян-Мара), заспокоюсь тоді і буду ждати листів.

Позавчора в нас ціле вдома «чревоугодіє». З Васька-Керки привезли нам миньків, харіусів. Ол[ександр] Конст[янтинович][13] (ти його, на жаль, не бачила — сусіда по кімнаті) привіз із Подчер'я рябчиків цілих 5 штук: «Ори, мели, їж!!» Ми такої з миньків юшки наварили, що й господи! Шкода, що нема тебе. Рябчиків поскубли, але й досі ще вони «без движення». Думаємо посмажити за твоїм способом.

Їдуть завтра рано в Подчер'є. Спішу писати. Не застане цей лист тебе в Арх[ангельську], мабуть. Я адресую на Кегострів — може, Мура його одержить.

Все в нас, як і при тобі було. Ніяких змін, ніякісіньких чуток. Газет нема,— не знаємо, що в світі діється, а радіо все про Іспанію.

Мені здається, що ми з тобою не все переговорили, а як згадаю, чого ж саме недоговорили — нічого недоговореного не згадаю. Так ото хотілося б — усе говорити, говорити, щоб усе ти була зо мною та біля мене.

Чи дістала Мурапеточка мої листи? Як вона жила без тебе?

Цілую її кріпко, мою дорогу.

Знаю, що цей рік з листами буде дуже зле. Доки ти будеш в Устюзі, я тобі, мабуть, час од часу буду телеграми посилати, а листи додому на Архангельськ. Чи туди й туди? Якби я напевно знав, що Мура в Арх[ангельську] — я б їй посилав, в вона б тобі. І все було б добре. Бо поки мої листи дійдуть до Устюга, ти вже звідтам виїдеш, а пересла ти не буде кому. От. біда!

Ну, нічого! Я тебе бачив, говорив — тепер цілий рік буду бадьорий і «смелой».

Всі тебе вітають.

Я кріпко цілую і чекаю звісток. Де ти тепер? Як доїхала? Чи здорова?

Як би це знав — усе було б гаразд.

Очі твої цілую.

Твій Пав[ло].

13.XI.1936

Дорога ти моя й хороша! Славна ти моя дівчинко!

47-а весна мені сьогодні! Я вже дорослий, а жити без твого опікування не можу. І я тисячу разів благословляю тебе в цей «радісний і святий» для мене день. Вітаю водночас і тебе з твоєю «весною», що стукне за місяць од сьогодення. Бажаю я тобі сили, мудрості, здоров'я, радості й любові. Любові краще за все... до мене. А тебе щоб усі любили! Тільки щоб моя любов була дужча за всіх, щоб гріла вона тебе так, як я хочу тебе теплити, обгортати та ласкавити, дорога ти моя і дружино, і матір, і друг, і оборонець найдорожчий мій!

Де ти тепер? Як дістав із Нар'ян-Мара телеграму, та й по сі пори! Чи в Архангельську ти «аргангильнишся», чи в Устюзі ти «ус... тюжишся» (ну, й низва!). Де ж ти тепер? Я голову ламаю, де ти, а голова мені моя підказує: «Чи в Арх[ангельську], чи в Устюзі — а вона з тобою!» І я гладжу себе по голові, що вона мені так приказує.

У мене зараз оце Вол[одя] Г[жицький]. Він прийшов у командировку ще 5.XI., а погода не пускає його додому. Він у валянцях, а в нас і досі весна. Печора і не гадає замерзати, води багато, всі дні дощі — навіть біля берегів крига порозтавала — весна та й годі! Сьогодні легенький морозець — завтра В[олодя] хоче йти. Ну, й... не знаю, куди адресувати. Заадресований лист буде по дорозі, бо маю надію, що завтра принесуть од тебе звістку (пішли в Подчер'є), по дорозі ту звістку зустрінуть і знатимуть, чи в Устюг, чи в Арх[ангельськ]. Як звістки не буде — тоді в Арх[ангельськ].

Новини? Я — «начальство». Зняли Кр[очика] й призначили мене на планчастину. Чи бачила, чи чула? Зроду-звіку не думав, що ще й «економістом» буду?

О, господи! І роблю! І виходить! Отакий талант! Противно до нудоти, бо ніколи в житті і не любив, і не вилазив отої «економічно-планової мури» — і ось маєш — на 47-й весні самостійний «плановик-економіст». І чудно, і дико, і дивно, і гидко! Де не посій — там і вродюсь! Тьху!

Кроч[ика] переводять в Усу. Він, бідолага, хворіє,— лежить у лазареті з апендицитом.

Зал[іношвілі] — позавчора маленьким човником один поплив у Кедровий, в командировку. Це в листопаді! Отака зима. То було засніжило, а тепер завесніло. Я залишився жити там же — «начальство!» З[аліношвілі] перевели од нас, в нам вселили агронома. Кицька вітає й вітає тебе. Петро Андр[ійович][14] теж! І всі — і Вол[одимир] Ів[анович] і Є[лизавета] І[ванівна] — і всі, всі, всі!

У нас біда з куривом. Махорки нема на руднику! Такий стоїть стогін! Просто трагедія! Хлопці божеволіють. Підішли, будь ласка. У мене поки що є, але на брязку! Я після тебе купив у Щурпі 20 пачок. Але не можна поткнутися з цигаркою — виривають — і в хату, як до Христового гробу, пілігрими.

А так усе благополучно. Тільки тебе нема близько — і так тебе хочеться, і так тебе хочеться, що й господи!

Гнітять іспанські події. Хотілось би бути на Україні... А як мені не можна, то ти б при першій нагоді повинна бути там.

Чому ж од тебе нема звісток? Чому?

Як Мурапетон? Чи дістала мої листи? Чи писала мені?

Цілуй її кріпко.

Всіх вітай. А в вже тебе обцілoвую, а я тебе обцілoвую...

Будь здорова, моя дівчинко!

Твій Пав[ло].

10.I.37 року

Моя дорога! Люба моя! Хороша моя! Листів од тебе я не маю: не дають... Знаю, що листи єсть, але чи то вони лежать, чи то їх нудись одсилають ще для перевірки (певніше, що лежать), але їх нема в мене. Випадково мав № 4, звідки дізнався про те, де ти була, але той лист був продовженням перших, через те я мало (скоріше нічого) не знаю, як ти жила й живеш, де працюєш і т. д. Болюче мені це страшенно, але єсть тут у нас одна сволоч, уповнов[ажений] III частини, який творить оцю всю звірячу штуку. Я прошу тебе писати мені листівки, а листи пиши Є[лизаветі] І[ванівні]. Чи дістаєш ти мої? Просто хоч головою в стіну бийся,— таке твориться з листами. Посилки видають. Але коли б ти схотіла щось післати «мокрого й веселого», посилай на Є[лизавету] І[ванівну]. Добре? Напиши, будь ласка, прокуророві СССР (а ще краще в Комиссию Советского Контроля в Москву) про те, що я не дістаю твоїх листів. Може, що вийде...

Я — здоровий. Сумую за тобою кріпко й безнадійно. У нас тут надійшла хвиля «колонізації». Я думаю подавати заяву. Які до того причини? 1) Ти матимеш змогу жити зо мною, тут. 2) Я все ж таки не буду для тебе таким тягарем з матер[іального] боку. 3) Я буду позбавлений всяких «случайностей» етапного поневіряння. Заліків я все'дно не дістаю, а хоч і дістаю, то 18 день в квартал, чи 72 дні на рік. Для мого «строка-рока перестрока» — це сльози. Коли б трапилась якась нагода достроково звільнитися, то це так само торкатиметься мене й колонізованого. Я, звичайно, не уявляю собі того, що ти обов'язково до мене приїдеш, коли я колонізуюсь. Перш за все Мура, а її сюди везти — злочин. Так за те не треба буде прохати ніяких дозволів на побачення — зможеш — приїдеш на час. Добре?

Все це речі дуже серйозні — і неможливість з тобою порадитися мене вбиває.

Решта ніби все гаразд. Їсти є що. Я одягнений, взутий. Дістав нові ватні штани, нову тілогрійку, дістав нову білизну — так що й з сорочками улаштувався. Дуже багато

роботи. Я вже тобі писав, що тепер я за «начальство» (не знаю, чи надовго?!) — і «втинаю» по совісті...

За листи думаю скандалити крепко з тутешніми самодурами — вибираю слушний момент.

Чи надіслала ти мою заяву прокурору? Чи писала куди? Все це ти напиши Є[лизаветі] Ів[анівні].

Як Мурочка? Чи не мерзне? Як учиться? Чи є що од Вячка, чи він уже зовсім мене забув?

У нас зима не холодна, гнила... Ще й досі Печора місцями не замерзла. Тільки два дні було придушило 40°, але зразу ж і пустило.

Взагалі для мене ця зима фізично й матеріально значно легша. Одно тільки — листи... Та тебе нема біля мене. Ой, які це муки!!!

Пиши, моя голубко! Пиши. Мені листівки, а Є[лизаветі] І[ванівні] — докладніше. Тільки таким способом я знатиму про тебе.

Вітають тебе всі... Зубов Федя[1] жде книжки, що ти йому обіцяла прислати.

Газети дістав 2 пачки, адресовані Мурою, ще за вересень і трохи жовтня. Після того нічого. Коли ти прибула в Архангельськ? За моїми підрахунками десь у двадцятих числах грудня? Так? Обнімаю тебе, мою дорогу. І Муру. І цілую вже, цілую, ой, як я тебе цілую, мою голубку. Муркетона теж. Чого вона не пише мені? Може, фото Мури вишлеш? Удвох щоб з тобою. Які Ви тепер... Здорові будьте і мене не забувайте.

Ваш Пав[ло].

Варюшко! Коли будеш щось посилати — пришли мені аспірину, порошків од голов[ного] болю (пірамідон з кофеїном), цинкові краплі для очей і піпетку...

Олівця — червоних...

27.I.37.

Моя дорогенька! Радість ти моя хороша!

Сьогодні побалакав з Є[лизаветою] І[ванівною] — і мені стало легше. Мені тепер дещо проясніло. Я не діставав од тебе листів (і не дістаю), через те нічого й не знав. Я був певний, що в Підосиновському ти з Трамом[1]. І що ти повертаєш (лист з Кірова-Вятки) додому з Трамом. А виходить он що! Значить, ти приїхала, і Трама вже чи не було (він виїхав), чи просто тебе за запізнення?.. Я ж цього нічого не знав. Ну, добре, що так! Ти питаєш, чи зрозумів я що про Є[вгена] й М[иколу][1]! Догадуюсь, бо того листа я не дістав. Зрозумів уже після Є[лизавети] І[ванівни]. Між іншим, ти їй пиши! Їй пиши! Вона так любить діставати від тебе листи. Дуже мене непокоїть твій ревматизм... Дуже мене непокоять твої «бесіди». І що я, бідний, можу робити? І що я, бідний, маю робити?

Сьогодні я подав заяву про колонізацію... З великим сумом у душі це я зробив, але розум говорить, що виходу іншого нема. Подав... Не знаю, чи колонізують. Коли ні, тоді, значить, перспективи ще туманніші...

Будемо чекати.

Цілком «одобряю» твій лист до Йосипа Йосиповича про роботу в тім театрі. Це теж було б непогано для мене. Для тебе це не «дуже», бо забиратися в дебрі лісові — радість мала. Та хай уже благословлять тебе усі боги з усіма ангелами-архангелами за те, що мені ти несеш і радість, і втіху, і себе...

Подейкують, що має організовуватись театр в Усі. Уса має стати якимось окружним центром. Це теж непогано, бо в Усу мені, мабуть, легше було б вибратися, коли б ти була там. Цікаво, що відповість Й[осип] Й[осипович].

Я не зовсім уявляю своє власне становище в зв'язку з новою кваліфікацією «економіста». Ти ж розумієш... Зроду я не те що не робив на цім «поприщі», а навіть не цікавився ніколи тою економічно-плановою справою. Тепер доводиться самостійно вести це діло. І воно, знаєш, нелегке. Воно має, звісно, свої закони і все т. ін. Ціла ж це серйозна наука, навіть ціла купа наук: тут тобі і економіка, і статистика, і планування, і нормування, і чорт його знає що. Ніколи я навіть жодної книжки не прочитав (крім теоретичних, звичайно, «економік» всяких) в цих дисциплінах. А тепер на тобі! Керуй! І воно собі якось крутиться. Мені самому смішно. Я не знаю, як на це діло дивляться зверху. Сміються, мабуть. І чи довго це буде? І чи серйозно це все? Ні чорта не розумію! Думка шибає поїхати в Усу, хоч поговорити, як вони на це все дивляться. Чи справді вже мене «завели» в списки спеціалістів, чи це жартома все?!

Щоб це діло мені подобалось, так ні. Мертве, цифри без кінця і т. д. Але в лагері така кваліфікація цениться, та коли це серйозно, то не смикатимуть сюди й туди, як того Микиту.

Такі-то ділишки.

У всякім разі, я волів би вже залишитися, ніж іти в КВЧ! Безумовно. Але тут же так — кваліфікації офіційно не маю, значить, можливі всілякі несподіванки. Пришлють якогось спеца, і я знову на бобах.

Так і не знаю, чи ти вже в Трамі, чи виїхала в Устюг, чи ні? Було б, звичайно, краще, якби ти не мучилась по тих клятих дорогах та сиділа в теплі.

Я ще раз і ще раз прошу тебе, щоб ти писала їй, а не мені, а то вона сердитиметься.

Тобі я пишу частенько. Живу нічого. Не мерзну, не голодний. Все в порядку. Я там тебе прохав вислати ліків, пришли, будь ласка, таких: 1) цинков[их] крапель (для очей) з піпеткою, 2) аспірину, 3) од голови пірамідону з кофеїном (обов'язково з кофеїном), чи самого кофеїну, чи якоїсь холери і доверових порошків (од кашлю). Потім обов'язково дріжджів пивних у таблетках якомога більше. (А може, тепер є дріжджі й такі сухі — то теж пришли). Обов'язково. І кольорових олівців — червоних чи якихось інших з пару.

Я так безмірно скучив за тобою, Варюшко. Мене кидає в піт, як згадаю, що ти можеш не приїхати цього року. А може, тебе командирують сюди на олімпіаду? В Усу? Га?

Хоч би машинку спустить як-небудь!

Що з Вичком? Муриних листів не дістав жодного.

Є[лизавета] І[ванівна] просить вислати їй фото твоє й Мурине... Добре?! І щоб їй посилку ти прислала з чимось теплим та гарячим. Вона б уже тебе поминала, поминала та ще поминала.

Хоч би ти не хворіла. Хоч би там була хоч спокійна. Я не уявляю життя без тебе.

У нас уже починає холодати. А в мене якась розляка капіше вкрала (те, що Й[осип] Й[осипович] подарував) і гребінець з футляром Муриним. Трохи не плакав з досади.

Каше не так шкода, як без гребінця — як без рук — волосся збивається, не продереш. Пришли, голубко, гребінця з футлярчиком. Воно не так, положим, для волосся, а щоб почухатись чим було. Лисина вже на три пальці нижче поперека пішла.

Будьте здорові, мої дорогі, мої найкращі й наймиліші, Мура та Варн! Не забувайте мене ніколи, бо я з вами завжди, нині, повсякчас і на віки вічні.

Радіо слухаємо. Що газет нема — плохувато. Може, хоч вряди-годи пришлеш. Може, журналів старих, щоб перечитувати. Чи якихось старовинних романів. Може, хтось там продає на базарі дешевенькі старі романи? Ти б їх таких бандероллю прислала. Щоб з «приключениями, убийствами и красными девушками, з-за которых і любов, і пальба, і с выходом конца ножа в спину». Добре?

Цілую кріпко, люблю, жду, надіюсь.

Т[вій] П[авло].

Да не смущается сердце твое, виды адрес...[19]

8.III.1937 року

Рідна моя, і голубко моя, люба моя!

8 березня. Трохи вже кріпче почало сонце ніби пригрівати, хоч учора було 36° морозу, а сьогодні 37°. Отакий березень у нас! А проте сонце ясніше й тепліше, і вже залишилось 2 місяці до того часу, коли Печора посунеться. Тоді знову ніби ми вже од світу не одрізані, тоді все дивишся на річку й чекаєш, коли й кого вона привезе. «Кого» — для нас звісно, бо єдина залишилась людина в усьому світі, кого може Печора для мене привезти. Єдина людина в усьому світі, що не забула про мене, що пам'ятає, держить на світі і єднає мене з минулим, майбутнім. Так оцю людину и й чекаю, я тільки її й виглядаю. Але ж «коли?». І чи вдасться їй цього літа приплинати далекою, тяжкою, горьованою путтю до мене, бідолашного? Як ти гадаєш?

Приплинь, приплинь, лебідонько...

Вчора тут пояснювано нам про колонізацію. Так воно виходить, що мене, як на всі прикмети, колонізувати можуть. Може, тут, як і скрізь, виплететься моє ім'я,— і чи поможе воно мені, чи, навпаки, «спортить» — це невідомо. А так усе за те, що колонізувати можуть, бо, «несмотря на срок, на статью и т. д.»... Переїзд родини коштом лагеря. Дружині повинні дати роботу. Все це так. Річ тільки в тому, чи знайдеться, приміром, тут у нас робота підходяща для тебе. Ну, та це видно буде. Яка ж мені буде платня? Не знаю. Кажуть, що карбованців 300—400. Я не вірю, щоб це було так. Залежить це від начальства зверху.

Ну, уявім собі, що я колонізувався. Так. Далі що? Одне те, що ти завжди можеш приїхати до мене — вже буде мені великою втіхою. Друге — це те, що я вже тоді перейду на свої хліба і зможу допомогти й тобі, бо поки Мура вчитиметься там десь, у центрі, ти не зможеш назавжди переїхати до мене. А везти Муру сюди, припинити навчання — ні в якім разі. Все — для Мури. Спочатку вона — потім ми. Як з Мурою, тобі видніше. Зможеш її десь улаштувати, щоб бути зі мною й їздити до неї — добре. Не зможемо цього зробити — будемо бачитись раз на рік, доки, може, вдасться переїхати в Чиб'ю. Тепер ось що. В травні звільниться Олександр Кост[янтинович] Заліношвілі. Він їхатиме через Арх[ангельськ]. Коли я весь час бідкаюсь за тебе, за Муру, він (це прекрасна людина!) настоює на тому, щоб Мура жила в нього, а ти щоб їхала сюди. У його в Москві 3 дочки. Старшій 13 літ. Це, звичайно, люб'язність ідеальної людини. Вірю, звичайно, що в таких людей Мурі було б непогано з усіх боків і змогла б вона вчитись як слід. Але це мрії... Про те, що одержиш цього листа, обов'язково повідом мене без прізвищ. Ти дістанеш у травні приблизно телеграму з Усн за підписом О[лександра] К[остянтиновича], тоді капишеш у Москву, 17, Новокузнецкая 20, кв. 21, Марии Иосифовне З[аліношвілі] про те, що ти її чекаєш у себе,— вона має виїхати на зустріч з О[лександром] К[остянтиновичем]. Все там обговорите, що й як... Може, справді ти зможеш Муру залишити там. Подивишся, зважиш... А самі тим часом будемо клопотатись про Чиб'ю. Світ не без добрих людей. Може, чужі люди зарадять краще, як свої незчисленні родичі.

Друге прохання: пиши тьоті Лізі так[20]. Мене нема. Є тільки тьотя Ліза. І тільки їй. А то перелику та страху — хоч умирай. Ще покійний Руданський сказав про таких:

Одно творити язиком,—
А друге — перти плуга.

Ф. І. Зубов жде твоїх книжок. Ти б йому написала без мене, звичайно. І щоб адресу Мура — це приємно.

Такі-то ділишки. Ох, і сумно ж уже без тебе. І яка ти? Чи вища, чи нижча, чи товща, чи тонша?

Бувай здорова. Пиши, не забувай. Як їхатимеш зовсім до мене, подбай для себе про мисливський каптанок, і, може, рушниця якась там валяється десь. Я вже тобі писав, чи не оддарував би Ів[ан] Пан[асович][21] рушницю. І кому б його туди ти написала, щоб роздобули дешевеньку десь. Може, Іванові Кириловичу[22] в Куп'янське? Га? От, біда.

«Все меня оставили, скоро и умру».

Цілую кріпко і всю, і скрізь.

Муретку голублю.

П[авло].

19.VI.37

Моя люба! Дорога моя! Я в розпачі — одмовили побачення, одмовили колонізацію. Все... Я дав тобі телеграму — хочу, щоб ти дала телеграму в Чиб'ю до Я[кова] М[ойсейовича] — може, щось вийде. Але... навряд... Всім одмовляють у побаченні. Я місця собі не знаходжу і не можу погодитись, що и тебе цього року не побачу. Всі мої надії, все, чим и цілий рік живу,— все пропало. Я тільки прошу долю, щоб вона дала мені сили пережити це, та щоб і ти, моя найдорожча й моя надія,— не падала духом. Улаштовуйся на роботу. Будемо чекати кращого, спокійнішого часу. Я не кидаю надії на колонізацію і надіюсь, що ми будемо жити разом, ми мусимо і повинні бути вкупі. От про що мрію, чого хочу, чого сподіваюсь. Будемо!

Сьогодні дістав посилку від 23.III. Копчушки поцвіли й перетліли. Решта все

в порядку. Спасибі, люба моя. Дістав 17 листівку.

Волод[имир] Ів[анович] уже в Усі — працює там. Єл[изавета] Ів[анівна] днями виїздить туди ж (спочатку в відпустку). Попрошу її дати знати тобі, як їхатиме в Арх[ангельськ]. Ол[ександр] К[остянтинович] З[...] ще тут. «Зам'илось». Та тепер такі діла, що йому, може, тут і краще. Їхатиме — заїде... Уже йому час і їхати, а все щось задержують. Остаточно ще невідомо, коли виїде. У всякім разі, маємо надію, що в червні — липні. Зараз у мене Вол[одя] Гж[ицький]. Приїхав зовсім був до нас, та знову повернули назад. Маруся була в Х[аркові][23], без місця, бідує. Бабця,— пише вона,— жде Леся[24]. Василь наш[25],— переїхали його,— в Києві. Звідти поїде невідомо куди, але кудись далеко. Новини по радіо маємо. Скучаю страх як! Що буде, як не побачу тебе? Для чого животіти?

Роботи скла-склянка. Нервова робота, відповідальна. Що таке з Вячулькою? Може, його вже зовсім нема? Муру вітаю з переходом у 6 клас і цілую Ірінко, що хорошо вчиться. Я їй тут кошика замовив — ждав, що приїде. Ах, як це все важко. Цілую Ірінко. Люблю, жду й вірю, що ніякі лиха нас не розлучать. Пиши мені просто. Хай будете ви здорові обидві, мої голуб'ята.

Пав[ло].

22.VII.37

Моя єдина! Найдорожча й найлюбіша моя! Починаю цього листа сьогодні (22.VII), а закінчу не знаю коли, бо хочу тобі докладно розказать, як я живу, з усіма моїми життьовими дрібницями, з болями, мріями, надіями. Цілий рік жив я сподіванкою, що літом ми побачимось і тоді знову все буде ясно, все буде як на долоні. Писалось усе похапцем, наспіх, бо з листами цілий цей час було зле, листів не давали, затримували, звідси теж більш двох листів писати не можна... А останній час за те, що хотів листа тобі передати «поза»,— мене позбавлено права листуватися на 3 місяці, аж до 1.X. Такий цей год важкий і в наших квітів стосунках, в листуванні, в зв'язкові... Все це нервувало, коробило, вибивало з колії,— а вже літом вдарило громом і зовсім приголомшило. Я розумію — недозвіл нам побачитись... А до того всього ще й виїхали з рудника В[олодимир] І[ванович] і Є[лизавета] І[ванівна] — тобто ті, що з ними я вже зжився, від яких мав підтримку і моральну, та, правду кажучи, й матеріальну,— хоч перша підтримка була для мене, звісно, і дорожча, і потрібніша. Рік і час взагалі нервовий. Рік всяких несподіванок «на волі», а в зв'язку з цим хмари різних чуток тут, у нас, чуток неймовірних, страшних і химерних, чорних і світлих, ляклих і надійних — всі ці чутки в нашому стані, стані завжди й повсякчас з напруженими нервами, нервами шматованими,— чутки ці застилали й застилають усякі перспективи, давлять, обгортають якимось чорно-липучим туманом, що аж дихати важко. І от саме в такий час, коли твій приїзд особливо потрібний, як повітря, як життя,— нам заборонено побачитись. Тут хоч-не-хоч закрутишся...

Ну, тепер про життьові мої подробиці. Перш за все про посилки. Останню, що про неї я мав відомості, одержав я 15.VII. Це та, що з варенням, сухарями й гречкою. Перші всі дійшли. Та, що з копіркою, і та, що [з] кочушками (кочушки зацвіли й перетліли зовсім). Значить, десь ходить ще та, що з піпетками й іншим добром. Я не знаю, яку ти з них першу вислала,— чи з сухарями, чи з піпетками? Та, я гадаю, що дійдуть... Спасибі тобі велике за підтримку.

Працюю там же, живу в тій самій кімнаті, на тому самому місці, що й ти знаєш. З місяць тому купив собі черевики за 28 крб. шкіряні, на резині, бо ті вже зносились. Чоботи підлатав, протерлась підошва на одному, і тепер я так жалкую, що торік оддав підошви К... Тепер думаю на зиму шити теплий на хутрі бушлат (кожушок). Я писав тобі, що купив я за 25 крб. цілий «тулуп»,— а тепер дав грошей на верх. Тут є в селах така матерія — вроді як замша з одного боку, по 8 крб. 80 коп. метр. Воно, кажуть, дуже міцне й цупке. Так отакого обіцяли мені набрати $4^1/_2$ метри. А тут кравцеві за роботу віддам той бушлат, що ти мені торік привезла (бо грошей не стане заплатити, та й 2 бушлати, на випадок «дамжених», тягати буде ні до чого). Отакий я «хазяйственний». Виправ ватяне одіяло, бо дуже вже воно забруднилося. Нічого — од прання не попсувалось. Воно вже й протерлося, то я дав кравцеві, дав йому сіру стару подерту сорочку — він мені його позалатував. На виставку його навряд чи прийняли б, естетичного восторгу воно своїм виглядом не викликає (латуни во наші!), проте за ноги не чіпляється і вата з його шматтями не стирчить. І чисте. У матрац нового свіжого сіна напхав (земляк, Степан Федорович з Писарівки, накосили), ліжко попарив... А клопа ж того, клопа! Як вилізе на стіку — там «Северного сияния» не видать! У стінках клоп живе й плодиться, і ніякими «культурно-воспитательными методами» його не візьмеш. Коли на зиму залишимося, перше — тут, а друге — в цій кімнаті — думаємо помазати, побілити, грубку перекласти, щоб зиму якось кучерявіше перезимувати.

«Обратно же» пацюки! Знову зав'язалися в числах астрономічних, а характері пренахабнішому, сміливості лицарської — і їдять «все пропитание». Сало вкрали, хліб їдять і взагалі трощать напропале все. Балсерона перебувають в «сучасний момент» з кошенятами малесенькими і на пацюків аж ніякісінької уваги. Вони, Балсерона наша, 15 липня притирили нам аж восьмеро кошенят, двох самі задавили, двох ми викинули, а четверо пищать у ящику, задрапірованому лантухом. Це вони нам уже вдруге народили дитинок. Але перший раз (в квітні) було п'ятеро, і вони всіх їх подавили (перше материнство!), а вдруге оце все в порядку. Коти масті «неопределенной» — руде, сіре й біле з чорним. Один тільки є якийсь такий голубий. Годуємо. Взагалі вона в нас у фаворі, як мамаша і єдиная «живтягеиля» нашої кімнати. Проте, коли й далі не звертатиме уваги на пацюків і не захищатиме хазяйське добро, доведеться, як у нас кажуть, «принимать суровые меры административно».

23.VII. Така наша «роскошная жизнь». На зиму, значить, з боку вшпірони буду забезпечений. Подбаю тільки про постоли (валянки), бо старі мої вже розлізлись,

і взагалі чи їх полагодити можна. Пими в мене є, але пими не завжди можна тягати, та й шкода. То в дорогу та в люті морози, а так на повсякдень краще повстяки. Та, може, привезуть — тоді якось улаштуюсь.

З культурних розваг — радіо та газети (газети дають мені перечитувати сусіди, що регулярно їх одержують). Новини і союзні, і закордонні відомі... Промайнув крах Афіногенова, Кіршона, Ясенського й інших. Sic transit gloria mundi[26]! Прошуміло в [ефірі] недавнечко й ім'я Кулика «нашого», а зв'язку з радіоцентром укр[аїнським] «обсіктранзклася» й його gloria mundi!».

Ну, що ж — «коємуждо по ділом його». А, та що говорити: краще слухати.

Трапляються книжки. Прочитав оце «Пушкин в Михайловском» Новикова. Заслання в батьківському маєтку... Скільки трагедії, болю! Книжка хороша. Прекрасно розумію стан поета, скрученого царськими цепами... Але ж... Та що говорити: краще читати...

Тепер оце впіймав твори Белінського. Старе видання — повне, тільки трохи з початку й з кінця скурене. Читаю, не одриваючись. Читаю й перечитую. Щасливі письменники, що мали такого критика. А в нас — о, горе наше! — що не критик, то й Щупак, а то ще краще — Клочча! У нас і Полторадурацький[27] критик, і Коваленко «Боба»[28] — критик. Уявляю собі, як на тім світі Саваоф збере всіх критиків докупи: стоятимуть Віссаріон Белінський, Георг Брандес і поруч них Щупак, Клочча та «прочие Динамовы»...

— І це критики? — спитає Саваоф, показуючи на Щупаків, на Клочча й на прочих Динамових...

Делікатні Белінський і Брандес скажуть:

— Господи! Хай уже краще ми будемо не критики, а вони критики... Аби тихо, аби без скандалу...

І ти гадаєш, що почервоніють з сорому Щупаки, Клочча й Динамови?

Їй-богу, ні! Повипинають рахітичні груди, напиндючать губи й стоятимуть поважно...

Сатана — і той почервоніє од рогів до ратиці з ганьби за них, а вони так і стоятимуть з випнутими курячими грудьми.

Велика сила — нахабство. А що ти гадаєш: кожен Щупак може насмердіти вонючіше, ніж Белінський і Брандес разом укупі, а потім скрізь репетуватимуть:

— Брандеса переплюнув! О!

■

Ну, що ж, голубко моя, далі? Як нам бути, як нам жити, як нам горю пособити? У мене одно бажання: щоб не впала ти в розпач, щоб не кинула тебе енергія, щоб і далі ти стоїчно боролася за життя, за краще для нас з тобою й для дітей наших майбутнє. Щоб не забувала мене, щоб вивела Муру в люди, щоб діждалася того часу, коли ми будемо знову разом, і щоб я мав змогу, мав сили допомогти тобі одпочити після всіх тортур, що ти їх зазнала в ці чорні для нас роки. Щоб не загубили ми дітей своїх, щоб мали ми з них на старості літ утіху.

І хоч не буду вже, може, я здатний до любові, то знадоблюсь ж хоч для любої розмови...

24.VII. Взагалі —

> Крепись, славная подружка
> Лютой горести моей!
> Выпей с горя! Где там кружка?
> Сердцу будет веселей!

Це вже я тобі, як Пушкін няні своїй.

Невже ж та й після такої чорнющої ночі та не буде для нас ясного дня?! Буде!!

Валентину Дмитрівну[29] ти приголуб. Вона все тобі розповість: і яке горе її спіткало, і як ми тут живемо, і що в нас робиться, і куди воно йдеться...

До 1 жовтня я, виходить, ні тобі листів не маю права писати, ні твоїх листів мені не даватимуть. Але ти все ж таки пиши обов'язково. Може, «всевидяще око» допоможе мені побачити те, що ти напишеш. Пиши краще листівки. І обов'язково присилай перекази грошові в невеличких сумах. Із їжі підішли жирів, коли, звичайно, маєш змогу. Головне ж, повсякчас повідомляй, де ти і що з тобою. Я старатимусь робити те ж саме.

Я сфотографувався з Федею. Не знаю, чи вдасться тобі переслати фото. Скверний я там. Я насправді — кращий. То я сердитий сиджу на весь Печорський край, що він мене тут держить.

Подумай, люба моя, може, тобі з Арх[ангельська] виїхати кудись південніше... Чи вже будеш тут — хай Мура кінчає. Під голубе небо, думаю, не варт, бо такий тепер клімат пішов: що південніше приїдеш, північніше житимеш...

Об штанах тепер... Вони, звісно, потрібні, штани. Але як у тебе там тяжко, то, може, я тут чогось наберу — кажуть, що привезуть сюди мануфактуру — ти тільки мені грошей трохи на зиму підішли.

Вже в нас ягоди з'явилися — чорниця і протчее. Сила грибів... Але по гриби не дуже ходимо, бо тепер строгіше...

Ну, будь здоровенька. Не падай духом. Муру цілуй. Фото обов'язково разом з Мурою, тільки вже після 1.X щоб дали.

Я живу тільки тобою й Мурою. Так і знай. Розшукай Вячеслава. Невже баба його зовсім одбила від нас?

Вітай Мар[ію] І[ллінічну][30] і всіх, всіх.
Цілую кріпко. Твій Пав[ло].

P.S. В листах, звичайно, повідомляй, чи пише тобі Паша. Пришли обов'язково кілька катушок чорних ниток, бо нема ніде ні-ні... І як би поскоріше, бо нічим пошити, якщо трапляється, штани і т. ін.

Цілую. П[авло].

Варю! З ватяним одіялом, мабуть, треба ось що зробити. Низ у його зовсім уже поліз. Набери й пошли, б[удь] ласка, підодіяльник. Тільки не білий, а кольоровий, дешевенький. І пришли й гудзиків, щоб я міг тут його пристьобувати. Це врятує одіяло ще на кілька часу.

П[авло].

ПРИМІТКИ

[1] Культурно-виховна частина.
[2] Гжицький В. З.
[3] С. Ф. і М. Ф. Филиповичі — знайомі Остапа Вишні, які перебували на засланні в Архангельську.
[4] П. О. Христюн — засланець.

[7] Идеться про братів С. Ф. і М. Ф. Филиповичів.

[8] Идеться про літераторну Н. В. Суровцеву-Олицьну, яка перебувала тоді на засланні в Архангельсьну.

В Архангельсьну перебував тоді в адміністративному засланні Аркадій Степаненко із своєю дружиною — матір'ю майбутнього письменника В. М. Собка.

[5] П'єса О. М. Островського «Таланти і поклонники», в якій В. О. Маслюченко грала роль актриси Негіної.

[9] Товариш Остапа Вишні по ув'язненню.

[10] Нетушил А. В. — син подружжя Нетушилів Володимира Івановича і Єлизавети Іванівни — вільнонайманої табірної лікарки, які прихильно ставились до Остапа Вишні.

[11] Марко Олексійович Слісаренко.

[12] І. П. Новиков — двоюрідний брат В. О. Маслюченко.

[13] Залінопвілі О. К. — товариш Остапа Вишні по ув'язненню.

[14] Інженер П. А. Афанасьєв.

[15] В'язень-урнаган, якого Остап Вишня взяв під свою опіку і перевиховував його. Він же захищав письменника від можливих нападів і знущань нарних злочинців. В. О. Маслюченко надсилала Ф. Зубову книжки.

[16] Театр робітничої молоді, в якому В. О. Маслюченко працювала в Архангельську. З роботи її було звільнено через затримку на побаченні із ув'язненим чоловіком.

Идеться про братів С. Ф. і М. Ф. Филиповичів, яких знову було ув'язнено в 1936 р.

[18] В зв'язку з арештами знайомих В. О. Маслюченко українців, які відбували адміністративне заслання в Архангельсьну, її викликали на допити в ДПУ.

[19] Дуже часто листи до дружини Остап Вишня пересилав через людей, які їхали у відрядження. Іноді це вдавалося, але були випадки, коли листи потрапляли в руки не тих «адресатів», за що письменник діставав відповідне покарання — його позбавляли права листуватися від трьох до шести місяців.

[20] Идеться про законспіроване листування дружини письменника із лікаркою Є. І. Нетушил, оскільки на той час Остапа Вишню позбавили права писати листи з табору.

[21] Професор І. П. Соколянський, з яким дружив Остап Вишня і подарував йому рушницю, про можливість повернення якої і йдеться в листі.

[22] Лікар І. К. Масловський, добрий знайомий Остапа Вишні, до якого письменник їздив у Куп'янськ на полювання; за зв'язки з Остапом Вишнею зазнав репресії (протягом одного року перебував в ув'язненні).

[23] Идеться про М. І. Гжицьку.

[24] Мається на увазі мати Леся Курбаса Ванда Адольфівна, яка сподівалася на повернення сина.

[25] Чечвянський В. М., якого на той час було репресовано.

[26] Так проходить земна слава! (Лат.).

[27] Полторадуравцький — Полторацький Олексій Іванович (1905 — 1977) — прозаїк і публіцист, критичні виступи якого спричинилися до репресії Остапа Вишні.

[28] Коваленко Борис Львович (1903 — 1938) — літературознавець і критик.

[29] Валентина Дмитрівна — дружина ув'язненого, якій заборонили бути разом із чоловіком.

[30] Мар[ія] Іллінічна — Макарова М. І. — архангельська господиня, в якої на квартирі жила В. О. Маслюченко.

П. Сагушевський. Музика

МИХАЙЛО БІДЕНКО

ЗАЛІЗНИЙ СТОВП, або Як народжується бюрократизм

I

Коли Василенко-молодший виріс, вирішив завести свою сім'ю, батьки, працівники виробничого об'єднання «Харківський тракторний завод» вирішили ознаменувати цю подію подарунком — кооперативною квартирою. Що ж, аби гроші були, а на кого їх витрачати,— справа сімейна.

Як відомо, у нас квартир іще не так багато, щоб можна було запросто протягнути на порозі стрічку, вручити ножиці, і ключі, і... Живіть, одне слово, на славу і радість батькам! Тому Василенкам довелося здійснити певну комбінацію. Ні-ні, цілком законну. Старші подали заяву в кооператив, зробили внесок, відвідували усі збори, а затим, як нагороду, одержали ордер. Прописуватися на новій квартирі, звісно, змушені були вони, щоб потім одразу «помінятися» з молодятами. Нехай вони обживають це гніздо, а старші до свого звикли.

Уся ця комбінація коштувала їм... телефону. Працівники міського виробничо-технічного управління зв'язку, дізнавшись про виписку-прописку, негайно його відключили. Начальник управління Є. М. Лідо логіку цієї акції пояснив так: коли батьки виписувалися, право на квартирний телефон залишалося за їхніми дітьми. А коли робили обмін із сином, то стали зовсім іншими людьми: такими, що переїжджають до телефонізованої квартири із нетелефонізованої. Ось так! Отже, права на свій телефон уже нема...

Зважте: люди нікуди не виїжджали-переїжджали. То тільки у бюрократичній машині крутилися документи: ордер, паспорти, картки статобліку... Але внаслідок мертвих папорів живому В. Ф. Василенку довелося оббивати пороги керівників телефонного управління, писати до газети. За що покарали? За те, що неповороткі правила кооперативного будівництва примушують людину зайве мудрувати, пускатися у якісь паперові ігри? Та, якби можна було, заплативши кревні гроші, ордер одержував би вже син, а не він, батько!..

Та як не гань наші бюрократичні порядки, а від думки, що «шестеривми» і «коліщатами» у цій справі були живі люди, подітися нікуди. Працівники управління зв'язку вислуховували «потерпілого», переконувалися у нісенітниці того, що сталося, співчували... і закреслювали його прізвище в абонентських списках. Є інструкція Міністерства зв'язку УРСР, яка категорично забороняє залишати телефон тим, хто переїжджає із нетелефонізованого житла! І коли я питав зв'язківців, чому не знехтували інструкцією, яка в даному випадку просто ні до чого, на мене дивилися так, неначе я пропонував кинутися під танк. «От якби міністр відмінив свої правила, ми б із дорогою душею!»

Загалом немає ліку таким випадкам. Паперові рогатки на шляху людини стоять повсюди. Сотні інструкцій, переважно заборонного характеру. Це продукція бюрократизму. Бюрократ — фігура інтернаціональна, з родоводом, якому б позаздрили і чистокровні лицарі короля Артура. Його родовід бере початок іще від чиновників єгипетських фараонів. Бюрократизм заважає людям і на Сході, й на Заході. Немає його тільки, здається, на Землі Королеви Мод — чи через те, що вимерзає в Антарктиді, чи тому, що на

тій землі не завелися ще ділові стосунки і папероманія

Наш домашній бюрократизм має свою особливість. Він викоханий суцільною зрівнялівкою у тій тривалій політичній атмосфері, коли клятви про любов до Батьківщини важили куди більше, ніж реальні справи для неї. «А ми працювали!» — каже тепер управлінець кабінетної формації і показує відповідний документ. Діє залізний канцелярський закон: папір породжує папір.

Майже завжди за бюрократичними перешкодами ховається ділове боягузтво. Крім ще одного паперу, папір породив саме атмосферу. Замість того щоб бути простою, як бухгалтерські розрахунки, система суспільних і виробничих зв'язків з роками так ускладнилася, так поважчала, що все, зосібна людину, яка в неї потрапляє, перемелює по-своєму. Нехай він здатен у відпустці на ведмедя піти, але в конторі, де відпрацьовано десяток років, цей сміливець рвено стежитиме, щоб прийдя не порушив системи. Відмовитися від застарілої інструкції, взяти відповідальність на себе у такій атмосфері ніхто не може. Тільки вищестояще. Ось чому Васипенків із бюрократичного полону визволила тільки депутатська комісія міської Ради з питань транспорту і зв'язку, яка розглядала його заяву.

Коли нездоланними виявляються отакі дрібниці, то можна уявити, які бар'єри доводиться брати зачинателям справ значніших. Директор радгоспу «Глобівський» Краснокутського району О. Д. Кондратович, показуючи нові сховища для фруктів, уточнив: «Усе це зроблене незаконним шляхом». Сказав навіть не без гордості. Справді, Олександр Дмитрович із своїми спеціалістами зумів обійти рогатки, наставлені на шляху будівника. Наприклад, почали споруджувати склади за власним проектом, хоча в той час отака «самодіяльність» заборонялась. Але з чого? Здобуваючи обрізки прокату у своїх промислових шефів, вони тихцем здали за них свій брухт: передати відходи напряму завод не має прав. Такі інструкції народилися не від сирої землі. Їх винаходили і затверджували конкретні люди, з різними іменами, з різними біографіями, але із спільною душевною рисою. Ця риса — недовіра до працьовитого чоловіка, до господаря.

Важко, але можна підрахувати економічний ефект, який дає народові ділова людина. Він у побудованих заводах, у винайдених машинах, у повних коморах хліба чи у нашому гарному настрої. Та немає математичного апарату, щоб описати втрати, які завдає суспільству один тільки бюрократ. А тим більше увесь його клан. Обмежувальні інструкції, котрими обставлений, як отой вовк прапорцями, директор радгоспу,— це пастки, де пропадають і народні гроші, і людські таланти, і взагалі якість нашого життя.

В усі часи були й будуть ті, хто йде попереду. Вони першими обходять залізні пастки бюрократизму і вогонь часом викликають на себе. Проблема нашого прискорення у плані людському саме й полягає в тому, щоб масове уміння діяти і мислити піднести до рівня мислення та дій людей справді ділових. Було б наївним думати, що з початком перебудови їм відразу стало легше, що вже впали бар'єри в господарському механізмі, які раніше доводилося долати незаконними (з погляду існуючого порядку, а не здорового глузду) способами. Кому хоч раз доводилося роздобувати матеріали для свого виробництва, хто витрачав тижні, щоб «пробити» у постачальницьких організаціях те, що колективу належить згідно з законами нашого планового господарства,— той виправдає цих сміливців. Легше їм ще не стало.

Бюрократизму ми не любимо, це очевидно. Отже, шануємо діловитість? І повсякчас намагаємося її виявляти? Не поспішаймо говорити «так».

У Делі, у фортеці Лал-Кот, є знаменитий, відомий із шкільного курсу хімії, залізний стовп. Кажуть, його встановили на честь імператора Ашоки І. А може, на честь одного із воєвод Олександра Македонського. Із тих, яких по-східному неділовита Індія швиденько переженила на своїх прекрасних дочках, чим надійно відвернула загрозу завоювання. Що то за витвір — достеменно ніхто не знає. Але точно відомо, що кожного, хто обійме цей стовп і замкне пальці рук, чекає успіх у справах. А коли він, сильно притиснувшись до нього спиною, зведе руки позаду, то буде щасливий у коханні.

Ось до фортеці під'їхали два автобуси з нашими туристами. Після того, як гід розповів про чудодійні властивості залізного пам'ятника, його оточили чоловіки. Та й жінок було доволі. Кожен, ставши навшпиньки, намагався зчепити руки позаду. Я навіть не здогадувався про такий дефіцит любовних успіхів. Але не було жодного, хто б спитався у долі ділового везіння. Жодного із півсотні чоловік! Це, звичайно, курйоз, екзотична подробиця, але у ній, неначе у краплині води, видно, як мало ми пов'язуємо поняття особистого щастя з успіхами у своїх справах.

Так мало, що дожилися до введення держприймання продукції. Бо наше щастя ціпком уживалося із благополуччям свого відомства. Нам було зручно одержувати зарплату і премію, закриваючи очі на невеличкий брак у роботі кожного. Ось і довелося придумувати міліцію якості — держприймання.

Так мало, що, займаючи перше місце за кількістю вчених на душу населення, ми купуємо за кордоном ідеї, технології, сорти і породи. За все це платимо більше сировиною, менше готовими машинами і зовсім мало своїми ідеями, технологіями, сортами.

Отож, перш ніж остаточно (вже вкотре!) затаврувати бюрократизм, давайте ще раз озирнемося на цей пережиток. Він виявляється у діловому і громадянському боягузтві, яке не заважає йому відчайдушно, з ударами нижче пояса боротися за реальну адміністративну владу. За Марксом, влада є приватною власністю бюрократа. Але його коріння, генезис ховається у масовій психології. Залізний стовп існує не тільки в далекій Індії, а й чи не в кожному з нас. Бюрократизм живиться інертністю, душевними лінощами. Це вони штовхають людину діяти так, як легше. А найлегше іти второваною стежкою, де по боках інструкції — прапорці. Дарма що вони вже вицвіли від часу, орієнтуватися по них так звично! Не обов'язково обіймати командний пост, щоб виявляти схильність до бюрократизму. Того, хто ховається за букву інструкції, можна знайти і за верстатом, і в полі, і за лабораторним столом.

Ось у процесі перебудови з'являються об'єктивні умови для виявлення діловитості.

Самофінансування підприємств, удосконалення кредитної системи. Все це дає м о ж л и в і с т ь. І тільки. Хоча й цього намало. Та кожна медаль має два боки. Здобувати вищі прибутки і підвищувати зарплату на заводі можна по-різному. Підносити продуктивність праці важче, але це відповідає інтересам суспільства. Є легший шлях: штучно наганяти ціну «нових» виробів. Тобто воювати за показник. Ми пам'ятаємо, як у сімдесятих роках боротьба за якість продукції переросла в боротьбу за Знак якості. Бо у справу втрутилася Її Величність Інструкція. Ідея заформалізувалася. І люди почали шукати способу, як досягти п о к а з н и к і в обхідними шляхами. Для інструкції потрібне порівняння із закордонним аналогом? Будь ласка, ось вам аналог виробу однієї із відсталих країн. Окозамилювання і бюрократизм — явища одного плану. Вони процвітають тоді, коли цінують рапорти, а не реальні наслідки.

Перебудова, руйнуючи систему, часто-густо спантеличує людей, котрі призвичаїлися у ній діяти. У нас на одного подвижника і винахідника припадає тисяча звичайних виконавців. Перед ними падають перегородки. А нових орієнтирів ще немає! Тут таких дров можна наламати. Поки виробничі стосунки не увійшли в нові русла, діловитість, хоч як дивно, потрібно контролювати. Щоб вона, працюючи на інтереси одного колективу, відповідала й інтересам усього соціалістичного суспільства. Бо вже перші кроки масового госпрозрахунку показали, що ощадливість часом обертається злом.

Не встигли підприємства перейти на самофінансування, як їхні керівники почали відмовляти підшефним школам у ремонті приміщень, у трудовому навчанні школярів, намагаються будь-що позбутися «своїх» дитсадків. Не якісь там карлики, а харківські велети «Серп і Молот», ХЕМЗ, об'єднання «Укрелектромаш» надіслали в школи повідомлення, що вже не можуть навчати праці дітей, оскільки заощаджують на ставках майстрів. Більше ста карбованців на кожному, а їх аж п'ять! Чи треба пояснювати, що це таке? Не ощадливість, а скнарість, гідна пера Гоголя. Але грань між ними легше не помітити, ніж доводити, що вона існує. Щоб цю межу бачити, потрібна висока культура соціалістичного господарювання. Якщо хочете, потрібен патріотизм, відданість народові, а не своєму відомству, заводу, бригаді.

Інтенсивно ростуть ціни на продукти, промислові товари першої необхідності, послуги. Видів і форм цього процесу безліч, від випуску «нових» товарів із старими якостями до оголошення новбас «комісійними» виробами. Суть одна: дорожнеча. А зумовлена вона природним бажанням підвищити заробітки «своїх» працівників. Якщо воно не сприяє збільшенню випуску чи створенню принципово нових товарів (які так потрібні людям!), це бажання обов'язково призводить до збільшення частини прибутку. Бо гра цін — найперший шлях одержання прибутків. Таку дорожнечу треба вважати застійним явищем, нехай вона називається впорядкуванням цін, чи як там іще.

Бюрократи — вороги перебудови — ця тенденція добряче озброює. Киваючи на зростання цін, він вербує собі однодумців. Хоча за тих часів, коли він був особливо сильним, ціни на продукти і необхідні товари народного споживання суттєво не знижувалися. Просто бюрократ піднімав платню (в першу чергу собі), не озираючись на продуктивність суспільної праці. Тож і створилася видимість благополуччя. Ми так звикли брати в борг (то у селян, пускаючи їх з торбою по світу, то у нащадків, грабуючи спадщину природних копалин), позичати будь у кого або імпортувати товари та харчі, що швидше готові прислухатися до ностальгії чиновника застійних часів, ніж переналаштуватися на нове, вимогливе (до себе!) мислення.

Тривога про це чулася на XIX Всесоюзній партконференції. Резолюція про боротьбу з бюрократизмом — один із головних документів конференції — націлює на бій із «зовнішнім» ворогом, байдужим чиновником. А чи готові ми викорінювати бюрократизм у самих собі? Боротися із «внутрішнім» ворогом?

II

Ми відкрили шлюзи для ініціативи, яка дрімала у людях із діловими рисами. Індивідуальна трудова діяльність, кооперативи... Працюйте, дорогі бізнесмени, обслуговуйте населення, щоб воно позбулося незадоволення сервісом! Наживайтеся на користь людям.

І раптом до редакції приходить жінка із дивовижною скаргою. Свого часу, вимучена необхідністю «комбінувати» у державній їдальні, вона розрахувалася і вступила до кооперативного кафе. Там страви дорожчі, але є де розгорнути кулінарний талант. Люди йдуть смачно пообідати. Адже «комбінувати» кухарям уже не треба, бо відпадає потреба «підгодовувати» керівництво. Нікого підгодовувати! Та ось голова кооперативу примушує її вкладати у фарш більше хліба, ніж належить за рецептурою.

Шахрайство? Звичайно. Від чого воно? Від бажання мати додатковий зиск? Так. Але це і від того, що інакше наші «бізнесмени» працювати не вміють, справжнього хазяйнування їх ніхто ніколи не вчив. Украсти легше, ніж заекономити.

Так у діловому житті виникає стихія. За індивідуальну трудову діяльність першими взялися люди сміливі, які не бояться паперових рогаток. Не бояться ризикувати. Інша річ, що не всім вони симпатичні, що перший їхній інтерес — суто грошовий.

Найкращим регулятором кооперативного руху мала б стати здорова конкуренція. Тоді додавати у фарш надмір хліба стало б невигідно, бо втрата клієнтури зведе нанівець виграш од вкраденого. Але доки таких кооператорів мало (а державні підприємства не поспішають перемагати якістю страв), доти для цього виду діяльності потрібне буде регулювання штучне.

В Харкові, на Університетській, відкрили кооперативний туалет. Музика, приємний аромат — і за все 20 копійок. Чи не дорого? В Чехословаччині це, правда, без музики, коштує лише 50 геларів (тобто 5 копійок). Але справа не в порівнянні. При нашій бідності на громадські туалети кооператорам із «Комфорту» треба ще й дякувати, що не беруть по карбованцю: конкурентів у них немає, і навряд чи будуть тут, у забудованому центрі.

Втім, у кожному випадку надто великої підприємливості доводиться завжди звертатися до партійного апарату. Скажімо, поправля-

ти надто «економних» шефів шкіл мав Московський райком партії... У розгулі «діловитості» кооператорів треба не так звинувачувати, як контролювати органам, і бити карбованцем (і тільки ним) того, хто заривається в жадобі надприбутків.

Чому ця проблема виникла так несподівано? Адже чого-чого, а досвіду друзів — як позитивного, так і негативного — у нас багато. В Німецькій Демократичній Республіці, наприклад, при потужному державному секторі в економіці, індивідуальна трудова діяльність існує давно. Ремісники забезпечують населення гарячим хлібом, слюсарі — ремонтними послугами, квіткарі — букетами. Бажаючі трудитися самостійно складають іспити, під час яких перевіряється їхнє уміння організувати справу, вести фінанси тощо. І, безумовно, вміння виробляти якісну продукцію, надавати першокласні послуги. Держава дбає не про підприємців, а про населення, оскільки сама є породженням не кооперативів, а народовладдя.

До речі, кожен, хто хоче зайнятися індивідуальною чи кооперативною трудовою діяльністю, в НДР або ЧССР спочатку вивчає у місцевій Раді список дефіцитних у даному районі виробів та послуг. Це допомога новоявленому підприємцеві на початку його діяльності. Але найперше в цьому виявляється піклування про інтереси населення. Адже товари і послуги для нього.

Однак найбільша турбота про людей, найміцніша охорона інтересів населення з боку держави — це повсюдне існування шкал граничних (верхніх) цін та розцінок. Виходячи з них, ремісники починають своє діло. Прикидають можливості, обсяги виробництва, намічають шляхи економії і вже з цього виводять майбутні прибутки. У нас, навпаки, найперше намічають собі пристойні заробітки, а вже потім, орієнтуючись на них, визначають ціни на свою продукцію. Ось де причина незадоволення людей діяльністю кооператорів.

Чому ми прийшли до цієї справи без твердого диктату держави, який є у багатьох країнах? Скільки народних грошей витратили чиновники для поїздок за кордон — невже не помітили такої «деталі» у досвіді друзів, та й недругів? Не дуже висвітлив ситуацію і закон про кооперативну діяльність, який так непросто приймався на сесії Верховної Ради СРСР у травні 1988 року. Спрямований на захист кооператорів, він мало враховує інтереси споживачів. Виходячи з нього, треба вважати, що оптимальні ціни встановляться «самі» внаслідок конкуренції між кооперативами та державними підприємствами. Але громадське харчування чомусь не боїться кооператорів, і вони не поспішають вступити в боротьбу між собою. При хронічній незадоволеності нашого ринку кооперативи можуть десятиліттями зривати великі гроші на не дуже якісних товарах. Тобто для зниження цін і поліпшення якості продукції та послуг не треба, щоб виробників організувалось трохи більше між вмагається. Щоб їхня пропозиція перевищила наш попит. Поки-то виникне така ситуація, ми з вами, читачу, не раз пригадаємо ті давні добрі часи, коли все було дуже дешево, а дещо давали і «за так»...

Оскільки диктат держави не знає раціональніших способів, то бюрократична протидія ініціативі набуває зовсім диких форм. Той мінфінівський чиновник, який стоїть біля керма нормотворчості, за кілька місяців до прийняття Закону про кооперативну діяльність ввів у дію прогресивний податок на прибутки кооператорів. Фігурально його принцип звучить так: «Скільки не впирайся, а більше максимуму не заробиш». Це був найнахабніший акт бюрократизму. По-перше, він навіть «для годиться» не чекав державного Закону. По-друге, бюрократ за всіх нас вирішив, що найстрашніше у кооперативах те, що їхні члени одержуватимуть багато. Так, велика різниця у прибутках інженера на заводі й комбінатора в кооперативі на користь останнього — явище непривабливе. Та куди гірше, що ми, споживачі, не можемо придбати потрібні товари, одержати послуги за наші скромні зарплати. Чи погано було б, якби кооператори збагачувалися, задовольняючи наші потреби? Тому-то дія цього незаконного правила була згодом заблокована Верховною Радою СРСР.

Відсутність політики диктату держави в ціноутворенні і, навпаки, її диктат у формуванні особистих доходів, можна передбачити, призведе до дальшого розшарування суспільства. Уже зараз є люди, які обідають тільки в кооперативних кафе, лагодять машини тільки в дорогих «індивідуалів», купують відеокасети лише у авторитетних «маестро» на ринку. Що тут такого? Нічого, якщо не рахувати, що живуть так широко вони за наші з вами гроші. Бо наживаються на незадовoleному попиті, на високих цінах.

Утвердившись на невдоволеному, некерована ініціатива рветься далі. Тепер їй недостатньо лише визнання права на існування. Потрібне виправдання своєї ролі, створення власної шкали цінностей, навіть естетики. Якщо раніше вважалося ганебним розкидатися грішми, то тепер на ярмарку в Києві хтось із розмахом новоявленого буржуа купує смажене порося за 101 карбованець. На початку аукціону за нього просили теж нівроку — 41 карбованець. І телекореспондент розповідала про все це з таким захопленням, неначе їй відрізали від того поросяти чималий шматочок.

Ми не хапали покупця за руку, але з викладеної ним суми було видно, що він не робітник із «Ленінської кузні», не конструктор «Арсеналу» і тим більше не журналіст. То чому ж дорівнює результат бюрократичного регулювання заробітків у кооперативах та в їдальників, коли вони отак запросто, навіть з купецьким шиком, можуть купувати порося за сотню?

Якщо представник держави пориватиметься зазирати в кишеню ініціативній людині, то ця людина, природно, або сховає свої доходи, або гульне так, щоб усім стало заздрісно. Тобто зробить усе, аби її грошима не зміг розпоряджатися чиновник.

Але, врешті-решт, все йде до того, що буде мережа кооперативів для кооператорів. А для нас, смертних, несмачні державні їдальні, магазини із убогим асортиментом, СТО із «фірмовим» хамством.

Інша форма дикого опору ініціативи — це протидія на місцях. В 1987 році у Харкові двоє умілих альфрейщиків (спеціалістів з опорядження та розпису стель) В. А. Юхимець та В. В. Мороз вирішили організувати кооператив. Вони й раніше займалися ремонтом

квартир, але «шабашка» — все-таки не та, що узаконена діяльність. Хіба це те саме — щоразу озиратися, щоб не застав фінінспектор, чи працювати вільно! Для ведення нескладної бухгалтерії та підсобних робіт узяли вони зовсім некваліфікованого робітника, пенсіонера В. П. Башкатова.

Кооператив зареєстрували, та коли справа дійшла до затвердження протоколу про вибори керівництва, голова Фрунзенського райвиконкому Г. О. Потапова сказала: «Якщо ветеран війни Башкатов не стане головою кооперативу, ми ту «Зорю» розпустимо. Бо обраний Юхимець для цього не підходить. Нехай на будову йде». Такий диктат обурив усіх трьох. Кооператив розпався. Кажуть, хлопці удвох знову роблять «шабашку», нітрохи не втрачаючи в заробітках. Втратила держава, яка через догматизм свого представника не матиме частини відрахувань, та населення, котре позбулося ще одного ремонтного кооперативу.

Часом здається, що діловитість і бюрократизм не можуть існувати окремо. Втім, у екстремальних випадках саме така буває. Під час війни народ зумів у найкоротший строк поставити всю промисловість на оборонні рейки. У перші місяці ліквідації наслідків чорнобильської аварії найскладніші міжвідомчі питання розв'язувалися по телефону. Але в нормальному буденному житті ці два стани людської діяльності співіснують, очевидно, тільки разом. Як світло, що одночасно має і хвильову, і корпускулярну природу. Користуючись зрозумілою тепер багатьом термінологією, можна говорити про об'єктивне існування певного бюрократичного фону в діловому житті. Його рівень не визначається дозиметричним приладом, але в різні періоди нашої історії загальний фон бюрократичного диктату був різний. Він посилювався відразу після злету ділової та духовної свободи народу. Це закономірно: бюрократизм обов'язково паразитує на діловитості.

Але і діловитість як суспільне явище виявляється лише у боротьбі, у подоланні опору. Без перешкод вона легко збивається на кримінальні рейки. Ось і виходить, що для управління діловитістю потрібен... апарат. Невже? Невже без чиновництва із його інструкціями, регламентами і «межами дозволеного» не обійтися? Ні, це таки неззбагненне явище — симбіоз бюрократизму з діловитістю.

Втім, не треба плутати розумне управління із чиновницькою тяганиною. Ми тільки метафорично кажемо, що В. Ф. Василенка, про якого йшлося напочатку, пожувала бюрократична машина. Насправді ж проти нього діяла загалом справедлива інструкція Мінзв'язку УРСР, яка, доки у нас існує дефіцит телефонної мережі, покликана охороняти інтереси тих, хто стоїть у черзі по багато років. Щоб їх не випереджали ті, хто в'їжджає у телефонізовані квартири. Інша річ, що у цьому конкретному випадку дію правила міг зупинити перший-ліпший оператор. Міг, але не захотів. Спрацювала інструкція.

Викликає так система, яку часто продумують кращі уми, а сума різних побічних чинників, у яких ця система діє. Отож навряд чи буде розумним вимагати руйнування будь-якого порядку, замінити його ринковою стихією. Та ще у нашій традиційно централістській державі. Треба шукати саме систему, у якій би зручно було діловій людині, а бюрократ став не господарем, а тільки наглядачем розумного порядку. Щоб він був стовпом, який підпирає споруду, а не височів сам собою. Щоправда, тоді він перестане бути бюрократом, а стане корисним управлінцем. Про необхідність «толкових бюрократів» свого часу говорив В. І. Ленін, коли застерігав народне господарство від анархістського управління, від кавалеристських наскоків на складні проблеми.

Майбутнє нашої економіки багато в чому залежить не від кооперативів — попри всю свою помітність та гіпертрофований «людський фактор», вони відіграватимуть допоміжну роль. Майбутнє залежить від того, чи вдасться розробити таку економічну систему, в якій добре працюватиметься ініціативним людям: винахідливим, сміливим, часто конфліктним, але дуже корисним для соціалістичного суспільства.

III

Для виконробів перебудови кредо сформулював Михайло Сергійович Горбачов: «Можна все, що не заборонено законом». Потім ця теза увійшла в робочі документи XIX Всесоюзної партійної конференції. Тобто для дій писаний дозвіл уже не потрібен. Людині, яка вміє творити, це начебто відкриває широку дорогу. Але заборон у підзаконних актах (тобто службових положеннях та інструкціях) іще багато. Для кожного перевіряючого рішення з'їзду, партконференції не закон, якщо у його службовій інструкції записано інакше, ніж у партійній постанові. Ось чому найкращі наші наміри, буває, не перетворюються в діла. Їх тихо і непомітно торпедує бюрократ.

Від справді ділових людей часто доводиться чути нарікання на те, що у нашому праві не передбачене покарання за втрачену вигоду. Правда, зараз у пресі щораз частіше обгрунтовується необхідність компенсації збитків, які виникають через невміле керівництво, через некомпетентні команди вищих організацій. Очевидно, до цього все йде: невігласи-командири будуть відшкодовувати прямі збитки із своєї кишені. А ще примусити б їх, бюрократів, відповідати за те, що держава втратила пріоритет, великі прибутки. Нацькувати б, мовляв, на них прокурора! Але ж вдумаймося, яка нісенітниця — закликати боротися з перестрахувальниками силами якогось спеціального апарату! Та організації, установи по боротьбі з бюрократизмом просто не може бути. Бо внаслідок своєї апаратної природи вона обов'язково виродиться в чиновницько-бюрократичну піраміду.

Бюрократ сьогодні зовсім не той, що вчора. Зовні, звичайно. Він теж перебудовується, причому, першим. Він голосніше за інших шпетить перестрахувальників, він прекрасно опанував термінологію нового часу. Іще жоден із них не визнав себе бюрократом. А спійманий на гарячому, він говорить: я, мовляв, нічого, я тільки за порядок. Хіба ви, товаришу сміливий, проти нашого соціалістичного порядку? Бюрократизм в усіх краях взагалі охоча використовує політичну фразу і політичні методи самозахисту — від навішування ярликів на інакомислячих до репресій

щодо них. Це було відомо давно. Але тільки політика перебудови дозволила відкрито запитати у бюрократа: що ж соціалістичного у такому порядку, за якого людям живеться не краще? Коли в ньому лишилися тільки фрази, коли людям живеться гірше — значить, він антисоціалістичний.

Поки що бюрократ, противник перебудови, діє тихою сапою, воює у тилах,— а все через те, що не сформулював привабливих гасел для регресу. Реакціонери викинули знамено у «Советской России»: «Не хочу відмовлятися від ідеалів». Особиста позиція невідомого хіміка Н. Андреєвої раптом одержала досить активну підтримку в деяких парторганізаціях,— там на повному серйозі ішло обговорення її тез. Поки позиція не дістала оцінки в «Правде». Але «ідеали» були тільки пробною кулею. Бюрократ (читай ворог перебудови) своїх позицій ще не здає, хоча й підійшов до партконференції без опори на народні маси. Він їм нічого не може пообіцяти кращого, ніж обіцяє перебудова.

Однак, незважаючи на відсутність організованої опозиції (це показала XIX Всесоюзна партконференція), треба приготуватися до того, що в майбутньому рівень бюрократичного опору діловитості не зменшиться, а зросте. Справа тут не в ролі тих чи інших діячів, яких можна піддати критиці, перемістити на інші посади. Справа в економічних тенденціях. Підкреслю, суперечних тенденціях. Діловитість тепер переходить на самофінансування. Більшого досягне — більше одержить. Чиновництво ж залишається на твердих ставках. Маючи природну тенденцію до зрівнялівки, не допускаючи й думки, що одержувати більше за нього може не чиновник вищого рангу, а працьовитий робітник чи інженер, бюрократ неодмінно вставлятиме палиці в колеса діловитості. Прогресивний податок на прибутки кооператорів — це одна з таких «палиць». Друга — командно-економічний диктат міністерств над своїми підприємствами, коли тим доводять держзамовлення, яке дорівнює ста процентам обсягу виробництва. І колектив не має ніяких можливостей для економічного маневру, для діловитості. «За те» жоден робітник чи заводський інженер не одержує більшої зарплати, ніж працівник міністерства...

Гостра ситуація виникла у агропромисловому комплексі країни. Не тільки рядові працівники, зацікавлені в підряді, а й спеціалісти колгоспів та радгоспів тепер прагнуть одержувати високі урожаї, надої, прирости. Господарства перейшли на госпрозрахунок, тому за результати матимуть солідні премії. А ось вищий щабель управління — агропромоб'єднання. Завдання його спеціалістів — допомагати або хоч не заважати. Але ж заважають! Причина — інший підхід до оплати праці. Апарати РАПО — на добрячих ставках. Правда, тут введене авансування. Щомісяця спеціалістам виплачується тільки 90 процентів тарифних ставок. Решту вони одержують, якщо район виконає план. Ось тут і починається бюрократичний опір. В районі завжди знайдеться кілька господарств, які з планом не справляються. Значить, передовиків «нагинатимуть», щоб здали продукцію понад план, щоб управлінці одержали свої 10 процентів. А перебудова обіцяє передовикам, що ніякого тиску не буде!

Навіть коли неврожай суцільний, коли «нагинати» нікого, люди із залізними стовпами врешті миряться, що їхні реальні заробітки на 10 процентів нижчі від сподіваного — і не хочуть думати, шукати, чіпко тримаючись за свої однаково гарно оплачувані місця.

Ось чому повсюдне скорочення управлінського персоналу треба розглядати не тільки як економію на зарплатах, а як заходи по зниженню бюрократичного опору в народному господарстві, науці, культурі, ідеології. Від того, якою мірою розумно воно пройде (в штатному розпису можна закреслити чиновника, а можна — прибиральницю), залежить багато що в перебудові. Втім, бюрократизм безсмертний. Він ще душитиме діловитість і трохи обрубаними мацаками. Тому що скорочення штатів за рішенням «згори» — це захід не економічний, а чисто адміністративний.

В літописі народного господарства значиться немало акцій. «Зайвих» вилучали і в процесі щорічних скорочень, і внаслідок докорінних реорганізацій. А управлінський апарат постійно зростав і тепер став найбільшим за всю історію країни. За абсолютними розмірами він другий після апарату в Китаї. Чому? Для прикладу розглянемо недавню реформу управління сільським господарством. Коли розформовували недієздатні управління і замість них створювали районні ради агропромислових об'єднань, економіка мовчала. Демократичні методи не застосовувалися. У наказовому порядку зливали різні організації та відділи, пересаджуючи працівників із крісла в крісло. Цікаво, що внаслідок реорганізації не звільнилося жодного приміщення. Чи було скорочення? Так. Зменшили до мінімуму кількість друкарок, рядових виконавців. Тепер уже не вони, а високооплачувані спеціалісти сідали за друкарські машинки і поволі цюкали пальцями по клавішах. Замість того щоб, як то бачилося, їздити в колгоспи. Потік паперів од того тільки збільшився, РАПО краще працювати не почали, а спеціалісти в господарства не їздять, як і не їздили.

Після кожного скорочення кадрів обов'язково починається нове роздування штатів. Відбувається бюрократична реконкіста. У Шевченківському РАПО на Харківщині за п'ять років здійснено два етапи скорочення кадрів. Чисельність апарату... зросла від 22 чоловік до 39. Це звичайна реакція на адміністративні методи управління. Наші паперові ігри... В конкретному випадку парадокс можна пояснити тим, що у РАПО нечітко описані функції. Ось тому спеціалісти апарату (як правило, головними технологами у ради ідуть кращі фахівці господарств — коли добровільно, коли після настійних «рекомендацій» партійних органів) свій обов'язок бачать не в консультації виробничників, а у командуванні ними. (До речі, наше інертне, нечутливе до науково-технічного прогресу сільське господарство — приклад того, яку руйнівну силу має адміністративно-командна політика щодо кооперативного руху. Адже колгоспи у своєму прообразі були тими ж кооперативами, які селяни створювали для кращого, активнішого розвитку!).

Однак чому за більш як сімдесят років Радянської влади ми не зуміли сконструювати протибюрократичного механізму? Ще у 1921 році В. І. Ленін писав: «Можна прогнати

царя,— проганати поміщиків — проганати капіталістів. Ми це зробили. Але не можна «проганати» бюрократизм у селянській країні, не можна «стерти з лиця землі». Можна лише повільною, неполегливою працею його з м е н ш у в а т и». Видно, цього зменшення не відбулося через те, що СРСР дуже довго лишався, незважаючи на індустріалізацію, селянською країною. Життя не стало на економічні рейки, як планував Ленін. Його поставили на колію командних методів. Командирам було підпорядковане все: від структури народного господарства до пропаганди, яка будь-який результат роботи командно-бюрократичної машини оголошувала безсумнівним здобутком соціалізму. Щоб ніхто й допустити не міг, що за іншими методами цей результат міг бути кращим.

А чи є гарантія проти бюрократичної реконкісти зараз? Нею може бути тільки повсюдна перебудова господарської роботи. Якщо кожен колектив — і окремо заводу, і цілої галузі — зажиае за правилом «Зароби собі сам!», якщо Закон про соціалістичне підприємство, Закон про трудовий колектив скрізь стануть правилами існування, а не пам'ятниками права, то чиновник, навіть той, що не шкодить, а просто не відробляє своєї зарплати, зробиться зайвим. В суспільному житті зараз склалася така ситуація, яка допускає кардинальну зміну. Об'єктивно уже не перед діловою людиною виникає необхідність воювати з бюрократом, а, навпаки, бюрократові потрібно буде доводити своє право на існування під затишком штатних розписів. Уперше в нашій історії (якщо не рахувати періоду ідеологічно віддаленого непу) діловитість і її антипод лягають на різні шальки терезів економіки.

На практиці цей процес іде не так рівно, як у теорії! Ще достатньо і запеклого опору, і козиряння минулими заслугами, і сліз, і пошуків протекції... Але це вже, як тепер модно казати, «людський фактор». А економічні підойми управління, реальний демократизм діють об'єктивно як ланки протибюрократичного механізму. Треба тільки не давати сипати у їхні шестерні піску.

Загалом це завдання партійних органів. Але які ж вони іноді далекі від антибюрократичної настроєності! Тому-бо і їдуть ділові люди до Москви чи Києва шукати правди, що не вірять у підтримку місцевих партійних комітетів. В основному їдуть із тих місць, де в роботі переважають не інтереси справи, а особисті симпатії та антипатії. Де колегіальний партком підім'ятий виконавчим апаратом, де справжня гласність підмінена «гласністю» трибунною. Там партійні працівники стали чиновниками.

Володимир Ілліч Ленін, узагальнюючи наприкінці свого життя перший досвід партійного та радянського будівництва, далекозоро бачив небезпеку бюрократизації апаратів. У своїх листах-заповіті до з'їзду він закликав значно розширити Центральний Комітет партії за рахунок робітників, які до того не працювали в радянських органах, які не були зіпсовані апаратною роботою. Думається, що ця вказівка стосується не тільки до центральних органів. Для вдосконалення структури управління багато попрацювала Всесоюзна партконференція. Однак не все ще вирішено. Доки зберігається централістський порядок підлягання парткомів своїм бюро, доти на житті парторганізації (часто це означає — на житті всього району, міста) позначатиметься якісний склад самих бюро. Поки що в них засідають переважно мешканці кабінетів: секретарі комітетів, голови виконкомів, комсомольський секретар... Робітників, про яких говорив Володимир Ілліч, у бюро один-два.

Як часто ми бурчимо з приводу нашої схильності до паперотворчості! Бурчимо, але не дуже рвемо серце, бо змирилися як із неминучою дрібною обставиною життя. Та чи дрібниці треба бачити в тому, що в обов'язки секретарів парторганізацій входить необхідність подавати «нагору» дані про чисельність працівників у цеху, про якісний склад колективу, про діяльність громадських організацій і товариств. Робітниця із Лозівського ковальсько-механічного заводу, делегат XIX Всесоюзної партконференції Т. Коренева скаржилася, що, працюючи за трьома верстатами, вона повинна ще й вести папери у дванадцяти папках!

Вона розуміє, що морочиться з паперами не для своїх комуністів, які обрали її секретарем, а для мешканців кабінетів. Дає їм сировину для роботи, а ті готують нові й нові папери. Але тут не просто архаїзм часів застою, канцелярський курйоз. Так створюються умови. Коли у вибраного партійного активіста відбирається час хоча б і для писания, він уже не може бути справжнім ватажком. Його «дисциплінують» з допомогою паперового потоку, щодня методично нагадують і підштовхують — і ось він уже очолює свою парторганізацію чисто номінально, бо реально обслуговує вищестоящий партійний апарат. А лідерів завжди призначає обмежена кількість людей. Чим-чим, а цим обов'язком апарат ділитися не захоче.

У будь-якому, навіть у дрібному своєму виямі, бюрократизм — це чиєсь прагнення влади. Викорінювати бюрократизм, як закликає резолюція XIX Всесоюзної партійної конференції — значить, викорінювати інертність та ледарство одних і командний стиль у інших.

Людині властиво мріяти. Спробуймо і ми. Чи скуштуємо, або хоч внуки наші, щасливого життя без бюрократизму? Мабуть, що ні. Адже його коріння заховане мало не в кожному з нас. Його протистояння діловитості є рушійною силою розвитку. Його історія освячена постійною боротьбою за владу. Невже хоч одна із цих складових у майбутньому щезне?

Бюрократизм часів перебудови тільки набирає нових форм. Він вчиться мистецтва мімікрії, маскується під діловитість та демократизм. Але будь-який бюрократизм починається там, де завмирають турботи про конкретних людей. Де їм стає важче жити. Як правило, у цей час посилюються розмови щодо піклування про людей взагалі, про людство.

Ми ж знаємо вже ціну таким розмовам. Тож розпізнаймо чиновницьку реконкісту і в новій її іпостасі. Тоді ми готові до нового життя...

Харків

ОЛЕКСАНДР КОВАЛЕНКО, СТАНІСЛАВ ТРОЇЦЬКИЙ

СВІТЛО І ТІНІ ЧОРНОБИЛЯ

СПОГАДИ ТА РОЗДУМИ ПРО ПОДІЇ НА АТОМНІЙ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ

На вулиці Заньковецької, що неподалік від знаменитого київського Хрещатика, є місце, куди щодня, на певну годину, з'їжджаються люди. Зовні вони такі самі, як і всі, одягнуті у звичайний цивільний одяг. Хіба що хтось у прохолодний день накине на плечі зелену штормівку — «кафіанку» або похизується новенькою, з голочки, формою кольору хакі — робочою формою Чорнобиля.

Збираються ці люди на Заньковецької не випадково. Саме звідси точно за розкладом, один раз у вихідні і двічі у будні, відходять автобуси на Чорнобиль. Квитків купляти не треба. Покажи свою службову перепустку, сідай і лети асфальтовою магістраллю туди, у сувору 30-кілометрову зону, яка ось уже три роки місце твого життя і твоєї роботи.

Ще й досі важко уявити собі масштаби наслідків чорнобильської аварії. Адже активна зона вибухлого атомного реактора має всього-на-всього дванадцять метрів у діаметрі і близько семи метрів у висоту. Її цілком можна вмістити, скажімо, у кінозалі середніх розмірів міського клубу.

А наслідки пожежі!

Понад сто тисяч чоловік покинули віками обжиті місця і стали новоселами в інших. Тисячу квадратних кілометрів землі вилучено з традиційного господарського обігу. Полишене людьми місто Прип'ять. А його населення майже п'ятдесят тисяч! У колишньому райцентрі колишнього Чорнобильського району, в самому Чорнобилі, який лежить за вісімнадцять кілометрів від атомної станції, другий сезон підряд ніхто не збирає багатого урожаю черешень, вишень, яблук, груш. Виноград пішов у листя, ягід минулого літа не дав, бо лоза була обділена людською увагою.

Радіоактивний язик клином врізався у Білорусію. Кілька тижнів жила в напруженні Західна Європа, хоча, як з'ясувалося, підстав для особливого занепокоєння не було. В Японії ретельно досліджували порох з костюмів своїх співгромадян, які повернулися з Радянського Союзу, щоб виявити радіоактивне забруднення. Спеціальні служби практично всіх континентів використали максимум своїх можливостей, шукаючи в повітряних басейнах «слідів» Чорнобиля

Так, світ справді тісний. І люди майже на дотик відчули його тісноту, малість планети, на якій ніде сховатися від смертельного ядерного дихання. Люди одержали жорстокий урок, аби ще раз задуматись, як уважно треба ставитись до того, що звично називаємо технічним прогресом. Адже водночас це і прогрес нашого з вами — загальнолюдського — ризику. Ризику, що його таять у собі нинішні технології, покликані, здавалося б, лише задовольняти зростаючі потреби людей в енергії, машинах, одягу, харчуванні.

Світ тісний. Сьогодні ми на землі, як ніколи, залежимо від власних помилок, пов'язаних з найновішими відкриттями у фізиці, хімії, біології. Це слід пам'ятати. А втім, хіба раніше мало про це писалося й говорилося! Цілком достатньо. Проте чорнобильська біда все-таки вдарила. І її треба знати в обличчя

Вже третю річницю тієї трагічної ночі відзначив Чорнобиль. А про нього пишуть і пишуть. Може, досить? І справді, спеціалісти досконально все вивчили, на АЕС проведено відповідні організаційно-технічні заходи. Одне слово, практичні висновки зроблено, давайте жити далі. Начебто доказова позиція. Але є й інша. Поставимо собі, наприклад, просте запитання: а чи про все вже повідано? Чи всі усвідомили уроки Чорнобиля? Коли бути об'єктивним, то виявляється, що ні. Не про все повідано. І уроки Чорнобиля не всім пішли на користь.

Так, журналісти, скажімо, написали чимало. Виявили при збиранні матеріалів у районі аварійного енергоблока сміливість і мужність.

Так, уже є й п'єси, і романи про Чорнобиль.

Поспішали, дуже поспішали. Озиралися, як би хто не наздогнав і не дай бог не випередив. Тому писали і вдень і вночі. Використовували все, що часом хапали на бігу. А чого не знали — просто додумували. Кожен у міру своїх знань, свого розуміння того, що сталося. Але воно часто підводило. В результаті — некомпетентність, пересмикування фактів, а реальні герої подій набували зовсім не властивих їм рис

Більшість художніх творів про Чорнобиль позначені, на жаль, поспішністю й метушливістю. Заслуговують на увагу дві документальні праці: невеличка книжечка журналістів А. Іллєша і А. Пральникова та повість письменника Ю. Щербака. Книжки ці скрупульозно точні в деталях, бездоганно чесні

в оцінках. У них пред'явлено суворий моральний рахунок колективу АЕС та керівникам атомної енергетики, і зроблено це на високому рівні аргументації, з глибоким розумінням смислу події.

І все-таки повної правди ще нема. Гадаємо, що ми обов'язково повинні почути голоси безпосередніх учасників чорнобильських подій.

Якщо відмахнутися від їхніх спогадів, знехтувати ними — повчальний життєвий пласт може взагалі випасти з нашого суспільного набутку. А проте це неабищо — особистий досвід поведінки в екстремальних ситуаціях, хай не бездоганний, у чомусь помилковий, але реальний.

Ось чому ми вирішили попросити генерального директора виробничого об'єднання «Комбінат» Євгенія Івановича Ігнатенка пригадати те, як почалась ліквідація чорнобильської аварії, розповісти про свою особисту участь у цій справі, поділитися думками з приводу того, що сталося.

Є. І. Ігнатенко за самовіддану працю по ліквідації аварії нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. І ще важливо, що саме його призначили на посаду генерального директора ВО «Комбінат». А цьому підприємству уряд доручив організацію всіх ремонтних та будівельних робіт у 30-кілометровій зоні навколо ЧАЕС, поклав на нього відповідальне завдання пуску зупинених трьох блоків станції. Певну роль у цьому призначенні відіграло і те, що Є. І. Ігнатенко не тільки практик, котрий багато років пропрацював в атомній енергетиці, а й доктор технічних наук. Йому 50 років, має трьох дітей. Не любить влаштованого життя і не любить запобігати перед начальством. Прямий у судженнях, наполегливий при виконанні своїх замислів. Таких часто вважають незручними. Та коли біда, коли треба сміливо йти на ризик — вибір у першу чергу падає на них.

На герць з ядерною стихією першими стали неординарні характери. Такими їх і будемо бачити.

Пригадує Євгеній Ігнатенко:

— Цікаво, що саме 26 квітня 1986 року я повинен був бути на Чорнобильській атомній електростанції у зв'язку з деякими роботами по пуску в експлуатацію п'ятого енергоблока, відповідальним за який був призначений наказом міністра. Проте заплановані там роботи зривалися, і від'їзд з Москви довелося відкласти.

І ось якраз 26-го, приблизно о третій годині ночі, у квартирі пролунав телефонний дзвінок. Дружина взяла трубку перша і передала мені. Знайомий голос диспетчера Валентини Василівни Водопажської, разом з якою нам якось випало контролювати і давати поради по телефону, як погасити пожежу на одній з АЕС, умовленим способом інформував, що сталася аварія. Вона повідомляла по коду, але я погано знав його. Тому запитав навпрямки: що там таке? Виявляється, одночасно аварія ядерна, радіаційна і пожежа. «Чи не забагато для одного разу?» — запитав я. Вона відповіла. «Виїжджайте негайно».

Дружина, певна річ, стривожилась. Довелося заспокоювати. Мовляв, не мій об'єкт спостигла біда. А сам уже дзвоню головному інженерові об'єднання Прушинському. Потім з диспетчерської знову на мене вийшли, вже по аварійному ланцюжку. Взагалі у таких випадках всі дії розписано. Що робити, на чому й куди їхати і т. д. Ця програма у зв'язку з аварією вступила в дію.

За схемою нас мав збирати службовий автомобіль. Але я не став його чекати, вискочив на вулицю, спіймав таксі і помчав у міністерство. Не пізніше як о пів на четверту ночі був уже там. Нас зібралося двоє чи троє, в тому числі головний інженер нашого об'єднання Борис Якович Прушинський.

Відразу ж встановили зв'язок із станцією, колишнім її директором Брюхановим. Він виявився на місці, і повідомлення його було дуже спокійне. Мовляв, пожежу ліквідували, реактор контролюється. Проте один чоловік обпечений, а другого досі не можуть знайти. Приблизно таке було повідомлення.

Поступово до главку почали прибувати люди. Ми побачили начальника Всесоюзного виробничого об'єднання Веретенникова, міністра енергетики Майорця. Десь між п'ятою і шостою ранку зібралися всі.

Отже, перша інформація з ЧАЕС від її керівника була заспокійлива. Та близько п'ятої ранку Брюханов сповістив, що поступають люди з ознаками радіаційного ураження, що на території станції, крім зруйнованих конструкцій реакторного цеху, виявлено уламки реактора, в тому числі графітові блоки. Очевидно, почало світати, і вже можна було розгледіти справжні розміри катастрофи.

Повідомлення, ясна річ, було надзвичайне. Негайно постало питання — зібрати аварійну команду і вилетіти на місце події.

Вирішили розділити свої сили. Начальник об'єднання залишався у главку, а головний інженер повинен був відбути на станцію на чолі аварійної команди. Але він просив, щоб мене відправили разом з ним. Хоча в принципі я не був членом аварійної групи по РБМК (тип реактора, встановлений на Чорнобильській станції). Проте вирішили — їхати.

Вилетіли з Москви близько десятої ранку. Зараз уже не пригадаю всіх, хто летів з нами. Пам'ятаю, що був директор ВНДІ АЕС Армен Артавазович Абагян і заступник голови Держатоменергонагляду Алексєєв. Літак був повний. Летіли представники різних відомств, військові.

Підлітаючи до Києва, пройшли над Чорнобильською станцією. Було видно, що з четвертого її блока підіймається стовп диму. Причому це був не вогонь, а просто дим — не чорний, а легкий і білуватий.

Ми розвернулись над станцією і сіли в Жулянах. Звідти частина прибулих полетіла до місця аварії на вертольоті, а нам подали «Ікарус».

Поїхали в Чорнобиль, а точніше — в місто Прип'ять. Яка краса навкруги! Вже буяла весна, цвіла черемха. На річці Уж повно гусей. І взагалі відчуття природного багатства не полишало нас упродовж всієї дороги. У Заліссі, наприклад, є ставок із млином — він також густо заселений сільською птицею. У селі Копачі річечка буквально запруджена качками й гусьми.

Спочатку приїхали ми в контору управління будівництва ЧАЕС. Провели першу бесіду. Прикидали: як бути, що робити? Потім поїхали

[1] Нині Є. І. Ігнатенко працює в Москві (прим. ред.).

в Прип'ять. Власне, сама вона, а не Чорнобиль є містом енергетиків.

Було прохолодно, але сонячно. Проведане Абагяном та його співробітниками вимірювання радіаційної обстановки в центральній частині міста показало несподівано доволі низькі значення доз. Не вірилось, що зовсім поряд сталося те, про що ми вже були поінформовані. Третя година дня Ми пообідали. Потім розділились на дві групи. Головний інженер мав провести обстеження реактора з вертольота, а я відправився на станцію з наземною розвідкою.

Зі мною пішли А. А. Абагян, М. П. Алексєєв та ще кілька чоловік з нашої групи. Приїхав на машині директор станції. На АЕС перевдяглися в санпропускнику, і я вирішив поглянути на четвертий блок через відчинене вікно. Побачив розкидані уламки реактора, в тому числі графітові блоки, що остаточно переконало мене в серйозності аварії. І якщо до цього ще були якісь сумніви, певна надія, то з цього моменту стало абсолютно ясно, що ми маємо справу з серйозною справою. Такою серйозною, що її не віднайти в жодній інструкції.

І тут-таки подумав, яке цікаве відчуття від сильного гамма-фону! Сильний тиск на очі, і я голові не те щоб свист, а вітер якийсь наразі проніссе. Ніби протяг.

Повернувся я вже у підземний бункер, де розмістилося керівництво станції. І почав обговорювати з ними питання: як розхолодити реактор! Воду туди вже подавали, та я вважав, що треба організувати ще й зовнішнє поливання зверху. Але мені сказали, що це неможливо, бо на підходах до покрівель дуже високі рівні радіації. Тож довелося відмовитися від думки поливати реактор зверху, за допомогою пожежних шлангів.

Погодився з тим, що є, і поїхав у Прип'ять. Організацією персоналу на забезпечення тепловідводу від активної зони реактора № 4 займався головний інженер АЕС Фомін. Вода подавалась всіма можливими способами у бік активної зони і, як згодом з'ясувалося, робила своє діло, хоча при цьому відбувалося затоплення нижніх відміток станції високорадіоактивними розчинами.

У місті Прип'яті в цей час проходила галузева нарада працівників відділів кадрів атомних електростанцій під керівництвом заступника начальника нашого об'єднання по кадрах В. Т. Можайського. Я порадив їм припинити роботу й залишити місто. Наша аварійна команда розташувалася у міськкомі партії, де було щось на зразок штабу, взяли телефони й почали зв'язуватися із зовнішнім світом, визначати шляхи наступу. Радіаційна обстановка у Прип'яті була ще досить терпима.

А скоро приїхали і члени Урядової комісії на чолі із заступником Голови Ради Міністрів СРСР Борисом Євдокимовичем Щербиною. Ввечері 26 квітня вони були на місці. Представники нашої команди доповіли Урядовій комісії про стан справ і пропозиції щодо програми подальших дій Я доповідав про становище і прогноз розвитку подій на четвертому блоці.

На той час ми вже чітко розуміли, що боротися треба не за живучість реактора. Він безнадійний. Виникла загроза для інших блоків. Вода, якою заливали четвертий реактор, затоплювала електротехнічні приміщення, що могло позначитися на безпеці активних зон інших трьох блоків АЕС, перші два з яких ще працювали, а третій зупинили через дві години після аварії. Перший і другий блоки працювали до пізнього вечора. Причому ми наполягали на їхньому негайному зупиненні Потрібне було втручання Б. Є. Щербини. Блоки зупинили і розхолодили.

З цього моменту головний інженер об'єднання Прушинський зайнявся питаннями консервації реакторів перших трьох блоків, мені ж доручили відати питаннями четвертого блока. І ще мене призначили в ніч з 26 на 27 квітня черговим штабу, що містився у міськкомі партії. Тут ми одержували й аналізували інформацію Була небезпека, що ядерна реакція в зруйнованому реакторі розпочнеться знову. Фізики таке пророкували. Але інформація про величину нейтронних потоків була дуже суперечлива

Ще ввечері з Ровенської АЕС були викликані машини з борною кислотою. Її треба обов'язково закачати в реактор. І хоча б таким примітивним чином запобігти розгону нейтронів, якого ми так боялися. Хоча в часі ми явно не встигали за законами фізики. Машини справді прийшли лише на другий день.

Наприкінці доби 26 квітня у зв'язку із затопленням кабельних каналів перших трьох блоків високорадіоактивною водою, що поступала з четвертого блока, і небезпекою пошкодження їхніх активних зон подачу води у бік активної зони четвертого реактора було зонинено.

Цілу ніч сиділи у залі засідань міськкому партії разом із заступником міністра Мінєнерго СРСР Семеновим, який був за старшого у нас на чергуванні. Сюди ж по півночі приїхав начальник хімічних військ країни генерал-полковник Пікалов, який розповів мені, як він збирається приборкувати реактор. Запитав, чи є у нас бетонні куби. Я відповів, що бетону скільки завгодно. Він бадьоро сказав, що вони все обкладуть цими бетонними «кубиками Рубика» і таким чином поховають радіоактивність. І, пересуваючи ці кубики вперед, можна швидко перемогти. Тож я змушений був прочитати йому лекцію про будову атомного реактора, пояснити, що навіть коли він перебуває у заглушеному стані, йому потрібне охолодження, причому тривале. Тобто дещо похитнув його впевненість у швидкому успіхові.

Потім приїхав генерал-майор авіації Антошкін з Київського військового округу. Він якось мирно сів на стілець і невдовзі задрімав.

Я розумів, що зробити все що треба буде надзвичайно складно. Адже це реактор. Він некерований. За всіма теоріями, він повинен скоро проплавити під собою опору і піти вниз. І найбільше тоді я боявся саме цього. Що радіоактивність опиниться у землі, у ґрунтових водах. Це непокоїло всіх членів Урядової комісії, в тому числі академіка Легасова, члена-кореспондента АН СРСР Сидоренка та першого заступника міністра середнього машинобудування Мєшкова, які добре розуміли ці проблеми.

Пізно ввечері 26 квітня Урядова комісія обговорювала обстановку, що склалася. Борис Євдокимович Щербина наказав евакуювати населення В навколишніх селах почали скупчуватись автобуси для населення Прип'яті, Група Абагяна визначила так званий західний

язик поширення радіації, там, де зараз рудий ліс, тобто спалений радіоактивністю. Цей язик пересікав трасу Прип'ять — Чорнобиль, і його слід було перетинати якнайшвидше на автомобілях і в жодному разі пішки.

Настав ранок 27 квітня. Я вже казав, що прибув генерал-майор ВПС Антошкін, і а мене з'явилася можливість користуватися вертольотами. Годині о п'ятій ранку, коли розвиднілося, я полетів оглянути реактор згори. Він нагадував коксовий «пиріг», розжарений, з трохи зрушеною «оленою». А «олена»,— на нашій мові металева покришка реактора,— була відірвана і зсунута на північний схід. З вертольота все це було добре видно, але наші прилади показали, що навіть на висоті триста метрів дуже високе радіоактивне поле.

Повернулись назад, і я доповів Урядовій комісії про те, що бачив і як оцінюю ситуацію. Потім ми знову полетіли. Разом з нами були Мєшков, Сидоренко та деякі інші члени аварійної команди й Урядової комісії.

Реактор знову горів. Адже ми ще звечора припинили поливати його водою. Припинили тому, що вода, а вона була дуже радіоактивна, розтікалася на всі боки. Спочатку її збирали навіть в ємності з-під трансформаторного мастила, але згодом вже не було куди.

І слід сказати, що 27 квітня ми ще не мали остаточної ясності, що ж все-таки робити. Звичайно, загальна думка була одна — треба засипати. Будь-що. Чи піском, чи ще чимось.

Та от надійшли машини з борною кислотою. Генерал Антошкін був з нами, і ми вирішили вантажити мішки у вертольоти і засипати ними реактор зверху. Це було найшвидше, і ми з цього почали.

Згодом Антошкін доповів, що попадання стопроцентне, в найгіршому разі — дев'яносто процентів. Тоді я теж вирішив подивитися на результати роботи авіаторів і полетів з другим заходом вертольотів. І побачив, що там сто процентів... непопадання. Я повернувся і сказав, що ми зовсім не туди скидаємо. А як скидали? Клали кілька мішків один на одного на дошку і за сигналом штурмана, який дивився в приціл, намагались витягти дошку, щоб мішки провалилися в люк. Доки ці маніпуляції робилися, вертоліт пролітав, і мішки падали мимо. Отже, потрібне було якесь пристосування для цієї операції. Антошкін зібрав нараду авіатехніків. Ті порадились і видали своє рішення. Воно полягало в тому, щоб використати пристосування для скидання бомб, але замість них чіпляти гальмівні парашути з мішками.

Генерал наказав організувати збирання парашутів по всій окрузі. Негайно налагодили виробництво хвостовиків від бомб, до яких чіпляли парашути.

Вранці ми затримались з вильотом назад — через туман. Вилетіли о десятій і вже взяли з собою хвостовики і парашути. І з 28 квітня була організована упорядкована система закидання реактора з повітря.

В той же день підняли все населення Чорнобильського району, монтажників, робітників управління будівництва ЧАЕС і направили на засипку піску в мішки. Весь пляж коло Прип'яті запрудили люди, які наповнювали мішки. Справа пішла організовано. 28-го числа прилетіли вертольоти і відразу включилися в роботу. Антошкін посадив вівкоригувальників на даху готелю «Прип'ять». Вони й організували вертолітну карусель.

Проте нас, спеціалістів по реакторах, все-таки хвилювала проблема: чи не піде реактор униз? Адже він у нормальному стані ніби підвішений на опорах. Сидоренко сказав, що в одному американському виданні він читав про те, що в схожій ситуації бажано кидати свинець. Він важчий за двоокис урану і таким чином може утворити під ним подушку. Думка видалась вартою уваги, проте мене непокоїла температура кипіння свинцю. Як я гадав, десь близько 900 градусів. Отже, він закипить і з парами виноситиме назовні радіоактивність? Спробував уточнити температуру кипіння. Подзвонив на станцію — у хімцех, але там не виявилось довідника. Врешті-решт подзвонив додому дружині. Вона попросила півгодини на пошуки. Не дочекавшись, подзвонив додому ще раз. Дружина уже знайшла потрібну книжку і сказала, що свинець кипить при температурі 1726 градусів. Це розвіяло наші сумніви. І так постановили.

Отже, зупинилися на свинцю. І тут я по-новому побачив, яка могутня наша країна. В подібних критичних ситуаціях люди здатні творити чудеса, через те що безмежно віддані Батьківщині. Тому 29 квітня все крутилося. Десятки тисяч людей копали і засипали мішки піском. З другого боку, вже 29-го прийшли машини, вантажені свинцем, і я розписався, що прийняв їх.

Свинець був у болванках, у листах, як завгодно. Гори свинцю лежали скрізь. Навіть привезли мішечки з дробом різних калібрів. Але переважно болванки і листи.

З того моменту я використовував свинцеві листи для свого власного і льотчиків захисту, коли літали над реактором. Щоправда, льотчики спершу думали, що допомога незначна, всього у два рази зменшує небезпеку радіації. Але й цього цілком достатньо.

За моїми розрахунками, щоб засипати реактор суціль піском в один метр, потрібно 50000 мішків. Американці фотографували зі свого супутника наш палаючий реактор, я бачив знімки першого і другого травня. На них диму майже не видно. Тобто в основному ми закрили те, що хотіли. Проте для більшої певності засипали реактор до п'ятого травня. Тепер уже щільно закрили все.

Слід сказати, що при організації засипки піску в мішки у нас був такий момент. Найперше людей мобілізували партійні органи. Ми ж у Прип'яті підняли своїх будівельників і монтажників. І от дехто з них почав казати, що пісок — це, мовляв, не їхня справа. Довелося пообіцяти подвійний тариф оплати. Пішов до міністра,— а він був тут,— підписав такий наказ для монтажників, і вони працювали добросовісно.

Водночас вирішувались проблеми евакуації населення. О десятій ранку 27 квітня перед міськкомом партії зібралася невелика група чоловік сорок. Збуджено запитували: чому їх не евакуюють? Що сталося? Їх заспокоїв генерал Бердов, заступник міністра внутрішніх справ України. Він вийшов до них, поговорив: чого хвилюєтесь, ми ж усі тут, буде команда — й поїдете. Люди від переконливого тону заспокоїлись. А о дванадцятій годині дня прийняли остаточне рішення про евакуацію. Між іншим, усі служби ці рішення ще 26-го ввечері підписали, а медики все зволікали. Вони підписали документ останніми, хоча

за логікою повинні були зробити це першими. І з другої години евакуація пішла повним ходом

Сьогодні часто пишуть: чому, мовляв, не сказали раніше, що буде евакуація? Люди б пішли пішки, врятувались би, правда, невідомо від чого. Ці дурниці, одержали б великі дози опромінення. А в Прип'яті, повторюю, радіоактивний фон у ті дні був порівняно спокійний.

Я вважаю, що евакуація пройшла нормально. Якщо Прип'ять і Янів евакуювали 27 квітня, то ближчі села Копачі, Товстий Ліс, місто Чорнобиль та інші населені пункти евакуйовувались аж до 3—5 травня. Така затримка була пов'язана з необхідністю вивезення великої кількості худоби, а також проводилась в міру того, як змінювалася радіаційна обстановка.

Деякі прип'ятці говорять сьогодні про великі дози опромінення, які вони дістали, насправді ж вони одержали менше, аніж жителі навколишніх сіл. А ті, хто самовільно тікав на автомобілях через радіоактивну пляму по дорозі на Чорнобиль, ті рознесли «бруд» далеко.

Увесь експлуатаційний персонал станції переселили в колишній піонертабір «Казковий». Звідси їздили обслуговувати станцію. Сім'ї ж евакуювалися в різних напрямках. Дехто потім довго шукав одне одного.

Проте близько десяти відсотків населення відмовилось їхати з Прип'яті. Серед них, щоправда, були й хворі. На 30 квітня, коли я виїжджав з Прип'яті, там ще дехто ховався. Переважно старі люди. Електрика була, теплопостачання також — усе працювало за штатною схемою. І стежила за всім цим жінка, Ніна Безпрозванних — головний інженер міського відділення житлового господарства. Останні дві бабусі, за моїми даними, були виселені наприкінці травня. Їх підгодовувала Ніна Степанівна.

Коли з Прип'яті всі пішли, я ще залишався там, бо звідти легше було тримати зв'язок зі станцією и авіаторами, які вели роботи по засипці реактора, ночував у міському готелі. Харчувався рештками їжі, якої багато лишилося в місцях нашого перебування

А 30-го ввечері мене викликали у Чорнобиль. Почав шукати, де жити. Але нічого вільного нема. Відчуваю, що весь «брудний». Січуся тобто від радіоактивного пилу. Навіть внутрішньо відчуваю це. Адже я аже десять разів літав над реактором. А мився лише поза зоною, 27 квітня, разом з Антошкіним. І тут мене запросили у слідчі органи. Вони розслідували причини аварії. Повезли за місто, на дачу. То я спочатку заліз у річку Уж, помився з милом,— легше стало. Ну, а потім уже розповів, що просили і що знав. У них і переночував.

Це перші найважчі дні після аварії. В них можна побачити все. З одного боку — оперативну реакцію на те, що сталося, не лише Міненерго СРСР. Чорнобилем з самого початку і по цей день займається група Політбюро ЦК КПРС. Урядова комісія по ліквідації аварії та її наслідків, вивчення причин того, що сталося, була не тільки створена в перший же день, а и того ж дня почала працювати на місці подій. Негайно сюди прибули багато хто з міністрів, їхні заступники, спеціалісти, спроможні реально оцінити обстановку, що склалася, приймати оперативні рішення, видати и підписати потрібні накази, розпорядження.

І якщо в масовій пресі не з'явилося терміновіх офіційних повідомлень про аварію та її масштаби відразу ж після події, то ця затримка пояснюється більше тим, що жоден із спеціалістів не уявляв тоді масштабів того, що сталося. було лише ясно, що все це дуже серйозно. Потрібен був час на одержання інформації, її осмислення, формулювання висновків. Але перш за все треба було не гаючись кинути всі наявні в країні сили на боротьбу з бідою. Палаючий реактор привернув до себе всю увагу. Попервах ніхто не міг точно сказати, що станеться з ним у найближчі години і навіть хвилини.

З другого боку, маючи величезні резерви й можливості для боротьби з усякого роду непередбаченими нещастями великого масштабу, спеціалісти в даному разі виявили певну розгубленість, причому не в організаційному плані, а саме в технологічному. Ніхто не міг дати чіткої відповіді на запитання: «Що робити?»

Звичайно, чітко спрацював аварійний сигнал збору відповідальних працівників Міненерго. Але в них не виявилось, по суті, ніяких точних даних про те, що ж відбулося на АЕС. Крім того, директор станції спочатку давав, м'яко кажучи, неповну інформацію. Хоча ті, хто перебував тієї ночі в підземному бункері ЧАЕС, не були в повному невіданні. Тривожні повідомлення про дуже високі рівні радіації на деяких ділянках території станції та за її межами, про стан зруйнованого блока і шматки графіту, що їх дехто бачив, сюди, під землю, надходили вчасно. Але від них відмахувались, як від чогось несуттєвого. Понад те, тут навіть склали довідку для подання в різні інстанції. З цього документа випливало, що біда цілком терпима. Причому цю довідку зі спокійною совістю підписав секретар парткому станції, який найперш повинен був думати про людей, їхнє життя і здоров'я. Заспокійлива «липа» спрацювала. Вона не тільки завадила правильно розрахувати в Москві необхідну першу допомогу, а й тут, на місці, врятувати здоров'я тих, хто трагічної квітневої ночі перебував зі службового обов'язку в межах станції, хто приїхав сюди вранці.

Тепер можна лише здивовано стенати плечима: як же так сталося? Вночі дівчина-стрілець воєнізованої охорони неподалік від четвертого блока відчула себе погано, але їй сказали: «Терпіть, підвищуйте пильність!» І вона «підвищувала», поки не втратила свідомість. Уранці на будівельний майданчик, що за сто п'ятдесят метрів від зруйнованого реактора, прийшла бригада будівельників. Їх ніхто не зупинив.

Приклади можна наводити різні. Але хіба наше завдання — смакувати подробиці лиха! Потрібні оцінки більш серйозного і широкого масштабу.

Сьогодні часто пишуть і говорять про те, що Чорнобиль начеб висвітлив своїм нічним спалахом багато вад так званого застійного періоду нашого життя. І одна з характерних рис цього періоду — видавати бажане за дійсне. Адже саме бажане часто ставало ідолом пропаганди, виховної роботи, теоретичних обгрунтувань. Причому подавалося воно так, ніби вже стало дійсним.

У країні багато чого не вистачало, а ми безперестану говорили про перевиконання та рекорди. У нас виникали, причому в різних сферах — і соціальних, і економічних — тупи-

кові ситуації, а ми переконували себе в тому, що нерозв'язних проблем не існує.

А те, що в ході експлуатації атомних станцій виникало багато неув'язок, гострих питань, керівників міністерств і відомств високого рангу не хвилювало. Лише Чорнобиль змусив сильно задуматися

Отож повернімось до часу аварії. Чому ми виявилися непідготовленими до зустрічі з великою бідою? Чому не виявилось відпрацьованих, по поличках розкладених правил і порядку дій?

Відповідь, гадаю, проста. Нічого схожого не чекали. Не вірили в реальність, можливість такого драматичного повороту подій. А хіба мало було винайдено ярликів для того, щоб осмикнути тверезо мислячого спеціаліста і громадянина? Наслідки очевидні. Ті, кому належало знати і передбачати, не тільки не передбачили, а й не зуміли оцінити масштабів катастрофи, хоча й перебували на місці аварії. Мова йде про керівників станції. Не припускав, як з'ясувалося, трагічних наслідків своїх дій і персонал, що керував четвертим блоком тієї ночі.

Під час судового процесу то один, то другий винуватець аварії казав «не знав», «не думав», що небезпечні випадки ніде не були описані і т. д. і т. п. Проте ніщо не заважало все знати. І причина аварії зовсім не у фатальній неминучості. Її сотворила не фізика нейтронного поля, не радіоактивний розпад, а насамперед розпад психології тверезого мислення, здатності бачити реальну правду в усіх її виявах.

Хіба сама дата урочистого приймання в постійну експлуатацію четвертого блока ЧАЕС — 31 грудня 1984 — не наводить на роздуми? Адже буквально через день та сама подія означала б, що роботи виконані на рік пізніше. І поспішали прийняти, поспішали відрапортувати, хоча одне з важливих проектних рішень так і не було втілене в життя. Сьогодні відомо, що причиною аварії значною мірою стали так звані випробування турбогенератора «на вибіг». Не будемо вдаватися в подробиці технічної термінології. Ці випробування не були проведені під час його пуску. Блок прийняли в експлуатацію з цією недоробкою.

Пізніше західні журналісти здивовано писатимуть, що майже всі підсудні мають високі урядові нагороди. Але чому після одних нагород за пуск і добру роботу довелось вручати інші — за ліквідацію аварії? Ось у чім питання.

Психологія, сформована в період застою, трималася доостанку. Вона відбивалася від реальності, розплачуючись здоров'ям і життям людей. Але й спеціалісти Урядової комісії, повністю оцінивши реальність, на першому етапі були якоюсь мірою обеззброєні. Аварія виявилася небезпечнішою через брак заздалегідь продуманих засобів і методів боротьби з нею. Багато чого довелось винаходити і відпрацьовувати на ходу. Цілі державні системи, наприклад система цивільної оборони, пробуксовували на графітовій пилюзі, викинутій з реактора. І все-таки енергія, ентузіазм і воля радянської людини ще раз виявили себе.

Пригадує Євгеній Ігнатенко:

— Закінченням першого етапу боротьби з аварією, тобто коли над реактором зовсім пропав дим і сам реактор був захований під піском, слід вважати п'яте-шосте травня. А кількома днями раніше були у нас в Чорнобилі члени Політбюро ЦК КПРС Єгор Кузьмич Лігачов та Микола Іванович Рижков. Відбулися збори активу, на яких нам сказали: долайте аварію, а з винуватцями розберемося згодом.

У ці дні якраз була сформульована програма першочергових завдань, яку потім офіційно затвердили і згідно з якою ми працювали

Що входило до цієї програми?

Перше — закидання реактора піском. Тоді ще це завдання було актуальне.

Друге — обвалування річок, міст Прип'яті та Чорнобиля.

Затим збирання можливих дощових вод з території станції і міста Прип'яті, відведення цих потоків у надійне сховище. Місце для нього ми знайшли.

Далі програма передбачала так зване «закріплення викинутої радіоактивності». Тобто було прийняте рішення: усі радіоактивні плями на дахах, вулицях покрити плівкою із спеціальних хімічних сполук, щоб не змивало дощами і не здувало вітром. Щоправда, дощів того літа майже не було. Але про них слід було думати.

Таким чином, весь комплекс завдань, пов'язаних з боротьбою з реактором і закріпленням радіоактивності, став першою програмою, до здійснення якої ми приступили.

Закидання реактора піском і свинцем вели авіатори під керівництвом генерала Антошкіна. Заготовляли пісок будівельники та місцеві жителі під керівництвом партійних і радянських органів.

Обвалування берегів та прибережних частин Прип'яті і Чорнобиля провадили інженерні війська.

Спорудження відводу дощових вод від міста Прип'яті до спеціальних накопичувачів на блоці № 5 велося монтажними організаціями Міненерго СРСР (трест ПТЕМ) під керівництвом заступників міністра Макухіна, Садовського та Шашаріна. Очищення території АЕС від високорадіоактивних предметів вели хімвійська під керівництвом генерала Пікалова. Закріплення високорадіоактивних продуктів на території та поверхні об'єктів провадили працівники Міндормашу під керівництвом заступника міністра Л. Д. Рябова з допомогою хімічних військ та пожежних частин. Спеціальні суміші варили в похідних кухнях і розпилювали за допомогою пожежних машин.

Ми з Прушинським за дорученням Урядової комісії займалися створенням системи для подачі води у верхню, засипану піском частину реактора з метою його охолодження.

4 травня відбулася зміна складу Урядової комісії. На місце Б. Є. Щербини прибув І. С. Силаєв, який енергійно приступив до втілення в життя розробленої попередньою комісією програми. Значний внесок у забезпечення ліквідації аварії матеріалами та обладнанням зробив прибулий також у її складі В. Т. Масол — голова Держплану УРСР. Одночасно відбулася заміна складу наукового керівництва. А в них свої ідеї. Наприклад, терміново закладати залізобетонну плиту під реактор, бурити штольні, щоб охолоджувати його рідким азотом. Я виступав проти, та переконати не зміг.

Почав доводити, що не всі їхні пропозиції правильні і що все-таки реактор треба заливати водою. Для цього готував спеціальну

систему, яку збирався закинути поверх блока на пісок. З неї лити воду, а збирати її внизу, в басейні-барботері і звідти знову качати в систему. Тобто утворити замкнутий цикл. Однак нове наукове керівництво заперечило проти цієї ідеї, вважаючи, що при цьому збільшаться викиди радіоактивних речовин у навколишнє середовище. Я вважав, що навпаки.

А потім ми одержали телеграму від англійців, вони підказували, що в подібних випадках реактор слід заливати саме водою. Але ця телеграма запізнилася на кілька днів. А тоді, на початку травня, превалювала думка, що реактор провалиться у басейн-барботер з водою, відбудеться величезний вибух — і Київ доведеться евакуювати. Тож постало ще одне завдання — забрати з барботера воду. І тут якраз приїхав мій друг Едик Сааков, з яким ми взялися за цю роботу. Я був упевнений, що внаслідок аварії там майже ніякої води не лишилося. Але щоб це довести, треба було відкрити зливний пристрій. А як відкрити! Адже засувка знаходиться в затоплених приміщеннях під двометровою товщею дуже радіоактивної води. Думали, думали — придумали. Пригнали пожежну машину і почали відкачувати воду у сховища шламу, які нам порадили використати працівники станції. Керівниками цієї непростої й небезпечної операції на місці були Братиков, Сааков і Грищенко — начальник реакторного цеху.

І ось шостого травня воду відкачали до рівня, коли можна було до засувки направити людей у гідрокостюмах. Взагалі підтвердилось, що великої води у басейні нема. Це була значна перемога, і всі відітхнули з полегшенням. Потім нам вручили премії по тисячі карбованців. Це було перше таке заохочення. Саакова нагородили згодом ще й орденом Трудового Червоного Прапора.

Через три роки після аварії багато говорять про героїзм у Чорнобилі, але був момент, було таке становище, коли деякі питання дуже важко розв'язувалися. Скажу більше: були дні, коли не можна було укомплектувати вахту, щоб забезпечити контроль за станом законсервованих блоків.

Після зливу залишків води з басейну-барботера та ліквідації загрози можливого вибуху за рекомендацією наукового керівництва було розгорнуто великий обсяг інших робіт. Бурили свердловини під реактор, щоб подати туди рідкий азот. Правда, коли барботер відкрили, марність усіх цих бурильних робіт стала очевидна. Урядова комісія постановила відмінити бурильні роботи, спрямовані на створення системи охолодження фундаментної плити четвертого реактора рідким азотом, тим більше що виникла загроза пошкодження її під впливом низьких температур. Та довести, що під реактором не треба робити плити охолодження, ми не змогли. І шахтарі прокладали тунель під фундамент четвертого блока. У кінофільмах це показано — як вагонетки з-під землі викочуються. А труд був займкий. Уже було ясно, що реактор нікуди не провалиться і не вибухне.

Та згодом учені все-таки вирішили підвести рідкий азот для охолодження реактора через стіну барботера. А для цього треба було пробити дірку у триметровій залізобетонній стіні.

Дірку цю робили спеціальними електронними різаками, ніщо інше не брало. Військові, щоправда, запропонували пробити бетон гаубицею. Але з цієї затії нічого, крім шуму, не вийшло.

Одночасно розв'язувалися два завдання. По-перше, треба було протягнути азотопроводи. По-друге, вирішили сам басейн-барботер залити теплопровідним бетоном. Це якраз під реактором.

Басейн розбитий на переділки. І щоб протягти крізь них шланги бетонопроводів, треба було робити отвори. І тут військові за допомогою спрямованих вибухів дуже нам допомогли.

Слід сказати, що на той час у навколишніх лісах стояло багато азотовозів. Їх з усієї України зібрали, ще й залізницею підвезли. А азот у дюарах кипить. І всі стояли й чекали години «ікс». Потім ще виникла проблема. Адже рідкий азот треба перетворити в газоподібний, отже, потрібна спеціальна установка.

Нарешті почали задувати азот. Це призвело до того, що з реактора різко збільшились викиди радіоактивності, адже утворилася тяга, як у добрій печі. Одне слово, подумали трохи й облишили. Потім не знали, куди подіти азотовози. Тим більше, що вони стали «брудні».

Продовжували заливати бетон у барботер. Таким чином досягали подвійного захисту, що запобігало виходу активної зони у грунт.

Шкода, що мені не дали можливості здійснити свою ідею охолодження реактора водою. Дев'ятого травня пісок, яким був засипаний енергоблок, поплавився і пішов униз. І саме тому, що ми його не поливали. Над реактором утворилося жерло. Вирішили залишити активну зону в режимі природного повітряного охолодження, що призводило до додаткового винесення радіоактивних елементів у навколишнє середовище і сприяло подальшому забрудненню прилеглих територій.

Ось чому я й зараз переконаний, що мій метод охолодження реактора дозволив би знизити рівень радіації.

Взагалі в перші дні чітко проглядалася лише одна лінія наших дій — боротьба з реактором. Підрозділи ж Мінeнерго займалися спорудженнями по організованому виводу дощової води з Прип'яті, якщо будуть зливи.

І. С. Силаєв керував жорстко і рішуче втілював програму в життя. Траплялося, що він відправляв із зони аварії заступників міністра та генералів, погрожуючи віддати їх під суд. Щоправда, нікого під суд не віддавали, але психологічно це впливало.

Ще раніше мені перепало від голови Урядової комісії за те, що не беру участі в роботі групи, котра займається вивченням причин аварії. Там були дуже авторитетні люди, але конкретних висновків зробити вони ще не встигли. Правда, існували різні версії. І, природно, вивчалося все, що хоч якоюсь мірою могло пояснити аварію.

Коротко кажучи, довелося мені їхати з цією групою до піонерського табору «Казковий», де вона працювала. Було це 2 травня. Я запам'ятав цей перший свій приїзд до колишнього піонертабору. Біля входу відносний порядок. Тут уже стояли дозиметристи, налагодили систему перевдягання, лежала чиста білизна, яку видавали всім. Пішов далі. І за будиночками побачив перекинуті баки для сміття, з яких усе було вивернуте, розтоптане. Похмуре склалося перше враження. Зустрів

Брюханова. Поводився він досить спокійно. Не порівняти з першим днем, коли виглядав украй розгубленим і приголомшеним тим, що сталося. Інші працівники станції, з якими я зустрівся у «Казковому», виглядали якимись неприкаяними, ошелешеними, переляканими. А Брюханов за тиждень зумів узяти себе в руки. Саме наступну вахтову зміну готували. І ніяк не могли — ледве чоловік тридцять зібрали. Отак було.

Я хотів помитися в бані і попросив про це Брюханова. Сказав ще, щоб сміття з території негайно прибрали. Він послав людей, потім повів мене в душ. Ми ще трохи посиділи, поговорили, випили на честь першотравневого свята по пляшці чеського пива. Брюханов відповідав за контроль за трьома законсервованими блоками, а також організацію розселення евакуйованого персоналу АЕС, і я переконався, що ситуацією він управляє.

Миколи Фоміна, головного інженера, вже не було. Його відпустили у відпустку до родичів.

Сьогодні дехто запитує, чи знав я колишніх керівників ЧАЕС, що це за люди? Так, про кожного маю свою думку. Фоміна, засудженого зараз на десять років, знав трохи більше. Про нього й скажу. Електрик за спеціальністю, Фомін був на курсах підвищення кваліфікації в Обнінську. А я приймав у них захист дипломів. Його робота була найцікавіша. Я навіть вирізнив її як кращу серед інших. І дослідження його стосувалося саме аналізу рівня безпеки на тих самих РБМК, в яких він виявив багато хиб. Тобто з погляду забезпечення безпеки Фомін добре знав блоки. Але під час навчання на курсах він ще не був головним інженером ЧАЕС. І коли там з'явилася така вакансія, його рекомендували, не вагаючись. Мав він вади особистого плану. Зокрема, весь час уявляв себе директором. Варто було Брюханову десь відлучитися, як він сідав у його кабінеті і керував як директор. Знаючи цю його рису, вирішили зробити його директором Хмельницької АЕС, яку мали пускати в експлуатацію. Але він потрапив в автомобільну аварію, довго лежав у лікарні і вийшов на роботу буквально напередодні пожежі на ЧАЕС.

Взагалі він здібна людина, але холерик, що рветься до посади.

Після аварії на станції він почувався і фізично, і морально дуже погано, і ми відпустили його на відпочинок. Незабаром і Брюханов відчув себе погано і попросився у відпустку. Його також відпустили. Директором ЧАЕС тимчасово був призначений колишній її працівник — головний інженер Мінської АТЕЦ В. К. Братиков, який випадково опинився в день аварії в місті Прип'яті і відразу активно підключився до її ліквідації. Зараз він працює директором найбільшої на Україні Запорізької АЕС.

Слід сказати, що мені весь час доводилося заспокоювати людей. Раптом на каштанах листя поникло від холоду, який найшов у перших числах травня, і народ казав, що це від радіації. Але тоді вона була ще досить незначна.

Третього травня почали евакуювати село Копачі, Чорнобиль, усю ту округу, яка тепер лежить у 30-кілометровій зоні.

Видовище евакуації гнітюче. Люди плакали, а дехто тікав, ховався. Пам'ятаю, як у Чорнобилі люди вантажили речі на машину і собаку також. А він голосно так вив... вив... Здавалося б, що він розуміє?

Тварини — це окреме статтям в усій цій історії. Пам'ятаю, по дорозі зустрічалися зайці, лисиці. Вони були як божевільні — лізли просто під машини. І птахи щезли, розлетілися хто куди.

Але я трохи відхилився вбік.

Приїхав я до «Казкового» для того, щоб взяти участь у розслідуванні причини катастрофи. Не дуже, щоправда, прагнув до цього. Було багато практичних справ по боротьбі з аварією та її наслідками. Я тоді збирав матеріали для розроблення програми наших подальших дій. Мені на втіху, комісія скоро заявила, що їй тут робити нічого. І спеціальним літаком усі учасники вилетіли до Москви. Таким чином, я звільнився задля головної справи.

Отже, реактор ми приборкали, засипали. Обвалування міст, відводи для стоків дощової води у підземні сховища зробили. Організували і масове поливання забруднених радіоактивністю об'єктів в'яжучими реагентами, схожими на звичайний клей. А спеціальна техніка згрібала з території станції сміття на купи, потім його вивозили. Техніку, яка брала участь у дезактивації, на місці вшивали свинцевими плитами.

Зараз запитують, чи багато було тут у ті дні військових? Багато. І генерали високого рангу все це очолювали. Проте не всі були добрими організаторами, хоча, звичайно, більшість — це достойні командири. Скажімо, генерал-полковник Пікалов і всі важелі управління військами в руках тримав, і сам особистий приклад показував. І Антошкіна я згадую як прекрасного організатора. Він дуже вміло координував дії своїх людей. І Пікалов, і Антошкін заслужили в Чорнобилі звання Героїв Радянського Союзу.

Був з нами маршал інженерних військ Оганов. Прекрасний знавець своєї справи! Навколо нього і люди підібралися молоді, ділові. Вони весь час цікаві ідеї висували, інтересні пристрої демонстрували. Одне слово, професіонали.

А дехто, особливо представники цивільної оборони, схоже, просто не знав, що робити.

Міліція також працювала здорово. Її очолював генерал Бердов з Києва. Чітко організував евакуацію населення з міста Прип'яті.

А от масова медицина, як мені здається, була не на рівні. Після третього травня її роль стала особливо очевидна завдяки розгортанню армійських медсанбатів і прибуттю кваліфікованих спеціалістів з 3-го Головного управління Міністерства охорони здоров'я СРСР та Інституту біофізики на чолі з академіком Ільїним, який відразу ж навів порядок у цій справі.

...Складним був травень 1986 року. Ми усвідомлювали те, що сталося, шукали шляхів розв'язання постелих проблем. І тільки, здавалося б, знаходили вихід з одного важкого становища, як тут-таки виникало інше, не менш складне завдання.

Раптом, наприклад, гостро почали дискутувати на тему радіоактивної забрудненості водоймищ, зокрема ставка-охолоджувача. Спеціалісти вдарили на сполох, мовляв, усі внутрішні водойми слід негайно дезактивувати, вони «брудні». І навіть постановили терміново приступити до вивчення способів

очищення води і в триденний строк подати план дій. Хочу підкреслити: на виконання будь-яких завдань відводилось мінімум часу, що взагалі немислимо за звичайних умов.

Було очевидно: забрудненість висока. Але тоді ми не знали, не розуміли, що це не так страшно, що скоро все це осяде, що ніякої особливої загрози ні річці Прип'ять, ні Дніпру не було.

Спочатку ми ще не дуже чітко уявляли, в якому фізико-хімічному стані перебувають радіоактивні продукти, що вийшли з реактора.

Тоді ж надходила одна пропозиція за одною. Особливо наполягали на тому, щоб у воду кидати марганець, різні в'яжучі хімічні реагенти, поставити земснаряд, робити дренажну завісу. Одне слово, очищати воду. І супротивників у цієї програми не було.

Я ж сказав, що зараз нам ніколи займатися ставком-охолоджувачем. Але це була моя особиста думка. Інша справа, що вона потім підтвердилась.

Звичайно, багато які рішення викликали у нас суперечки. Різні групи, організації пропонували свої ідеї, причому рішуче наполягали на їхньому втіленні. А в мене, як бачите, був свій погляд на деякі питання, і я як міг захищав його. Думка наша була в постійному шуканні.

У травні ми практично розпочали багато робіт, які потім мали своє продовження, якими займаємося і зараз. Виробилась стратегія боротьби з радіоактивністю у таких масштабах, з якими раніше нікому і ніде зустрічатися не доводилось.

Нам поспішали на допомогу інші країни. Наприклад, англійська королева прислала протирадіаційні костюми. Ми подумали, що це одяг для пожежників, тому що були вони червоного кольору, і не використали їх. По деякім часі дзвонять нам з Міністерства закордонних справ, питають: «Як пройшли випробування костюмів?» Тільки тоді ми зрозуміли, для чого вони призначалися, і передали на атомну станцію.

Але, певна річ, головні шляхи шукали і знайшли самі. Ми почали чистити дах першого машинного залу під керівництвом Васильєва, спеціаліста з Кольської АЕС. Його бригада прибрала з даху великі осколки реакторного палива.

А в другій декаді народилася ідея будівництва укриття над четвертим блоком, тобто тієї споруди, яка зараз у народі іменується саркофагом. А втім, будувати його почали якось непомітно. Інженерними машинами прибирали з території брудний грунт і зіштовхували його до зруйнованого блока. Потім усе це заливали бетоном. Виходило щось ніби схоже на стінку — одну, другу, наче б окреслювались контури майбутнього укриття. Затим з'явився і його ескіз.

На середину травня ми вже були переконані, що некерована реакція в пошкодженому реакторі не виникне і нікуди він не провалиться. Але цікаво: коли заливали бетоном майбутній фундамент саркофага, перше, що ми побачили, як бетон... фонтанує. Це в тих місцях, де валялися шматки реакторного палива. Воно було гаряче, і бетон закипів. Ось які відкриття тоді робилися!

Програми, керівником яких я був, уже втілювались на практиці. І розроблялися інші напрямки. За час, що я провів тоді на ліквідації аварії, спеціалісти змінилися вже не один раз. А мені можливість відпочити випала лише 20 травня. На зміну приїхали люди, я ввів їх у суть справи й поїхав. І тільки по дорозі додому відчув, що виклався повністю. У Москві три дні відсипався. Потім мене відразу направили в Запоріжжя на пуск третього блока АЕС. Але приїхав і... не міг витримати навантаження.

Це важко уявити тим, хто не зазнав нічого схожого. Вони просто не розуміли, що людині погано, що її хилитає, що в неї думки отупіли, що людину весь час хилить на сон. І все це наслідок травневого Чорнобиля.

Радіація взагалі інтересно іноді виявляється. Усі ми в перші дні перебування в зоні аварії захрипли, осипли. Були й такі, що зовсім не могли розмовляти. Тоді в повітрі було багато радіоактивного йоду. І ми приймали спеціальні таблетки.

Повернувшись до Москви, пройшов обстеження на приладі, який показує, чи є в організмі людини радіоактивність. У мене її виявилось порівняно мало. У кожному разі, порівняно з тим, скільки її можна було одержати в тих зонах станції, де випало працювати.

Минає час, та інтерес до чорнобильських подій у людей не минає. Тільки 1987 року в 30-кілометровій зоні побувало сто сімдесят радянських і близько двохсот іноземних кореспондентів.

Серед них представники американських телекомпаній Сі-бі-ес, Сі-ен-ен, канадської Сі-бі-сі, японської «Асахі», газет «Нью-Йорк таймс», «Вашингтон пост», «Чікаго трібюн», англійської «Таймс», інформаційних агентств «Рейтер», ЮПІ, «Асошіейтед Прес»... Ми називаємо найбільш представницькі західні органи і засоби масової інформації, хоча далеко не всі. Чорнобиль досі пізнають, осмислюють. Ми не зробили з нього таємниці. Бо уроки аварії виходять далеко за межі 30-кілометрової зони, далеко за межі країни.

За нашим великим загальнолюдським рахунком Чорнобиль потвердив: порятунку від ядерної стихії нема.

Однак є ще і свій рахунок, внутрішній. Як могло таке статися? Хто винуватий?

У розповіді Є. І. Ігнатенка показано труднощі подолання помилок, допущених внаслідок прорахунків людини, котра управляє сучасними технологіями. Зараз, після Чорнобиля, багато стали говорити про систему «людина — машина». Людина, як бачимо, не справилась зі своїм же винаходом, до якого йшла віками. Тож хто винуватий? Людина чи машина? Що треба удосконалювати? Очевидно, людина повинна робити машину більш раціональною, плануючи, зокрема, і здатність машини компенсувати недогляди обслуговуючого персоналу, враховувати найнеймовірніші прорахунки, яких він може припуститися. Ми повинні стати іншими в епоху науково-технічного прогресу. Адже погодьтесь, що аварії поїздів, великі пожежі, катастрофи стали нині, на жаль, неподиноким явищем. І щоразу після цього провадиться дослідження причин. І скільки разів при цьому робляться висновки про винуватість людини!

Схоже, ніяк не можемо усвідомити, що, натискуючи на кнопки та важелі, ми часто приводимо в рух велетезні електричні, механічні, ядерні, хімічні потужності.

Пригадаймо й таке. Коли після пожежі на четвертому реакторі треба було терміново зупинити працюючі перший і другий блоки ЧАЕС, виявились і затяті противники цього рішення. Блокам загрожує небезпека, а хтось голосує за те, щоб їх не зупиняли. Безумство? Ні. Сувора необхідність. Негайно зупинити ці джерела електроенергії означало «посадити» напругу в енергосистемі, позбавити постійного електропостачання заводи, сільські райони.

Далі. Четвертий енергоблок треба було зупинити на ремонт не вночі, як це почали робити, а вдень. Але диспетчер «Київенерго» не дозволив. Причина та сама — брак електроенергії в мережі.

Так, потреби зростають. І часто це зростання — наслідок нашого марнотратства, нашого невміння і небажання жити економно. І як же задовольнити це зростання? Побудувати ще одну теплову електростанцію, звичайно, можна. Але ж вона отруїть атмосферу викидами або врешті-решт обрушить на нас «кислі дощі». Тому вітчизняна енергетика і взяла курс на будівництво атомних станцій, екологічно більш чистих, більш зручних в експлуатації. Однак будують часто поспішаючи, і коли експлуатують, виникає безліч проблем. Десь назріває аварійна ситуація, є поломка, треба було б зупинити, відремонтувати. Але не можна — диспетчер проти, ми самі проти, коли в наших домах гаснуть лампочки, остигає в заводському цеху електрокотел. І станція дає нам електрику, щоправда, ризикуючи своєю безпекою. Адже на тій же Чорнобильській АЕС реактор треба було заглушити негайно ще о восьмій ранку 25 квітня. Він уже перебував в аварійному режимі. Не зупинили...

Ми часто-густо є ненаситними споживачами досягнень технічного прогресу, ми часто-густо забуваємо про певну обмеженість його нинішніх можливостей. Ми часто ці сили не економимо, не бережемо, ну, хоча б уже тому, що лінуємося вимкнути не потрібну нікому лампочку у власній квартирі. Давайте все-таки пам'ятати, що електроенергія не манна небесна. За кіловатами й ватами завжди стоїть абсолютно конкретна електростанція зі своїм запасом ресурсів.

Та що там квартирна лампочка! Цілі галузі у нас живуть марнотратно. Взяти хоча б Міністерство чорної металургії. Як писала газета «Известия», на підприємствах цього відомства діють десятки (!) завищених норм витрачання енергії. Де вже тут казати про культуру споживання!

Нам часто нагадують про наші технологічні обов'язки не тільки на роботі, а й у побуті. Так, у нас з вами є обов'язки саме технологічні. Відомо, що в країні зростає кількість новосіль. Але це не означає, що разом з ордером на окрему квартиру ми одержуємо право на відокремлення геть-чисто від усіх і всього.

В одній квартирі замкнуло проводку, а в сусідній може згоріти все дотла. Забули закрутити кран на другому поверсі, а на першому доведеться робити капітальний ремонт. Сьогодні потрібна особиста технологічна дисципліна, розумне споживання всього, що нам дається. Про це часом нагадують представники різних інспекцій — енергетичної, пожежної та інших. Та ми їм не віримо, відмахуємося, як від надокучливої мухи. Нам і власний автомобіль іноді перевірити нема коли. Лише в критичний момент виявляється, що гальма не тримають. Однак автоінспектор для нас майже завжди ворог.

Величезна кількість техніки працює сьогодні на знос, скорочуються строки її ремонту, робота іде з порушенням регламенту. І все це задля споживача, який часто-густо технологічно безвідповідальний. Гадаємо, що нерозумне споживацтво цілком можна назвати як одну з причин катастрофи, що вдарила в ніч на 26 квітня.

Чи виховує Чорнобиль у нас цю нову культуру? Важко певно відповісти. Чорнобильську трагедію з цього боку й не осмислювали, зосередивши всю увагу на винуватцях, на причинах аварії.

Проте корені її значно глибші, аніж просто помилка оператора, який керував четвертим енергоблоком у ніч з 25 на 26 квітня, зовсім молодої людини. А втім, посада його звучала вагомо: Топтунов Леонід Федорович, старший інженер управління реактором. Рік народження 1960-й, помер від гострої променевої хвороби 14.05.86 р. Начальник зміни блока — Акимов Олександр Федорович. Помер від гострої променевої хвороби 12.05.86 р. Рік народження 1953-й.

Вони загинули навесні, найквітучішої пори року...

Середній вік жителів міста атомників Прип'яті близько 30 років. Отже, більшість з них були або молоді, або дуже молоді. Молодим і довірили експлуатацію надскладного господарства, пов'язаного з управлінням ядерною реакцією. Вони не справились: техніка вийшла у них з-під контролю. І хоч як це дивно, в жодному документі, в жодному підручнику можливість горіння реактора не передбачається.

Нам залишається тільки погодитись з висновками суду, що розглядав цю драматичну історію буквально похвилинно. Він установив, що людей на Чорнобильській атомній станції належним чином не вчили, не готували до складної роботи. Звучить, можливо, трохи стандартно, але по суті правильно. Багато хто з молодих навчався самотужки у спосіб, про який раніше казали — заспинний. Тобто стій за спиною іншого і дивись, що він робить. Так було і на четвертому енергоблоку тієї ночі. На пульті виявилось кілька «зайвих» молодих людей, котрі працювали зовсім в інших змінах, але хотіли повчитися, як глушити реактор, як поводитись під час випробувань. Дорого заплатили вони за це прагнення до самоосвіти. Радіація не розрізняла, хто тут свій, а хто чужий.

Ніхто не звинувачує молодих інженерів у тому, що вони зробили аварію навмисне. Ніхто не сказав про них лихого слова і в людському плані, з позицій звичайних людських характеристик. Говорили й говорять про брак досвіду, знань, навичок. Гарні вони були хлопці, але не знали про позитивний ефект парової реактивності, не знали про можливе лихо при малому запасі стрижнів у реакторі, не знали, що його робота на малій потужності небезпечна тощо. Тут перераховані деякі причини аварії мовою суто технічною. Не будемо перекладати це загальнозрозумілою. Для нас важить те, що люди, яким доручено було контролювати реактор, не осягли речей принципових, суттєвих для його убезпечення.

Чи можна сьогодні, в епоху науково-технічної революції, розділяти в оцінці осо-

бистості звичні нам позитивні людські якості та володіння знаннями професійними? Рівень технічних і технологічних знань, згодні ми з цим чи ні, уже прямо пов'язаний з етикою поведінки людини, злютований з категоріями моральними. Подумайте: чи можна вважати добрим і гуманним льотчика, який сів у літак з пасажирами на борту, а будову авіалайнера знає погано! І хай він у житейському смислі людина найпрекрасніша, за штурвалом це потенційний злочинець. Бо він не професіонал.

Ми слухали на судовому процесі пояснення колишнього головного інженера М. Фоміна[1] Аварію Фомін пояснював тим, зокрема, що він за освітою інженер-електрик, тож не все розумів у ядерних процесах, тому й підписав недопрацьовану програму випробувань. І колишній директор станції В. Брюханов намагався виправдатися тим, що за освітою він інженер-теплотехнік. Це, погодьтесь, дуже цікаво: людина береться керувати, а то й рветься правдами і неправдами до посади, не маючи сучасного рівня знань у галузі, якою їй належить управляти. І ми часто погоджуємось, спираючись на звичні критерії: добрий послужний список, уміє працювати з людьми і т. д. Можливо, вчора, а точніше — позавчора, цього було б і досить. Але сьогодні, на сучасному рівні техніки, чи морально затверджувати непрофесіонала на не відомій йому за технологією посаді! І чи моральний він сам, погоджуючись з таким призначенням?

Є. І Ігнатенко розповідає лише про генерала авіації М. Антошкіна. Той запропонував так звану вертолітну «карусель» над реактором. І вертолітники, мало не притискаючись у повітрі машина до машини, прекрасно виконали завдання, закидали реактор тисячами мішків з піском. Однак і сам генерал льотчик найвищого класу, за його плечима дві академії. Він професіонал. І він моральний у своїх вчинках і наказах, бо досконало знає не тільки рівень ризику, якому він піддає своїх підлеглих, а й як захистити їх від можливості небезпеки.

А на четвертому енергоблоку у найвідповідальніший момент керував випробуваннями спеціаліст об'єднання «Донтехенерго», електрик за професією. І він, нітрохи не сумніваючись, керував операторами-ядерниками.

Сьогодні іноді пишуть, що причиною аварії на Чорнобильській АЕС було прагнення за всяку ціну виконати намічену програму випробувань. Але що означає — за всяку ціну? Непрофесіонал цієї ціни просто не знає. А йдеться ж бо про безцінне — про людське життя.

Що ж тепер виходить: управляючи виробництвом, людина весь час повинна думати про можливість аварії? Чи мислимо це психологічно! Певна річ, сучасні технологічні процеси, керування ними справді може вимотати людину. Тому слід оберігати її вже на стадії проектування, задаючи щадливий режим роботи, чітко визначивши регламент дій кожного працівника. І ймовірність найтяжчої аварії завжди має бути передбачувана.

Рядовий оператор, звичайно, може не знати про наслідки од своїх неправильних дій. Але небезпеку повинен передбачати конструктор, проектувальник. У цьому й полягає моральність спеціалістів — не поставити іншого в небезпечну залежність від машини. Вона і сама повинна вміти себе захищати, а отже, і нас. На чорнобильському РБМК було немало систем захисту. Проте два принципові моменти не врахували. Насамперед конструктори не відповіли на запитання: яких же масштабів може бути аварія? І друге: не врахували, що людині властиво робити помилки, порушувати встановлені розпорядження.

Як наслідок — катастрофа, що потрясла світ.

Знати і передбачати негативні наслідки будь-якого рішення, дії, процесу — наш громадянський, моральний, професійний обов'язок. Тільки не плутаймо цей тезис з поняттям перестрахування, яке може загальмувати будь-який процес. Треба сміливо і грамотно дивитися вперед. Треба не боятися сказати собі, що отут і отут у нас слабкі місця. Такої сміливості нам іноді бракує.

На судовому процесі над безпосередніми винуватцями аварії розгорнулася ціла дискусія: згідно з якою статтею закону їх судити? Підсудні доводили, що за всіма паперами станція не вважається вибухонебезпечною, а їх, мовляв, судять за порушення техніки безпеки саме на вибухонебезпечному підприємстві. Так, ні в яких інструкціях це не записано. І все через те, що хотілося бажане видавати за дійсне.

Вибухлий реактор у певному розумінні, як у дзеркалі, відбив наші стереотипи, стандартність мислення, прагнення до показухи, відверте нехтування технологічною дисципліною.

Проте квітнева трагедія 1986 року для декого не стала уроком. Практично всі підсудні не визнали себе повністю винуватими — звинувачували реактор, тобто машину. Причому посилались на інструкції, брак відповідних попереджень про небезпеку. Але багато які інструкції, як довів суд, керівники станції порушували постійно і аж ніяк не через незнання.

Ясна річ, Чорнобиль пред'явив суворий рахунок і тим, хто створив цей реактор.

Із кримінальної справи, яка розглядалася в судовому засіданні, в окреме провадження для проведення додаткового розслідування виділено матеріали по факту несвоєчасного вжиття заходів щодо вдосконалення конструкції реакторних установок даного зразка. Цей аспект аварії ще належить вивчити до кінця.

Можливість використання атома для наших повсякденних потреб була визнана великими умами двадцятого століття. Вони вручили нам результати своїх відкриттів. І ми вирішили, що достойні прийняти такий дарунок. Почали ставитись до нього як до чогось звичного, елементарного. Тож і сталося так, що надскладними фізичними процесами почала керувати й посередність, від невігластва переконана в тому, що сьогодні нема нічого безпечнішого за роботу з атомом.

Чорнобиль посвідчив, що значить невміло користуватися геніальним відкриттям.

[1] Цього року в місцях відбування покарання М. Фомін пішов з життя (прим. ред.).

ФЕДІР ТУРЧЕНКО, ОЛЕКСАНДР ІГНАТУША

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА

Інтерес до історії православної церкви, традиційний для вітчизняної історіографії, помітно зріс у зв'язку з 1000-літтям початку християнізації Русі. Ювілей збігся з глибокими якісними змінами, що відбуваються в нашій країні, зі звільненням суспільної свідомості від стереотипів та догматичних оцінок, які заважали розумінню реальних суперечностей історичного розвитку. Заважають і досі, й серед них — наш традиційний погляд на роль православної церкви у вітчизняній історії.

Своєрідність суспільно-політичного розвитку України в дожовтневий період, зокрема нерозв'язаність національного питання, позначилася на сфері державно-церковних відносин, створивши грунт для національного руху всередині самої церкви. По суті, це була складова частина українського національного руху, в якому, як відомо, брали участь усі верстви українського суспільства, в тому числі й духовенство. Після Жовтневої революції та прийняття декрету РНК «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», коли державний контроль над внутрішньоцерковним життям був ліквідований, цей рух став набувати організаційних форм. Яскравим свідченням цього є історія Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка організаційно постала на території Радянської України 1921 року й проіснувала до 1930-го. (Нагадаємо, що автокефалія — це самоуправління, адміністративна незалежність православних церков, яких нині у світі 15). Парафії цієї церкви були засновані й серед українців за кордоном. Там існують вони і сьогодні. Як за кордоном, так і на Україні зараз порушується питання про відновлення діяльності автокефальної церкви в республіці. За цих обставин у суспільстві помітно зростає інтерес до історії УАПЦ.

У радянській історіографії немає вичерпного наукового аналізу діяльності автокефалістів на Україні. Переважають спрощені, однобічні оцінки. Саме виникнення УАПЦ розглядається як наслідок ворожої антирадянської діяльності буржуазно-націоналістичних сил. Лише в окремих працях 20-х — початку 30-х років мовиться про соціально-економічні корені автокефального руху та його історичну зумовленість на Україні.

Отож, вертаючись до питання про джерела та соціально-політичну базу автокефалізму, насамперед зазначимо, що православна церква на Україні аж до 1685 року не входила до складу Московської патріархії. Вона перебувала в канонічній залежності від константинопольського патріарха. Щоправда, ця залежність була номінальна й фактично українські єпархії були полишені на самих себе. Характерно, що управління тут здійснювалося за участю парафіян, богослужіння велося церковнослов'янською мовою з виразним впливом української орфоепії. Українською мовою писалася церковна література, читалися проповіді, велися співи. Формувався і своєрідний стиль церковної архітектури. Але 1685 року статус української церкви змінився. Київський митрополит Гедеон — князь Святополк Четвертинський — визнав над собою владу московського патріарха й одержав від нього висвячення.

Руська православна церква будувалася на принципах жорсткої централізації, суворої внутрішньої регламентації, стала, по суті, складовою частиною бюрократичного апарату, знаряддям русифікаторської політики самодержавства. За її допомогою царизм переслідував українське слово, культуру, прагнув нівелювати специфічні риси православ'я на Україні. Церковні верхи щодо України відмовлялися йти навіть на ті незначні поступки, на які вони йшли в інших національних районах (у Прибалтиці, Фінляндії, Якутії та ін.), де виникали православні парафії і де спеціальним розпорядженням Синоду богослужіння дозволялося вести місцевими мовами. На Україні рідна мова була повністю витіснена з церковного життя.

Але церковне середовище не було однорідне. Ще Ф. Енгельс на прикладі німецького духовенства показав, що воно складається з двох класів: вищого — церковних ієрархів, та нижчого, який не користується церковними багатствами. В умовах імперіалізму суперечності між різними групами духовенства загострились. Посилився зв'язок правлячих кіл з церковною верхівкою. Реакційна політика церковного керівництва, компрометуючи духовенство в очах віруючих, викликала незадоволення нижчих верств ієрархії та ліберальної частини духовенства. Незадоволення вилилось у внутрішньоцерковний рух, який В. І. Ленін охарактеризував як «заворушення серед духовенства, прагнення його до нових форм життя». Це був рух розрізнених груп та угруповань клерикального, християнсько

демократичного та християнсько-соціалістичного напрямків. Опозиція домагалася демократизації церковного управління, тіснішого зближення ієрархії з буржуазно-ліберальними колами, відмови від беззастережної орієнтації на державну бюрократію, перегляду догматики, етики, богослужіння та ін.

Групи духовенства різної суспільно-політичної орієнтації, опозиційні щодо церковних верхів, існували і на Україні. Їхньою особливістю було специфічне національне забарвлення. Гасла національного оновлення та демократизації церковного життя України дістали певну підтримку серед віруючих. Їх вабила перспектива повернення церкви до «народних джерел», можливість відправляти релігійні обряди рідною мовою й читати писану нею церковну літературу.

Ці природні почуття віруючих намагалися використати політичні діячі експлуататорських класів. За допомогою церкви вони сподівалися забезпечити собі підтримку широких міських та сільських верств. Церковний апарат, як ніякий інший, надавався для цих справ. По-перше, він був фактично всеохоплюючим. На Україні в 1914 році існувало 8 606 парафій, в яких нараховувалося 32 246 священнодіячів. До цього слід додати 8 800 навчальних закладів різного рівня, в яких релігійне виховання давали 12 тисяч духовних пастирів, а ще — 56 монастирів, десятки церковних періодичних видань. По-друге, органічно зв'язаний з експлуататорськими класами, цей апарат мав безпосередній доступ до трудящих і справляв на них сильний вплив. Ось чому ідейні натхненники націоналістичного руху вважали одним з першочергових завдань залучення на свій бік духовенства, чому виступали за проведення національно-церковних перетворень.

Заклики до національного оновлення, демократизації церкви на Україні постійно лунали зі сторінок «Ради» та інших буржуазно-ліберальних газет. Тут систематично містився матеріал про злиденний стан українських «батюшок», про байдужість до них з боку керівництва церкви, про переслідування тих, хто співчував українському національному рухові. У цих виданнях обгрунтовувалася необхідність запровадження рідної мови у церковнослужінні, українізація навчальних закладів, в тому числі й духовних. 21 квітня 1911 року через газету «Рада» священик А. Євсеєвський звернувся до громадськості України з найрадикальнішим закликом: «Нам, українцям, потрібна українська православна церква, як білорусам білоруська». Згодом, 30 серпня, у тій же газеті була надрукована анонімна стаття «Декілька слів православним єпископам руської церкви на Україні». Автор, критикуючи реакційну політику церковних ієрархів, які ігнорували національні потреби парафіян-українців, залякував єпископів унією як реакцією на великодержавну політику: «Мимоволі западає в душу недовір'я до церковної влади, і несамохіть виникає думка про відокремлення від неї». Вимогу автокефалії української церкви висунула харківська газета «Сніп» 1 травня 1912 року, напередодні виборів до IV Державної думи.

Але до 1917 року опозиційний рух всередині православної церкви на Україні так і не здобув широкої підтримки. Питання про повну церковну самостійність ставилося дуже рідко. Страх перед жорстокими санкціями з боку церковних ієрархів сковував ініціативу духовенства. Трудящі ж не надавали гаслам церковних перетворень вирішального значення і висували їх, як правило, лише у зв'язку з іншими загальнодемократичними вимогами.

Лютнева буржуазно-демократична революція та повалення самодержавства створили сприятливіші умови для опозиції всередині церкви. На Україні, як і в країні загалом, відбулися з'їзди й збори уповноважених від духівництва та церковного активу єпархій, повітів, міст, парафій. Треба було визначити своє ставлення до нової державної влади та політичної ситуації. Вже 7 березня 1917 року делегати пастирських зборів Києва заявили про свою лояльність до Тимчасового уряду і підтримали Центральну раду. В раду «з правом вирішального голосу» були делеговані протоієрей Н. Шараївський, священики А. Ходзицький, Г. Чернявський, а трохи пізніше — у квітні — представник «українського духовенства» П. Ф. Погорілко був введений до складу виконкому Центральної ради. Збори сформували Виконавчий комітет духовенства та мирян, який надалі став ініціативним органом відокремлення українських єпархій від Руської православної церкви. Пастирські збори відбулися і в інших районах України. «Віримо і надіємось,— телеграфував Центральній раді з'їзд духовенства Подільської єпархії,— що з автономією України настане і автокефалія її церкви, ідею котрої завше носила українська православна церква. Запевняєм Центральну раду, що всі сили покладемо на здійснення цих бажань». Майже всі єпархіальні з'їзди духовенства і мирян обговорювали питання про українізацію богослужіння та «відновлення соборного й виборчого начал у церкві».

Але далеко не всі православні священики України приєдналися до національного руху. На єпархіальних та інших з'їздах, де висувалися вимоги церковних реформ та підтримки Центральної ради, більшість становили світські прибічники перетворень — парафіяльний актив, тобто миряни. Вони «взялись за рідну справу на славу»,— відзначала 13 червня 1917 року в статті «Миряни й духовенство» газета «Нова рада». З рішучими закликами до відокремлення православної церкви виступили також українські буржуазно-поміщицькі партії. Автокефалія церкви була одним із пунктів у політичних програмах Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), Української демократично-хліборобської партії (УДХП), Української партії соціалістів-самостійників (УПСС). Газета «Нова рада» називала ці заклики виразом народних сподівань.

Звичайно, підстави для таких тверджень були. В ряді парафій, наприклад, віруючі вимагали замінити священиків-росіян українцями, надати Україні церковної автономії, але ці виступи так і не вилились у масовий народний рух за українську національну церкву, за її автокефалію. Трудящі були зайняті боротьбою за свої економічні та політичні права, тож церковні

справи вважалися першочерговими. Тим паче що ідею церковної самостійності вони нерідко ототожнювали з курсом на розрив з російським народом.

Для здійснення будь-яких церковних перетворень, а особливо тих, що пов'язані з автономією чи автокефалією церкви, потрібна була підтримка церковних верхів, єпископату. Санкцію реформам повноважний був дати лише церковний собор. Тому вже влітку 1917 року найрадикальніші елементи виступили з ідеєю скликання Всеукраїнського церковного собору, розраховуючи одержати на ньому більшість делегатських місць. Важливим етапом на шляху до цього був би Всеукраїнський з'їзд духовенства і мирян. Питання про нього було поставлене перед вищою цивільною владою. Але Тимчасовий уряд у серпні 1917 року заборонив скликання з'їзду.

Згодом, коли Центральна рада, скориставшись розгромом контрреволюційних сил Тимчасового уряду, захопила владу на більшій частині України, багатьом здалося, що автокефалісти близькі до своєї мети. Але рада не квапилася брати на себе ініціативу проголошення церковної незалежності. Боячись конфронтації з Руською православною церквою, за якою стояли впливові сили, вона обмежувалась заявами про свої симпатії до ідеї автокефалії, прагнучи таким чином вплинути на делегатів Всеукраїнського церковного собору, який готувався. Водночас Центральна рада створювала умови для поступового взяття церкви під свій контроль. 16 листопада на засіданні виконкому ради по доповіді генерального писаря О. І. Лотоцького, одного з лідерів УПСФ та прихильника автокефальної церкви, було прийнято рішення про створення спеціального державного органу для керівництва церковним життям України — департаменту сповідань.

Тоді ж автокефалістам вдалося зробити новий крок до своєї мети — утворилося «Братство воскресіння Христа», яке об'єднало прихильників національного церковного будівництва. Серед його фундаторів — В. Липківський, О. Маричев, В. Хоменко, Н. Шараївський та ін. Очолив «Братство» єдиний на той час серед автокефалістів ієрарх, колишній архієпископ владимирський Олексій Дородніцин, який, вийшовши у відставку, переїхав до Києва та оселився в Києво-Печерській лаврі. Він хутко здобув собі серед автокефалістів репутацію «свідомого українця».

За активної участі «Братства» ідея скликання Всеукраїнського церковного собору почала набувати реальних обрисів. Це домагання підтримав III Всеукраїнський військовий з'їзд, який поставив питання про «негайне скликання Всеукраїнського православного церковнопарафіяльного з'їзду» і про автокефалію української церкви — соборної за своїм внутрішнім устроєм. На виконання цієї ухвали вже в листопаді 1917 року було сформовано Організаційний комітет по скликанню Всеукраїнського церковного собору. А незабаром цей комітет реорганізувався в тимчасову Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР), яка очолила національний церковний рух на Україні до скликання Всеукраїнського православного церковного собору та організацію скликання самого собору. Почесним головою ради було обрано О. Дородніцина. До складу президії ввійшли: священик О. Маричев (голова), диякон О. Дурдуківський, священик В. Хоменко, військовий старшина Півчинський та ін. Склад церковної ради не був чисто духовним.

Одним з перших кроків створеної церковної ради був заклик зачитати в усіх церквах універсали Центральної ради та молитись «за боголюбиву й богохранниму державу Українську, її вищу владу — Всеукраїнську раду та Всеукраїнське військо». А 10 грудня в ряді видань вона вмістила відозву на підтримку влади в боротьбі з більшовиками. При цьому підкреслювалося: «Всеукраїнська православна церковна рада... діє в цілковитій згоді з Українською Центральною радою».

Рада підготувала заклики до віруючих про скликання Всеукраїнського церковного собору та розіслала по всіх єпархіях відповідні листи про умови представництва на соборі.

Боячись поглиблення розколу в церкві, її керівництво врешті-решт змушене було підтримати ідею собору. Новий глава церкви патріарх Тихон благословив його скликання. Для організації представництва до Києва було направлено голову Всеросійського помісного собору митрополита Платона. Розрахунок тихонівців дати на соборі відсіч ідеї створення автокефальної церкви виправдався. Собор показав, що за патріархом стояла більшість делегатів. Офіційне вітання представника Генерального секретаріату А. М. Карпинського, в якому той закликав «дати українській церкві автокефалію», погрожуючи, що рада «не допустить того, щоб у нашої церкви були московські опікуни», не вплинуло на тихонівців. Назрівало зіткнення між прихильниками та противниками автокефалії. Запобігаючи цьому і розраховуючи в перспективі зняти з порядку денного питання автокефалії зовсім, 19 січня соборна рада оголосила перерву. Тим більше, що цього вимагали члени собору, незадоволені розподілом делегатських місць та налякані «умовами державного життя, що ускладнилися», «тяжкими політичними обставинами».

Перемога Радянської влади на Україні докорінно змінила суспільний статус церкви. Відокремила її від держави, поставила в рівні умови діяльність усіх релігійних об'єднань. Скасовувалися будь-які національно-релігійні привілеї та обмеження. Проголошувалась необмежена свобода совісті. Ці принципи закріпив відомий ленінський декрет.

Різні групи духовенства по-різному зустріли перемогу Жовтня. Його ієрархічна верхівка (а за нею деякий час була більшість) підтримала контрреволюційний рух. 19 січня 1918 року патріарх Тихон звернувся до духовенства та віруючих з посланням, в якому оголосив анафему Радянській владі. У багатьох містах і селах, зокрема й на Україні, відбулися хресні ходи та молебні антирадянського змісту. Але частина нижчих духовних чинів, особливо з білого духівництва, лояльно поставилася до робітничо-селянської влади, вважаючи головним змістом своєї діяльності задоволення релігійних потреб парафіян. Багато було схильних підтримати радянські принципи державно-церковних взаємовідносин. Характер-

но, що автокефалісти були серед обох груп духовенства — як серед анафемівців, так і серед тих, хто схилявся до визнання Радянської влади.

Після реставрації буржуазно-поміщицьких порядків, а особливо після гетьманського перевороту та встановлення, як писав В. І. Ленін, режиму «буржуазно-поміщицького монархізму... при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і з допомогою німецьких військ» автокефалісти опинилися в менш зручному становищі, ніж за Центральної ради. Передсоборні приготування та друга сесія Всеукраїнського церковного собору, яка відкрилася 20 червня 1918 року, продемонстрували зацікавленість цивільної влади в тому, щоб церковне питання було вирішене шляхом компромісу. Вітаючи собор від імені уряду, міністр віросповідань В. В. Зіньківський заявив, що питання про автокефалію не вважається головним, що важливо якомога швидше створити орган вищого церковного керівництва існуючою церквою на Україні.

Незабаром собор прийняв проект організації управління православною церквою на Україні на правах автономії, тобто лише часткової, відносної церковно-адміністративної незалежності від усеросійського патріарха. Собор постановив «богослужбовою мовою в православній церкві на Україні зоставити, як і раніше, церковнослов'янську». І лише після богослужіння, в проповіді, якщо цього побажають парафіяни, було дозволено користуватися українською мовою. Автокефалістська частина собору зустріла його рішення вороже. Вона заявила, що така ухвала не відповідає національно-демократичним соборним основам церковного будівництва, й продовжила боротьбу за створення незалежної церкви на Україні.

Організаційним центром автокефалістів в цей час стає «Кирило-Мефодіївське братство», яке сформувалося з тих 63 членів першої сесії Всеукраїнського церковного собору, котрі опротестували його рішення. Одним з фундаторів братства був В.М. Чехівський — член ЦК УСДРП, а головував член ЦК УПСФ С. П. Шелухин. У вересні 1918 р. братство влилося до складу опозиційного об'єднання — Українського національного союзу (УНС). Союз сформував комісію по церковних справах на чолі зі священиком Ю. Жевченком — одним з майбутніх єпископів Української автокефальної православної церкви. Комісія опублікувала резолюцію УНС, в якій вимагала «звільнення української церкви від зовнішньої іноддержавної, інонаціональної церковної влади московського патріарха та надання українській церкві незалежності (автокефалії)». Проте ці вимоги залишалися нездійсненими доти, доки на Україні залишались окупанти та їхній ставленик — П. П. Скоропадський, який орієнтувався на великодержавну буржуазію. Лише після краху гетьманщини з'явилися ширші можливості для досягнення автокефалії.

Соціально-політична орієнтація Директорії на українську національну буржуазію, прагнення всіма засобами відмежуватися від Радянської Росії зумовили її підтримку курсу на відокремлення православної церкви на Україні. Автокефалісти одержали доступ до політичної влади. Зокрема В. М. Чехівський, переконаний прихильник ідеї створення української православної церкви, став прем'єр-міністром, на пост міністра віросповідань був призначений І. Л. Липа, один з керівників Української партії самостійників-соціалістів.

Певний час Директорія ще розраховувала на то, що ставлення до автокефалії з боку православного єпископату зміниться. Але ці надії не виправдалися. За таких обставин 1 січня 1919 року державним декретом Директорія проголосила українську церкву автокефальною, тобто такою, яка «в будь-якій підлеглості» від усеросійського патріарха не перебуває. Весь церковний апарат був узятий урядом УНР на своє утримання. Вищою владою автокефальної церкви проголошувався Всеукраїнський церковний собор, а в перервах між його роботою — Синод, затверджений Директорією. Роботу церковного собору Директорія розраховувала контролювати через «республіканського представника», який мав бути присутнім на всіх його засіданнях.

Таким чином, не зумівши домогтися самостійності церкви на Всеукраїнському соборі, її прибічники одержали автокефалію з рук Директорії.

Але практичне запровадження автокефалії зривалось, бо петлюрівські війська під ударами повсталого народу змушені були відступати все далі на захід. Лише у вересні 1919 року, коли становище Директорії трохи стабілізувалося, було видано наказ про обов'язковий переклад на українську мову проповіді та читання євангелія. Щодо так званих треб та богослужінь, то вони повинні були відправлятися церковнослов'янською мовою з українською вимовою. На виконання наказу під загрозою судової відповідальності надавався місячний строк. Але дні Директорії вже добігали кінця.

Одночасно автокефалісти розгорнули активну діяльність на радянській території. Умови для неї були в цілому сприятливі. 22 січня 1919 року уряд Радянської України видав декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», в основу якого було покладено ленінський декрет від 2 лютого 1918 року. Нормативні акти, розроблені на розвиток цього законоположення, закріпила перша Конституція УРСР, прийнята 10 березня 1919 року.

Держава надавала рівні можливості для діяльності різних релігійних напрямків, в тому числі й таких, які виступали з ідеєю автокефальної православної церкви.

Але багато священнослужителів не усвідомили гуманістичного змісту цих заходів Радянської влади. Частина з них, а тому числі деякі нервнини автокефалії, виступили проти робітничо-селянської держави. Закономірність цього пояснює висновок Леніна, зроблений ним ще 1916 року: «Національні антипатії так швидко не зникнуть; ненависть — і цілком законна — у нації гнобленої до гноблячої лишиться на якийсь час; вона вивітриться тільки після перемоги соціалізму і після остаточного встановлення цілком демократичного відношення між націями» (Ленін В. І. Повн. зібр. тв. — Т. 30. — С. 48—49). Тож, як свідчить література, на радянській території в роки громадянської війни такі священики вели

націоналістичну пропаганду, підтримували політичний бандитизм.

Водночас немає ніяких підстав стверджувати, що прагнення до національно-церковних реформ завжди і за всіх умов було пов'язане з діяльністю контрреволюційних антирадянських сил. Нерідко прихильників автокефалії поривало природне бажання позбутися великодержавного гніту церковної верхівки, оновити церковне життя на національному грунті. Скориставшись сприятливою ситуацією, ігноруючи заборони офіційного церковного керівництва, вони вжили заходів до переведення богослужіння на українську мову, до перекладу з церковнослов'янської богослужбових книг, до організації «українських» православних парафій. У березні 1919 року такі релігійні громади виникли в Києві, на початку 1920 року — в Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Одесі, Полтаві та інших містах. Їх заснування та діяльність не зустрічали протидії з боку Радянської влади, якщо не суперечили правовим нормам.

Київські громади незабаром об'єдналися в «Спілку», для керівництва якою 17 квітня 1919 року було створено спеціальний орган — Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР). Нову ВПЦР, до якої ввійшли протоієреї В. Липківський, Н. Шарайівський, священик П. Тарнавський та ін., очолив М. Мороз, колишній член Центральної ради від УПСФ. Успадкувавши назву автокефалістського об'єднання 1917 року, ВПЦР ставила ту саму мету: здійснити відокремлення православної церкви на Україні від Руської православної церкви, використавши для цього Всеукраїнський собор. Опинившись за Радянської влади нарівні з іншими церковними та релігійними течіями, автокефалісти йшли на повний розрив з православною ієрархією.

Але нова церковна організація, структура якої вже почала складатися, була зруйнована денікінцями, що протягом літа 1919 року захопили майже всю територію України. У денікінському таборі зібралися найреакційніші представники православного духовенства. Лінія на відтворення «єдиної та неділимої» Росії, яка проводилася білогвардійцями, помітно відбилася на становищі автокефалістів. Як згодом зазначили дослідники Мізерницький і Соколов, у цей період їм було завдано відчутного удару.

У травні 1919 року в Ставрополі — на території, зайнятій білогвардійськими військами, був скликаний церковний собор. В його роботі брали участь і деякі реакційні ієрархи з України, зокрема архієпископ таврійський та херсонський Дмитрій, архієпископ катеринославський Агапіт. Собор створив Тимчасове вище церковне керівництво, якому передавалася вся повнота церковної влади на «всіх окраїнах Росії, в міру їх визволення збройними силами півдня Росії». Українські єпархії не були винятком. Почесним головою створеного управління став митрополит Антоній, ще 1918 року затверджений патріархом Тихоном на пост митрополита київського та всеукраїнського. З поверненням митрополита Антонія до Києва духовна консисторія розіслала по єпархіях вказівку здійснити негайне зворотне переведення українських богослужінь, церковного листування і т. ін. на російську мову та на всіх службах поминати «Богохранимую Державу Российскую, її Верховного вождя Колчака з градоправителями і христолюбиве воїнство». Була організована спеціальна слідча комісія над українським духовенством, яке звинувачувалося в «захопленні київських храмів». Парафії, що їх встигли заснувати автокефалісти, ліквідувалися, а автокефалістів відібрали і храм св. Софії у Києві. Були проведені арешти серед віруючих та духовенства.

Розгром денікінщини і падіння авторитету православних ієрархів автокефалісти використали для відновлення своїх позицій, передусім на Правобережжі, яке в травні 1920 року, після зрадницького договору Петлюри з Пілсудським, було окуповане білополяками. У Києві 18 травня 1920 року відбулося засідання автокефалістської верхівки — ВПЦР. Усупереч забороні єпископа київського і чигиринського Назарія здійснювати богослужіння священикам-автокефалістам, було вирішено: «Ніяких розпоряджень єпископів, представників московської духовної влади, не виконувати, звертатися тільки до ВПЦР». Знову підкреслювалося, що декрет Директорії про автокефалію православної церкви на Україні «залишається в силі».

Після закінчення громадянської війни автокефалісти вжили енергійних зусиль до якнайшвидшого скликання Всеукраїнського собору, який був узаконив їхню церковну організацію. На початку 1921 року ініціативна група звернулася до уряду УРСР за дозволом на скликання собору, пояснюючи це небажанням підпорядковуватися «поставленому російськими монархістами московському патріарху-реакціонеру Тихонові». Керуючись принципами ленінського декрету про свободу совісті, Радянська влада дала дозвіл на скликання собору.

Згідно з церковними канонами автокефалісти повинні були також здобути патріарше благословення на повне відокремлення українських єпархій та створення власної ієрархії. Але, як показували попередні події, розраховувати на це вони не могли. Найбільше, на що пішов Тихон і що було зроблено вже після Всеукраїнського церковного собору 1918 року, це надання православній церкві на Україні статусу автономної організації, стосовно до якої патріарх зберігав усі свої права як глава церкви.

Питання про ієрархію виявилось для автокефалістів найскладнішим. Ні на Україні, ні в Руській православній церкві загалом не знайшлось єпископа, готового зайняти пост духовного керівника української церкви. О. Дородніцин помер 1920 року. Інші єпископи були залякані перспективою патріаршого відлучення від церкви. Висвятити на єпископів власних активістів без згоди та сприяння ієрархії автокефалісти також не могли. За віровченням тільки вищі духовні чини мали повноваження на таку висвяту. А позаяк єпископи Руської православної церкви, навіть ті, котрі симпатизували автокефалістам, відмовлялися, то канонічне оформлення автокефальної церкви на Україні опинилося під загрозою.

У підготовці Всеукраїнського собору важливу роль відіграв скликаний у травні

1921 року Київський єпархіальний церковний собор. Він закликав ВПЦР домагатися, «щоб парафії були українізовані, а старорежимний церковний устрій було якомога швидше остаточно ліквідовано». Опір тихонівської ієрархії схилив делегатів собору Київщини до перегляду церковних канонів. Був відкритий доступ в архієрейський сан не тільки особам з білого духовенства, а й мирянам, вводилась виборність духівництва. Відхід від канонів пояснювався необхідністю відродити національні традиції. Безперечний демократизм цих рішень сприяв зростанню популярності автокефалістів.

Організаційна структура церкви, яка формувалася, також відрізнялася від тихонівської. Жорстокому централізму на всіх щаблях духовної ієрархії автокефалісти протиставили принцип широкої колегіальності. Принцип «народного управління», що декларувався ними, планувалося реалізувати через систему виборчих церковних органів. Парафіяльні, волосні, повітові церковні збори та відповідні ради ієрархічно підпорядковувалися ВПЦР, над якою стояв лише Всеукраїнський православний церковний собор. Собор обирався з представників православного українського населення.

26 травня 1921 року Київський єпархіальний собор завершив роботу, призначивши скликання Всеукраїнського собору на 14 жовтня. Для зміцнення своїх позицій автокефалісти вдало використовували падіння авторитету тихонівців. Вони намагалися переконати релігійну громадськість України, що, на відміну від «старої московської» церкви, яка «служила не богу, а царю», створювана ними церква «дійсно народна», «бідняцька». Подібна пропаганда іноді робила вплив навіть на місцеві органи Радянської влади. Відомі випадки, коли вибори на церковний собор проходили в приміщеннях волвиконкомів, а делегатам видавались посвідчення від волкомнезамів...

Усі спроби патріарха Тихона нейтралізувати діяльність автокефалістів, відновити церковну єдність (призначенням екзарха на Україну, патріаршим дозволом на українізацію проповіді на місцях, перекладом богослужбових книг на українську мову) не змогли запобігти конфронтації церковних таборів. За таких умов 14 жовтня 1921 року було відкрито Всеукраїнський православний церковний собор. Він зібрав близько 500 представників духовенства і мирян, в тому числі 150 від Київщини. Центральним питанням форуму стало проголошення автокефалії православної церкви на Україні та створення її ієрархії. Головуючий на соборі В. М. Чехівський закликав «звільнитися від залежності московській церкві, тому що вона веде русифікаторську пропаганду». Створення окремої православної церкви на Україні оцінювалося в промовах автокефалістів як «революційний переворот у церковних справах».

Щодо створення власної ієрархії серед автокефалістів єдності не було. Частина собору не полишала надій на те, що «ієрархію можна буде створити від законно поставлених єпископів». Але переважна більшість делегатів виступала за створення ієрархії без участі єпископату. Відхід від церковної традиції пояснювали досить просто: єпископи Руської православної церкви були денікінцями і тому благодаті не мали. До того ж практика перших віків християнства знала хіротонію не лише єпископську, а й пресвітерську. Це було додатковим аргументом на користь відступу від канонів. Таким чином, прагнення до негайного відокремлення переборело церковну канонічність. 23 жовтня 1921 року в Києво-Софійському соборі делегати колективно провели процес хіротонії: покладанням рук на голову один одному, а врешті-решт на голову тому, кого висвячували, вони «передали йому благодать духу святого». Першим єпископом УАПЦ став колишній протоієрей Василь Липківський.

Порушення українськими автокефалістами традиції архієрейського висвячення зазнало різкої критики з боку служителів культу та віруючих інших церков, і в першу чергу Руської православної, негативно вплинуло на авторитет УАПЦ у церковних колах. Автокефалістів нерідко називали «самосвятами», а їхню ієрархію «лжеієрархією».

В. Липківський, який одержав від собору єпископський сан, наступного дня висвятив на єпископа Н. Шараївського. Обидва архієреї одержали від собору високі титули і посади: В. Липківський — архієпископа, митрополита Київського і всієї України, Н. Шараївський – єпископа Київського, заступника митрополита Київського і всієї України. Всього до кінця 1921 року було висвячено в архієрейський сан дев'ять автокефалістів. Підбиваючи підсумки собору, який закінчив свою роботу 31 жовтня, ВПЦР в інформаційному бюлетені «Вісті» відзначала, що він «поклав міцні підвалини під... нове церковне будівництво». Було проголошено створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Найбільших успіхів у розширенні свого впливу УАПЦ домоглась на початку 20-х років. В 1921 році швидко збільшувалися автокефальні громади на Київщині, а в наступні два роки — в інших районах України. Вивчаючи подані парафіяльній раді при церкві святих апостолів Петра й Павла в Києві в 1922 році заяви мирян, які бажали слухати службу божу українською мовою, бачимо, що серед них 33,1 відсотка ремісники та дрібні торговці, 28,2 — домохазяї, близько 23 — інтелігенти та службовці, 15 відсотків — робітники. Основну масу сільських парафіян УАПЦ становило трудяще селянство. З 354 членів автокефальної громади с. Коломійці Покровського району Запорізької округи 1 жовтня 1927 року 228 — середняки, 125 — бідняки, 1 — заможник. Лише 108 чоловік мали нижчу освіту, решта були неписьменними. Членами церковної ради були 2 середняки та 4 незаможники.

Більшість віруючих в лоно УАПЦ привело бажання «слухати службу божу та молитися на рідній мові». Про це свідчать заяви парафіян, ухвали установчих зборів автокефалістських громад. Віруючим також імпонували заяви УАПЦ про те, що вона діє в цілковитій згоді з Радянською владою. В серпні 1923 року Волинський єпархіальний з'їзд автокефалістів заявив, що УАПЦ здійснює лінію партії в національному питанні, накреслену XII з'їздом РКП(б).

2 вересня 1923 року про свою підтримку влади Рад заявило керівництво УАПЦ на зустрічі з головою РНК УРСР Х. Г. Раковським.

На завоювання громадського визнання була спрямована й автокефалістська пропаганда радянських свят. На розвиток постанови церковного собору 1921 року відзначати церквою 1 Травня як свято праці, свободи та братерства з благословення митрополита В. Липківського були розроблені тези промов на це свято, складений спеціальний молебень. Напередодні громадянського Нового року проводились урочисті богослужіння. Влаштовувались театралізовані вистави з богородицею, волхвами та провідною зіркою. З наближенням ювілею Т. Г. Шевченка в 1924 році ВПЦР пояснювала парафіяльним радам, що торжества не обов'язково справляти у відповідності з календарем, а в ті дні, коли будуть святкувати робітники і вся громадськість. Не залишали без уваги автокефалісти і культурно-освітню роботу, благодійну діяльність. Все це різко розходилося з поведінкою тихонівської ієрархії, котра, не рахуючись з політичними реальностями, відмовлялася приймати нові державно-церковні взаємини. Це досить яскраво виявилось у підтримці Тихоном контрреволюційного Карловицького собору (1921), який зібрав ієрархів, що емігрували з білогвардійцями, в опорі здачі церковних цінностей на потреби голодуючих в 1922 р., в негативному ставленні до демократичних вимог віруючих та духовенства.

УАПЦ зростала головним чином за рахунок віруючих Руської православної церкви та частково релігійних сектантів. Парафії виникали, як правило, на місцях колишніх тихонівських чи внаслідок дроблення їх. Типовою була ситуація, коли причт або церковна рада схиляли парафіян до зміни богослужбової мови та до українізації церковного життя і, врешті, до автокефалії — приєднанню до УАПЦ. Траплялися й інші випадки: тихонівці підстроювалися під настрій віруючих і змінювали свою орієнтацію.

Як свідчать джерела, при зміні церковної орієнтації між церковними угрупованнями нерідно виникали конфлікти, які іноді переростали в справжні бійки за право користування церковними будівлями, деякі закінчувалися трагічно для обох сторін.

До середини 20-х років автокефалістських парафій стало 1250—1300. Районами найбільшого впливу автокефалістів були Київщина, Поділля, Полтавщина, Волинь. Велась місіонерська діяльність на Західній Україні, в Молдавії, Туркестані і навіть за кордоном, де проживали українці. Загальна чисельність парафіян УАПЦ наближалася до 3 мільйонів.

Але в середині 20-х років приріст чисельності прихильників УАПЦ різко скоротився, згодом почалося деяке звуження впливу автокефалістів. З 1 січня по 1 липня 1925 року, за даними адмінвідділу НКВС, автокефалісти втратили 23 громади. 1927 року в республіці діяло 1217 парафій УАПЦ, тоді як головний конкурент автокефалістів на Україні — Руська православна церква — після тривалої кризи все ще зберігала 4923 релігійні громади.

Невдачі автокефалістів пояснювалися цілою низкою обставин, і насамперед новими незвичними умовами, які складалися для діяльності всіх релігійних об'єднань в умовах Радянської влади. Церква втрачала колишню економічну міць, багатства, підтримку держави та інші привілеї, що позбавляло можливості насаджувати віру. За умов свободи совісті, падіння престижу церкви під впливом радянської дійсності маси почали відходити від церкви та релігії. Різноманітні джерела свідчать, до другої половини 20-х років на Україні з релігією порвало 15—30 відсотків населення.

Крім того, 1922 року в Руській православній церкві сформувався обновленський рух, який був спрямований на подолання антирадянського, консервативного курсу ієрархії. 1923 року українські прихильники обновлення на помісному соборі в Харкові проголосили створення власної, ке залежної від патріаршої церковної організації, котра назвала себе Українською православною автокефальною церквою (УПАЦ). На початку 1925 року за ними йшло 1497 парафій і 920880 віруючих, а в травні 1927 року кількість релігійних громад цієї церкви становила 2235. Серед тих, хто пішов за ними, були й потенційні прихильники УПАЦ. Обновленці приваблювали їх лояльним ставленням до Радянської влади, канонічністю ієрархії, деякими демократичними реформами внутріцерковного життя. Серед цих реформ було надання релігійним товариствам права вільного вибору богослужбової мови, введення колегіального церковного управління. На чолі церкви був поставлений Синод, який обирався собором. Через те УПАЦ інколи ще називають синодальною церквою. Деякі позиції синодальної церкви та УПАЦ збігалися. Але злиття цих церков, незважаючи на спроби, які робились з обох сторін, не відбулося. УПАЦ вимагала розкаяння та зречення від єресі, УАПЦ — визнання своїх канонів, в тому числі й соборного висвячення єпископів.

У червні 1925 року на сесії Собору православних єпископів України в Лубнах оформилася ще одна автокефальна православна церковна організація, яка порвала з тихонівською ієрархією,— Українська православна церква (УПЦ). Через два роки вона об'єднувала 418 парафій. УПЦ лояльно ставилася до держави. Вона виступила за введення рідної мови в церковно-богослужбове життя, поступове, але неухильне здійснення українізації. Організація церковного життя УПЦ передбачала виборність активу з мирян. Однак вибрані представники мирян підпорядковувались духовній особі. Духовенство не було виборне. На відміну від автокефалістів і обновленців, УПЦ не запровадила якихось змін у церковній практиці та обрядовості.

Розкол у Руській православній церкві стимулював її перехід на позиції лояльного ставлення до Радянської влади. В другій половині 20-х років староцерковна ієрархія стала на шлях визнання історичних реальностей, прийнявши запропоновану систему державно-церковних взаємин. Отож виникнення УПАЦ, УПЦ, зміни в Руській православній церкві практично заблокували подальший відтік віруючих до автокефалістів УАПЦ.

Стрижньовим у розумінні дальшої долі УАПЦ є питання про те, якою мірою

справедливі звинувачення її в націоналістичній контрреволюційності. В джерелах 20-х років вдилялася інформація про антирадянські заяви деяких ієрархів та членів ВПЦР. Орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист», наприклад, 19 жовтня 1923 року повідомляла, що на Волині місцевий єпископ УАПЦ Стефан Орлик зі своїми прихильниками пропагують ідею «самостійності» України, закликаючи до повалення «московського гніту». Такі виступи мали місце на Харківщині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині. Але чи характерні вони для всієї ієрархії, для УАПЦ в цілому?

Факти свідчать, що на самому початку діяльності УАПЦ в ній виникла впливова течія, що прагнула до непорушності канонів церкви та її релігійної чистоти. В жовтні 1922 року в Києві організувалася група, яка заявила, що вже перший рік після Всеукраїнського собору показав — «керівники життям церкви будують не церкву, що вона... грають в церкву і використовують її не для церковних завдань». На осінній (1922) сесії ВПЦР — Великих Покровських зборах — опозиційна група внесла в президію доповідну записку, яка засуджувала політиканство верхів автокефальної церкви та вимагала зміни курсу. Під впливом опозиції, який посилювався, сесія ВПЦР визнала правдивість інформації, зібраної групою, та ухвалила пропозиції по подоланню «нецерковних дій» УАПЦ.

Констатуючи наростання всередині самої УАПЦ опору спробам використати її в політичних цілях, слід зупинитися і на ставленні до автокефалістів центральних та місцевих партійних і радянських органів.

Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся в жовтні 1922 року, чітко визначив партійну та державну лінію щодо автокефальної церкви: дотримання принципу невтручання в її справи, неухильне виконання декрету про відокремлення церкви від держави. В такому ж дусі висловлювалися і місцеві партійні та радянські органи. КП(б)У та робітничо-селянський уряд України враховували національну загостреність релігійних почуттів українського населення, особливо селянства. «Релігія для селянських мас на Україні протягом довгого часу відігравала роль класового гасла в їхній боротьбі проти панування польських поміщиків, єврейської буржуазії та великоруської військово-адміністративної бюрократії, проти тиску католицького єзуїтства, з одного боку, й московсько-візантійсько-православної ієрархії — з другого»,— відзначав ЦК КП(б)У в тезах по антирелігійній пропаганді, які були запропоновані губкомам КП(б)У для використання в антирелігійній роботі.

Врахування партійними та радянськими органами своєрідності церковного руху на Україні створювало передумови для нормальної релігійної діяльності автокефальної церкви.

Але практика місцевих партійних та радянських органів уже на початку 20-х років нерідко розходилася з настановами партії та принципами ленінського декрету про свободу совісті. Значною мірою на це впливали спрощені уявлення багатьох відповідальних працівників, рядових комуністів, робітників про справжні причини збереження церкви та шляхи подолання релігійності в умовах соціалістичного будівництва. Хід та наслідки боротьби з класовим ворогом в період «воєнного комунізму» породили ілюзію про можливість швидкого утвердження атеїстичного світогляду в суспільстві. Це призвело до лівацьких перекручень, адміністрування, войовничого «антихриста» та «попоїдства». Нерідко доходило до зруйнування храмів, спалення ікон, інших руйнівних дій.

Спрощено трактувалося і виникнення автокефальної церкви. Дедалі частіше воно оцінювалося як наслідок політичної діяльності залишків розгромлених буржуазно-націоналістичних сил. Багатьом партійним та радянським працівникам це здавалося очевидним. Тим більше, що серед автокефалістів та їхніх керівників були й колишні члени та керівники націоналістичних партій, діячі та прихильники Директорії, значний прошарок інтелігенції, до того ж високоосвіченої: професори, лікарі, вчителі, агрономи та ін., чия релігійність для багатьох здавалася досить сумнівною.

Безумовно, багато з учорашніх відвертих ворогів Радянської влади після закінчення громадянської війни звернулися до церкви, пов'язуючи з нею надії на реставрацію буржуазних порядків. Але зі зміцненням Радянської влади реставраторські та змінопіхівські ілюзії відходили в минуле. Цей процес захопив і таку своєрідну категорію інтелігенції, як духовенство, в тому числі й автокефальне. На початку 1924 р. архієпископ УАПЦ Іоанн Теодорович на шляху до своєї нової єпархії в США та Канаді зустрічався в Лондоні з Х. Г. Раковським, який на той час був там повпредом СРСР, і в бесіді заявив йому, що «симпатії автокефальної церкви, як величезної більшості української інтелігенції, на боці Радянської влади... Назавжди покінчено з ілюзіями української інтелігенції про існування іншої України, крім Радянської». Якщо у цій заяві навіть і було певне перебільшення, то історичну тенденцію вона відображає точно. Про антирадянську діяльність сотень тисяч рядових парафіян УАПЦ говорити зовсім не випадає.

Але ці тенденції не враховувалися. Навпаки. «Вказати, чи відбувається збільшення числа автокефалістів та обновленців за рахунок екзархістів і які міри протиставляються автокефальному рухові»,— вимагав Чернігівський губвиконком. Автокефалістська спрямованість цієї постанови очевидна. З 1928 року посилились тенденції до регламентації всіх сторін церковного життя. Декрет 1919 р. про відокремлення церкви від держави почав обростати численними постановами, інструкціями та обіжниками ВУЦВК, НКВС, НКЮ, які утруднювали діяльність релігійних громад. Навколо автокефальної церкви та її парафіян створювалась атмосфера підозрінь, недоброзичливості. «З двадцять третього року умови змінились так, що треба було йти чи до церкви, чи на службу Радвлади»,— говорив голова ВПЦР В. В. Потієнко. Умови ще більше ускладнилися з квітня 1925 року, коли парторганізацію республіки очолив Л. М. Каганович, який показав себе прихильником сталінської лінії в усіх соціально-економічних та політичних питаннях. З його появою на Україні відступ від

ленінських принципів свободи совісті посилився. Утверджувалась тенденція, суть якої полягала в жорстокій регламентації діяльності релігійних організацій та служителів культу, максимальному обмеженні прав і свобод віруючих.

Всеукраїнська нарада агітаційно-пропагандистських працівників, що відбулася в кінці квітня 1925 року, нагадавши про рішення XIII з'їзду партії утримуватись «від адміністративних засобів боротьби з релігією та тиску на неї», водночас поставила вимогу «виявити контрреволюційну роботу церковних організацій, їхній зв'язок з закордонною еміграцією і т. ін.» За тих умов це рішення було сприйняте як директива на посилення контролю над релігійними товариствами, звуження рамок їхньої діяльності. Непримиренність до інакомислення, яка утверджувалася в суспільстві, оберталась грубими порушеннями принципів ленінського декрету про свободу совісті. Стало широко практикуватися закриття в адміністративному порядку церков, яке фіктивно прикривалося бажанням населення передати їх під клуби, театри, школи і т. ін. Священики, як «соціально ворожі елементи», нерідко підлягали виселенню. Була спрощена процедура закриття храмів: на місцях для цього треба було не більше тижня, в центрі — в НКВС УРСР — справи про припинення діяльності релігійних громад розглядалися позачергово.

Особливо згубно ця лінія позначилася на становищі УАПЦ. Прагнення автокефалістів довести свою лояльність оцінювалось як політичні підступи. Зокрема, спроба керівництва ВПЦР добитися 1925 року зустрічі з Л. Кагановичем для упорядкування церковно-державних взаємин була розцінена як намагання нав'язати переговори про особливий статус УАПЦ на Україні. В прийомі було відмовлено. Лазар Каганович оцінював автокефальну церкву як буржуазно-націоналістичну організацію. «Ніхто не хоче вірити аполітичності нашої церкви,— зазначала ВПЦР у листі представникові УАПЦ в Західній та Центральній Європі С. В. Бачинському, який датовано листопадом 1926 року. — На великий жаль, сучасна наша влада досі ще сама не стала цілком на виданий нею ж декрет про відокремлення церкви... Наша влада дивиться на нашу церкву, як нам це здається на підставі наших спостережень, як на свого головного ворога і так з нею й поводиться... Всі священики, принаймні автокефальні, на окремому учоті ДПУ.., а багато загрозами примушені стати інформаторами ДПУ». Цей лист не готувався до обнародування, тому не буде помилкою припустити, що він відбивав справжні думки та настрої авторів.

Зростання недовір'я з боку держави посилювало внутрішню боротьбу в автокефальній церкві. 1925 року група автокефалістів порвала з керівництвом УАПЦ, створивши самостійну Діяльно-Христову церкву (щоправда, 1929 року вона знову приєдналася до УАПЦ). На початку 1926 року з-під впливу ВПЦР вийшла й група духовенства Тульчинської округи на чолі з єпископом Піноваровим. Ці події стали однією з причин скликання у вересні 1926 року наради представників УАПЦ, яка була змушена констатувати «нетактовні і нелояльні, антирадянського змісту вчинки президії ВПЦР». Було переобрано склад церковного керівництва в центрі та в округах. Однак і після цього нормалізації відносин УАПЦ з владою не відбувалося. В другій половині 20-х років багато діячів автокефалії зазнали переслідувань. Були притягнені до суду й опинилися на Соловках митрополит УАПЦ В. Липківський, голова ВПЦР В. Потієнко, священики М. Колісник, В. Климко, І. Сагайдачний, Д. Кириєнко, диякони П. Катрич, І. Левченко та багато інших.

Відхід від гуманістичних принципів ленінського декрету про відокремлення церкви від держави було закріплено 1927 р. 1 липня вводився Карний кодекс УРСР нової редакції, який містив ряд статей, що звужували сферу діяльності релігійних товариств. 12 жовтня 1927 року прийнята постанова ВУЦВК про введення в дію з 1 січня 1928 року Адміністративного кодексу УРСР, одним з розділів якого були «Правила про культи». З їхнім прийняттям декрет уряду УРСР про свободу совісті втратив чинність. Слід відзначити, що роком пізніше подібний закон було затверджено і в РРФСР. Таким чином, у справі відходу від ленінських норм державно-церковних взаємин УРСР тримала сумнівну пальму першості.

1926 року, коли нове законодавство ще тільки-но розроблялося, в КП(Б)У з ініціативи Л. Кагановича було розгорнуто боротьбу з «націоналухильництвом». Цим терміном позначалося все, що не відповідало антиленінським, великодержавно-шовіністичним уявленням нового Генерального секретаря ЦК КП(б)У в національному питанні. Розгорнувши запеклу боротьбу з неіснуючим ухилом, Л. Каганович та його прихильники на Україні піддали шельмуванню не лише більшовиків, які виступали за реалізацію ленінських принципів національно-державного будівництва. Удар був завданий і по тих групах української інтелігенції, які стояли поза партією, хоча й визнавали платформу Радянської влади.

Як відбилися ці події на УАПЦ? В тому ж 1926 році створено спеціальну комісію, на котру покладалося завдання вивчити склад духовенства УАПЦ. Комісія обслідувала 577 (з 1100—1200 існуючих на Україні) автокефальних парафій. Священики цих парафій в минулому були: солдатами та офіцерами петлюрівської армії — 214; членами українських націоналістичних партій — 65; офіцерами царської армії — 46; денікінцями — 22; жандармами та поліцейськими — 17; членами «Союзу руського народу» — 3. Ці матеріали були серед головних «доказів» контрреволюційного характеру УАПЦ.

Але чи можна було на цій підставі робити такі категоричні висновки про організацію, яка об'єднувала мільйони людей? Категорія «петлюрівець», «офіцер царської армії», «жандарм і поліцейський» відбивала лише факт служби (добровільної чи примусової) в арміях та установах при відповідних політичних режимах на Україні, а не політичні погляди в момент перевірки. До того ж важко уявити суперечливіше поєднання, ніж «петлюрівець» та член «Союзу руського народу». Коли б представники цих груп зберегли свої політичні погляди, спільної мови їм не знайти. Неймовірно також, що

за декілька років противники «самостійної» України стали раптом її завзятими прихильниками. Еволюція їхніх поглядів йшла в зовсім іншому напрямку, до усвідомлення і визнання політичних реальностей та посилення на цій основі аполітизму. Ось лише один факт. В 1925—1926 роках Кременчуцький окружний адміністративний відділ оцінював міру політичної та релігійної активності духовенства округи. Навпроти прізвища кожного з 25 священиків-автокефалістів стояло: «пасивний». В наступні роки, при посиленні адміністративно-політичного тиску на УАПЦ, аполітизм її духівництва, яке прагнуло за всяку ціну зберегти свою церкву та її вплив на віруючих, зберігся.

На рубежі 20—30-х років, в умовах різкої зміни політичної атмосфери в країні, ставлення до УАПЦ стало зовсім нетерпимим. Слова «куркуль» та «піп», «автокефаліст» та «петлюрівець» сприймалися як синоніми. В 1929—1930 роках органи ДПУ сфабрикували справу «Спілки визволення України» («СВУ»). «Доводилося», зокрема, що автокефальна церква була однією з ланок антирадянського підпілля, зв'язаного з емігрантськими буржуазно-націоналістичними колами, які ставили за мету підготовку повалення Радянської влади на Україні. Було проведено арешти, в тому числі й серед автокефального духовенства та активістів автокефального руху. На лаві підсудних опинились В. М. Чехівський, М. М. Чехівський, В. Дурдуківський, К. Товкач та ін. Під час слідства і на суді всі «визнали» свою провину. Тепер відомо, якими методами користувалися тоді слідчі. Лише за допомогою шантажу й тортур їм вдалося примусити підсудних діяти за сценарієм організаторів процесу. Лише цим можна, наприклад, пояснити таке абсурдне «визнання» одного з підсудних: «Якщо церква взагалі є контрреволюційною організацією, то автокефальна церква вдвічі контрреволюційна». Але, певно, і цього було недостатньо. Журнал «Безвірник» (1930, № 5) докоряв автокефалістам за те, що вони не пішли на «викриття контрреволюційної ролі самої релігії».

«Викриття контрреволюційної «Спілки визволення України», для якої церковні організації української автокефалії були легальною організаційною формою, а також наступний суд над керівниками «СВУ» мусять стати за сигнал для нового напруженого удару по релігії та її організаціях...» — давала вказівку Центральна рада Спілки войовничих безвірників (СВБ) України комуністичним фракціям районних рад спілок безвірників. Вимагалося проведення відкритих зборів осередків СВБ, на яких «треба ставити доповіді про шпигунську діяльність релігійних організацій, про їхню шпигунську роботу на користь закордонної буржуазії». «На зборах треба виносити відповідні резолюції, в яких, зокрема, треба закликати трудящих, що залишаються до цього часу членами релігійних громад, виходити з цих громад... Негайно приступити до досконалого вивчення класового складу керівників місцевих релігійних організацій, в першу чергу автокефалії, актиау громади, а також всього складу громад». Ця директива була сигналом для нової кампанії шельмування УАПЦ.

Багато віруючих щиро сприйняли всі повідомлення про «СВУ». Духовенство, в тому числі й верхівка УАПЦ, було деморалізоване. За таких обставин, боячись посилення репресій, керівництво Української автокефальної православної церкви пішло на крайній крок. 28—29 січня 1930 року в Києві було скликано Надзвичайний церковний собор. В його роботі взяли участь члени ВПЦР, весь єпископат на чолі з митрополитом М. Борецьким, численне духовенство. Основним у роботі собору було питання про саме існування автокефальної церкви. Рішення було прийнято одноголосно: «Надзвичайний собор мусить визнати, що УАПЦ, як це тепер остаточно з'ясувалося, протягом свого 10-річного існування, була явно виявленою антирадянською контрреволюційною організацією. Тому Надзвичайний собор, категорично засуджуючи всіх, хто спричинився до перетворення церкви на контрреволюційну антирадянську організацію, визнає дальше існування УАПЦ за недоцільне і вважає її за ліквідовану». Вимушений характер цієї ухвали очевидний.

В лютому 1930 року ВПЦР, а за нею й округові церковні ради повідомили про припинення своєї діяльності. Парафіяльні громади колишньої УАПЦ де-не-де ще продовжували існувати, поступово згасаючи з ярликами націоналістичних контрреволюційних релігійних об'єднань. Цими ярликами керівники КП(б)У щедро наділяли їх з найвищих трибун, не завдаючи собі клопоту ні з пошуками аргументів, ні з елементарною логікою. Отож ці громади змушені були приєднуватися до обновленської або старoруської церкви. До середини 30-х років цей процес завершився.

Історія Української автокефальної православної церкви, яка увібрала в себе складність та суперечливість історичного процесу на Україні перших десятиліть XX століття, виявилася нетривалою. Ця церква виникла на реальному економічному та соціальному грунті. Але на її шляху стала адміністративно-командна система, яка, утверджуючись, принципово не визнавала ніякого інакомислення, була нетерпима до будь-яких форм суспільної самодіяльності, зводила всю різноманітність духовного життя людей до безликих, спрощених вульгарно-соціологічних схем. УАПЦ стала однією з перших жертв цієї системи. Своєю загибеллю вона сповістила про широке розгортання кривавих злочинів сталінського режиму на Україні.

ВЯЧЕСЛАВ КУДІН,
доктор філософських наук, професор

З архіву Олександра Керенського

Ніколи не думав, що коли-небудь триматиму в руках те, що в різні роки писалося людиною для себе — особисті враження, оцінки і судження останнього головковерха, голови Тимчасового уряду буржуазної Росії. Напевно, і сам О. Керенський, який у 1918 році втік від свого народу і довгі роки прожив за кордоном, не міг припустити, що після його смерті архіви придбає не Стендфордський університет, де він викладав довгі роки, а Техаський, в м. Остіні. На той час Техас переживав значний нафтовий та газовий бум і мав кошти на цю недешеву покупку. Крім цього, Техаському університету сприяв тодішній президент США Ліндон Джонсон, уродженець Техасу. Він багато в чому підтримував енергійну діяльність президента університету Гаррі Ренсома.

Очолювши університетську адміністрацію наприкінці 1950 року, Гаррі Ренсом добре розумів значення архівів як своєрідної творчої лабораторії видатних письменників і вчених. У Ренсома виникає задум: створити бібліотеку рукописів сучасної літератури. Саме таких зібрань не мав на той час жоден з відомих американських університетських архівів, хоча в них і зберігались рідкісні документи XVI—XIX столітъ, унікальні експонати епохи Відродження.

Було побудовано окреме семиповерхове приміщення бібліотеки, яке сьогодні, на честь її засновника, називається будинком Ренсома.

Почав Ренсом з придбань рукописів Фолкнера, Етса, першої редакції роману «Улісс» Д. Джойса. Потім були закуплені окремі рукописи Е. Хемінгуея, чимало матеріалів П. Сартра, П. Верлена, Е. Іонеску. З'явилися документи, що стосуються Китаю, Японії, унікальні стародавні видання географічних мап. Нині тут налічується понад 9 мільйонів найменувань різних рукописів і архівних документів.

Придбано було архів О. Пуніна (другого чоловіка Анни Ахматової) і 217 папок архіву Олександра Керенського, в якому щоденники, листи, записи, рукопис 4-томної історії Росії, архіви царської Думи, протоколи засідань Тимчасового уряду — все, що збирав за своє довге життя (мало не 90 років) О. Керенський.

Сталося так, що мені першому з радянських спеціалістів випала можливість познайомитись з цим архівом.

Далеко не кращі спогади в нашій пам'яті залишив скороспілий правитель буржуазної Росії. Коли я почав знайомитися з його архівом, подумалось: а чи варто про це писати, чи потрібно комусь сьогодні знайомитись з тим, про що думала і що занотовувала, живучи за кордоном, людина, яку підняла хвиля Лютневої революції і відразу ж відкинула на задвірки історії.

Однак, вчитуючись в щоденники і записи, переглядаючи інші матеріали, я зрозумів, що суть не в самій особі О. Керенського, навіть не в його спробах прикрасити діяльність Тимчасового уряду і будь-що очорнити Жовтень. Судячи з матеріалів, О. Керенський пильно стежив за всіма подіями в нашій країні, даючи свою оцінку. А це вже те, що мають знати і наші дослідники, бо чимало буржуазних політологів посилаються в своїх працях на свідчення О. Керенського і інтерпретують їх по-своєму.

Я не спеціаліст-історик і тому висловлю лише перше враження і власне судження про ці матеріали.

Чисто умовно всі записи, листи тощо за своїм змістом можна було б поділити на дві частини: все, що писалося до 1942 року, і після. У першій частині переважна більшість записів пов'язана з ілюзорною надією повернутися в Росію, щоб знову очолити уряд. Звідси все, що стосується Жовтневої революції, розглядається як помилка історії, підступність більшовиків, хитрість В. І. Леніна.

Коли перечитуєш матеріали архіву, мимоволі дивуєшся з того, які несподівані переплетення трапляються в житті людей.

Відомо, що атестат зрілості В. І. Леніну і блискучу характеристику йому як кращому учневі підписав свого часу батько О. Керенського — директор Симбірської гімназії Федір Керенський Підписав, знаючи, ким був брат Володимира Ілліча Олександр. Сам по собі цей факт викликає повагу до порядності і, скажемо прямо, сміливого кроку Керенського-старшого. Адже дана ним характеристика відкрила шлях В. І. Леніну для вступу в Казанський університет. Але це вчинок не сина, а батька.

Дивний збіг обставин і в тому, що Олек-

сандр Керенський, як і В. І. Ленін, народився 22 квітня, тільки на одинадцять років пізніше, починав вчитися у тій же Симбірській гімназії, яку свого часу закінчив В. І. Ленін.

Судячи із записів архіву, Олександр Керенський був знайомий з сім'єю Ульянових, найближче знав молодшу сестру Олю, про яку згадує в щоденниках.

На цьому і закінчується відносна спільність пройденого шляху Олександром Керенським і Володимиром Ульяновим. Далі їхні дороги, як відомо, різко розходяться.

Олександр Керенський, попри всі здібності, не піднімається вище модного на той час буржуазного політика. Саме тому ставлення Керенського до В. І. Леніна, оцінки його різко негативні. Уже перебравшись за допомогою англійців з Архангельська за кордон, О. Керенський будь-що прагне дискредитувати В. І. Леніна, його роль в революції. Спочатку настирливо називає його німецьким агентом, що не дозволив би собі без доказів будь-який серйозний історик. Подібні оцінки він раз у раз повторював, доки за кордон не потрапили архіви генерального штабу німецької армії часів першої світової війни. Зрозуміло, що тут навіть натяків про це не було. І О. Керенський, як і його близькі однодумці — Мілюков, Львов та інші, припинив згадувати про причетність В. І. Леніна до німецької агентури. Зате йде в хід характеристика Володимира Ілліча як диктатора-тирана, який «спритно грав на відсталій свідомості середніх людей». Читаєш і бачиш, як осліплена злістю людина, невдаха-правитель не зміг до останнього дня подолати в собі озлобленості, визнати те, що засвідчили час, історія.

У згаданий період в архівних матеріалах вирізняються два мотиви: будь-що дискредитувати соціалістичну революцію і піднести значущість діяльності Тимчасового уряду. Жевріє також надія повернутися до влади. Читаєш і дедалі розумієш, яким же далеким від реальності був у ті роки О. Керенський, якою мірою його сподівання суперечили щонайменшому здоровому глуздові.

Читач зрозуміє мене, з яким зацікавленням я став переглядати записи в щоденнику тих днів, коли німецький фашизм вдерся в нашу країну. Хоча до 22 червня 1941 року нотатки велися постійно, майже щодня, тут до першого липня не записувалось нічого. Можна лише здогадуватися, як зловтішався О. Керенський, скільки марних ілюзій збуджувало його свідомість. Бо незвичним від хвилювання і переживань почерком 1 липня 1941 року записано: «Здійснилось!.. Боже, допоможи Росії, своє поклинання виконаю, якщо зроблять пропозицію!».

Важко, до болю важко поривати з ілюзіями. Втрата влади мучила О. Керенського довгий час. Про це йдеться і в окремих, написаних ним віршах. Ось один з них, датований ще червнем 1931 року:

> И я полуночный час
> Под шпилем, на курантах,
> Не слышен перезвон
> О славе царственной,
> Исчезнувшей, как сон!

І знову ж у червні, тільки вже 1956 року, нарешті зрозумів, що він нікому в Радянській країні не потрібен і ніхто не збирається звертатися до нього «з пропозицією». Саме у ці дні написано таке:

> По пыльной дороге,
> Вдоль сжатого поля,
> Я шел — одинокий — в тоске,
> И плакало сердце,
> И плакал я горько
> Над прошлым, сгоревшим в огне.

Так, це писалося вже в середині 50-х років, а записи перших місяців війни забарвлені зовсім іншою тональністю. Вони сповнені неприхованої радості. Він пише про неминучий «розгром Росії», про те, що до цього її довели більшовики, а ось він у свій час, мовляв, такого не допустив.

Уже зовсім якоюсь далекою давниною повіяло від слів про його особисті контакти: «Зустрічався з князем Львовим, обговорювали міжнародні події», «розмовляв з графом», «бачилися з баронесою». У відповідні сторінки щоденника тих років вкладені вирізки з газет, де повідомляється про фантастичні втрати радянських військ.

Щоправда, його настрій поступово змінюється. Уже 3 липня 1941 року О. Керенський надсилає телеграму Сталіну, щоб той дав вказівку радянському послу у США прийняти його. Згодом О. Керенський звертається до всіх емігрантських груп за кордоном із закликом об'єднати зусилля у боротьбі проти фашизму, хоча не знаходить одностайності, підтримки. Їхня реакція на події, які відбувалися, судячи з архівних записів, була далеко не однозначною.

Записи щоденника обриваються у першій половині 1942 року. Далі йдуть вже не систематизовані і не зібрані докупи окремі нотатки. Починається явна переоцінка власних суджень, подій. В середині 1942 року О. Керенський береться до написання «Історії Росії», над якою працює до кінця 60-х років. Незадовго до смерті виходить англійською мовою книжка «Росія і історія поворотного моменту».

З цього часу і до останніх днів життя архівні матеріали відбивають значні зміни у світогляді О. Керенського. Відчувається прагнення більш-менш об'єктивно подивитися на події, учасником яких йому довелося бути. Ця частина матеріалів, а також опубліковані і не опубліковані розділи «Історії Росії» — чотири томи (з давніх часів і до початку XX ст.), безумовно, заслуговують на увагу наших істориків. Як на мене, їх варто було б опублікувати у нас, бо вони містять багато цікавих фактів, оскільки О. Керенському було надано можливість широко користуватися багатьма архівними матеріалами, що зберігаються у США, книгами бібліотеки американського Конгресу у Вашінгтоні.

Зібрані матеріали цього періоду цікаві тим, що в них багато виписок з різних праць і документів, книжок істориків, державних і політичних діячів. Напевне, вперше О. Керенський уважно студіює все написане В. І. Леніним (за 4-м виданням творів), прагне хоча б на схилі віку зрозуміти, в чому привабливість і сила ленінізму. Читає і конспектує однотомник «Історії КПРС» видання 1959 р., аналізує наслідки перепису населення 1959 р. «Прості і ясні поняття затуманюються складними роздумами»,— цитує Ціцерона. З афоризмів Б. Паскаля йому до вподоби:

«Чим людина розумніша і добріша, тим більше добра у житті вона здійснює». По-своєму інтерпретує відомі слова Клаузевіца про війну: «Тепер потрібно сказати точніше — політична боротьба є продовження війни іншими засобами». Робить великі виписки з щоденників Ф. Достоєвського, кілька разів підкреслюючи думку: «Той, хто прагне судити Росію, повинен оцінювати її не по тому негідному, що роблять від її імені, а по тих ідеях та ідеалах, до яких прагне російський народ».

Звертаю на це увагу читача тому, що вся неопублікована частина рукопису «Історії Росії» писалась крізь призму цих думок. Матеріали викладено оригінально, цікаво, незважаючи на всю своєрідність погляду.

Визнати власні помилки в оцінках важко, однак, беручись за виклад історії Росії, О. Керенський змушений написати: «Можна любити чи ненавидіти тоталітарну диктатуру Леніна, можна приймати чи не приймати інтернаціональну доктрину комунізму, але не можна заперечувати історичні факти» (папка № 6, с. 193). У його любові до своєї батьківщини немає сумніву: «Росія є Росія,— пише він,— особливий світ із своєю власною історією, із своєю самобутньою культурою, яка поглинула і переосмислила і Схід, і Захід... Ми однаково близькі і до Сходу, і до Заходу і водночас чужі їм обом, бо ми є ми» (папка № 6, с. 194).

Полемізуючи з тими, хто пише, що у нас немає нічого самобутнього, а все запозичене в інших, О. Керенський зауважує, що навіть Сполучені Штати Америки, які вибрали справді чимало з Західної Європи, давно уже не є її продовженням, а становлять новий культурно-державний сплав, новий витвір світової культури. Як же можна думати, що Росія, яка виросла в цілу «частину світу із самої себе, за законами власного внутрішнього фізичного і духовного розвитку, яка віками змушена була жити в самотності, була лише копією якого б то не було, східного чи західного, поганого чи хорошого оригіналу» (папка № 6, с. 195).

Висловлені О. Керенським судження дуже близькі до того, що писав ще у 1857 році О. Герцен: «Росія розширюється за іншим законом, ніж Америка, тому що вона не колонія, не наплив, не вторгнення, а самобутній світ, який розширюється в усі боки, але міцно сидить на своїй власній землі».

Судячи з архіву, він зустрічається з окремими нашими молодіжними делегаціями, що приїздили до США. У 60-і роки після однієї з таких зустрічей записує: «Коли я зустрівся після закінчення другої світової війни з молоддю СРСР, яка виросла уже в так званий радянський період російської історії, мої загальні пояснення про події 1917 року, про політику Тимчасового уряду їх не задовольняли. Вони хотіли знати, що я особисто як Керенський робив у ті нещасні місяці, коли в Росії панувала «керенщина» (папка № 32, с. 3). Досить самокритично!

Судячи з усього, «Історія Росії» у повному варіанті видавців не зацікавила, і, починаючи з кінця 50-х років, автор працює над окремою книжкою (період 1907—1917 рр. з введенням окремих розділів про власне дитинство і роздумів про світ після другої світової війни). Привертає увагу процес змін її назви: в першому варіанті автор називає її так: «Моя Росія і моя боротьба». Мало не «Майн кампф»! Потім виникає назва «Моя робота для моєї Росії» і, нарешті, остаточна — «Росія і історія поворотного моменту». Англійською мовою книжку видано наприкінці 60-х років.

Характерно, що чимало місць цієї праці закреслив редактор уже в гранках. Зокрема, з друкарського набору (примірник залишився в архіві) вилучено такі слова: «В кінці мого довгого життя, яке минуло в критичні роки нашої нинішньої історії змін поглядів, я ясно усвідомлюю, що ніщо у житті не дається без нічого і що за все слід розплачуватися. Що неможливе вороття до макіавеллівського політиканства, що не слід плутати політику і мораль. Люди мають вчитися жити не в злобі і ненависті, а в любові і стриманості... Без участі Росії ніякий сталий порядок у світі неможливий» (папка № 23, с. 843—844). Важко сказати, чим ці слова були не до вподоби редакторові і видавництву, але книжка вийшла без них.

Знайомлячись з написаним О. Керенським в останні роки його життя, переконуєшся, що як історик він виявляє куди здібнішим, ніж політик і філософ. Навіть така людина, як О. Керенський, зрозуміла, що «віднині доля людського існування буде в руках представників усіх народів, а не тільки виняткової меншості», що «в нинішній історії Старий світ не буде вже гегемоном», що «без всякого втручання у внутрішні справи один одного держави, тісно співробітничаючи одна з одною, будуть впливати разом одна на одну політично і культурно» (папка № 32, с. 9; № 6, с. 7).

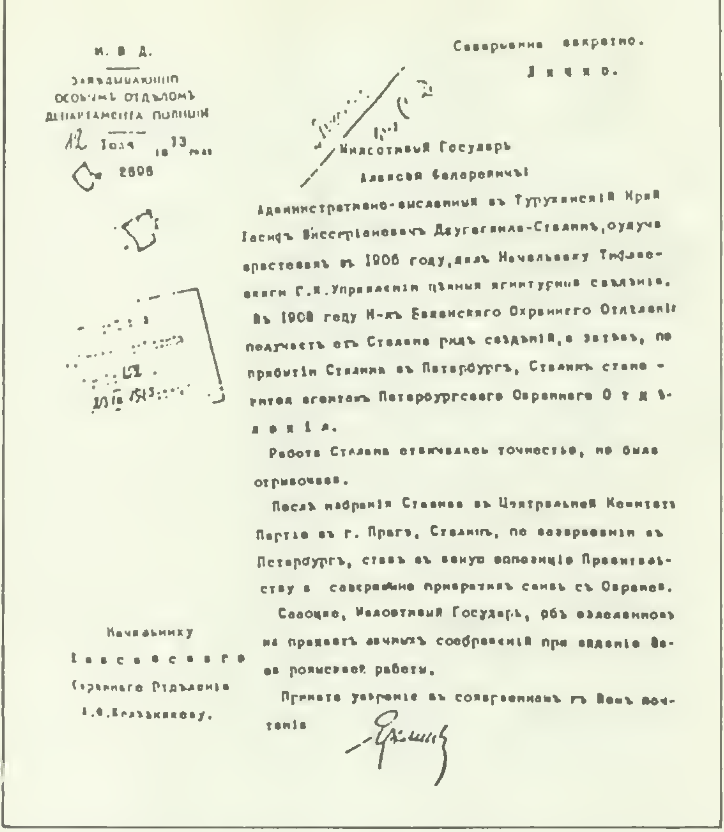
Характерні і нотатки О. Керенського у блокноті за 1960 рік, де наводяться слова Бісмарка: «Штовхати на війну дві великі країни, народи яких щиро бажають жити в мирі, злочинно».

Особливе місце в архівах посідають матеріали і записи, які стосуються до подій у Радянській країні після Леніна. Певний час спостерігається вичікування: що ж станеться? О. Керенський, вся емігрантська еліта пильно стежить за всім, що відбувається в країні.

Оцінки щодо цього періоду досить обережні, хоча уже в записах початку 30-х років з'являються перші негативні вислови про Сталіна. Зокрема, він відзначає, що, вигнавши з країни Л. Троцького і засудивши його на словах, Сталін майже цілком здійснює троцькістську лінію на практиці.

Жорстокості Сталіна не було меж. Масовий терор проводився не тільки стосовно до вірних ленінців всередині країни, а й до багатьох революціонерів з інших країн. Гітлеру видавались німецькі антифашисти, багато з них загинуло і в сталінських таборах. Чим більше дізнаєшся сьогодні про це, тим болючіше бентежить думку «клята» питання: чому це чинила людина, яка заприсягалась іменем Леніна і підкреслювала на кожному кроці, що тільки вона справжній продовжувач його справи?

Дехто намагався пояснити це хворобою, діагноз якої поставив В. Бехтерєв, за що тут же поплатився своїм життям. Проте погодитися з цим — значить, хоча б чимось виправдати злочинні сталінські дії і винищення мільйонів. Насправді ж хвора людина не здатна на таку цілеспрямованість вчинків. Нищилися в першу чергу ті, хто був найактивнішим учасником Жовтня, хто так чи інакше хоч що-небудь знав про особисте

М. В. Д.

Завѣдывающій
Особымъ Отдѣломъ
Департамента Полиціи

12 Іюля 1913 г.

№ 2898

Совершенно секретно.

Лично.

Милостивый Государь
Алексѣй Федоровичъ!

Административно-высланный въ Туруханскій Край Іосифъ Виссаріоновичъ Джугашвили-Сталинъ, будучи арестованъ въ 1906 году, далъ Начальнику Тифлисскаго Г.Ж. Управленія цѣнныя агентурныя свѣдѣнія.

Въ 1908 году Н-къ Бакинскаго Охраннаго Отдѣленія получаетъ отъ Сталина рядъ свѣдѣній, а затѣмъ, по прибытіи Сталина въ Петербургъ, Сталинъ становится агентомъ Петербургскаго Охраннаго Отдѣленія.

Работа Сталина отличалась точностью, но была отрывочная.

Послѣ избранія Сталина въ Центральный Комитетъ Партіи въ г. Прагѣ, Сталинъ, по возвращеніи въ Петербургъ, сталъ въ явную оппозицію Правительству и совершенно прервалъ связь съ Охраной.

Сообщаю, Милостивый Государь, объ изложенномъ на предметъ личныхъ соображеній при веденіи Вами розыскной работы.

Примите увѣреніе въ совершенномъ къ Вамъ почтеніи

Еремин

Начальнику
Енисейскаго
Охраннаго Отдѣленія
А.Ф.Желѣзнякову.

життя молодого Сосо Джугашвілі. Адже знищено майже всіх родичів першої і другої дружини, усіх товаришів по діяльності в Закавказзі, вбито і друзів цих товаришів. Замучено в таборах більшість тих комуністів, хто вступив до лав партії за життя Леніна. З близького оточення залишилися одиниці найбільш особисто відданих, хоча і вони перебували в постійному страху, що в будь-яку мить можуть щезнути, як чергові «вороги народу».

Час відкриє ще чимало сьогодні невідомого. І, напевне, не сучасники, а вражені пізнаним нащадки відтворять в усій повноті нечувану раніше в історії трагедію мас.

Усі опубліковані за життя «вождя» біографії зображають його як самовідданого борця за щастя народу, яким він начебто став майже з дитинства. Фальшива біографія, прислужницьки написана свого часу Олександровим, Кружковим, Митіним, Поспєловим та іншими, ретельно «відредагована» самим «вождем», малювала перед читачем кришталево чистого революціонера. Скромність, аскетизм, простота в побуті, повна самовіддача справі, фантастичне поглинання творів літератури (за «скромним» визнанням «самого», не менше 500 сторінок щоденно) — такий образ пропагувався багатьом поколінням протягом десятиліть, таким він залишився в уяві для деяких і донині. Проста солдатська шинель, френч, галіфе і чоботи, трубка і «мудра» проникливість в усе, до чого тільки не доторкалась ця людина,— такий портрет утовкмачувався майже щоденно в свідомість радянських людей.

А насправді все облуда: і скромність, і безкорисливість, і побутова невибагливість. Лише після війни, коли народ відмовляв собі в усьому, коли багато хто жив у землянках і погребах, Сталіну було побудовано декілька розкішних дач, і не тільки на землях Криму і Кавказу. На багатьох з них він ні разу не встиг побувати, але скрізь утримувався значний штат, щоб у будь-який час зустріти «вождя» і вдовольнити його забаганки чи його розбещеної челяді.

Легенда про «батька народів», створена за

ного життя, не витримує перевірки фактами.

Відомо, що свого часу Сталін зробив заяву, що першого листа від Леніна він начебто отримав у 1903 році, але сам лист не зберіг. Це не піддав сумніву і Д. Волкогонов, хоча ніяких історичних підтверджень немає.

Перш за все не міг отримувати Сталін листа від Леніна у 1903 році хоча б тому, що Ленін нічого про нього не знав до 1912 р., коли Сталіна заочно кооптували до складу ЦК. Та й після цього в пам'яті Володимира Ілліча прізвище Сталіна особливого сліду не залишило, про що свідчить хоча б такий факт, як прохання Леніна у листах до Г. Зінов'єва та В. Карпінського у 1915 році нагадати йому прізвище того грузина, якого свого часу кооптували в ЦК: «Чи не пам'ятаєте прізвище К о б и?» (В. І. Ленін. ПЗТ, т. 49, с. 96.). І також: «Велика просьба: узнайте (від Степка чи Міхи або і т. ін.) прізвище «К о б и» (Йосиф Дж.....?? ми забули). Дуже важливо!!» (В. І. Ленін. ПЗТ, т. 49, с. 153.).

Ні, не був Сталін і тим революціонером «без страху і докору», якого весь час удавав із себе. Таким він не був ніколи, що сьогодні засвідчують не лише документи, а й ті окремі жертви сталінізму, які дивом залишилися живими.

Інтерес дослідників до феномена Сталіна і сталінщини з роками не згасає. Та більш, з'являється нова інформація, нові припущення і здогади. Навколо деяких з них точаться гострі дискусії. Зокрема, про вірогідність листа завідуючого особливим відділом департаменту поліції МВС Росії М. Єрьоміна, в якому йдеться про те, що у 1906—1911 рр. Сталін працював на царську охранку.

Документ чи підробка?

Коли ми дізнаємось про те, що знайдене чергове поховання жертв сталінських репресій, то вже не дивуємося. Бо зловісна роль Сталіна у винищенні мільйонів ні в чому не винних людей широко відома

Але щоб людина, котра тридцять років стояла на чолі нашої держави, видаючи себе за вірного ленінця, скомпрометувала себе ще й співробітництвом з секретними службами царя?!

Навіть у наш час, коли ми звикли до сенсаційних викриттів, повірити у це важко.

Тим часом історики Г. Арутюнов і Ф. Волков у газеті «Московская правда» від 30 березня 1989 року та деякі інші видання, в тому числі українські, твердять, що лист М. Єрьоміна справжній. Копія цього листа є і в архіві О. Керенського.

З огляду на це варто ретельніше придивитися як до історії з єрьомінським листом, так і до деяких інших фактів. Вперше про цей лист розповів американський історик Ісаак Левін у 1940 р, коли він потрапив до нього від білоемігрантів, які прибули з Сибіру через Китай. Перед тим як публікувати лист, було проведено відповідну експертизу, яка встановлювала схожість з подібного роду документами, що в той час складалися в департаменті поліції Росії. Підпис високопоставленого поліцейського урядовця нібн ідентифіковано за його достовірним автографом.

Що ж до інших дослідників, зокрема йдеться про З. Перегудову та Б. Копьолова (журнал «Родина» за травень 1989 року), то вони справжність єрьомінського листа заперечують. У цих дослідників, зокрема, викликає цілком обгрунтований сумнів кутовий штамп на ксерокопії документа. За їх даними, особливий відділ департаменту поліції мав інший штамп. Викликає сумнів і підпис Єрьоміна. Висловлюється припущення, що він підроблений. Крім того, у картотеці агентів, які були на службі у царської охранки, прізвище «Джугашвілі» не числиться. І, нарешті, згадані дослідники цілком слушно зауважують, що такий фахівець з політичного розшуку, як Єрьомін, навряд чи наважився б писати про свого «цінного агента» так відкрито, тобто навіть не зашифрувавши текст.

Що ж до американського радянолога І. Левіна, якому й належить «честь» публікації «єрьомінського листа», то и він змушений був визнати, що критично настроєні біографи Сталіна, «в тому числі його найзапекліший ворог Лев Троцький, відкидали це обвинувачення як страхітливе й абсолютно недоказове».

Єдине, з чому згоджуються всі дослідники, це в тому, що будь-яке обвинувачення, пред'явлене Сталіну, потребує ретельного аналізу. Надто вже ця постать одіозна і має залишитись в історії саме такою, якою вона була насправді. Нічого тут не віднімеш і нічого не додаси.

Незважаючи на це, З. Перегудова і Б. Копьолов доводять свою точку зору про непричетність Сталіна до поліцейських спецслужб досить переконливо, поза увагою дослідників не можуть залишитись деякі ще не з'ясовані факти.

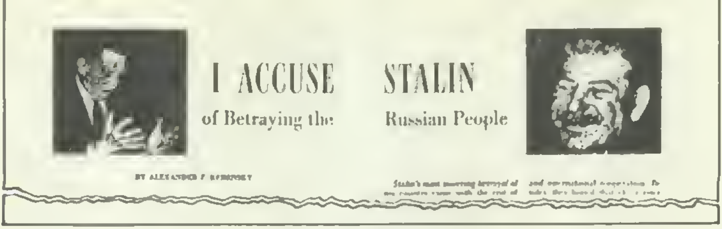
Скажімо, Г. Волков і Ф. Арутюнов твердять, що свого часу (у 1961 р.) знайшли в архіві Жовтневої революції оригінал єрьомінського листа. А З. Перегудова та Б. Копьолов запевняють, що усі їхні намагання знайти такий документ (у 1989 р.) успіху не мали.

І ось з чим мені довелось ознайомитися в архіві О. Керенського.

Так, «лист Єрьоміна» найімовірніше підробка. Але як, скажімо, поставитися до листа Мілюкова Керенському (у 1946 р.)? В якому той довірливо повідомляє, що в архівах французької поліції, де зберігається і частина архіву таємної поліції Росії, знайдені оригінали грошових відомостей жандармського управління російського МВС, в яких є підписи Джугашвілі — Сталіна за отримувані ним «гонорари». Думається, при нинішніх наших стосунках з Францією варто отримати згоду французької сторони на перевірку вірогідності цього твердження Мілюкова. Теж підробка? Що ж, і це не виключено. Слово за істориками.

Є в архіві О. Керенського (папка № 76, окремий листок) запис від 8 травня 1915 р. про зрадника Малиновського, де говориться, що той був таким важливим агентом, що «не числився в жодних, навіть таємних списках, а передавався з рук в руки черговому міністрові внутрішніх справ від попередника». Саме тому слід замислитися над посиленим інтересом В. І. Леніна до того, хто ховається за кличкою «Коба» у 1915 р., коли впала перша підозра на Малиновського. Прізвища «Джугашвілі», як вже згадувалось, Ленін тоді не запам'ятав.

Знайомлячись з архівами О. Керенського, я прочитав два досить цікавих документи, які стосуються до тих років. Про один з них розповів наприкінці 40-х років американський

Заголовок статті О. Керенського «Я звинувачую Сталіна, який обдурює російський народ» в журналі «Форін аффеарз»

історик Ісаак Левін, але події другої світової війни затінили його повідомлення. Йшлося про вивезений емігрантами з Сибіру в США секретний лист завідуючого особливим відділом департаменту поліції МВС Росії Єрьоміна від 12 липня 1913 року на адресу начальника Єнісейського охоронного відділення О. Ходзякова. У листі зазначалося, що заарештований у 1906 році Й. В. Джугашвілі-Сталін дав начальнику Тифліського головного жандармського управління цінні агентурні дані. Повідомляється також, що аналогічні дані отримував від Сталіна у 1908 році і начальник Бакинського охоронного відділення. А коли Сталін прибув до Петербурга, він став агентом Петербурзького охоронного відділення. У листі відзначається, що робота Сталіна характеризувалася оперативною точністю, хоча й була непостійною. Повідомлялося це для того, щоб начальник Єнісейського охоронного відділення мав інформацію щодо висланого в Туруханський край Сталіна.

Свого часу в США по цьому листу було проведено експертизу, вона встановила, що лист не суперечить подібним документам, що складалися в той час. А підпис Єрьоміна збігається з його факсиміле, вигравіруваним на срібній вазі, що зберігається у спадкоємців Єрьоміна, котрі перебралися до США.

Про наявність копії цього документа знав О. Керенський. То більш, в його архіві є лист від Мілюкова, датований 1946 роком, в якому той довірливо розповідає, що в архівах французької поліції були знайдені оригінали грошових відомостей жандармського управління МВС Росії за 1909—1911 роки. Тут є підписи Сталіна за отримувані ним «гонорари».

Є в архіві О. Керенського (папка № 26, окремий лист) запис від 8 травня 1915 р. про зрадника Малиновського. В цьому запису підкреслюється, що Малиновський був «секретним агентом, таким важливим, що не числився в жодних, навіть таємних списках, а передавався з рук в руки черговому міністрові внутрішніх справ від попередника». Згадую про це тому, що Сталін був тісно пов'язаний саме з Малиновським. То більш, інтерес Леніна до людини на прізвисько Коба збігається з часом, коли впала підозра на Малиновського як зрадника.

Є в архіві О. Керенського докладні виписки з мемуарів Вальтера Шелленберга — шефа гітлерівської секретної служби, в яких з цинічним злорадством розповідається, що за дорученням Сталіна Німеччині було виплачено 3 млн. золотом за фотокопії документів, які нібито зберігалися в сейфах гітлерівської служби безпеки. Внаслідок цієї «операції» було отримано фальшивку, використану як привід для знищення Тухачевського та багатьох видатних полководців Радянської Армії. В нашій літературі ця акція тлумачилась так. Мовляв, ці «документи» випадково потрапили до чехословацької розвідки, а тодішній президент Чехословаччини Бенеш довірливо передав їх Сталіну.

Про версію ж Шелленберга я особисто прочитав у книзі: Walter Schellenberg. «The Schellenberg Memoirs». Louis Hagen. London, 1956, де є цілий розділ про цю акцію.

Згадуючи про документи з архіву О. Керенського, інші матеріали, зовсім не маю на увазі, що можна цілковито довіряти всьому, що в них написане. Однак без їхнього ретельного аналізу і перевірки з боку тих, хто сьогодні пише про Сталіна, обійтись не можна.

Чим більше вчитуєшся в подібні документи, тим чіткіше усвідомлюєш, що Сталін протягом усього життя чогось боявся. І здійснювана ним на посту «батька народів» нелюдська жорстокість явно свідчить про прагнення придушити голос істини. (До речі, А. Антонов-Овсієнко, посилаючись на свідчення близької сталінської обслуги, розповідає, як той в жаху кричав уві сні). Цей страх керував усіма його вчинками протягом усього життя.

Страх змушував хитрити, загравати перед справжніми ворогами, знищувати тих, котрих ще вчора називав видатними революціонерами. Один лише приклад. Не комусь іншому, а саме Сталіну належать такі слова: «Можна з певністю сказати, що швидким переходом гарнізону (Петербурзького. — В. К.) на бік Рад і вмілою постановкою роботи Військово-революційного комітету партія зобов'язана перш за все і головним чином (підкреслення моє. — В. К.) тов. Троцькому. Товариші Антонов і Подвойський були головними помічниками товариша Троцького» (стаття Сталіна «Жовтневий переворот» — «Правда», 1918 р., 6 листопада).

І тих, хто названі у статті, і багатьох інших Сталін винищив. Зате наближав до себе тих, хто смертельно ненавидів революцію. Бо як інакше пояснити призначення Генеральним прокурором СРСР А. Вишинського, активного меншовика, який свого часу підписав ордер на арешт В. І. Леніна? Як пояснити заслання в табори і розстріли сотень тисяч активних учасників революції, з одного боку, і висунення на керівні посади в судових і каральних органах ворогів революції — з другого? Як

пояснити оточення себе напівграмотними підлебузниками, такими як М. Будьонний чи К. Ворошилов, або такими політичними флюгерами, як А. Мікоян і Г. Маленков, та десятками інших пристосуванців! Усім їм приписувались видатні якості, а таким, як Будьонний і Ворошилов — надано титули видатних полководців. У що обійшлися народові вже в громадянську війну ці «полководці», свідчать хоча б царицинські події, правда про які не просто замовчувалась, а злочинно перекручувалась, зображувалась як свідчення геніальності Сталіна, котрий керував обороною Царицина. Насправді ж з вини військової безграмотності Ворошилова та його помічника Мініна під Царицином загинуло понад 60 тисяч чоловік. Ці «подвиги» Сталіна, Ворошилова і піддав гострій критиці В. І. Ленін у промові 21 березня 1919 року. Невипадково цю промову зберігали в сейфі як документ найсуворішої таємності і навіть у 1970 р. у XXXVII «Ленінському збірнику» (М. 1970 р., с. 136—137) опублікували у «відредагованому» вигляді.

Хоч це може видатися дивовижним, але всі реакціонери світу знайшли в особі Сталіна людину, яка завдала соціалізмові більше шкоди, ніж усі вигнані революцією за кордон білогвардійці разом узяті.

Як я вже згадував, 3 липня 1941 р. О. Керенський надсилає телеграму Сталіну: «У зв'язку з нинішньою ситуацією дайте інструкцію вашому послу у Вашінгтоні прийняти мене негайно» (папка № 149). Відповіді не було. Тоді в грудні 1941 року усім емігрантським групам за кордоном були надіслані начерки програми захисту і порятунку Росії. Почалося збирання коштів, спроби створення воєнізованих загонів для відправлення на фронт проти фашизму. Судячи з усього, наслідків усе це не мало. Але всі, зв'язані з О. Керенським, емігранти, по суті, припиняють будь-яку критику Радянського Союзу і Сталіна. Активно вона поновлюється тільки після війни, коли завдяки перемозі Сталін опинився в зеніті слави, але не припинив своїх кривавих злочинів.

У жовтні 1946 року О. Керенський пише першого відкритого листа Сталіну. (В архівах є декілька чернеток його варіантів) В одному з них (жовтень 1946 р., папка № В6) зазначається: «Здобуто велику перемогу. Російський народ віддав в її ім'я мільйонні жертви, страждання, а ви знову позбавляєте його свободи, розтоптуєте здобуте Росією, розпочинаєте нові вбивства, загрожуєте іншим країнам. Душитель свого народу, ви ще смієте розпатякувати про життя народів у колоніальних країнах. Брехун і цинік, що ви робите... Сьогодні ви намагаєтеся переконати багатьох, що люди жертвували заради вас, хоча добре знаєте, що це брехня, бо в чорну годину війни (липень 1941 р.), коли сидів у вашому кабінеті потрібний тоді вам гість (йдеться, про особистого представника Рузвельта Гаррі Гопкінса. — В. К.), у бесіді з ним ви з чорною іронією говорили: «Сталіна захищати не будуть, за комунізм битися не будуть, Батьківщину, напевне, захищатимуть».

Згодом Сталін заплатив би що завгодно, аби ці його слова залишились невідомими. Але Г. Гопкінс про це написав.

Майже пророче звучать слова з ненадісланого листа О. Керенського Сталіну: «Багато чого люди не відають, але ваша брехня розкриється, і народ жахнеться від скоєного вами...» Є у листі і такі слова: «Пишу, розуміючи, що безглуздо писати, бо виховані вами боягузи такого листа не передадуть... Можливо, лише історія розсудить, якщо можна говорити про суд над людиною без честі і совісті, спритного і підступного брехуна, душителя народу...»

До ідеї надіслати лист Сталіну О. Керенський повертається ще раз. Судячи з його тексту від 23 жовтня 1948 року, він був навіяний повідомленнями про нові масові репресії в країні. (Сьогодні ми знаємо, що в цей час відбулась так звана «ленінградська справа» А. Кузнецова, М. Вознесенського та інших). Оскільки в архіві лише копія листа, можна припустити, що цей лист було відправлено, і рано чи пізно, якщо його не знищили, наші історики можуть знайти його в архівах. Там є і такі слова: «Зупиніться! Весь величезний капітал поваги, любові і захоплення, який заробив для своєї Батьківщини своєю кров'ю і муками російський народ, ви розтринькали до копійки» (папка № В2, с. 2).

У серпні 1949 року О. Керенський на сторінках «Форін афферз» публікує велику статтю «Я звинувачую Сталіна, який обдурює російський народ». У статті говориться: «Вбивця, жорстокий і безжалісний тиран, ти ігноруєш і топчеш інтереси російського народу на шляху його поступу до світової революційної мети... Для тебе, як і багатьох нерадянських комуністів, Росія є лише розмінною монетою у «великому експерименті» проти вільного світу». Зрозуміло, згадуючи тут про революцію, О. Керенський зовсім не має на увазі Жовтень, який він не приймав. Йдеться про ту революцію і ту Росію, яку уособлював очолюваний ним Тимчасовий уряд. Під цим прапором він прагнув об'єднати усіх російських емігрантів, мріяв і про те, що до нього приєднаються й ті, кого десятиліттями обдурювала сталінська тиранія.

В начерках «Програми оновлення» є такі слова: «Потрібно, щоб усе в Росії зрушилось, зібрало по крихтах розвалене, будувало і змінювало, не думаючи про концтабори і не оглядаючись... Яка б влада не пішла цим шляхом, ми усі тут і там повинні служити їй чесно і на совість. Не підуть нинішні правителі — обов'язково прийдуть інші... Інакше Росії не бути, а вона буде» (папка № 90, с. 201, 202).

Багато складних роздумів викликають документи архіву О. Керенського. Чимало в них ворожого і неприйнятного нам, але чимало й слушного висловлено з окремих питань і проблем. І хоч він був нашим ідейним ворогом, нове політичне мислення передбачає об'єктивне ставлення і до ворогів.

Судити мертвих і топтати їхні могили — святотатство. Однак ця народна мудрість не про катів і тиранів. Громадський суд над ними доконечно потрібний тому, що зерна нинішніх наших нещасть засіяні у ті трагічні роки. Він потрібний і для того, щоб ті, хто живе, ніколи не забували давньої мудрості: «У ті двері, в які входить насильство, заходить потім ворог» (Тацит).

ІГОР МИХАЙЛИН

Слово за театром

Поволі їде возом українська драма. Поцьвохкують батогом керманичі, так, для годиться, бо хто ж може примусити рухатися швидше запряжених у воза волів? Сидять рядочком у возі драматурги. Якщо котрий схоче випередити воза — чи пішки, чи в машині,— зась. Його спритно зупиняють і знову повертають на воза. А як інакше можна сприйняти факт, наведений Лесем Танюком у статті «Драма української драми» («Прапор», 1988, № 7): секція драматургів СПУ послала листа на ім'я міністра культури УРСР, у якому театрам не рекомендовано ставити п'єси А. Крима і Я. Стельмаха, мотивуючи це тим, що «Фіктивний шлюб» ішов у дванадцяти, а «Провінціалки» заплановано ввести до репертуару десяти театрів.

Котиться віз... І не можна сказати, щоб не працювали драматурги, але з їхнього чималого доробку стають відомими 4—5 п'єс на рік, і то через публікацію в часописах, бо вже давно жодна театральна вистава не сколихувала громадської думки, не ставала фактом суспільного життя, як то було колись з «Народним Малахієм» і «Миною Мазайлом» Миколи Куліша, «Фронтом» і «Крилами» О. Корнійчука, «Не називаючи прізвищ» В. Минка. Нікого, здається, й не турбує таке жалюгідне становище. Як би не примудрялися окремі критики витончено доводити, що драма як рід літератури нічого не втрачає, коли існує лише для читача й не вистављяється на сцені, але саме занепад української драми сьогодні свідчить про інше — нічого згубнішого для драматургії немає, аніж відрив від театру, що в нашій республіці набув характеру хронічної хвороби. Моторошно стає від підрахунків В. Бойка, наведених у його статті «Фестиваль української драматургії на... Україні» («Современная драматургия», 1987, № 4): за повоєнні десятиліття удвічі поменшала кількість українських театрів, а якщо говорити про реальний вихід українських п'єс на глядача, то він становить десять відсотків. Автор одразу зробив застереження, що ретельні підрахунки можуть дати ще меншу цифру.

За таких умов відсутності діалогу театру й драми вони виявляються відрізаними від власної класики. Лише в останній рік-два на афішах почало з'являтися ім'я М. Куліша, але ще немає імен В. Винниченка, С. Черкасенка, О. Олеся, Я. Мамонтова, Мирослава Ірчака, І. Дніпровського, І. Кочерги... Чекає нового методологічного осмислення така суперечливе явище в нашій культурі, яким є О. Корнійчук. Якщо його діяльність на посту голови правління СПУ в 1946—1953 рр., його літературно-критичні вправи цього часу потребують засудження, то перенести такі оцінки на всю творчість драматурга було б несправедливо. Його кращі п'єси служили народові, а не бюрократично-адміністративній верхівці. А відтак мають знайти місце і в сьогоднішньому театральному репертуарі.

У цих умовах розмивання традицій, відриву від джерел утруднювався художній пошук як у драматургії, так і в театрі, а гальмування розвитку української культури йшло вже двома шляхами. З одного боку, відірваний від національної драматургії, приречений на провінціалізм, згортав масштаби своєї роботи український театр. З другого боку, позбавлена потрібного зв'язку зі сценою, перспективи сценічного втілення, підупала й українська драма.

Котиться віз... І обганяють його представники інших національних літератур. Промчав мимо білорус О. Дударєв, обійшли нас азербайджанець Р. Ібрагімбеков, грузин О. Чхеїдзе, башкир А. Абдуллін, молдаванин Й. Друце...

У такій ситуації безтурботної безгосподарності й «возівської» психології навіть виразні здобутки лишаються непоміченими, не резонують не тільки в суспільній, а й у літературній атмосфері республіки. Тим часом як, безперечно, до очевидних здобутків української драми належать п'єси Ю. Щербака, надто ж після того, як зібрані в книжку під назвою «Сподіватись» (К., «Рад. письменник», 1988), вони дали цілісне уявлення про його доробок.

В останні роки слава Ю. Щербака зростала, хоча й живилася не драматургією, а успіхом прозових творів (роман «Причини й наслідки», документальна книжка «Чорнобиль»). Думається, невіддільною від літературної долі є перемога письменника на виборах у народні депутати СРСР, його обрання головою українського «Зеленого світу».

Драматургія ж талановитого автора, яка за своїм художнім рівнем аж ніяк не поступається його епічному доробку, не зажила адекватної популярності. Його п'єси, маючи в собі заряд відкриття, виставлялися в російських театрах, на українську ж сцену виходили рідко. Показовий щодо цього приклад Харкова: театр російської драми ім. О. Пушкіна створив якісні вистави за п'єсами «Відкриття» й «Наближення», але театр української драми ім. Т. Шевченка, вводячи в репертуар п'єси російських драма-

тургів (В. Розова, Є. Брагінського, О. Гельмана), не розгледів гідного автора в себе під боком — воістину нема пророка у своїй вітчизні.

Тим часом драматургія Ю. Щербака уявляється сьогодні необхідною складовою української драми, засвідчує оригінальність письменницького шляху, оригінальний підхід до розв'язання творчих завдань.

Почнімо з самого початку, першої п'єси Ю. Щербака «Відкриття» (1975). У середині 70-х років всесоюзне театральне життя відзначалося інтенсивною роботою над п'єсами з образом «ділової людини»: художній тип Чешкова, відкритий драмою І. Дворецького «Стороння людина», варіювався й поглиблювався в п'єсах «Сталевари» Г. Бокарева, «Протокол одного засідання» О. Гельмана, «З життя ділової жінки» А. Гребньова, «Мрія» А. Салинського тощо. Сьогодні, зрозуміло, виразніше бачиться художня обмеженість такої «виробничої драматургії», але безсумнівним стає й те, що ці твори були першими ударами по безгосподарності, примітивній системі адміністративно-командного управління економікою, що й забезпечувало їм тогочасний успіх у театрі й суспільний авторитет.

Але якщо у всесоюзній критиці вирували пристрасті навколо Чешкова й Потапова, українська драма підстав для таких чи схожих дискусій не давала. Й. Кисельов, котрий завжди оптимістично дивився на творчість наших драматургів і був схильний до перебільшення позитивного, в тому ж 1975 р. надрукував просто-таки розпачливу статтю «Процеси й тенденції» (збірник «Рік'74: Літ.-крит. огляд»). Головним процесом в українському театрі критику вважався відхід від оригінальної драматургії в бік інсценізації епічних та ліро-епічних творів. Вдаючись до численних пасажів на адресу їхніх авторів, Й. Кисельов все ж таки не міг не визнати вторинності героїв та художніх ідей, типових для інсценізацій, а відтак робив висновок, що «таке становище в сучасній українській драматургії навряд чи може вважатися нормальним». Українська драма відбивала стан загальної кризи української культури, викликаної глибокою прірвою застою (згадаймо розгром «Собору» О. Гончара, виключення з СПУ «за націоналізм» О. Бердника й І. Дзюби, звільнення з поста Першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста з наступним розгромом його книжки «Україно наша Радянська» тощо).

Щоправда, уже в тому ж 1975 р. на тлі попереднього драматургічного неврожаю спостерігається помітне пожвавлення: з'являються п'єси «Під високими зорями» М. Зарудного, «Кравцов» О. Коломійця, «Президент» В. Земляка і «Відкриття» Ю. Щербака. А невдовзі українська драма спромоглася на «Тил» М. Зарудного, «Дикого Ангела» О. Коломійця і «Розслідування» Ю. Щербака (опубліковане вперше лише 1987 року — «Київ», № 5).

Драматургія Ю. Щербака (зокрема твори «Відкриття», «Розслідування», «Наближення») відповідали всесоюзному рівню художнього мислення, саме тому вона здобувала прихильність у російських театрах і відлякувала публіцистичною гостротою місцевих перестраховувальників. П'єси Ю. Щербака, безумовно, примикають до драматургії «ділової людини», однак не є українським аналогом всесоюзного явища. Драми І. Дворецького, Г. Бокарева, О. Гельмана відійшли в минуле й на сьогодні становлять лише історико-літературний інтерес. Коли їхні ідеї стали набутком суспільної свідомості, позбулися гостроти, втратили свою актуальність і п'єси, що реалізували ці ідеї. Власне ж людинознавчий потенціал цієї, в прямому розумінні «виробничої драматургії» був невисокий.

«Ділові» п'єси Ю. Щербака і сьогодні звучать актуально, у них закладався з самого початку ширший художньо-філософський потенціал — на рівні загальнолюдських ціннісних орієнтацій; у п'єсах приваблює їхня доцентровість — зосередження на людській особистості, внутрішньопсихологічному аспекті в пізнанні суспільних суперечностей.

Свіжим і актуальним виглядає сьогодні предмет художнього відображення — праця медиків, котрій іще півтора десятиліття тому й не надавалося ніякого значення. Сьогодні ж проблеми захисту навколишнього середовища від промислового забруднення, людського життя від хвороб сприймаються з особливим болем, ставляться в контекст перебудови, поновлення соціальної справедливості.

З професором Авиловим, головним героєм драми «Відкриття», ми зустрічаємося в мить тріумфу: його лабораторія успішно закінчила десятирічну програму досліджень, здійснено важливе наукове відкриття, що матиме велике народногосподарське значення,— знайдено протигрипозну вакцину. Науковий успіх загострив негативні риси Авилова: самовпевнену зарозумілість, нетерпимість до тих, хто займається іншими науковими проблемами, грубість і жорстокість до молодших колег.

А тут ще, почувши про вакцину, звертається до інституту директор автозаводу, йому потрібна вакцинація колективу, що унеможливить втрату робочого часу через хвороби. Автозавод натомість допоможе інституту в будівництві нового корпусу.

Від Авилова залежить дати чи ні автозаводові експериментальну партію вакцини, призначену для іншого контингенту. Це ще вище підносить його у власних очах. Він здобуває право диктувати начальству свої вимоги. У них стільки ж твердого глузду, скільки й егоїзму. Чого варта, наприклад, вимога перевести весь інститут на грип, відмовитися від вивчення інших хвороб? Адже грип перебуває в безпосередній компетенції Авилова, таким чином, усі будуть змушені працювати на нього, на розробку його ідей. Що й казати — професор знав, чого чекає. Такою ж безжальною є його вимога звільнити з роботи наукового керівника інституту академіка Вознесенського. Інакше кажучи, зустрічаємося в п'єсі з типовою поведінкою «ділової людини», яка, будучи блискучим спеціалістом у своїй справі, виявилася не на висоті в сфері моральних питань.

Однак події не дають змоги Авилову утриматися на вершині «діловитості», ставлять його перед випробуваннями, в яких перевіряються передусім його людські якості. Помирає кінооператор Тумаркін, якому

Авилова напередодні подарував флакончик з вакциною: авіахід опиняється під загрозою. У цій ситуації Авилова може врятувати тільки послідовне об'єктивне розслідування обставин смерті Тумарніна, саме цього він і домагається. Рятують Авилова люди, на об'єктивність і сумлінність котрих начебто й не доводилося покладатися. Академік Вознесенський, науковий співробітник Третян з відділу Савеліна — приміщення його лабораторії Авилов вимагав передати йому негайно... А молодий науковець Наталка привезла на засідання вченої ради сусідку Тумарніна, яка засвідчила, що хворий не користувався вакциною. Авилова врятували ті люди, котрі повинні були б нібито ставитися до нього вороже, але піднялися над дрібними амбіціями, виявили людяність і доброту. Так несподівано Авилов ніби заново побачив світ навколо себе, відкрив хороших і гідних людей. Це й стало його головним відкриттям, здійсненим у художньому просторі драми...

У наступних п'єсах «ділового» циклу художня думка Ю. Щербака рухалася — при збереженні позитивного потенціалу — в двох напрямках: до дедалі глибшого філософського осмислення проблем нашої сучасності та до намацування найболючіших точок суспільного буття. «Розслідування» (1978) — за визначенням автора, «майже службова драма на дві дії» — моделювало саме ту ситуацію, яка набула особливої гостроти й злободенності в наступні роки. Конфлікт обласної санепідстанції з керівниками хімкомбінату під пером письменника перетворився на знамення часу, сконденсував у собі суперечності між місцевою владою, що прагне зберегти незабрудненим навколишнє середовище, і центральними міністерствами й відомствами, яким немає діла до місцевих інтересів, в є лише один ідол — план, виконання котрого заохочується високою прогресивкою. Саме з цієї суперечності виникає майже трагічна колізія п'єси.

На час широко розрекламованого пресою й телебаченням пуску хімкомбінату його будівництво фактично не закінчене. Бракує «дрібнички» — очисних споруд. Під потужним натиском зверху головний лікар санстанції Стужук погоджується на компромісний варіант — побудову тимчасового ставка-накопичувача. Пуск хімкомбінату відбувся, але його керівники й не збиралися усувати недоробки, було вже не до того — треба було давати план. Постійно з державної кишені виплачувалися штрафи, навіть була спроба, щоправда невдала, накласти штраф особисто на директора. І от через півроку тимчасова споруда не витримала, хімічні відходи, зосереджені в ставку, ринули в річку, з якої забезпечується питною водою велике місто. Розібратися в причинах катастрофи й покарати винних покликана спеціальна комісія...

Ю. Щербак будує драму начебто у традиційній формі засідання комісії, імітації документальності розслідування, але водночас виявляє й свіжі художні підходи, розбудовує часово-просторову єдність у двох напрямках: хроніки аварії і переживання цієї події в свідомості Стужука. Залежно від цього існує в п'єсі два хронотопічні центри: зал засідань комісії під час розслідування і санстанція напередодні й під час аварії. Причому другий, виразно ретроспективний план постає у вигляді кінематографічних напливів, начебто сценічно матеріалізує свідомість Стужука.

Хронікальність п'єси не повинна приховати її зосередженість на внутрішній драмі головлікаря. А можливо, й трагедії, коли всерйоз сприймати його пророцтво, що він сьогодні ж помре, повернувшись із засідання комісії. Образ Стужука розбудовується й за рахунок щедрих перехресних характеристик, які йому дають співробітники санстанції. Перед нами постає людина великої душі, щедра на дійові, активні вияви добра й гуманізму.

Високі моральні якості лікаря виявляються й у тому, що відповідальність за аварію він бере на себе, хоча під актом приймання стояло ще чотирнадцять підписів. Йому найважливіше самому собі відповісти на запитання, чому так вчинив. У довгих, сповнених внутрішньої напруги й драматизму монологах Стужука реалізуються його складні медитації, розгортається динаміка емоційно-інтелектуального життя особистості, яка еволюціонує від максималізму романтика, через «двійки, накази, витяги, нагани» до життєвої втоми («Просто я втомився»), розпачу, відчуття власного безсилля в боротьбі з цілою системою. «Чому я підписав цей акт? Як ви думаєте? — запитує Стужук і сам відповідає: — Страх. Я боявся. Чого я боявся? Кого? Я боявся втратити це підле почуття комфорту, до якого я звик, і наволичкої, на один міліметр, переваги над іншими». Аварія не так стала приводом для самоаналізу, як уроком для Стужука. «І я зрозумів,— підсумовує він,— що найважливіше в житті: вміти подумати «ні», сказати «ні» і зробити «ні».

Зовнішня дія п'єси закінчується благополучно: заввідділом санстанції Семиглазова вдалося довести несумлінність будівельників при спорудженні дамби, голова комісії призначає додаткове розслідування. Внутрішня дія п'єси закінчується катастрофою: Стужук втратив упевненість, що прожив життя правильно; рішуче засуджує себе за пошук комфорту в житті, з безпощадністю до себе пояснює втрату коханої прагненням до комфорту і вже не сумнівається, що він і справді порахувався з життям і готовий до останньої краплі в ньому...

Тож перед нами трагедія? А чому б ні? Але трагедія своєрідна, розчинена в побутових клопотах, безтурботній безгосподарності, антискуванні плану за всяку ціну, а потім у пошуку козла відпущення — тобто в усьому тому, чим живе наше суспільство щодня...

Наступний крок до художнього осмислення трагізму наших днів — п'єса «Наближення» (1984), яка не в останню чергу завдяки умовно-символічним епізодам, ремінісценціям з трагедії Гете «Фауст» наближена до висот загальнолюдських, філософських проблем. У структурі твору на перше місце Ю. Щербак висуває внутрішньопсихологічні суперечності новітнього Фауста, академіка Луніна (поштовхом для створення даного образу послужило знайомство автора з всесвітньовідомим кібернетиком В. М. Глушко-

вим). У п'єсі відтворено одну добу перебування Луніна в нейрохірургічній клініці професора Роменського, але це саме та доба вибору, протягом якої герой має прийняти остаточне рішення: погодитись на операцію і скористатися останнім шансом на життя, але втратити суспільну активність, чи відмовитися від операції і, отже, обрати смерть, але використати відпущені долею три-п'ять місяців для утвердження власної людської сутності.

Ситуація вибору — традиційна жанрова ознака трагедії. Ю. Щербак пропонує її нову модель. В умовно-символічній картині, що сценічно втілює гоя академіка, Лунін в образі Фауста веде суперечку з Мефістофелем — роботом. Герой утверджує думку, що лише на землі протягом життя можливі реалізація творчої особистості й людське щастя. Здається, життєві успіхи і благополуччя Луніна не підлягають сумніву, він повинен погодитися на операцію, обравши життя.

Але виявляється, що благополуччя Луніна позірне, що далеко не все вдалося йому у житті і є моменти, які й напередодні операції раз у раз виводять його з рівноваги. Там відкривається болючий розлом у родині Луніних, кохання до Каті Ромашко, прірва між сином і батьком. У жартівливо-філософській дискусії з письменницею Маргаритою Мелікcетіановою, що протистоїть кібернетикові як знавець людської природи й психології, Лунін не готовий дати аргументовані докази на користь своєї позиції. Щонайскладніша діалектика людських стосунків, почуттів, думок, розмаїття індивідуальностей — ось що відкрилося Луніну перед порогом смерті, відкрилося те, чого він раніше не помічав, цілоденно зайнятий роботою. І недарма кидає йому син гірке, але справедливе зауваження: «Машини тебе завжди рятували від людей».

Це, так би мовити, людський бік внутрішньої драми Луніна, але не менш важливий і професіональний. Тут теж у академіка далеко не все гаразд. Під загрозою справа його життя — проект «Єдність», покликаний забезпечити державу передовими методами управління народним господарством, призвести до демонтажу бюрократично-адміністративної системи. Саме з боку захисників цієї системи проект «Єдність» і зазнає нищівних нападок, задля здійснення ідеї «гібрида слона і миші» — об'єднання проекту Луніна з проектом Костюка...

Дедалі більше усвідомлює Лунін своє становище як катастрофічне. Уранці він відмовляється від операції, роблячи остаточний вибір. Він обирає смерть і боротьбу до кінця за свої ідеали. «Мені потрібні ці три місяці, зрозумійте,— пояснює він. — Нехай місяць. До зарізу. Я завжди був оточений учнями. Мене називали богом, пророком... А коли настав час піти — мені немає на кого полишити моє діло. Мені багато чого треба обдумати, багато чого вирішити... багато справ...»

Образи «ділових» героїв Ю. Щербака: Айвазов — Стужук — Лунін — збагачують не лише українську, а й всесоюзну драматургію, містять безсумнівні художні відкриття, є своєрідним знаком нашої епохи.

Другий цикл драматичних творів Ю. Щербака — це, так би мовити, мистецькі п'єси, біографічні твори про українських письменників. Автор і на цьому терені намагається працювати з урахуванням світового й всесоюзного досвіду творення драматургічних образів відомих художників (зокрема в п'єсах Д. Кілті «Любий лжець» про Б. Шоу, Л. Малюгіна «Глузливе моє щастя» про А. Чехова, И. Друце «Повернення на круги своя» про Л. Толстого), а також розвивати традиції української біографічної драми. Тут, правда, найбільші здобутки пов'язані з образом Шевченка (трагедія «Поетова доля» С. Голованівського, п'єса «Пророк» І. Кочерги, драма «Молода воля» Ю. Яновського). До того ж особливістю драматургічної Шевченкіани досі була відсутність твердої документальної основи, орієнтація в кращому разі на фольклорні уявлення про Шевченка або й на псевдонаукові літературознавчі концепції на кшталт «боротьби» Шевченка з «націоналістами» П. Кулішем та М. Костомаровим...

Ю. Щербак у мистецьких п'єсах принципово документальний. Творові «Сподіватись» він дав прикметний жанровий підзаголовок: «П'єса про Лесю Українку в монологах, документах, листах та віршах». Гадаємо, що такі твори дуже потрібні сьогодні українському театрові, значній кількості глядачів, яким треба сідати за парту, щоб ліквідувати власну історико-культурну неписьменність. У цьому розумінні навіть скромні за художніми масштабами п'єси, у творчий задум котрих входило адекватне відтворення історичних подій, є виправданими й доцільними. З другого боку, цілком слушно автор нагадує у вступі до драми «Сподіватись» слова Лесі Українки: «...в літературі мають вартість п о р т р е т и, а не фотографії... без видумки нема літератури».

«Сподіватись» — це драматургічна хроніка життя видатної поетеси. Твір не позбавлений художньої винахідливості. Прагнучи охопити великий проміжок часу, автор уводить три образи: Леся-1, Леся-2, Дівчинка — «усі грають за Лесю Українку, а Леся-1 ще й за Поета і Мавку». Це, так би мовити, структура головної героїні, але саме таке розв'язання й дає змогу виокремити силу духу тяжко хворої геніальної людини, домогтися всебічності у висвітленні її внутрішньої біографії: подати етапи становлення поетичного голосу, кохання до Мержинського, дружбу з Ольгою Кобилянською, одруження з Климентом Квіткою, непрості стосунки з батьками, протистояння провінційно обмеженій національній інтелігенції, запропонувати свої гіпотези народження творчого задуму найголовніших творів. На жаль, прагнення до всеосяжності обернулося фрагментарністю, інформативністю, відсутністю справжньої психологічної глибини. Зрештою, кожна окрема колізія чи діалогічна ситуація (Леся — Мержинський, Леся — Кобилянська, Леся — Квітка) містила в собі велику драматичну силу й могла б важити на повнометражну п'єсу зі своїм художнім конфліктом, внутрішньою і зовнішньою дією, філософічною основою. Але на першому етапі освоєння величної теми Лесі Українки в драматургії й такий інформативний твір, яким є «Сподіватись», теж виконує

позитивну функцію, знаходить сцену й виходить до глядача.

За антитетичним принципом побудовано наступну мистецьку п'єсу «Маленька футбольна команда». Її поетичну основу становить єдина книга київського поета Леоніда Кисельова «Остання пісня» — поет помер замолоду від невиліковної хвороби, він не встиг зробити багато, але справжня поезія вічна і її творець здобуває безсмертя в своїх віршах. Про це й п'єса. Її головний герой Муравель, «він же Поет, він же Євген Муравйов» — втілення душевної щедрості, творчого непокою, гострого відчуття краси, правди й добра. Його оточує в реальному київському подвір'ї напівреальний світ, у якому вільно співіснують сусіди — фронтовик Іван Васильович, сприттний редактор Мухоріз, маленька футбольна команда друзів дитинства, представлена як Хор, а також умовно-фантастичний образ Музи. Муза — це, слід гадати, внутрішній голос поета, адже людська свідомість, за свідченням науковців, діалогічна. З нею пов'язуються в поета найпринциповіші дискусії, вона нібито нашіптує йому початкові рядки його віршів. І коли Муравель почав відчувати незадоволеність власною творчістю, своїм місцем у житті, Муза розкрила йому очі: «Ти живеш у маленькому затишному комфортабельному світі». У такому світі не можна стати великим поетом народу. Лише відчуваючи драматизм людського буття, болі свого народу, поет здатний стати великим. Наближення до реального життя — розповідями Івана Васильовича про війну й вичитані в газетах новини, бійкою з трьома каратеїстами, зрадою найближчого друга Жука, болісним коханням до Олі і, нарешті, смертельною хворобою — руйнує «затишний комфортабельний світ», поезія Муравля стає потрібною людям, а відтак усі вони прагнуть врятувати його у великому горі. Поет і після смерті лишається жити в своїх віршах, друзях, сусідах, коханні Ольги, яка чекає від нього дитину...

У мистецьких п'єсах Ю. Щербака приваблюють нетрадиційні аспекти художнього осмислення долі поетів, що найчастіше здійснюється в маловідомій площині їхнього інтимного життя. Безсумнівною, цікавою сторінкою драматургічної Шевченкіани є драма «Стіна», присвячена складним, непростим стосункам Кобзаря й княжни Варвари Рєпніної. П'єса являє собою, власне, монолог головної героїні, побудований на матеріалі її спогадів про поета, листів до її духовного наставника Шарля Ейнара. Історія знайомства й дружби княжни з Шевченком, подана від першої особи, дає можливість збагнути внутрішній драматизм людини, приреченої на самотність у глухій провінції, закоханої в Кобзаря, чию геніальність вона глибоко усвідомлює, готової на жертви в ім'я коханого. Рєпніна болісно переживає участь Шевченка в товаристві «мочемордів», його захоплення красунею Ганною Закревською. «Стіною», що виросла між княжною й поетом, були і суспільні забобони, які не лишали надії на поєднання жінки високого дворянського походження з учорашнім кріпаком, і різниця у віці (княжна на шість років старша за поета) і небажання самого Шевченка «себе поєднати з собачою панською кров'ю...» «Хай буде проклятий цей світ... Хай будуть прокляті всі стіни! — підноситься від своїх почуттів до широких узагальнень княжна. — Хай буде проклята ця маленька тюрма, в якій я живу... Хай будуть прокляті всі великі тюрми... всі кайдани... всі чини і звання, всі маєтки, все, що розділяє людей».

Окрасою мистецьких п'єс Ю. Щербака є вміле, органічне вмонтовування поетичних творів письменників-прототипів в авторський драматургічний текст, що значно сприяє характеротворенню образу митця.

І діловий, і мистецький цикл п'єс Ю. Щербака додають нашій драматургії нові якості, доповнюють її саме такими творами, яких їй бракувало і нестача яких гостро відчувалась останнім часом.

Слово за театром.

В. Сатушевський. Фрагмент розпису у білоцерківській бібліотеці

ЖИТТЯ ПОДВИЖНИЦЬКЕ, ТРАГІЧНЕ

ВІРА АГЕЄВА

Трагічно коротке життя Олександра Соколовського, в якому кожний із скупо відміряних долею років сповнений активної творчої праці, заслуговує і читацького, і пильного дослідницького інтересу. Твори письменника донині не втратили свіжості та привабливості, надто для юного читача. Створений митцем художній літопис народницького руху — одна з найсильніших сторінок у всій нашій історико-революційній прозі. Та коли такі твори, як «Герої змов», «Роковані на смерть», добре знані, то значно менше відома поетична творчість Соколовського і його історичний роман «Богун». Усе це було написане впродовж трохи більше десяти літ, коли митець зміг повністю зосередитись на творчій праці.

Син дрібного службовця (народився 1896 р. в м. Конотопі на Сумщині), він блискуче скінчив у 1914 році Чернігівську гімназію і вступив на юридичний факультет Київського університету. За антивоєнну агітацію його разом з трьома товаришами було засуджено до шестирічної каторги. Можна припустити, що саме ув'язнення в Лук'янівській тюрмі пробудило в юнакові захоплене схиляння перед подвигом народовольців, кинутих колись за ці міцні грати. Принаймні спогади, легенди про їхню незламність продовжували тут жити, підтримуючи нових борців. Далі Саратовський каторжний централ, кілька років жахливої неволі, якій поклала край Лютнева революція.

І знову Чернігів, поновлення зв'язків з передовою молоддю, боротьба у підпіллі з німецькими окупантами. Очевидно, саме про цей період йдеться у вірші, присвяченому загиблому товаришеві, одному з найвідоміших письменників першого жовтневого призову підпільнику-революціонеру Гнатові Михайличенку: «Ти був тоді чомусь такий суворий і замкнений... А я був хворий, як і тепер... А знаєш, на Десні й тепер так хороше... А там, де ти ховався, у Павлівці, я був недавно, восени. Той дім старий зістався...»

1918 року за участь у першотравневому вечорі О. Соколовського знову арештовують, ув'язнюють в концтабір спочатку в Бресті, потім у Бялах. Звідси він, виснажений, хворий, виходить завдяки революції в Німеччині. Певний час живе у Чернігові, поза всім іншим, вже тоді розшукуючи матеріали про діяльність народовольців. З 1924 р. він у Києві. Працює на виборній посаді відповідального секретаря Товариства політкаторжан і засланців та науковим співробітником музею революції «Косий капонір». До цього періоду стосуються відомі спогади О. І. Симиренко, з родиною якої письменник підтримував дружні стосунки: «Худорлявий, стрункий, хоробливо блідий, але завжди бадьорий, завжди привітний. Таким я його пам'ятаю...» Ользі Іванівні доводилося бувати в справах і в клубі політкаторжан. У кімнаті секретаря, де працював Соколовський, «завжди панувала робоча тиша, завжди існував порядок. Кожен, зайшовши до цієї кімнати, відчував тут якусь особливу охайність, якийсь приємний затишок, чітку робочу обстановку... Все робилося спокійно, по-діловому, дуже доброзичливо і м'яко».

Саме тоді почався безпосередня робота над романом, якому судилося започаткувати серію історико-революційних книг О. Соко-

ловського. Певний літературний досвід він, всупереч життєвим обставинам, мав (гімназичні вірші, переклади). Потяг до освіти, націленість на повсякчасну творчу працю були в письменника дивовижні. Навіть у концтаборі, позбавлений пера й книги, з пам'яті, як свідчать біографи, він перекладав Пушкіна, Блока, Ожешко. На початку 20-х років написав «Казку про собачну» (1921), поему «Ікар» (1922), «Поему одного життя» (1923). Остання, надрукована в часописі «Червоний шлях»,— це драматична історія напруженої боротьби, важких, нестерпних випробувань, що зламали революціонера, призвели до краху особистості, до зради ідеалів, служінню яким було віддано найкращі роки життя. До речі, роздумами про необхідність самозречення в ім'я ідеалу, про страшну ціну слабкості і зради ця поема близька до проблематики подальших романів Олександра Соколовського.

1925 року в київському журналі «Життя й революція» з'явився сюжетний вірш «Народовольці», цікавий уже в зв'язку з творчою історією роману «Перші хоробрі». Мабуть, поезія Соколовського не має значної самостійної вартості, проте важлива як ключ до творчої лабораторії прозаїка, як свідчення визрівання його романних задумів. Ця поезія здебільше сюжетна, часто дає уявлення про самі обставини життя письменника. «Народовольці», як і вміщений у «Житті й революції» вірш «Михайличенко», написані у формі послання адресатці, яка «нагадує трохи Перовську». Деякі епізоди «Народовольців», зокрема фінальні картини, близькі до сцен, що увійшли в роман «Перші хоробрі»:

Тепер стоїть вона твердо,
Сміло дивиться в вічі смерті,
В очах їй — сонце...
Ліворуч од неї — лице Рисакова
Скривилось огидно, нервово.
Михайлов, Кибальчич байдужо-спокійні,
Желябова постать панує над ними...

Письменник вдало освоював величезний архівний матеріал. Він взагалі мав смак до архівно-дослідницької роботи. Завжди стриманий, зосереджений (сучасники повсякчас підкреслюють його дивовижну скромність), віддавався роботі до самозречення. Рідко брав участь у численних тогочасних літературних дискусіях, сутичках різних письменницьких угруповань. Як секретар Товариства політкаторжан і засланців, Соколовський у цей час знайомився з багатьма документами, з публікаціями журналу «Каторга и ссылка». Пройшовши власну школу ув'язнень, заслань, концтаборів, митець тим глибше переймався трагічною долею своїх попередників, що першими піднялися проти жорстокого гноблення народу. Та й небагато в історії таких героїчно-романтичних періодів і постатей, як діяльність революційних народників. Тим закономірнішою постала відданість О. Соколовського цій темі.

Роботу над романом «Перші хоробрі» пришвидшив оголошений 1927 р. республіканський конкурс на кращу книжку для юнацтва. Праця потребувала напруження сил, підірваних і задавненим туберкульозом, і відданими творчості ночами. «Перші хоробрі» було відзначено конкурсною премією, виданою окремою книжкою, а ще через рік і в російському перекладі. Заслужене визнання прийшло до прозаїка-дебютанта одразу ж.

А напружена робота тривала. Одна за одною виходили наступні частини цього художнього літопису — «Нова зброя» (1932), «Приковані на смерть» (1933), «Бунтарі» (1934). В авторській передмові до книги «Герої змов» (1934), що об'єднала під одною обкладинкою романи «Перші хоробрі» й «Нова зброя», письменник сам спробував накреслити їхню сюжетну канву: «Перехід від народницької пропаганди до терору, білий терор і терор червоний, перші замахи на царя Олександра II, трагедія першого березня 1881 року, розгром і розклад організації народовольців — провокація Дегаєва, вбивство Судейкіна і початок реакції 80-х років — ось далеко не повний перелік змісту «Перших хоробрих» і «Нової зброї». Хоч сюжетно ці два романи й цілком самостійні речі, проте внутрішній їхній зв'язок (не кажучи вже про зв'язок хронологічний) дуже тісний». Настанова на хронікальність у «Перших хоробрих» незмінна. Автор точно визначає хронологічні рамки твору: літо 1878 — 3 квітня 1881 рр. Серед героїв найвідоміші діячі «Народної волі»: Перовська, Желябов, Михайлов, Кибальчич. Сюжет роману захопливий, з багатьма несподіваними поворотами, пригодами, сутичками, що підтримують неослабну читацьку увагу. По-перше, сам матеріал, реальні подробиці терористичної боротьби давали для цього щасливу можливість. Спроби визволення політв'язнів, підпільні робітничі збори й гуртки, таємні підкопи, організація Степаном Халтуріним вибуху в Зимовому палаці, врешті, вбивство царя 1 березня 1881 року й страта революціонерів... До того ж твір задумувався для юнацтва, і цей конкретний адресат, звичайно, впливав на розповідну манеру, змушував особливо ретельно дбати про доступність і цікавість її.

Творчість Соколовського майже не розглядають у контексті всієї української прози 20-х років. А тим часом він, до речі, активний співробітник одного з найавторитетніших тогочасних журналів «Життя й революція», не міг стояти осторонь стильових шукань своїх сучасників. Проблемі ж сюжету вже тоді і в критиці, і в художній практиці надавалося великого значення. Хвиля «ліричного імпресіонізму» поступово спадала. І в російській, і в українській літературі це примусило спробувати «відновити значення «події», сюжету», «збільшити динаміку розповіді», як писав у статті «Проза взагалі й наша проза 1926 року» О. І. Білецький.

Соколовський виявив себе майстром сюжету. Принаймні й сьогоднішній читач з неослабним інтересом стежить за дією його історико-революційних романів. До того ж для письменника це вже ніяк не самоціль. Йому, надзвичайно захопленому своїми героями, важливо показати їхні кращі риси, своєрідність характеру кожного й водночас ту найвищої проби духовну спільність, переконаність у правоті обстоюваних ідей, що витримали всі випробування аж до останніх передсмертних хвилин. Найглибше виписано образи Перовської, Михайлова,

багато уваги віддано постатям Желябова, Осинського. Софія Перовська у романі — глибока, вольова, самовіддана натура. У багатьох винятхових ситуаціях виявляється її дивовижна сміливість, винахідливість, організаторський, навіть такий потрібний у тих умовах акторський талант, аж до останніх днів життя, коли саме вона, незважаючи на трагічну втрату — арешт Андрія Желябова, керує підготовкою замаху 1 березня. Водночас Сокологвський прагне оповити дорогий йому образ романтичним ореолом, підкреслити людську привабливість, душевність цієї незвичайної жінки. Романтична піднесеність у трактуванні цього образу особливо відчутна у вірші «Народовольці», де епізод страти революціонерів, як уже зазначалося, дуже близький до фінальної сцени «Перших хоробрих»

Іще сильніше, мабуть, романтична тональність відчутна в зображенні Валер'яна Осинського — бездоганного лицаря боротьби. Автор лишає осторонь всі буденні деталі, побутові рисочки, що могли б «заземлити» персонаж. Натомість навіть у портретному описі постає прекрасний, натхненний юнак, яким захоплюються всі, кому пощастило працювати поруч: «На біле високе чоло спадало густе русяве волосся. Од місяця, що світив досить ясно, темні великі очі цієї людини здавалися ще більшими, а надзвичайно вродливе бліде лице було інакше вирізьблене з мармуру...» Читач стає свідком героїчної загибелі Осинського та його товаришів. І хоч значення зробленого цією людиною у визвольному русі, очевидно, менше, ніж такими його вятажками, як Перовська, Желябов, О. Михайлов (критики вказували на надмірне захоплення автора постатями Осинського чи Саввн Златопольського в «Новій зброї»), йдеться все ж таки про роман, і ніхто тут не заперечить авторського права на домисел, на якісь власні акценти згідно із загальною концепцією твору. Принаймні трохи ідеалізований образ Осинського (та й не лише його) є втіленням авторського ідеалу, уособленням героїзму, лицарського самозречення в ім'я високої мети. Ці персонажі по-людському дуже привабливі, дорогі читачеві, тим більш молодому.

Питання про співвідношення життєвої й художньої правди, документалізму й авторської фантазії в історико-революційній прозі складне. І безоглядний відліт уяви, і рабське копіювання втіленої в письмових джерелах картини дійсності — це крайність, що не може привести до успіху. Право на домисел О. Сокологвський здобув своєю якнайсерйознішою роботою, блискучим знанням різноманітних історичних, архівних джерел. У 20-ті роки наша історична наука лише починала вивчення діяльності народників. Статті відомого історика Б. Козьміна публікувалися в журналі «Каторга и ссылка», з яким, звичайно ж, знайомився письменник. Він зустрічався і з членом редколегії цього журналу, видатним народовольцем Михайлом Фроленком — майбутнім своїм героєм. У художній текст часто вводив уривки з документів, відозв, статей, газетних повідомлень, називав конкретні адреси в Києві, Харкові, Петербурзі... Все це посилювало правдивість розповіді.

Но лишалися поза авторською увагою і теоретичні суперечки всередині народництва, зокрема у зв'язку з образами Олександра Михайлова та Степана Халтуріна. Письменник мусив дати власну оцінку ідейно-теоретичним поглядам революціонерів. Він розумів еволюцію їхніх ідейних шукань, усвідомлював історичні помилки народників, та передовсім віддавав належне безприкладному подвигу кращих серед них, показував такі героїчні людські долі, духовні злети, такі зразки самозреченого служіння ідеї, що варті захоплення й наслідування. Тому видається надто категоричним критичний присуд М. Сиротюка щодо того, що «автор не висвітлив порохів теоретичних настанов «Народної волі», недостатньо викрив шкідливість, згубність її тактичних принципів» (У кн.: О. Сокологвський. Герої змов. — К., 1966). Це завдання (блискуче вирішене, до речі, у відомих статтях В. І. Леніна) письменник і не міг перед собою ставити, не зігноруваши специфіки художньої творчості, дбаючи не про «викриття», а про пластичне образне зображення, відтворення суспільно-духовної атмосфери часу. До того ж сам надзвичайно скромний і самокритичний, О. Сокологвський писав 1934 р.: «Безсумнівно, відображення доби в «Героях змов» далеко не повне, особливо помилок і хиб революційного народництва, так само як і його позитивні риси не завжди виступають з належною чіткістю».

Головне, що в «Героях змов», а надто у наступних романах «Перші хоробрі» та «Нова зброя» письменник достовірно відтворює неймовірно задушливу суспільно-психологічну атмосферу самодержавної Росії кінця століття. Обставини змушували безоглядно жертвувати собою молодь, яка не знаходила достойного застосування своїх сил, йшла на відчайдушні спроба хоча б ціною життя покінчити з рабським існуванням свого народу.

Такі документи, як передсмертний лист ув'язненого Олександра Михайлова, не менше, ніж найяскравіші художні описи, дають уявлення про винняткову духовну чистоту героїв тих змов, а водночас і про драматичне протиборство в душі кожного з них — протиборство, за висловом О. Михайлова, «інстинктів життя, пристрасті, ідеї». Письменник рідко, на жаль, зважується проникнути у внутрішній світ своїх персонажів, майже не вдається ні до внутрішніх монологів, ні до інших засобів відтворення «мови душі», не лишає читача віч-на-віч зі збуреними думками й почуттями героїв. Якоюсь мірою компенсує це достовірністю описів, часто зроблених на основі свідчень очевидців.

На сторінках його романів про «Народну волю» з'являються Степан Халтурін, Микола Клеточников, Герман Лопатін, активний землеволець Дмитро Лизогуб — чернігівський поміщик, який все своє майно пожертвував на боротьбу. Дмитрові Лизогубу О. Сокологвський, до речі, мав намір присвятити окремий роман.

В основу роману «Рековані на смерть» покладено події, що стосуються вже до явно іншого періоду російського визвольного руху. Петербурзькі студенти, які вважають підготовлений ними замах на царя

продовженням героїчних справ легендарного виконавчого комітету народовольців, добре розуміють і важливість інших методів боротьби.

«Роковані на смерть» — найтрагічніша частина прозової тетралогії Соколовського. З помітно зрослою майстерністю він створює привабливі образи найблагородніших представників тогочасної революційної молоді. Кожен персонаж запам'ятовується як неповторна особистість. Це організатор і керівник групи Петро Шевирєв — цілеспрямований, здатний врахувати найменші дрібниці підпільної роботи, навіть відмовитися від будь-яких життєвих цілей і принад поза обраною справою; це Олександр Ульянов — талановитий пропагандист марксизму, дуже близький до осягнення «якоїсь нової, не відомої ще досі правди». Саме він, наділений до того ж винятковою людською привабливістю, чистотою юності, підкресленою в багатьох художніх деталях, був ідеологічним натхненником студентської групи, яка об'єднала людей з різними, далеко не усталеними теоретичними поглядами; це Осипанов — до кінця послідовний у самозреченому рішенні «віддати себе на всяний терористичний акт», що допоміг би змінити становище у пригніченій «білим терором» країні; а ще рішучий, завжди впевнений у своїх діях Василь Генералов... Всі вони так чи інакше передбачають, що замах буде невдалий, що ізольована група в умовах жорстокої реакції після розгрому «Народної волі» майже не мав шансів на успіх. І цей трагізм становища, інтуїтивне передчуття поразки письменник підкреслює впродовж усього роману. Водночас він вважає за потрібне наголосити на етичних засадах своїх героїв. Адже сама їхня терористична боротьба, право невеличкої, зрештою, групи на винесення присуду, на замах повинні ґрунтуватися на якихось моральних засадах, на гарантіях від індивідуальної сваволі, невиправданого насильства. Проблема співвідношення мети і засобів боротьби, відмежування від горезвісної в російському визвольному русі нечаєвщини поставала і перед народовольцями, і перед їхніми наступниками. Герої «Рокованих на смерть» весь час наштовхуються на драматичну суперечність. З одного боку, їх не влаштовує малоефективна праця в робітничих гуртках, історичну перспективність якої найзіркіші серед них усвідомлюють. З другого — їх сповнює благородне нетерпіння, намагання, всупереч об'єктивним закономірностям суспільного розвитку, підштовхнути історію навіть ціною самопожертви. Ця трагічна суперечність між прагненням іти в народ, підіймати його на боротьбу і зосередженням зусиль на терорі з болем усвідомлювалась вже й героями «Перших хоробрих». Про згубність відриву від народу попереджав товаришів Андрій Желябов, хоча врешті теж віддав себе терору.

Захопившись жертовним героїзмом народовольців, зовнішнім перебігом подій, Соколовський лише частково висвітлив цю ідейну, духовну драму, по-різному пережиту його персонажами, і багато втратив як художник-психолог. Лише натяки на неї відчуваються в роздумах Перовської, О. Михайлова, Халтуріна. Можливо, саме тому, що ці напружені ідейні шукання, а відтак і людські драми, конфлікти зосталися за межами художнього дослідження, таким блідим постав у «Перших хоробрих» образ чи не найяскравішого діяча народницького руху Андрія Желябова. Еволюція його поглядів була складна. Наш сучасник Юрій Трифонов у присвяченому народовольцям романі «Нетерпіння» (1973) зосереджується якраз на протиборстві ідей. Проблема співвідношення високої мети і засобів її досягнення — серед найважливіших ідейних і психологічних нервів трифоновського роману. До речі, сюжетною кривою та хронологічними рамками ці романи дуже близькі. Фіналом «Нетерпіння» також стала сцена страти героїв Першого березня. Деякі епізоди (замах Соловйова, вибух, підготовлений Халтуріним у Зимовому палаці, розгром друкарні «Народної волі») подібні навіть текстуально, у конкретних подробицях. Проте герої Трифонова (Перовська, О. Михайлов, Кибальчич і особливо Желябов) різнограннішi, вони весь час у пошуку, в переборенні сумнівів, їм не чужі людські слабкості, уся болюча гама особливих почуттів. Документ у Трифонова не має такого значення, як у «Героях змов». Значно більше прав віддано незалежній від документальних свідчень письменницькій фантазії, домислюються факти, події, через які висвітлюється та чи інша риса характеру персонажа. Трифонов пише драму ідей, змальовує складні пошуки шляху, намагання осягнути перспективу, перебороти фатальну приреченість відірваних від народу революціонерів. Ось чому суперечки, навіть розрив між пропагандистами і терористами, між тими, хто усвідомлював безперспективність цареубивств, і тими, кого розчарувало «ходіння в народ», посідають у «Нетерпінні» таке значне місце.

До речі, сам О. Соколовський в одному з листів, кажучи про труднощі у роботі над романом, з іронією щодо себе самого зазначав: «Ви скажете, це романтизм, анічогісько не вартий... Можливо». Та зректися романтики митець не може, вона невід'ємна від його художнього мислення. У написаній приблизно водночас з «Народовольцями» присвяті Гнатові Михайличенку, якого Соколовський назвав «поетом вічного Блакитного Роману», вимальовується така картина революційного поступу народу:

> Незміряні моря виходять з берегів...
> І рокіт хвиль — тобі знайомий рокіт
> Минулих і майбутніх битв...
> У грізних лунах незлічених кроків
> Величний, переможний ритм:
> Проходять армії...

Таке романтичне сприймання і уславлення революції було характерне для молодої радянської поезії тих років. Узагальнено-символічні, «космічні» образи знаходимо у Тичини й Еллана, Бажана й Чумака, Первомайського і Влизька. Сам незвичайний час живив ці високі поривання нового мистецтва, а вже за кілька років у повісті «Бунтарі» (1939) і особливо у розлогому реалістичному полотні «Югун» романтична тональність значно приглушеніша. Хронологічно «Бунтарі» передують подіям, відтвореним у раніших романах «народницького» циклу. Автор звертається до відомої історії

«чигиринського бунту». Спонукала його до цього, можливо, зустріч із безпосереднім учасником тих подій — народовольцем Михайлом Фроленком, що відбулася у 20-і роки в Києві. Стиль, манера оповіді в «Бунтарях» помітно інші. Письменник відходить від хронікального відтворення подій, зменшує кількість напружених сюжетних перипетій. Натомість намагається надати слово своїм героям, які осмислюють трагічну спробу відкритого бунту. Психологічний портрет молодого представника того революційного покоління виразно змальовується через внутрішні монологи, прискіпливий самоаналіз ув'язненого бунтаря Льва Дейча. В них наростання протесту проти безпросвітності нужденного існування народу, проти всієї задушливої, рабської суспільної атмосфери, де глушились будь-які вияви свіжої думки і високих поривань.

Створення художньої історії героїв змов — це наслідок самовідданої роботи не лише талановитого художника, а й дослідника, архівіста. Багато в чому Соколовський тут став першовідкривачем. Його інтерес до порушеної теми не вичерпався написаним, у задумі були романи про інших діячів народницького руху.

Коли б не такою трагічною була доля письменника, що її спізнали багато сучасників, можливо, читач мав би ще й цикл історичних романів Соколовського, започаткований 1931 року «Богуном». Інтерес до історії України у нього був постійний, про що свідчать хоча б підготовчі нотатки, виписки з історичних праць, літописів, журналів. Добу Хмельницького митець вивчав якнайретельніше, за всіма доступними тоді джерелами (зауважимо, значно обмеженими). «Богун» став першим українським радянським романом про визвольну війну 1648—1654 р.р. Не без його впливу написані пізніше твори Я. Качури («Іван Богун»), П. Панча («Гомоніла Україна»), І. Ле («Хмельницький»).

Роман Соколовського багатоплановий, різними своїми сюжетними лініями торкається становища багатьох верств збуреного тогочасного суспільства. Барвисті описи гомінких козацьких рад, велелюдних базарів з неодмінними кобзарями, як і вражаючі епізоди панських розправ над повстанцями, знущань над селянами, коли «тільки палі та шибениці, тільки трупи на чорних руїнах, тільки зловісці зграї круків», як і яскраві батальні картини — все це створює багатогранний образ далекої епохи. Не відмовився автор і від звичайного для нього прийому стилізації історичних документів. Тож і з'являється час від часу на сторінках роману трохи диванкуватий літописець Самійло Зорка, найближчий приятель і неодмінний писар Богдана Хмельницького, щоб запотувати в свій докладний діаріуш гідні пам'яті нащадків події. Можна, однак, зауважити, що й цим «літописним» вставкам, і стилю роману часом шкодить надмірна описовість, мляве нанизування зовнішніх подробиць.

Закономірно, що в центрі уваги письменника саме полковник Богун. Соколовському й тут, як і в історико-революційній прозі, дорога ідея волелюбності, боротьби проти рабства у будь-яких його виявах. Іван Богун, цей козацький улюбленець, «чаклун і характерник», плоть від плоті свого народу, найближчий з-поміж ватажків до низового козацтва, найрішучіше виступає проти вивищення купки старшини над тими, чиїми зусиллями й жертвами знищується шляхетське панування. Багато критичних нападок викликало свого часу певне протиставлення Богуна як істинно народного ватажка Богдану Хмельницькому. Трактування образу Хмельницького у Соколовського досить відмінне від звичного нам у пізнішій прозі П. Панча, І. Ле. З цим трактуванням, як врешті й з кожною художньою концепцією визначних історичних подій і осіб, можна сперечатися щодо окремих деталей, але загалом воно цілком правомірне й спирається на грунтовне авторове знання відтворюваної епохи. Гетьман у Соколовського — поміркований полководець, тверезий політик, не схильний до крайніх рішень, до зміни існуючої суспільної ієрархії. У цьому основна причина його сутичок з молодим Богуном, у романі прихильником козацьких низів, надто запальним, не здатним рахуватися з реальними умовами боротьби. Лицарська безоглядність подільського полковника, може, й привабливіша зовні в романі, ніж несміливa розважливість гетьмана. Хмельницький значно блідіший, схематичніший. Втім, ідеться лише про частину задуманого історичного повіствування, важко передбачити, яка еволюція відбулася б з тим чи іншим персонажем. Адже у творі йдеться лише про перший етап визвольної війни — роман завершується берестецькою поразкою, і до Переяслава ще багато боїв і випробувань.

Романом Соколовського зачиналася українська радянська історична романістика, яка у творчості багатьох першорядних майстрів сягнула нині визнаних вершин. Проте «Богун» став значним вінцем української історичної прози 20-х років. Серед задумів прозаїка, що так стрімко на початку 30-х ставав майстром, було не лише продовження «Богуна», а й романи «Дмитро Лизогуб», «Чернігів», «Каторга». Разом з Віталієм Примаковим, з яким Соколовського єднала давня, ще юнацька дружба, мріяв він написати роман «Червоне козацтво». Окриленому першими успіхами на тлі піднесення у 20-і роки всієї молодої української радянської прози, Олександру Соколовському відкривалися, звичайно ж, маилві і ясні видноокруги на остаточно визначеному життєвому шляху. Але шлях цей обірвався трагічно рано. Несправедливі звинувачення, арешт, і 29 серпня 1938 р. Соколовського не стало. Книги його повернулися до читача лише через чверть століття. 1966 р. з передмовою М. Сиротюка вийшли «Герої змов», пізніше — двотомник. Проте широкий читач досі, на превеликий жаль, мало знає письменника, чиї твори стали однією з найяскравіших сторінок у всій нашій історико-революційній прозі. Сьогодні ми знову з пильною увагою вдивляємося в призабуті постаті деяких творців радянської літератури. Ця увага має не оминути й Олександра Соколовського.

Гумор

ВАСИЛЬ ШУКАЙЛО

ІРОНІЧНІ РЯДКИ

ОБ'ЄКТИВІСТ

Петро Петрович скромно й принципово
оцінює можливості свої:
— Ні, я не виконроб перебудови
я,— каже,— тільки чорнороб її!

Самооцінка ніби надто тиха:
вже ж не пішак він, як тим не було б!
Та глянеш,
скільки наробив він лиха, —
й погодишся: і справді — чорнороб...

ЄДИНИЙ ПРИНЦИП

Він завжди з тими,
в кого сила й влада,
і через те завжди на висоті.
Для нього безпринципність —
то не вада,
а щонайвищий принцип у житті!

НЕВИПРАВКА

Як начальником він став,
тик його засмикали,
завжди має стільки справ,
що й робити ніколи!

ДІАЛЕКТИКА

Розподіл праці всюди є,
життя до рівноваги прагне:
той все роботі віддає,
а цей усе з роботи тягне.

ПРО ДУРНІВ

У житті випадає часто
чути мудру пересторогу:
краще з дурнем не сперечайся,
краще дурневі дай дорогу.

Він на тебе кричить — не слухай,
на німу обернись колоду,
він затопить тобі у вухо —
підставляй йому друге з ходу.

Дурень дурнем — що візьмеш з нього?
На його бездуховність спишем.
Не суди його надто строго,
будь культурнішим, розумнішим.
З дурнем нічого заїдатись,
розум свій виставлять не треба.
Ліпше дурником прикидатись —
хай сміються всі дурні з тебе.

А почнеш їм збивати пиху —
тут же виллють помий цеберку.
Краще вже пересидіть лихо —
Мо, й твоє колись буде зверху...
І чим більш ми, такі культурні,
свято віримо в цю методу,
тим певніше нихабні дурні
на розумних нас возять воду!

РОДОВІ РИСИ

Сучасна притча

Були кравцями батько його й дід —
завзято шили кожухи і свити,—
а він подався у широкий світ,
и він добувся вищої освіти,
пробився десь у сфери керівні,
від когось там в науці захистився —
і вже від непристижної рідні,
немов святий од пекла, відхрестився.

Старі зв'язки порвав, завів нові:
всі друзі в нього знатні
та чиновні, —
і все ж, буває, риси родові
нема-нема та й виткнуться назовні.
Ще змалечку у нього звичка ця:
наводити порядок всюди люто, —
отож-бо папірець до папірця
підшие так — аж подивитись любо.

Бо то для вас звичайні папірці,
для нього ж вірні сходинки нагору:

він тими папірцями
у руці
тримає цупко всю свою контору!
В житті верхів бува чимало змін,
та він
при всякім дяді виживає:
до того ж ловко цей кравецький син
хвалу начальству шиє-вишиває!
На тих же, хто не лізе в холуї,
хто не згина
перед начальством шию,—
явивши кращі здібності свої,
кравців нащадок нишком справу шиє.
І поки розберуться врешті-решт,
що все те шито білими нитками,—
то можно зогріміти й під арешт
з пришитими кравчиськом ярликами!..

Міняються часи — то й він мерщій
із модних фраз пошив собі обнову,
став пізнавать старих товаришів,
згадав, ледащо, материну мову,
набрався враз передових ідей,
дискусії веде літературні...
Але дарма старається: людей
уже так легко не пошити в дурні.

Куди ж йому тепер з високих сфер?..
Вчепивсь, мов кліщ,
у пост відповідальний.
Шкода його: можливо, в нім помер
кравецьких справ маестро геніальний.
О, скільки б він корисного зробив—
і довго тим люб'язний був народу,
що гідно жив
і честі не ганьбив
трудящого шанованого роду!

Хоча... Буває всякою рідня
і всяким фах—
як мало все це значить!
Казав мій дід:
— Як вродиться свиня,
то, вибачте, й в хоромахносвинячить.

КОНКУРС ДУМОК

- **Увійти в становище пропонують лише тоді, коли воно стає безвихідним.**
- **Роки, на жаль, беруть не так свої, як мої.**

ДМИТРО ПЕРЛІН

- **Народжений повзати, пересувався все вище й вище.**
- **Мав свій погляд на речі, але не вистачало коштів, аби їх придбати.**

ВІКТОР КОНЯХІН

- **Чимало сторінок історії написано на папері в клітинку.**

ВОЛОДИМИР ШЕСТАКОВ

БОРИС СТАРЧЕВСЬКИЙ

ПРО ДУШІ МЕРТВІ І ЖИВІ — БЕЗСОВІСНІ, АЛЕ ПРАВІ

Вони ще є, ще є між нас —
Оті, хто віддавав наказ
Судить, саджать і катувать,
Хто віддавав наказ вбивать
Не ворогів, не шпигунів —
Вітчизни відданих синів.

Вони ще є, ще є між нас,
Хто ревно здійснював наказ,
Ті, хто «надпильність» виявляв,
Хто «ворогів» над план давав,
Їх «розпізнавши» по очах,
Строчив доноси по ночах,
Ті, хто судив, хто катував,
Ті, хто саджав, ті, хто вбивав,—
Ті, хто країни знищив цвіт,
Зганьбивши нас на цілий світ.
О так, вони ще є в наш час,
Хто нищив кращих з-поміж нас,—
Мільйони згублених життів
На підлій совісті катів...

Ха! Совість?.. Та для них вона
Не знана зроду дивина!
Ану ж чи знайдеться між них
Хоча б один (один на всіх!),
Котрий прийшов би і сказав:
«Я каюсь, люди. Я саджав.
Я сам неправий суд вершив —
Вождеві вірно я служив...

І хоч живу я, не тужу,
У персональних ось ходжу,
Але на фініші життя
Не можу я без каяття...»

Або: «Я винен. Я вбивав.
Що то не вороги, не знав.
Я виконавець був, солдат,
Не знав, що Сталін — супостат...»

Аякже! Діждетесь!.. Таких
Нема й не буде серед них.

Вони, кати оті живі!
Були й лишилися праві!
Та їм сьогодні владу дать —
Так само будуть убивать!
Вони праві уже тому,
Що й досі пам'ятник Йому,
Цьому катюзі із катюг,
Як і когорті вірних слуг,
Ще оскверняє місце те,
Котре всі мали за святе...

О совість, совість... Як же ти
Притулок можеш віднайти
В душі, якщо вона ущерть
Забита правотою твердь?!
А надто вже, коли вона,
Душа, до того ж... керівна!
Це ж крихту совісті впусти —
Й нема твоєї правоти!
Цю аксіому знає всяк,
Хто в крісло керівне укляк.
Хіба ж у нас коли було,
Щоб так, ні сіло ні лягло,
Наш можновладець-владолюб
Подивував підвладний люд,
Прорікши... ну, хоч би отак:
«Товариші! Не знаю, як
Мене та совість дійняла —
Мабуть-таки, чимало зла
Я залодіяв вам усім...
Та ось прийшов до вас із тим,
Щоби прощення попросить,
Бо далі так не можу жить.
Продумав все і зрозумів,
Що керувати я не вмів,
Що все життя не те робив,
Народ свій зовсім не любив,
Що дров багато наламав,
Бо лиш одне в житті я знав —
Лизати, господи прости,
Того, хто дав мені пости.
У нас-бо міцно той сидить,
Хто низько стелиться й мовчить.
Ну, а як треба щось сказать —
То є підручних ціла рать:
Усе напишуть — тільки й бід!
Й поставлять наголос, де слід,
Й підкреслять те, що головне
(Не вам — для Нього,
для мене!),—
Щоб як по маслу я читав
І щоб розумним виглядав...
Тож вибачайте і простіть,
На пенсію мене пустіть.
А ордени ось і зірки
Я віддаю вам як такі,
Що їх, на жаль, не заслужив,—
Я тут усі їх положив...
Гадаю, вже ось тим, що йду,
Допоможу здолать біду,
Яку лишаю по собі,
Що вам не вперше, далебі...»
А чи не правда, жаль, одначе,
Того, котрий вчинив би так?
Це ж прощавайте на віки
І чин, і слава, і пайки,
І...
Та облишмо. Все — абсурд!
Щоб — самоосуд? Самосуд?
Щоб це із наших хто чинив?
Ото таке коли вчинив?
Та це ж як вибух на АЕС!
Та це ж
«ганьба на світ увесь»!.. —
Цього не знайдете, о ні,
Як кажуть, вдень, ще й при вогні:
Завжди праві в нас владарі,
Долоки угорі.

ОЛЕКСАНДР ЛОЗА

ХАТНІ ПРИКМЕТИ

● Якщо вдома вас зустріли прохолодно, значить, ви тепленький.
● Якщо від вас збіг собака, значить, вас вигнали з м'ясокомбінату.
● Якщо всі домашні клопоти перекладені на ваші плечі, значить, ви холостяк.
● Якщо вдома хозна-звідки з'явилися квіти, значить, у вашої дружини день народження.
● Якщо вам підкинули гаманець, значить, перевіряють, якщо дитину — значить, довіряють.
● Якщо впала виделка — чекайте на жінку, якщо впав ніж — чекайте на мужчину, якщо впали ви — чекайте на сімейний скандал.

Суми

З вини упорядника «Зенітки» на с. 191 у № 5 за цей рік сталася помилка. Автор пародій — Олекса Ющенко, а не Василь, як надруковано.
Просимо вибачення в автора.

АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ

СПОЧАТКУ

Поема прози життя

Якось-якось...
Гах!
І вгатили у рідне заліззяччя
імпортний електронний мозок.
Кувалдою.
Від цього наш апарат розумнішим не став.
І відтворить ту саму кувалду.
Тільки вдвічі більшу.
І взагалі — найбільшу в світі.
На душу населення. І на його голову.
А що вдієш?
Є залізний план. Нема умов.
Справді — з умами у нас не дуже.
Зате з кувалдами — куди тому Заходу!
Інша річ — японці.
Примружились — і з кількох наших кувалд
броненосець зрихтували.
А Захід розкладається.
Від добробуту безробітних.
Інша річ — у нас!
Суцільний рай.
Від райкомів до райрад.
І всі засідають.
А там безробіття нема.
Як і добробуту.

Якось-якось...
Гах!
І шабаш.
І — на прохідну.
А там стіною правлінці.
Агітатори. Говоруни...
Їх більше.
На кожного раба — два прораба.
Отож загнали нас у червоний куток.
Сірий від пилюки.
Щоправда, плакати червоніють.
Від сорому?

Якось-якось...
Гах!
Це адміністрація.
Кулаком по столу.
Мовляв, слухайте, ревнителі!
І радійте.
До нас прибув рукою водящий
А той ніби народився у президії.
Голова — як у Плеханова.
Як у Плеханова черевики.
Воно й не дивно: ідеологія —
внука не дворянська.
Видно, що вийшов чоловічок з народу.
І дзуськи туди повернеться.
Зате який лоб! Неприступний.
Очі ховає. Як підпільник.
А спідлоба глипне — хоч скочи у воду.
Хорошо, як намальований. У «Перці».
Зате фігура! Монумент.
Невже на собачій ковбасі
та хімічних овочах відгодувався?
От фрукт!
Борони боже, гаркне: «Руки вгору!»
Одразу піднімемо. Одразу проголосуємо.
З відрадою. Але одразу.
Натхненно і повсюдно.
З не відомим людству шостим почуттям.
Почуттям глибокого задоволення.
І головне — одностайно.
І за все що завгодно.
Бо він — слуга народу.
Спробуй не прислужитися слугам!

Якось-якось...
Гах!
Це під керівною вагою (живіт як нормозапарник) вистрелила розсохла трибуна.
Як трибунал.
І рукою водящий проказав:
— Дозвольте мені дозволити собі висунути від нас ваш патріотичний почин: жодного відстаючого передовика поруч! Ще тісніше згуртувавшись...
Аж тут майстер серед рядів підскочив.
«Золоті руки».
У нас не один такий майстер.
Але в інших руки трусяться.
Підскочив майстер і випалив:
— Скільки живу, щодня чую: «Ще тісніше згуртувавшись...» Куди ж ще тісніше? Адже задушимо!
Рукою водящий клацнув щелепою.
Як ключ крутнув.
У камері.

Якось-якось...
Гах!
Це трибуна сплющилась.
Під кубатурою. Керівною.
І крик:
— Дисидент! Кузькіна мать!
Нергідрят твою...
А майстер і собі затявся:
— Сам ти могильник! За дев'ятими ворітьми гавкнеш!
І твою туди ж!
У рукою водящого щелепа відпала.
А кілька заводських ветеранів, які пройшли всі етапи великого шляху, аж до колимського включно, негайно побігли здаватися у Контору Глибокого Буріння.

Якось-якось...
Гах!
Це телевізор сам собою увімкнувся.
Перебудова! Прискорення!
Ми тут-таки перебудувалися — президія позаду опинилася.
Зрозуміло, перелякалася.
Лапнули ближче до серця.
Де задня кишеня.

Бо там дешевше. Спецталова.
А ми тут-таки прискорилися — і проскочили комсомольську прохідну. Тобто дірку у паркані.
А президія не встигла.
Бо через центральну прохідну
завикла проскакувати.
Достроково. І з трудовими дарами.
А тут застрягла трудовим мозолем.
У дірці.
Контроль і прахопав крайніх.
А вони всі у хабарах.
Як рябко у реп'ях.
І пішло, і поїхало.
Гласність!
Правда у «Правду» проскочила.
Демократизація!
Ми ще прискорилися. Але зачепилася.
За наш високий рівень.
Голими п'ятками.
І закінчили прискорення.
Якраз у хвості більш-менш
цивілізованих держав.
Впритул за республікою Кораловий Риф.
А таки ж вдихнула свіже повітря.
Чорнобильське.
Аж пісня розляглася:
«Ой ви хлопці, українці, ві в кишені,
ві в шаріаці...»
Хто винен? Тільки не слуги народу.
Бо у них все персональне.
Крім відповідальності.
І взагалі — яка вселенська трагедія?
Навпаки — прогрес.
Оно паця з вісьмома копитками.
Вдвічі більше холодцю.
І більше п'ятнадцяти рентгенів
чорнобильцям
не запасувати!
Бо ми — гуманісти.
А гласність — кака.
Вааах їм подавай!
Релігія винна!
Оно напророкувала в євангелії:
«І затрубив третій ангел, — і велика зоря спала з неба, як смолоскип. І спала вона на третину річок і на водні джерела. А ймення зорі тій Полин. І стала третина води як полин, і багато людей повмирали з води, бо згіркла вона».
У них — довгостроковий прогноз.
У нас — «Короткий курс».
Розманулися — і бабахнуло!

Якось-якось...
Гах!
Ідеал упав.
І ніхто не підібрав. Бо голі.
Хоч і матеріалісти.
Відділили церкву від держави.
А державу — від годувальників.
І посадили собі на шию чорта з люлькою.
Диктатуру без пролетаріату.
Партія партіями пішла по етапу.
Зате вошей вибили.
Разом з вошивою інтелігенцією.
Хто ще лишався поза дротом?
Дрібнобуржуазна маса. Як їх...
Ну — бутерброди вирощують.
Ага — селяни.
Голодомором їх!
А хто вижав — ті колгоспники.
Їм усі права!
У тому числі — кріпосне.
Вцілілі селянські сини
на асфальт перемістилися.
Ці вже насіяли. І нажали.
— Ой, жмуть!—
Дидько біля газети потилицю шкребе.
Тут-таки нащадок виникає. Павлуша.
— Хто жме?
— Чоботи жмуть.
— Не брешіть, ви босі!
— Тому й босий, що жмуть...

Якось-якось...
Гах!
Це апарат на грішну землю ляпнувся.
Із сяючих вершин. Кар'єризму.
І вперше без папірця — у телевізор.
— Планетарії всіх стран, не сопротівляйтесь, бо ми не такі дурні, як з виду, і вже перебудувалися і зімкнули ряди, щоб ніхто не проскочив, а також, керуючись класовим чуттям, востаннє попереджаємо не паразітіровать на окремому недоліку, який ми збудували!
Господи, невже мова напрямки
з'єднана з мозком?
Вони ж говорять розучилися!
Караючий меч еволюції?
Якось-якось...
Гах!
Це по націоналізму вавернуло.
Колишні хохли. Нині суржикозанці.
Нова номенклатурна спільність.
Бійсь українця, який хапонув влади.
Грузин, який забув грузинську, не грузин.
Киргиз без киргизької — манкурт.
Тільки той естонець,
хто спілкується естонською.
А українець, який не забув рідної мови?
Український буржуазний націоналіст.
Мова. Промова. Про що мова?
Промовець промовляв, мов немовля:
— Мінє по-руську какось льогше,
бо потому шо вообще!
Українчуки.
На Хрещатику, правда
чули двох українців.
Вони з Канади приїхали.
І ще ці... Письменники!
Розбалакалося!
А як гарно було у болоті.
Патхаєнно тхнуло. Тихо, тепло, темно.
І ніякого руху.

МАРКО ШЕВЕЛЬОВ

«У МАТЕРІ НА ХОРТИЦІ...»

Визволене від фашистів, спалене місто. Підвальчик з двома підсліпуватими віконцями під стелею (колись домовласник тримав тут вино). Посередині піч, до якої туляться чотири лежаки, в кутку купа дрібного, як пил, вугілля. Дві табуретки, складені з битої цегли, на долівці килимки з латаного мішка.

Наче кулемет, торохтить стара швейна машинка. Мама шиє гімнастерки: вдень — на фабриці, ввечері — вдома.

— Синку, йди покрути! — просить мати. У неї хворі ноги.

Мені не хочеться злазити з лежака. Щоб натискати на педаль, треба сідати навпроти мами під сиру стіну на дві холодні цеглини.

— Иди, сінтулю, дам шматочок хліба...

— А мені? — схоплюється з другого лежака сестричка.

— Ти ачи, ачи...

Сестричка зітхає, схиляється над читанкою. За хвилину чути її бурмотіння: «Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі)...»

Плавно натискаю на важку педаль. Тим часом мама виймає десь з-під своїх одежин білу хусточку, в яку сховано шматочок чорного хліба, одламує крихту і простягає мені під машинку.

— «А ми малі були і голі...» — завчає вголос сестричка.

— Шевченко не любив євреїв,— ні з того ні з сього бубонить з кутка кульгава тітка Ася, схиляючи сиві пасма й оглядаючи єдиним оком пришитий до гімнастерки блискучий гудзик.

— Неправда, тьотю! — схоплюється сестричка. — Шевченко виступав проти багатіїв, гнобителів, а бідних він завжди захищав!

Минуло життя.

Сиджу на поважному зібранні освічених людей. Радяться, де було б найкраще вибрати місце для майбутнього пам'ятника Кобзарю.

— Марнуємо час,— шепоче сусід,— дозволу на проектування й досі немає.

— Москва не одразу будувалася,— відповідаю.

Вуст сусіда торкає посмішка:

— Шевченко не жалував Москви...

— Але називав братом Щепкина!

У поезіях Шевченка побутує і Московщина, і москалі, і в листі до Кухаренка — єдиному документі про своє перебування у нас, на Хортиці,— він недобрим словом згадує і чужаків-колоністів, і військові поселення: «І на Хортиці, і скрізь був, і все плакав, сплюндрували нашу Україну католоції віри німота з москалями, щоб вони переказилися...»

— Ви, може, не знаєте,— кажу сусідові,— що тоді москалями називали військових, а фортеці, поставлені проти турків, після замирення з Туреччиною царат використовував для придушення народного руху. Олександрівська фортеця, звідки почалося Запоріжжя (теж поставлена на козацьких землях), 1768 року била по Січі, коли повстала голота. Її розстрілював з гармати комендант Олександрівського ретраншементу капітан Маркович.

— Вперше чую,— знітився сусід.

Ще раз впевнююсь: історію краю сучасники знають поверхово.

Ідучи на ту нараду з приводу пам'ятника, думаю собі: а чи хтось узяв до рук «Кобзаря» чи «Щоденника»?

Пропозицій щодо вибору місця для пам'ятника в обласному центрі було чимало: на Жовтневому майдані, у Шевченківському районі, на острові Хортиці, на набережній... Основний принцип, що ним керувалися виступаючі: «Пам'ятник має прикрасити місто». Правильно. Але не лише прикрасити. «Мистецький твір,— зазначав автор визначних пам'ятників Шевченку М. Манізер,— має бути не тільки об'єктом естетичного споглядання, він має спонукати до дії. Тільки і тільки тоді він буде співзвучний нашій епосі».

Мабуть, Шевченко на запорізькому пам'ятнику має бути тим 29-річним, натхненним, задумливим, поглинутим у творчі плани, з непохитним бажанням здобути волю уярмленим землякам. На щастя, сучасні скульптори і художники мають автопортрет молодого Шевченка, написаний восени того ж року, коли молодий поет і художник відвідав Хортицю.

За рік на спорудження пам'ятника Кобзареві у Запоріжжі надійшло близько ста тисяч карбованців. Одними з перших зробили посильний внесок науковці Державного історико-культурного заповідника на острові Хортиця. Вони ж звернулися до земляків з пропозицією поставити пам'ятник на легендарному острові.

«У матері на Хортиці буду добре жити...» — мріяв Шевченко, вплітаючи у вірші народні козацькі мотиви. Працівники заповідника доводили доречність пам'ятника на острові, який служив форпостом Січі, оспіваної Шевченком уже в першому «Кобзарі». Хортиця, Великий Луг, Січ були у планах молодого Шевченка, коли він замислив серію офортів «Мальовнича Україна».

На Хортиці тепер відновлюється музей запорізького козацтва, який відвідує щороку понад 150 тисяч городян і туристів. За шістсот метрів від музею закладено парк. На гранітній брилі в центрі парку викарбувано: «Цей парк закладено трудящими Запоріжжя 26 квітня 1964 року в пам'ять 150-річчя з дня народження великого поета, революційного демократа Т. Г. Шевченка».

«Кращого місця, ніж курган біля історичного музею на Хортиці, в нашому місті немає»,— пишуть до обласної газети В. М. Зотов і М. О. Чепець.

Але є й інші пропозиції, найнесподіваніші: «Пропонуємо поставити пам'ятник біля кінотеатру «Мир». Місце підходяще, де відпочиває народ...» «У колишньому кар'єрі на набережній створилося озеро. Пропоную відремонтувати

брудну воду і посередині поставити пам'ятник...»

Мишко і Наталка Чорнобородови перекали у фонд пам'ятника карбованця, якого мама дала їм на морозиво. Цьому зворушливому вчинку дітлахів місцевий поет присвятив такі рядки:

> Ми ще помріяли, як незабаром
> Виросте пам'ятник в місті у нас,
> Ми живемо на Центральнім бульварі,
> Хай біля нас і постане Тарас!

Те, що запорізькі газети друкують будь-які пропозиції, звичайно вкище, як на сьогодні, але журналісти створюють громадську думку в коментарях не завжди продумано. Приміром, В. Ф. Поляков слушно пов'язує місце майбутнього пам'ятника з «Заповітом», з хортицькими гранітними кручами, де пам'ятник «буде видно з обох берегів Дніпра і з греблі Дніпрогесу».

«Думка цікава,— коментує С. Футорович, журналіст і консультант обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури,— проте у неї багато опонентів. Самотньо буде нашому Тарасові на кручі, бо він виріс у гущині народу...»

Даруйте, але за такою логікою можна запропонувати й запорізький Великий базар — ось де справді «гущина»!

Треба сказати, що широкого, всебічного обговорення місця майбутнього пам'ятника у Запоріжжі не було, а керівники міста, на мій погляд, і не прагнуть цього. Відомо, що вузьке коло радників з числа працівників міськвиконкому, архітектури і Худфонду одного дня були запрошені міським керівництвом на оглядини шести ймовірних місць пам'ятника і обрали... набережну на її перетині з проспектом Жданова у нижній точці. Істориків і краєзнавців тоді не запросили, решта погодились...

По місту поповзли чутки, що пам'ятник хочуть сховати подалі від людських очей.

З обох боків неширокого проспекту височать п'ятиповерхові будинки. Вони, ясна річ, затиснуть пам'ятник у лещата.

«Не треба поспішати з пам'ятником до чергового ювілею,— розважливо висловлюється житель Запоріжжя В. М. Смирнов,— спорудження будь-якого пам'ятника мусить бути продуманим».

З цим важко сперечатися.

Згадаймо, що з 22 проектів, поданих на конкурс пам'ятника Шевченкові на його могилі у 1926 році, жодний не був прийнятий.

Згадаймо про всесоюзні конкурси на пам'ятник Шевченкові у Харкові. П'ять конкурсів тривали протягом шести років, один з цих конкурсів був міжнародним. Отримано було понад 120 проектів.

А як обирали місце у тому ж Харкові? Тринатурна фігура Тараса Шевченка (5,5 метра) на п'єдесталі 11-метрової висоти встановлена в парку в районі Сумської вулиці і майдану Дзержинського. Пам'ятник панує над великим простором міського ансамблю, а вся забудова здійснювалася з урахуванням значення пам'ятника, і тому роль його у міському ансамблі не порушувалася, а величність пам'ятника збереглася.

Згадаємо, що у Києві пам'ятник Кобзареві теж встановлений у парку — проти університету його імені.

Ті, хто планує поставити пам'ятник у Запоріжжі на проспекті, мають пам'ятати, що ім'я Шевченка в обласному центрі вже носять: район, вулиця, школа, палац культури, парк... Хіба наша повага до Тараса Григоровича тільки в кількості об'єктів, названих його іменем?

Пам'ять, мабуть, у тому, щоб зберегти історичні місця Запоріжжя, пов'язані з перебуванням тут Тараса Григоровича влітку 1843 року, місця, відбиті в його творчості.

Запоріжці, приміром, знають стежину Тараса, яка піднімається з Громушиної балки на Хортиці. Ця стежина відома старожилам ще з минулого століття і вказана колишнім жителем Нешкребівки (Вознесенки) Романом Прокоповичем Булатом, який перевозив човном Шевченка на Хортицю. Онуки Романа Прокоповича твердять, що молодий Шевченко понад два тижні жив улітку 1843 року у дідовій оселі.

Лідія Карпівна Блошенко-Булат і Явдоха Карпівна Соколова-Булат згадують, що в дідовій хаті довгий час зберігався Шевченків «Кобзар», виданий 1840 року у Санкт-Петербурзі, що зі слів Романа Прокоповича відомий етнограф Я. П. Новицький записав чимало козацьких легенд і переказів.

На превеликий жаль, хата Романа Булата не була вчасно визнана пам'яткою історії і культури і два роки тому, згідно з генпланом, опинилася під ножем бульдозера.

Найбільш пам'ятним шевченківським місцем на Запоріжжі залишається Хортиця, яку поет називав і матір'ю, і сестрою, і мріяв ще і ще раз сюди повернутися. Про це, зокрема, згадував О. С. Афанасьєв-Чужбинський: «...Ми мріяли про подорож по Дніпру дубом на Запоріжжя, потім до Лиману пошукати старовини.. а що в обох нас не вистачало коштів, то ми й відкладали це до кращого часу».

Арешт і заслання поета перешкодили здійсненню цього прагнення.

Але й там, на засланні, Шевченко мріяв ще бодай раз відвідати Січ. У листі до Я. Кухаренка 22 квітня 1857 року він писав: «Як дасть господь милосердний, приїду сам на Січ...»

Одначе не судилося.

І тепер нащадки запорожців прагнуть, аби Тарас вернувся на Хортицю у бронзі і залишився тут назавжди. Хотілося б, аби це було зроблено з належною повагою, чуйністю, продумано.

В історії міста вже був момент, коли пам'ятник Шевченкові міг з'явитися. Це було 1913 року, напередодні 100-річчя з дня народження поета. Хоч як дивно, почин належав нащадкові того самого «мудрого» німця, що «на Хортиці картопельку» садив.

Колоніст Нібур, власник млинів і санаторію «Олександробад», вирішив прикрасити пам'ятником Шевченка парадний під'їзд свого лікувального закладу. Хтозна, що керувало ним: реклама санаторію, піклування про власний авторитет у повітовій думі чи справді повага до великого поета? Хай там що, а Нібур узявся за діло з купецькою енергійністю і розмахом. Зі старих газет відомо, що гранітну постать Шевченка мали оточувати відлиті з бронзи герої його творів. Деякі фігури були вже готові, для однієї з них «моделлю був відомий кобзар І. Кучеренко, спеціально виписаний з Харківської губернії».

Перша світова війна перешкодила цій роботі.

Минуло 75 років.

«Дорогі запоріжці! Надсилаємо 10 карбованців на пам'ятник Т. Г. Шевченкові. Хай наша крихта буде вкладена в монумент улюбленому поету. Ольга та Ірина Сергєєви зі станції Єрофей Павлович Амурської області.

20 карбованців надіслав пенсіонер І. Д. Гребенюк, 500 карбованців зібрали зі своїх скромних стипендій учні Запорізького педучилища № 2...

Тим, хто вирішує долю пам'ятника, хто створюватиме його, треба пам'ятати адресу кожної копійки з чудодійної народної скарбниці.

Запоріжжя

ВАСИЛЬ БАХНО

ДІДО-ВСЕВІДО З ЧЕРТЕЖА

Коли б не зустрівся з цією невисокою на зріст, з приязною усмішкою на вустах людиною, мимоволі й самому стає веселіше. Хоч уже знаю: крутила-вертіла як хотіла лиха доля цим горянином, намагаючись зігнути в три погибелі, притиснути до землі — а він на зло усім обставинам не здався, не впав у відчай. Хіба що передчасно зсутулився та посивіли скроні. То, може, це вони, німі свідки його тяжкого життя, роблять зір гострішим, погляд глибшим, роздуми мудрішими?!

Ще підлітком втратив він маму — її не змогла й на дещицю замінити злюча мачуха. І батько перед владною жоною нічим не міг допомогти синові — потакав без слова її примхам і забаганкам. Мачуха дійшла до того, що зачиняла в скрині харчі від чоловіка і Василька. Пригріли-пригорнули хлоп'я спочатку сусіди. А сердечний Яким Штефан, до якого пайнявся в підпаски, ділився з хлопцем останнім кусем хліба.

Злидні гнали з домівки, і Василь подався на лісосіку в урочище Шаньове. Те саме, де свого часу не минав своєю увагою, наганяючи жах на глитаїв, відважний опришок Микола Шугай. Тут заліснював вирубки, заробляючи на тому мідяки. Але і їх, коли приходив додому, відбирала мачуха.

Скоро зметикував і рушив подалі від домівки, в сусіднє село Довге, теж на лісопосадку. Але й там відчувалася присутність мачухи.

— Мабуть, легше дихатиметься, коли подамся взагалі зі свого гірського краю,— відважився легінчук з Монастирця й опинився з лісорубами аж на Івано-Франківщині. Їхав із бригадою хлопчиком на побігеньках. Його брали з умовою обслуговувати лісову братію в колибі, біля ватри.

Старші валили дворучними пилами (бензопил тоді ще не було) смерекові, букові колоди, спускаючи їх рязами у звори па естакади, а він за цей час мусив розпалювати ватру в лісорубській колибі, готувати кулешу, токан з кукурудзяного борошна, запасати на ніч окріп, наносити достатньо хмизу, щоб не гасла ватра до ранку. Коли вертали надвечір лісоруби, хлопчик на побігеньках що є сили стягував із лісорубів-побратимів, які, мов неживі, валилися на тапчани, кирзяки, виривав їх рядном. Так він каймаиив — прислужував, не вдавшись з природи ні ростом, ні поставою, ні силою. Його мізерний зробок цілковито залежав від настрою лісорубів: хто скільки кине в простягнуту кришаню.

Холод за належне сприймав шпичаки, непиування дужих м'язами і вдатних статурою легенів. Вона, ця несправедливість, звісно, гнітила молодого хлопця, та що міг удіяти. Полишити бригаду? Скоро мусив так зробити: попросився конюхом в один із ліспромгоспів Прикарпаття.

З часом не забарилася й повістка у військкомат. Коли з'явився на призовну комісію, його не допускали навіть до медогляду.

— Ішов би ти додому, не морочив би голови,— пирскали високорослі парубки, яким сягав до пахви.

— Ну, зачекайте,— зачепило його це не на жарт — став пильніше стежити за своїм фізичним розвитком. І справді, невзабарі він потягся у ріст, почав набирати вагу, з'явилася сила. І хоч легінчуки так й не подолав незавидного зросту,— з нього щораз менше кепкували однолітки.

З'явилася сім'я, і постало питання, де оселитися,— він подався в гори. Облюбував собі урочище Чертеж, що за кілька кілометрів від райцентру. Вишкріб усі невеликі заощадження, зароблені в холостяцький період на лісорозробках, купив недорогу хижчину в зворі поблизу яблуневого саду на крутосхилах і загаздував з дівчиною-хустянкою. Та недовгою була втіха Холода — місцеві власті всіляко хотіли його вижити звідти. Хоч сядь та й плач. На той час Василь Холод — уже знаний казкар, і поріг його вбогої хижки переступив відомий фольклорист Закарпаття П. В. Лінтур.

У листі на ужгородську адресу Петра Васильовича казкар писав: «Купив-им собі хижу на корону, бо не хотять мене прописати, бо хижа не має домової книги, а книгу не дають, бо хижа збудована не за планом, а план не дають, бо хижа серед колгоспного саду. Видати, не жив я добре змалку, не буду й наостанку».

Датоване понад двадцятиріччя тому розпачливе послання закарпатський фольклорознавець, автор двох десятків книжок, узяв близько до серця не в останню чергу ще й тому, що з Хустщиною його пов'язує багато. «Червоний професор», як любовно називали П. В. Лінтура, в хустській гімназії викладав російську словесність, вів літературний гурток, в якому навчався поет-антифашист Дмитро Вакаров.

Завдяки своєму авторитетові він напрочуд швидко владнав бюрократичну тяганину з пропискою монастирчанина в Чертежі, ще й записав з уст Василя Ілліча кілька десятків сюжетів оригінальних казок.

Василь Холод — наймолодший з представників закарпатської школи казкарів і взагалі, якщо можна так сказати щодо нього, останній з могікан. Один за одним, зігнуті давньою недолею і роками, полишили цей світ неперевершені майстри усної народної творчості з Монастирця, сусідніх Горінчева, Березова. Йому, Холоду, випало перейняти їхню естафету. Навіть найближчі друзі, певно, не здогадуються про малописьменність цього казкаря. Сумлінно і каліграфічно записуючи в розліновані учнівські зошити нові надумані і десь почуті сюжети, Василь Ілліч не розставляє граматичних знаків. Випускникові трикласної церковноприходської школи це прощається. Слабкий він не лише в граматиці, а й в арифметиці, яку вивчав за зарубками дерев на лісосіках. За кількістю нарізаних дощок на пилорамі лісозаводу. А проте мій співрозмовник має ту незаперечну перевагу перед знайомими оповідачами, що у нього феноменальна пам'ять. У світлій голові, як у картотеці, зберігає сотні легенд, притч, приповідок, народних співанок і коломийок. Більшість цього ще й ретельно занотовано у зшитки.

Казкуючи, він майже не повторюється. Залежно від настрою казку може розтягнути, як гуму, а може перелицювати до невпізнання. Із знаних мною оповідачів він чи не найперевершеніший в імпровізації. Творячи нерідко на ходу, дивує слухачів фантазією і вигадливістю. І взагалі годен казкувати з вечора до ранку і ще цілий день. Здатен вдовольнити найвибагливішу аудиторію.

Репертуар діда-всевіда з Чертежа не перебуває в застої. Він постійно оновлюється і реконструюється, обростає новими деталями і подробицями. Причина цього — мандрівна вдача верховинця. Застати його вихідної днини в чотирьох стінах господи — безперспективна справа.

— Нянько поїхали в Березів, — ще з порога сповіщають казкареві діти. — Приходьте ліпше в понеділок-вівторок ввечері, то застанете.

До речі, незважаючи на пенсійний вік, казкар ще трудиться вантажником на плодоконсервному заводі.

Василя Ілліча постійно тягне на сільський майдан до гурту, в коловорот народних гулянь, свят, де справжня повінь гумору, дотепів, казок, коломийок. Днини не годен прожити без спілкування з людьми.

— Рушаючи з домівки, ще не знаю, куди подамся, — признається вантажник-казкар. — На автозупинці сідаю в перший-ліпший автобус і їду. Куди — також не знаю, та й не волію знати. Яка різниця, в якому селі зійду.

Не втратила дідова казка своєї привабливості і в наш практичний, десь аж цинічний ракетно-ядерний вік. Мов присолоджена карамелька, повертає вона віру зневірених у справедливість, в перемогу добра над злом, світла над темінню, білого над чорним. Ось чому жодної фальші в тому немає, що Василя Холода шанобливо величають земляки дідом-всевідом.

Те, що дідова казка не втратила своєї притягальності в двадцятий вік, засвідчує й кумедний випадок кількарічної давності.

Якось після державного свята горянин повертався у веселому гуморі з гостини. Не бешкетував, не викрикував, не зашпортувався. Єдине, чим, може, порушував громадський порядок, то це голосно співав.

Несподівано, мов з-під землі, перед казкарем виросли дужі кремезні в міліцейській формі.

— Громадський порядок порушуємо, — відкозиряли правоохоронці, пред'являючи штрафні санкції опівнічному весельчаку.

— Ну, согрішив трохи, хлопці, — не заперечував казкар. — З ким такого не буває?..

І почав їм казкувати. Думав, зупинять: мовляв, не мороч, діду, голови. А вони порозззявляли роти і надриваються зо сміху. Пом'якшали. Проте казкар був трохи наляканий: хлопці у формі при виконанні службових обов'язків. Вони потім теж схаменулись, але пообіцяли, що на перший раз не оштрафують. Більше того, поцікавились, де мешкає, ще й підкинули додому.

— А якби не вмів казкувати?.. — сміється Василь Ілліч.

Потому Василь Холод розповів, як занедужав і потрапив до лікарні. В палаті, пропахлій ефіром і бинтами, нудьга, хоч записуйся у покійники. Засумував казкар та й не знає, як нудьгу розвіяти.

— А ти нам щось веселе розкажи, — запропонували хворі.

І він як почав оповідати, вигадуючи небилиці, то не міг зупинитися, кажуть хворі, що й ліків не треба.

Коли горянин перебуває в гарному настрої (а поганого в нього не буває, бо навіть за найсумніших обставин його не полишає гумор), він буде годинами переказувати небилиці. Про це добре відають у близьких йому Монастирці, Горінчеві, Березові, трішки дальших — Липчі, Липовці, Липецькій Поляні, Роносові, Вертепі, Великій і Малій Копані.

— Я й сам не знаю, скільки тих казок пам'ятаю, — каже він. — Напевно, якби почав безперестанну оповідати, то й за три дні не переслухали б...

Одна з найпам'ятливіших зустрічей з філ-

факіацями Ужгородського університету, на ану запросив його колись тепер уже покійний П. В. Лінтур. Такої зацікавленої вудиторії тодішньому молодому казкареві не доводилося ще стрічати. Язик сам розв'язувався і не вгавав упродовж годин. А в залі ніхто навіть не підводив голови, шарудячи перами об папір. Декотрі не встигали за його вустами, занотовуючи байкування у фольклорні зошити. Зворушений пошануванням його скромної особи, у свою чергу він запросив філологів до Чертежа. Оберігач народних скарбів радий кожному стрічкому слухачеві — чи то вівчареві, лісорубові, кукурудзоводові. На казці виросли його діти, онуки. Добру їх в'язанку знає син Іван, хоч радше захоплюється світломузикою і радіо.

В діючому репертуарі талановитого митця популярні казки «Про Івана і про Марічку», «Як Іван служив двакадцять років у війську», «Цар і його доньки», «Бідний Іван і царський син», соціально-побутові «Про попа і його сусіду», «Як чорт прийшов до невістки по гроші», «Як чоловік прийняв на ніч подорожнього», притчі «Мудра баба», «Як умирає багатий і як бідний», історичні перекази «Як будували замки», «Як жона утопила песиголовця», «Про Пинтю», «Як Мвраморош дістав ропляний колодязь» — та хіба усі перелічиш?!

Як правило, казкарем уявляємо сивочолого, з борідкою чи з пшеничними вусами дідуся у брилі. Він же у двадцятидвохрічному віці не мав ні того, ні того. Його перша публікація у журналі «Народна творчість і етнографія» майже сорокарічної давності викликала неабиякий розголос. Його авторитет зростав в міру виходу у світ книжок з його доробком: «Як чоловік відьму підкував, а кішку вчив працювати» (1966 р.), «Дідо-всевідо» (1969 р.), антології бібліотечки «Карпати» — «Зачаровані казкою» (1984 р.).

Наміру П. В. Лінтура видати казки В. І. Холода окремою книжкою не судилося здійснитися за його життя. За цю справу нині взявся науковець УжДУ Ю. Д. Туряниця.

— Я йому вже три списані грубі зошити вислав,— розповідає казкар. — Готую ще один. Якби мав не чотири класи, може, нічиєї допомоги не потребував он...

Характеристика Василя Ілліча була б неповна, якби в його особі не згадали самобутнього сопілкаря, інтерпретатора народних співанок і коломийок, ба навіть фотографа.

Вирушаючи з бригадами на зарібки, у валізу він завжди залюбки клав нерозлучну бузинову сопілку-скосівку, співом якої зачаровувалися багато людей. Мандруючи, він усюди дослухається до створюваних народних пісень, ретельно занотовуючи їх у записники. Таких пісенників у нього кілька. Є сподівання, що колись і на них прийде час.

За компанійську, веселу вдачу побратими називали В. Холода душею бригади. Ніхто за нього не клав мурк, не готував розчину, коли споруджували за домовленістю тваринницькі приміщення, об'єкти соцкультпобуту. До речі, в чарівному Чертежі нову простору оселю взамін приземкуватої куплекої теж ставив власноруч, без сторонньої підмоги. Лише столярну замовляв у лісокомбінаті.

Той, хто живе в горах, знає, як непросто викопати криницю, дійти до джерельної води. Тут рідно хто заливає цементні круги, наймає копачів. Приміром, казкар, перейнявши кмітливість одного зі своїх персонажів, власноруч зробив самотічний водогін, проклавши у траншеї поліетиленові труби від гірського джерела до власної хати. Гостей газда люб'язно запрошує скористатись самотічним душем у підвальному приміщенні.

А ось з фотографією сталася затримка. Заклякий до безвідмовного допотопного «Вилин-вато», придбаного на Полтавщині, Василь Ілліч не визнає інших марок. «Вилия» ж зіпсувалась, нікому полагодити. А як добре було б продовжити фотолітопис трудової біографії трудяги-казкаря. Втім, багатоілюстрований фамільний альбом, упорядкований господарем, засвідчує неабиякі можливості фотоаматора.

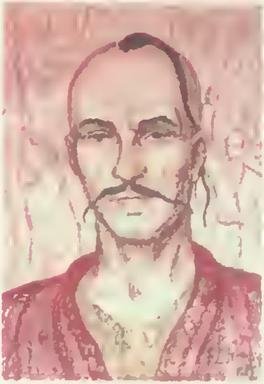
Наймолодший з горінчевської плеяди казкарів, Василь Ілліч завжди з пошаною згадує неперевершеного майстра казок Андрія Калина, якого вважає своїм учителем: його твори, як відомо, видавалися і за рубежем. Добре знав горянин і Ю. І.-Тегзу-Порадюка, Х. І. Плешинца, Ю. Д. Ревтя. В пошуках заробітку ці казкарі з гайстрами за плечима сходили вздовж і впоперек Чехію, Угорщину, Словаччину, Трансільванію, працювали лісорубами на Уралі, Кавказі, в шахтах Югославії, Франції, сліди їхні залишилися і на Колимі, і в Магадані.

...Довгими зимовими вечорами, коли до Холодів набивалися близькі і дальші сусіди, малолітній Василько забивався в куток хижі і, затамувавши подих, слухав небилиці. Немало їх знав покійний нянько. Принаймні йому тепер Василь Ілліч приписує зо три десятка казок.

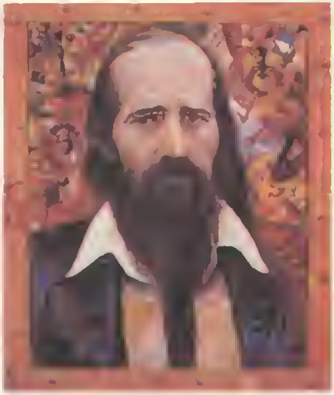
Художній репертуар казкаря поповнювався в міру знайомства з цікавими людьми на Прикарпатті, Полтавщині, Харківщині, в сусідньому Іршавському районі. Поступово казок назбиралося багато. Нині вистачило б на поважне видання. До речі, записи нових оповідок аматор здійснює сам, справедливо вважаючи, що вони мають служити й прийдешнім поколінням.

Відомого фольклорознавця П. В. Лінтура, який, по суті, відкрив на Хустщині казкарів і систематизував багатющу казкову спадщину, завше цікавило, що втрачає казка, передаючись від дідів до внуків і правнуків, а що нового знаходить у змісті і формі. Небавом Петро Васильович помітив, що чим молодші казкарі, тим вони надають більшу перевагу соціально-побутовим казкам. У Василя Холода фольклорознавець запримітив «прагнення до правдивого зображення дійсності». Його казки осучаснені тим, що в них є елементи реального життя, нерідко вони перегукуються з відомими документами, спрямованими на оздоровлення всіх сфер нашого життя. В цих творах перепадає як ледарям, баликам, так і бюрократам, п'яничкам.

Ні, не вичерпав себе верховинський чародій, володар казкових перлів. Зустрічаючись із юним поколінням в загальноосвітніх школах, навчальних закладах, черпає сюжети для нових оповідок з сучасним змістом. Казкою для мудрого верховинця стала вся наша дійсність.

В. Бетушевський. Байда Вишневецький

В. Бетушевський. Художник Ф. Тетянич

ЦЕ ВИ ПРОЧИТАЛИ В ЖУРНАЛІ «ВІТЧИЗНА» 1989 РОКУ

ПОЕЗІЯ

ПРОЗА

ДЕБЮТ У «ВІТЧИЗНІ»

БІЛЯ ВИТОКІВ

ПУБЛІЦИСТИКА

КРИТИКА

ШЕВЧЕНКІАНА «ВІТЧИЗНИ»

МИСТЕЦТВО

ЗЕНІТКА

ПОШТА «ВІТЧИЗНИ»

РІДНА МОВА

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

ЦЕ ВИ ПРОЧИТАЄТЕ 1990 РОКУ

ПЕРЕДПЛАТНА КАМПАНІЯ НА 1990 РІК ЗАКІНЧИЛАСЯ — ПЕРЕДПЛАТА ТРИВАЄ!

Раді повідомити наших читачів, що «Вітчизна» не тільки не втратила своїх передплатників, а й здобула нових.

Тираж журналу, який за останні роки подвоївся, продовжує зростати.

НА ВАШІ КНИЖКОВІ ПОЛИЦІ 1990 р.
РЕДАКЦІЯ МАЄ НАМІР ПОСТАВИТИ ТАКІ ТВОРИ:

На відкриття поетичного року —

ЛІНА КОСТЕНКО. Цикл нових віршів.

БОРИС ПАСТЕРНАК в українських перекладах.

І надалі щономера в цьому розділі журналу —

оперативні добірки нових віршів, що відбиватимуть досягнення і тенденції поетичного цеху нашої літератури.

Проза:

СЕМЕН ЖУРАХОВИЧ. Повість **«ВІТЕР ШПУРЛЯЄ ТРІСКИ».** «Трісками» єжовсько-беріївські людоруби називали тих, кого за часів Сталіна запихали в «чорний ворон». Значною мірою твір має автобіографічний характер.

МИХАЙЛО МОГИЛЯНСЬКИЙ. Роман **«Честь».** Написаний 60 років тому, твір продовжував підтятий під корінь «винниченківський» напрямок української прози. Публікується вперше.

ЄВГЕН ГУЦАЛО. «ЗЕЛЕНА ВОЛЯ». Повість про тяжке становище повоєнного українського села за оцінками членів редколегії належить до найкращого з написаного цим автором.

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК. Роман **«П'ЯТИЙ НОМЕР».** У новому романі читач знайде тонкий психологічний малюнок, притаманний прозаїкові.

ОЛЕКСАНДР ЛУК'ЯНЕНКО. Повість **«СТРОК ДАВНОСТІ».** Нема і не буде строку давності для злочинів проти власного народу, стверджує автор.

ВАЛЕНТИН ТАРНАВСЬКИЙ. «ПОРОЖНІЙ П'ЄДЕСТАЛ». Гостросюжетний фантастичний роман про «чисту» і «нечисту» силу в сучасній науці.

З творів української діаспори —

«У нас в гостях журнал **«ДУКЛЯ»**.

Поетичні та прозові твори українців Словаччини, а також документальна повість **ФЕДОРА ЗУБАНИЧА «Я РУСИН БЫЛ, ЄСМЬ І БУДУ»** про життя цієї західної гілки українського народу.

Із спадщини та спецсховів:

ЮРІЙ КЛЕН (О. Бургардт). **«ПРОКЛЯТІ РОКИ».**

Поема, що таврує сталінський режим, написана ще в роки, коли розгорталися масові репресії. У Радянському Союзі не видавалася.

ВОЛОДИМИР ПЕТРОВ. «РОМАНИ КУЛІША».
Історична повість, присвячена не романам класика української літератури Панька Куліша, а його любовним стосункам з видатними жінками свого часу — Милорадовичівною, Параскою Глібовою, Марком Вовчком та ін.

СЕНСАЦІЙНА ЗНАХІДКА — праця МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО «УКРАЇНА ЧИ МАЛОРОСІЯ?»
вважався згубленою, досі відома була лише в цитатах, що використовувалися в розгромних антинаціоналістичних статтях сталінських достойників, які й призвели до самогубства зацькованого письменника.

●

З номера в номер:

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ. «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ».
Продовження публікації фундаментальної праці академіка з «Історії України-Русі», розпочата 1989 р.,— сторінки другого тому.

«НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР» розвідка-есе ВАСИЛЯ СКУРАТІВСЬКОГО
з українського народознавства про те, як жили, працювали, відпочивали і розважалися наші предки.

У публіцистичному розділі «Вітчизни»-90:

Нарис ВАДИМА ПЕУНОВА «ЗА МЕЖЕЮ ТЕРПІННЯ» про причини й уроки страйку донецьких шахтарів.

БОРИС ХАНДРОС. Документальна повість «МОР».
Жахливі картини штучного голоду 1933 р. в рідному селі автора на Поділлі, документи про випадки людоїдства в сім'ях.

АНАТОЛІЙ БОЛАБОЛЬЧЕНКО. «ПІРАМІДА КОРУПЦІЇ».
Спогади досвідченого юриста про хабарництво в деяких партійних та державних органах республіки в застійні роки.

ЛЕОНІД ЄФІМОВ. «ВИРОК, або ЩО РОЗПОВІДАЛОСЯ У «ЗААРЕШТОВАНОМУ» РУКОПИСІ».
Судовий нарис про київську торговельну мафію свого часу був двічі зверстаний «Вітчизною», проте дозволу на його друкування редакція не змогла добитися.

«МАХНО» — політичний портрет.

У розділі критики і літературознавства:

Цикл культурологічних нарисів МИРОНА ПЕТРОВСЬКОГО «Київський роман Осипа Мандельштама», «Михайль Семенко — урбаніст», «Учень колегії Галагана».

Листування Ю. СМОЛИЧА з Ю. ЯНОВСЬКИМ (1941—1946 рр.).

Листи І. КАРПЕНКА-КАРОГО до дітей.

Листи Б. ГОРЛЕНКА до Б. ГРІНЧЕНКА.

А також статті та рецензії поточної літератури видавництв України.

ТІЛЬКИ У «ВІТЧИЗНІ» —
новий сучасний переклад з грецької
пам'ятки світової літератури —
«НОВИЙ ЗАПОВІТ (ЧЕТВЕРОЄВАНГЕЛІЄ)» —
Євангеліє за Матвієм, Євангеліє за Марком, Євангеліє за Лукою, Євангеліє за Іваном.

●

На сторінках «Вітчизни» також:
мемуари, публікації, мистецтвознавчі статті, листи про мову та екологію, репродукції творів художників, сатира і гумор у бюлетенях «ЗЕНІТКИ» та ін. матеріали.

В. Євтушевський. Цирк

ЗАПРОШЕННЯ НА ВЕРНІСАЖ

Володимир Якович Євтушевський народився 1941 року у Дніпродзержинську. Там же навчався в образотворчій студії Будинку культури ім. Горького, а пізніше — в студії Жовтневого палацу культури Києва. З вдячністю згадує своїх перших педагогів-художників М. Косинського та В. Забашту.

З 1962 до 1967 року здобував вищу освіту в Київському державному художньому інституті, де його наставниками були К. Трохименко, Ю. Садиленко, П. Басанець, В. Костецький та інші.

Працюючи в Київському комбінаті монументально-декоративного мистецтва, В. Я. Євтушевський виконав ряд робіт в інтер'єрах та екстер'єрах громадських споруд столиці й Київської області. Творив у різних техніках і матеріалах: мозаїка й розпис темперою, карбування та вітраж, рельєфи і різьблення по дереву тощо.

Серед архітектурних споруд Києва, оформлених художником,— цирк, дитяча бібліотека ім. Бойченка, комплекс піонерського табору «Сосновий бір» у селищі Ворзель, дитяча бібліотека у Білій Церкві, залізничний вокзал у Житомирі. На дитячих майданчиках Саратовщини він створив серії анімалістичних скульптур та рельєфів казкових персонажів.

Живописні портрети митця стали надбанням музею історії Дніпродзержинська.

Твори В. Я. Євтушевського експонувались на республіканських та всесоюзних художніх виставках. Його живопис, графіка, монументально-декоративне мистецтво не раз були об'єктом розгляду та обговорення на персональних вернісажах.

У станкових творах митець тяжіє до портрета і пейзажу, що їх він творить не тільки у своїй роботі, а й у численних поїздках по країні протягом більш ніж двох десятиліть напруженої, по-справжньому творчої роботи.

Погортавши сторінки часопису з репродукціями творів В. Я. Євтушевського, що їх експонує «Наш виставочний стенд», читач, сподіваємось, сам розбереться у творчій манері, пошуках, здобутках і прорахунках митця, захопиться чи розчарується його олійними і темперними полотнами, акварелями, мозаїками, розписами, гобеленами...

ГЕОРГІЙ РУДИЙ

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Витчызна» («Отчизна») № 12, 1989.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянськый пысьмэннык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 18.09.89. Підписано до друку 22.11.89. БФ 37837. Формат 70×108 1/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 23,29 обл.-вид. арк. Тираж 43 593 прим. Зам. 01019. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-05-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

В. Євтушевський. «Ішло дівча лучками...»